

UDK:821.512.133.09-31

Muqaddam ABDUVAHOBOVA,
FarDU mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: rustamumrzoqov@mail.ru

F.f.d., dotsent D.G'aniyeva taqrizi asosida

REGARDING THE STUDY OF THE FAMILY CONCEPT IN UZBEK AND FRENCH LINGUISTICS

Аннотация

The article analyzes the concept of "family", which is the object of study linguistic and cultural studies. The history of the study of the concept of "family" in Uzbek and French linguistics is also covered.

Key words: Concept, linguistic and cultural studies, concept of "family", marriage, France, ethnolinguistics.

ОБ ИЗУЧЕНИИ КОНЦЕПТА «СЕМЬЯ» В УЗБЕКСКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКОВЕДЕНИИ

Аннотация

В статье анализируется концепт «семья» как объект изучения лингвокультурологии. Освещена история исследования концепта «семья» в узбекском и французском языковедении.

Ключевые слова: концепт, лингвокультурология, концепт «семья», брак, Франция, этнолингвистика.

“OILA” KONSEPTINING O‘ZBEK VA FRANSUZ TILSHUNOSLIGIDAGI TADQIQIGA DOIR

Аннотация

Maqolada lingvomadaniyatshunoslikning o‘rganish ob’ekti bo‘lgan “oila” konsepti tahlilga tortilgan. “Oila” konseptining o‘zbek va fransuz tilshunosligidagi tadqiqi tarixi ham yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Konsept, lingvomadaniyatshunoslik, “oila” konsepti, nikoh, Fransiya, etnolingvistika.

Kirish. “Oila” konsepti lingvomadaniyatshunoslikning o‘rganish ob’ekti hisoblanadi. Bu masala avval lingvomadaniyatshunoslikning zamonaviy sohalar bilan uzviy bog‘liqdir.

Til madaniyat bilan chambarchas bog‘liqligina emas, balki undan ozuqa oladi va uni ifoda etadi. Shu bilan birga, til bir vaqtning o‘zida madaniyatning paydo bo‘lish vositasi, taraqqiyoti, saqlanishi (matn shaklida) va uzviy qismi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Bu borada lingvokulturologiya yoki lingvomadaniyatshunoslik sohasidagi izlanishlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mutaxassislar tilshunoslikning mazkur sohasi XX asrning 90-yillarida shakllanganligini, “lingvokulturologiya” atamasi esa Moskva frazeologik maktabi rahbari V.N.Teliya olib borgan tadqiqotlar bilan bog‘liq ekanligini ta’kidlaydilar. Lingvomadaniyatshunoslik sohasi taraqqiyotini 2 bosqichga ajratish mumkin bo‘ladi:

1) Fan sohasining shakllanish davri. Bu davrda V.fon Gumbold, A.Potebnya, E.Sepir singari tilshunos olimlarning asarlari yaratildi;

2) Lingvokulturologiyaning alohida fan sohasi sifatida tan olinishi. Mazkur fan sohasining asosiy maqsadi madaniyat, xalq tafakkuri, uning olamni idrok etishdagi o‘ziga xos jihatlarining tilda aks etishini o‘rganishdan iborat.

Lingvomadaniyatshunoslik madaniy axborot tashuvchi til birikmalarini o‘rganadi. Bunday til birliklarini lingvomadaniy birliklar deb ataladi va ramz, mifologema, etalon, perimologik birliklar, lakunalar, streotiplar, pretsedent birliklar, nutqiy etiketlar eng asosiy lingvomadaniy birliklar hisoblanadi. Til va madaniyatning o‘zaro ta’siri muammosi etnolingvistika, etnopsixologolingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvomamakatshunoslik, lingvokonseptshunoslik, lingvopersonologiya kabi sohalarida ham o‘rganiladi.

Demak, har qanday tilning mukammal talqinini yaratishda lingvomadaniyat sohasining tahlil tamoyillaridan

unumli foydalanish tilshunoslikning dolzarb masalalaridan hisoblanadi. Zero, “til va madaniyat ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan axborotni saqlash, avloddan avlodga uzatish, madaniyatlarga mulqotni yuzaga keltirish, rivojlantirish xususiyatiga ega bo‘lgan noyob hodisadir”. Bunda u bir vaqtning o‘zida madaniyat mahsuli va uning mavjudligining asosiy sharti sifatida madaniyat qiyofasini belgilovchi, vorisligini ta’minlovchi omil vazifasini bajaradi.

Shu bois lingvomadaniy aspektida oila konseptini tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki, otoboblarimiz ta’lim-tarbiyaning asosini oiladan boshlaganlar. Oilada barkamol farzand tarbiyasi uning jismonan baqavvat, ruhan tetik, ma’nan yetuk, aqlan va axloqan go’zal bo‘lib yetishishi bilan belgilanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Sharq olamida oila muqaddas hisoblanib, unga doimo alohida e’tibor bilan qaralgan. Shuni alohida ko’rsatib o’tish kerakki, Markaziy Osiyo mutafakkirlari va ma’rifatparvarlari Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Yusuf xos Xojib, Kaykovus, Devoniy, Alisher Navoiy, Bobur, Munis Xorazmiy, Bedil, Behbudiy, Abdulla Avloniy, Qori Niyoziy, Cho’lpon, Fitrat va boshqalarning asarlarida oila va oilaviy munosabatlar haqida qimmatli fikrlar mavjud. Ularning ko‘plarida mazkur masalaga oid qarashlar muayyan tartibga tushirilgan va ta’limot darajasiga ko‘tarilgan. Xususan, Abu Ali ibn Sinoning “Axloq”, “Oila xo‘jaligi”, Alisher Navoiy “Hayrat-ul abror” va “Mahbub-ul qulub” asarlarida oilaga alohida e’tibor bilan qarab, uni inson kamolga erishuvida asosiy makon deb bilganlar.

XX asr boshlaridagi ma’rifatparvarlik harakatining asoschilaridan biri Fitratning “Oila” asarida oila asosini to‘g‘ri qurish, oilada yosh avlodga jismoniy, aqliy va axloqiy tarbiya berish orqali mana shu turg‘unlikdan qutulish, jamiyatni isloh qilish mumkinligini bayon qilgan. “Millat taqdiri mana shu millat vakillari yashagan oilaning holatiga bog‘liqdir... Qayerda oila munosabati kuchli intizomga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va tartibli bo‘ladi” deb yozadi.

Umuman olganda, aholisining asosiy qismini musulmonlar tashkil etuvchi O'zbekistonda boshqa Sharq mamlakatlari singari oila muqaddas dargoh, inson ma'naviyati va tarbiyasining asosiy o'chog'i sifatida ko'riladi.

Tahlil va natijalar. Fransuzlarda ham nikoh va oila masalasini tadqiq etish qator sabablarga ko'ra, katta ilmiy ahamiyatga ega. Fransuzlar Yevropaning eng ko'p sonli xalqlaridan biri bo'lib, ularning dunyo madaniyati va tamadduniga qo'shgan hissassi beqiyosdir. XVIII asr boshlari XX asrgacha bo'lgan davrda Fransiya Yevropaning madaniy jabhalarida yetakchilik qilgan. Dunyoning "ijtimoiy ustaxonasi" bo'lgan Fransiya ijtimoiy o'zgarishlar yorqin namoyon bo'lib, bu oila-nikoh hayotining turli modellari namoyon bo'ldi. Bu o'zgarishlar nafaqat Fransiya, balki boshqa davlatlarga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Napoleon kodeksi asosida paydo bo'lgan oila va nikohga doir huquqiy meyorlar ko'plab Yevropa davlatlarining mazkur sohadagi qonunchilik normalarining shakllanishida o'z ta'sirini ko'rsatdi. Fransiya oila muammolariga bag'ishlangan ko'plab tadqiqot ishlari olib borilgan, 20-asrning 70-80-yillarida mazkur mavzuga e'tibor o'zining eng yuqori cho'qqisiga ko'tarildi. Bu davrgacha ushbu mavzu turli ijtimoiy sabablarga ko'ra "soyada" qolib ketgan edi.

XVIII asrga kelib oila va nikoh masalalari bo'yicha bir qancha kitoblarda paydo bo'ldi. Bu borada J.-P. Jiberning "Cherkov an'analari va nikoh siri tarixi" nomli 3 tomdan iborat kitobi ahamiyatlidir. Unda muallif diniy aqidalar asosida nikohni ayol va erkakning muqaddas ittifoqi sifatida tahlildan o'tkazadi. Ma'rifatparvar faylasuf va yozuvchilar ham nikoh, oila, tarbiya masalalarini chetlab o'tmaganlar. Xususan, F. Volter (1694-1778) oila va nikohni jamiyat hamda davlatning haqiqiy a'zosi deb bilib, ularga hurmat va mas'uliyat bilan munosabatda bo'lishga chaqiradi. J.J. Russo (1712-1778) esa bir qator asarlarida, xususan "Yangi Eloiza" (1761) va "Emil"da (1762) ideal, baxtli oilalarni tasvirlaydi.

Fransuz oilasi tarixi borasida XIX asrdagi "Kelt Akademiyasi" hamjamiyati olimlarining xalq madaniyati urf-odatlarini va udumlari tarixiga bag'ishlangan tadqiqotlari ham muhim o'rin tutadi. 1882-yildan "Xalq an'analari" nomli maxsus jurnal taniqli olim Pol Sebiyo (1843-1918) tomonidan nashr etildi. XX asrga kelib, mustaqil ilmiy yo'nalish-oilaviy udumlar, urf-odatlarini o'rganish taraqqiy etdi. Bu borada buyuk olim A. Van Ginnepnig "Fransuz folklori bo'yicha darslik" asari zamonaviy fransuz etnologiya fani bo'yicha eng yaxshi sifatida tan olingan.

II jahon urushidan so'ng yigirma yil davomida Yevropa mamlakatlarida ingliz demografi J. Xajnal iborasi bilan aytgan "Nikoh munosabatlarida inqilob" davri bo'ldi. YA'ni oila qurmagan kishilar (ayniqsa ayollar o'rtasida) salmog'i keskin kamaydi. Bu davrda migratsiya jarayonlari ham aholining ko'payishiga olib keldi. Lekin keyinchalik aholining o'sish sur'ati sekinlasha boshladi. Agar Fransiya bir oilaga to'g'ri keladigan farzandlar salmog'i 1955-yili 2,85 tani tashkil etgan 1966-yili 2,70, keyinchalik hatto 2 taga ham yetmaydigan songa teng bo'ldi. Jamiyatda bu halokat sifatida qabul qilinib, tug'ilishni qo'llab-quvvatlashga chaqiriqlar yangradi.

Shu bilan birga XX asrning 60-80-yillarida Yevropa davlatlarida, xususan Fransiya oilaviy ajrimlar soni keskin oshdi. Oila "inqirozi" masalalari, jinslar o'rtasidagi azaliy munosabatlarda muvozanatning buzilishi singari muammolar fanda oila fenomeniga qiziqishning ortishiga olib keldi.

Hozirga kelib G'arbda otaning oila asosini, tayanchini tashkil etishdagi mavqei pasaygan. 1990-yillarga kelib, Fransiya ayollarning mamlakat iqtisodiy hayotidagi faolligi yanada oshdi. Ularning ishga joylashish imkoniyatlari erkaklarga nisbatan yuqorilasha bormoqda. Ayollar ko'plab fuqarolik va siyosiy huquqlarni qo'lga kiritishi, feministik harakatlarning keng yoyilishi natijasidagi uy-ro'zgor

yumushlari ayollarning erlari ekspluatatsiyasi sifatida qabul qilinmoqda. Ayollar uchun iqtisodiy sohadagi faoliyat farzand tugish va tarbiyalashdanda jozibali bo'lib bormoqda. Uy faqat dam olish maskaniga aylangan. Bunday vaziyat oila hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatib, bola tarbiyasi bilan kim shugullanadi? Degan o'rinli savolni keltirib chiqarmoqda. Hozirga kelib oilaga beriladigan ta'rif ham o'zgarishlarga uchramoqda.

Xususan, oila, nikoh va yaqin qarindoshlikka asoslangan kichik guruh sifatida, nikoh – ayol va erkakning erkin, teng huquqli rishtasi sifatida talqin etilmoqda. Oilaning muhim funksiyalari tegishli o'zgarishlarga uchramoqda. Bu oiladagi bolaga, uning rivojlanishi, ta'lim olishiga bo'lgan e'tiborning oshishi natijasida sodir bo'lmoqda. O'qituvchi, tarbiyachi-enagalarning roli oshib, bobo va buvilarning bola parvarishi va hamda tarbiyasidagi o'rni kamayib bormoqda. Bu o'rinda qishloq hududlarida oila va qarindoshlarning roli shaharlardan yuqori ekanligini ta'kidlash lozim.

Oila institutining jamiyat ijtimoiy hayotidagi o'ziga xos o'rni va mavqeyi yanada mustahkamlanib borayotgan bir davrda bir qator ijtimoiy-gumanitar fanlar, jumladan Tilshunoslikda ham uning lingvomadaniy xususiyatlarini o'rganishga bo'lgan e'tibor ortib bormoqda.

Sotsiologiya, madaniyatshunoslik, va lingvistikada "oila" konsepti har qanday boshqa konsept singari ko'p sathli, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan tushuncha hisoblanadi. Konseptlar tizimi insonning real borliqni anglashi aks etadigan dunyo manzarasini tashkil etadi. Dunyo manzarasining tildagi tasvirida "oila konsepti nafaqat alohida so'zlar, balki o'zida xalqning oila qadriyatlarini haqidagi tasavvurlari aks etgan barqaror so'z birliklari hamda maqol, matal, paremiyalar orqali namoyon bo'ladi.

Biroq har bir xalqdagi dunyoning lisoniy manzarasi boshqa xalqlar bilan umumiy va ko'plab faktorlarga (ekstrolingvistik va lingvistik) bogliq bo'lgan o'ziga xos jihatlarga ega bo'lishi mumkin. Biz A.A. Zaliznyak fikriga tayangan holda dunyoning lisoniy manzarasi deganda "ma'lum bir lisoniy birlikning til amaliyotida ma'lum bo'luvchi madaniyati va mentalitetidagi o'ziga xoslikni jamlagan tizimni" tushunamiz.

U yoki bu xalq olam lisoniy manzarasining har bir parchasida ko'plab umumiyliklarni kuzatish mumkin. Ushbu umumiy manzaralar asosan yaqin qarindoshlikdagi tillarda kuzatiladi. Lekin turli til oilalariga, xususan, hind-yevropa va turk til oilalariga mansub tillarda so'zlashuvchi xalqlarda olamning lisoniy manzarasi shakllanish jarayonlarini o'rganish qiziqishga sabab bo'ladi.

"Oila" fenomeni ko'p aspektli va ko'p ma'noliligi, qamrovining kengligi bilan ahamiyatlidir. U Sotsiologiya, ijtimoiy-psixologiya, psixologiya, ijtimoiy-antropologiya, lingvistika va boshqa sohalar uchun o'rganish ob'ekti hisoblanadi.

P. Bordio, G.M. Andreyeva, Y.V. Arutunyan, L.M. Drogibiyeva, N.G. Markovskaya, A.V. Mitil.

Bunda yuqoridagi sohalar ma'lumotlarining integratsiyasi muhim o'rin tutadi, shu bilan birga, tadqiqotchilar, lingvistik bilimlarning dolzarbligini ta'kidlaydi.

Oila tushunchasi gumanitar fanlarning asosiy ob'ekti hisoblanib, binar fenomen sifatida o'rganiladi. Bu uning o'rganilishiga ikki xil yondashuv mavjudligi bilan izohlanadi. Oila tushunchasiga keng ma'noda murakkab ichki tuzilmaga ega bo'lgan makroorganizm, ijtimoiy institut sifatida qaraladi. Tor ma'noda uni qarindoshlik aloqalariga ega kichik guruh sifatida qaraladi. Har ikki holatda ham oila o'ziga xos vazifalari bilan belgilanadi. Bu o'rinda mikro va makro aspektlarning bir-biriga ta'sirini e'tirof etish lozim. Oila ijtimoiy institut sifatida hamjamiyatning tarkib topishida birlamchi o'rin tutadi. Ta'kidlash o'rinliki, oila modeli turli nomlar bilan ataluvchi sotsiumlarda o'ziga xos idioetnik

tasniflarga ega. Shu bilan birga, u tarixiy va iqtisodiy, taraqqiyot natijasida o'zgarishlarga yuz tutadi, boshqa tomondan uning o'zi davlat siyosatiga bilvosita ta'sir o'tkazadi (YE.Todd).

Mazkur soha bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarni tahlil qilar ekanmiz, bu borada metodologik baza va talablar shakllanganligiga guvoh bo'lamiz.

Ta'kidlash joizki, bu mavzuni bir nechta tadqiqotchilar o'z ishlarida yoritganalar. M.K.Lyubart XVIII-XX asrlardagi fransuz jamiyatidagi "oila" konseptini o'rgangan.

U oilalarning quyidagi asosiy turlarini ajratib ko'rsatgan:

1). oddiy (kichik, er-xotindan iborat, nuklear);

2). oila qurmagan farzandlari bor oilalar;

3). katta (murakab) oilalar – 2 va undan ortiq oilalardan iborat

Faktik materiallar asosan, badiiy adabiyotlar, frazeologizmlar, lugaviy definitsiyalar orqali izohlanadi. Biroq ba'zi tadqiqotchilar mazkur masalaga yondashuvda o'ziga xos materiallarga tayanib ish ko'rgan.

N.N.Rixlenko – oilaviy shajaraga, Y.S.Stepanov esa original hujjatlar, tasviriy san'at asarlari, kinohujjatlariga asoslanganlar.

N.P.Lobachova Fransiya'dagi nikoh marosimlarini tadqiq etib, fransuzoilalaridagi keng tarqalgan an'analarni ajratib ko'rsatgan. Shveyger-Lerxenfeld esa, fransuzayollarining hayoti, xulqi va ularning jamiyatdagi o'rnini o'rgangan. Rus adabiyotshunoslaridan V.A. Suxomlinskiy, Klyuchevskiy nikoh va oila masalalarini, S.Mersalova oila psixologiyasini, V.Anikina xalq og'zaki ijodida oila mavzusini yoritganlar.

Xulosa va takliflar. Demak, "Oila" lingvomadaniy konsepti yuqori darajadagi konsept hisoblanib, o'zida turli tipdagi diskurslar, ijtimoiy ongning turli jabhalarida namoyon bo'luvchi "dunyoqarashlar universalizatsiyasi"ni mujassam etadi. "Oila" konsepti o'z mazmun doirasida giperkonseptlar qatoriga kirib, u o'z ichiga boshqa bir qator konseptlarni ham mujassam qiladi. Masalan: "uy", "ona", "ota", "farzand", "qarindoshlik" va boshqalar. Mazkur konseptlarni ikki tildagi ifodalanishini qiyosiy planda tahlil etish, ular o'rtasidagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlash tilshunoslik uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Сабитова З. Лингвокультурология; учебник. – М. :Флинта: Наука, 2013. - с.10.
2. Худойбергенова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли лугати. – Т.: Turon zamin ziyo 2013.-Б. 7.
3. Сабитова З. Лингвокультурология; учебник. – М.: Флинта: Наука, 2013 –с.8
4. Железнова Ю.В. Лингвокогнитивное и лингвокультурное исследование концепта. Семья дисс.кан.фил.наук Ижевск- 2009.

UDK: 81.2

Gulhayo ABDUG'AFFAROVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, o'qituvchi
E-mail: agulxae@mail.ru

O'zXIA katta o'qituvchisi, PhD D.Xasanova taqrizi asosida

EXPRESSION OF THE SOCIO-CULTURAL VALUE OF "LABOUR" IN PAREMIOLOGY OF ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

In recent years, concepts related to axiology began to appear in linguistics. Axiology is a science that studies values. Value is a concept used to show the universal, social, moral, cultural and spiritual significance of certain events in a reality. In this article, the value of "labour", which is a socio-cultural value among the types of values, is analyzed through proverbs in English and Uzbek languages. As a result of the research, signs that are universal for both languages, as well as differential signs, were identified.

Key words: Axiology, axiological linguistics, value, socio-cultural value, axiologeme, hard work, universal signs, differential signs.

ВЫРАЖЕНИЕ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ЦЕННОСТИ «ТРУД» В ПАРЕМИОЛОГИИ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация

В последние годы в лингвистике стали появляться понятия, связанные с аксиологией. Аксиология – наука, изучающая ценности. Ценность – это понятие, используемое для того, чтобы показать универсальное, социальное, моральное, культурное и духовное значение определенных событий в реальности. В данной статье через пословицы на английском и узбекском языках анализируется ценность «труд», которая является социокультурной ценностью среди видов ценностей. В результате исследования были выявлены признаки, универсальные для обоих языков, а также дифференциальные признаки.

Ключевые слова: Аксиология, аксиологическая лингвистика, ценность, социокультурная ценность, аксиологема, трудолюбие, универсальные признаки, дифференциальные признаки.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI PAREMIOLOGIYASIDA "MEHNAT" IJTIMOY-MADANIY QADRIYATINING IFODALANISHI

Annotatsiya

Oxirgi yillarda tilshunoslikda aksiologiyaga oid tushunchalar paydo bo'la boshladi. Aksiologiya qadriyatlarni o'rganadigan fandır. Qadriyat bu biror bir voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy, axloqiy, madaniy ma'naviy ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llanadigan tushuncha. Ushbu maqolada qadriyatlar turlaridan ijtimoiy-madaniy qadriyat bo'lgan "mehnat" qadriyati ingliz va o'zbek tillaridagi maqollar orqali tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida ikki til uchun universal bo'lgan belgilar, shu bilan birga, differentsial belgilar ham aniqlandi.

Kalit so'zlar: Aksiologiya, aksiologik tilshunoslik, qadriyat, ijtimoiy-madaniy qadriyat, aksiologema, mehnatsevarlik, universal belgilar, differentsial belgilar.

Kirish. Oxirgi yillarda tilshunoslikda aksiologiyaga oid tushunchalar paydo bo'la boshladi. Qadriyatlar to'g'risidagi fan "Aksiologiya" atama sifatida fanga XX asrning ikkinchi yarmida J.Gartman va P.Lapi tomonidan kiritilgan. Bu atama yunoncha "axio" (qadriyat) va "logos" (ta'limot) tushunchalaridan tashkil topgan bo'lib, qadriyatlarni o'rganadigan fan yoki "qadriyatshunoslik" deb ham ataladi [1].

Aksiologiya qadriyatlarning tabiati, ularning voqelikdagi o'rni, qadriyatlar dunyosining tuzilishi, ularning aloqasi, ijtimoiy va madaniy omillar bilan shakllanganligi, shaxs tuzilishi haqidagi ta'limotdir. Aksiologiya har qanday ob'ektlarning ijobiy, neytral yoki salbiy ahamiyatlarini ularning ekzistensial va sifat xususiyatlaridan mavhumlashtirib o'rganadi [2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Aksiologiya fanida qadriyatlar umumiy kategoriya sifatida o'rganiladi. Bu esa o'z navbatida ko'plab tadqiqotchilarga lingvistik aksiologiyani aohida ajratishlariga turtki bo'ldi. Aksiologik lingvistikani bir qator tilshunoslik yo'nalishlari etnolingvistika, lingvokulturologiya, sotsial nutq tahlili, siyosiy lingvistika va boshqalar doirasida qo'llaniladigan yondashuv deb hisoblash mumkin. Tilshunos olim S.G. Pavlovning fikricha aksiologik tilshunoslikning ob'ekti "til-ong-jamiat-madaniyat-inson" majmuasidir. Uning predmeti esa til bu qadriyatlarni shakllantirish va ifodalash vositasidir. Til birliklarini tahlil qilishda aksiologik yondashuvning maqsadi olamning lisoniy manzarasining aksiosferasini hamda turli ijtimoiy guruhlar va idiolektlarning aksiosferasini qayta qurishdan iborat [3].

Demak, yuqoridagi ta'riflardan shuni aytish mumkinki, aksiologik lingvistika til birliklarining inson yashayotgan jamiyat ahmda u amal qilayotgan madaniyat asosida shakllangan qadriyatlar orqali o'rganadi. Albatta, qadriyatlar ko'proq umumiylikni ifodalasada, ularda ham xususiylik va alohidalik namoyon bo'ladi. Aksiologiyada qadriyatlarning umumiy, xususiy va boshqa qadriyat shakllari tavsiflanadi. Qadriyatlar klassifikatsiyasi, uning turlari haqida to'xtalishdan oldin qadriyat so'ziga ta'rif beramiz.

Qadriyat tushunchasi har xil ma'noda, turli sohalarida qo'llaniladi. Qadriyat aksiologik tushuncha sifatida inson yoki jamiyatning real yoki hayotiy bo'lgan dunyosining ma'lum bir ob'ektlari, hodisalariga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatni bildiradi, bunda ularning shaxs va jamiyat uchun me'yoriyligi, ahamiyati va foydaliligi, inson ehtiyojlarini qondirish uchun yaroqliligi kabi xususiyatlarga tayaniladi. Qisqa qilib aytganda, qadriyat deganda biror bir hodisa yoki ob'ektning shaxs yoki jamiyat uchun ahamiyati tushuniladi.

Qadriyat tushunchasi sotsiologik jihatdan uning ijtimoiy tartibga solish funksiyasidan kelib chiqib izohlanadi. Ijtimoiy qadriyatlar asosan stereotiplar, ideallar, me'yorlarda mustahkamlangan axloqiy qadriyatlar bilan ifodalanadi. Ular nafaqat sotsiologiya tadqiqot ob'ekti, balki madaniyatshunoslik ob'ekti ham hisoblanadi. Chunki sotsiologiya qadriyatlarni jamiyatni tartibga solish ob'ekti nuqtai nazaridan o'rgansa, madaniyatshunoslik ularni madaniyat elementi sifatida namoyon etadi.

Lingvistik jihatdan qadriyat tushunchasi izohlanganda "til madaniy hodisa sifatida ma'lum bir jamiyatda mavjud bo'lgan qadriyatlar, baholashlar tizimini bevosita qamrab oladi, zero qadriyat biror-bir madaniyat uchun abadiydir" degan ta'rifni keltirish mumkin [4].

Qadriyatlar klassifikatsiyasi turlicha talqin etiladi. N.F. Alefirenkoning fikricha, ko'p hollarda lingvokulturologiya nuqtai nazaridan asosan hayotiy muhim (vital), ijtimoiy, siyosiy, axloqiy, diniy, estetik qadriyatlar turlari mavjud. Tilda ifodalanish darajasiga ko'ra esa ma'naviy qadriyatlar, milliy, umuminsoniy, jamoaviy, oilaviy, individual, shaxsiy qadriyatlar bo'lishi mumkin [5].

Qadriyatlar orasida madaniy qadriyatlar alohida ahamiyat kasb etadi, chunki madaniyat va qadriyatlar o'zaro bog'liq. Bir tomondan, har qanday madaniyatning markazida qadriyatlar yotsa, boshqa tomondan, aynan madaniyat qadriyatlarining bevosita va to'g'ridan to'g'ri ishlab chiqaruvchisidir. "Madaniy qadriyat" deyilganda eng muhim va ahamiyatli bo'lgan inson faoliyatining moddiy ob'ektlari, me'moriy inshootlar, yodgorliklar, san'at asarlari tushunilgan. Buning isboti sifatida, ushbu tushunchaning 1954-yil 14-mayda Gaagada 2-jahon urushining halokatli oqibatlaridan keyin qabul qilingan madaniy boyliklarnin himoya qilish to'g'risidagi konvensiyada ilmiy muomalaga kiritilganligini aytishimiz mumkin. Biroq, keyinchalik madaniy qadriyatlar nafaqat moddiy yondashuv asosida, balki ma'naviy jihatdan ham izohlanishni boshladi. Bu jihatdan madaniy qadriyatlar deyilganda jamiyat ijtimoiy tajribasining ba'zi bir muhim bo'g'ini tushuniladi. bunda hayot faoliyatining eng ko'p o'zini oqlagan va eng katta ijtimoiy samaradorlik ko'rsatgan tamoyillar to'plangan. Ushbu tamoyillarga axloq, urf-odatlar, xatti-harakatlar, stereotiplar, baholashlar, talqinlar kiradi, bundan tashqari jamiyatning ijtimoiy kuchayishiga, ularning bir-birini to'ldirishiga, hamjihatligiga, o'zaro yordamiga va hokazolarga olib keladigan asosiy hatti-harakatlar va normalar ham misol bo'lishi mumkin. Demak, madaniy qadriyatlar jamiyat ijtimoiy madaniyatining qaysidir bir "o'zak"ini ifodalaydi. A.Ya. Flier, M.A. Poletaevaning fikriga ko'ra, "madaniy qadriyatlar majburiy me'yor ham, nazariy jihatdan izlanadigan ideal ham emas. Aksincha, bu ma'lum bir madaniyatning tarixiy va ijtimoiy barqarorligi asosiga ega bo'lgan, allaqachon orttirilgan ijtimoiy tajribaning o'ziga xos xazirasi" hisoblanadi [6]. Haqiqatdan ham, ijtimoiy tajriba madaniyatda muhim ahamiyatga ega. Shunday ekan, madaniy qadriyatlar o'z-o'zidan ijtimoiy qadriyatlar bilan chambarchas bog'liq. Masalan, oila, vatanparvarlik, tarbiya kabi ijtimoiy qadriyatlar ma'lum bir madaniyatning ham elementi hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ijtimoiy qadriyatlar bu jamiyatdagi ko'pchilikning fikriga ko'ra erishish kerak bo'lgan hayotiy ideallar va munosabatlar, ya'ni bular inson hayoti va jamiyati uchun ahamiyatli bo'lgan g'oyalar, tamoyillar, ob'ektlar va ularning xususiyatlaridir. Ijtimoiy qadriyatlar ma'lum bir xalq, ijtimoiy guruh yoki alohida insonning o'ziga xos bo'lgan qadriyatlari kabi bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy qadriyatlarining shakllari va turlari turlicha e'tirof etiladi. N.A. Nozdrinaning fikricha, ijtimoiy qadriyatlarining shakllari quyidagilar:

- Hayotiy qadriyatlar (yaxshilik va yomonlik, baxt, hayot maqsadi va mazmuni haqidagi tasavvurlar)
- Universal qadriyatlar (hayot, sog'lik, shaxsiy daxlsizlik, farovonlik, oila, ta'lim, qonun va tartib, malaka)
- Shaxslararo muloqot qadriyatlari (halollik, fidoiylik, xayrixohlik/доброжелательность)
- Jamoatchilik e'tirof etgan qadriyatlar (mehnatsevarlik, ijtimoiy maqom)
- Demokratik qadriyatlar (so'z erkinligi, vijdon erkinligi, milliy suverenitet) [7].

Bundan tashqari, B.S. Yerasovning talqinida, ijtimoiy mavqe, mehnatsevarlik, boylik, kasb-hunar, oila, vatanparvarlik, bag'rikenglik, intizom, tadbirkorlik, tavakkalchilik, ijtimoiy tenglik, gender tengligi, shaxsiy mustaqillik, adolat, jamiyat hayotida faol ishtirok etish, o'tmish yoki kelajakka e'tibor qaratish kabilar ijtimoiy qadriyatlar shakllari hisoblanadi [8].

N.F. Alefirenko esa ijtimoiy qadriyatlarining ijtimoiy mavqe, mehnatsevarlik, boylik, kasb, oila, sabr-bardoshlik, gender tengligi kabi shakllari mavjudligini ta'kidlaydi [5].

Tahlil va natijalar. Tadqiqotimiz mavzusi ingliz va o'zbek maqollarida ijtimoiy-madaniy qadriyatlarining aks etishi bo'lganligi sababli, endi maqol tushunchasiga ham ta'rif beramiz. Maqollar avlod-dan-avlodga o'tib kelayotgan "asrlar davomida shakllangan kundalik madaniyat tili" va madaniyatning asosiy "kodlari" sifatida qaralib, ma'lum bir xalq va o'sha xalqning ona tilida so'zlashuvchilarning hayotiy falsafasining barcha toifalari va munosabatlarini o'zida aks ettiradi [9].

Shundan kelib chiqadiki, maqollar har bir xalqqa tegishli bo'lgan qadriyatlarni ham ifoda etadi [10]. Demak, aksiologik maqol, matal, hikmatli so'zlar, iboralar kabi xalq og'zaki ijodi namunalari orqali xalqning qadriyatlarga bo'lgan munosabati ham o'rganiladi deyish mumkin. Qadriyat tushunchasi aksiologik tilshunoslikda aksiologema deb ataladi. L.K. Bayramova o'z tadqiqotida bu tushunchani "aksiologik nuqtai nazardan ma'lum bir qadriyatni yoki antiqadriyatni belgilaydigan aforizmlar va so'zlar uchun umumiy semantik maydon" deb izohlaydi [11]. Bundan kelib chiqadiki, qadriyat o'z-o'zidan antiqadriyat bilan ham qo'llanilishi mumkin, masalan: boylik-kambag'allik, mehnatsevarlik-dangasalik, adolat-adolatsizlik, ahillik-noahillik, tenglik-notenglik, hamjihatlik-tarqoqlik va hokazo.

Quyida ingliz va o'zbek tillarida mehnatsevarlik ijtimoiy qadriyat sifatida shakllangan bir qancha aksiologemalarni ko'rib chiqamiz. Ingliz va o'zbek tillaridagi maqollarda "mehnatsevarlik" ijtimoiy-madaniy qadriyati tahlil qilinganda, ikki til uchun universal bo'lgan belgilar, shu bilan birga, differentsial belgilar ham aniqlandi.

Universal belgilar quyidagilarni tashkil etadi:

- Mehnat baxt, omad keltiradi: *Baxt yalqovga begona. Ahdi borning baxti bor. Mashaqqatsiz baxt kelmas, mehnatsiz taxt kelmas. Yutuqning kaliti mehnat. Diligence is the mother of a good luck. There is no royal road to learning.*
 - Dangasalik, bekorchilik insonni maqsadga yetkizmaydi: *Bekordan xudo bezor, Bekorchining beti yo'q, qozon osar et*
- yo'q, Bemehnat hikmat yo'q. A cat in gloves catches no mice. The soul of the lazy man desires, and has nothing; but the soul of the diligent shall be made rich. Poor is he who works with a negligent and idle hand, but the hand of the diligent makes him rich.*

- Yaxshi dam olgan inson mehnati unumli bo'ladi: *Yaxshi dam mehnatga hamdam. Early to bed and early to rise.*
 - Mehnatkash inson boylik va rivojlanishda bo'ladi: *Qulday bo'lib ishlasang, boyday bo'lib yasharsan. Quldek ishla, bekdek tishla. Mehnat qilsang yasharsan, katta-katta osharsan. Mehnatning ko'zini topgan boylikning o'zini topar. Where bees are, there is honey.*

- Ish tezroq boshlansa, maqsadga tezroq yetiladi: *Erinchoqning qo'li qisqa, Erinmaganning – yo'li. Eringanning oshi pishmas. The early bird catches the worm. Never put off until tomorrow what you can do today.*

- Izlagan inson imkon topadi: *Axtargan topar. Intilgan elga yoqar. Uringan ish o'rinsiz qolmas. Seek and ye shall find.*

- Ko'p so'zlagandan ko'ra, ko'p mehnat qilish kerak: *Gap bilan osh pishmas. Gap bilguncha ish bil. Gap desang, qop-qop, Ish desang, Ashtarxondan top. Gap bilan shoshma, ish bilan shosh. So'ziga boqma, ishiga boq. Mingta chiroyli so'zdan, Bitta xunuk ish yaxshi. Actions speak louder than words.*

Bundan tashqari, ingliz va o'zbek tilidagi "mehnatsevarlik" doirasidagi maqollarda bir-biriga o'xshamaydigan differentsial belgilarni ham uchratish mumkin.

O'zbek tilidagi maqollarga tegishli bo'lgan belgilar:

- Har kim o'zi uchun mehnat qiladi: *Birov uchun birov qozon osmas. Birovning bergani ko'rgulik, Mehnatning bergani to'ygulik. Bozoringni o'zing qil, Tegirmoning o'zing tort.*

- Dangasa, ishyoqmas insonga hamma narsa bahona: *Dangasaga bulut soyasi ham yuk. Dangasaning saratonda qo'li sovqotar. Dangasaga ostonaga tepa bo'lib ko'rinar.*

- Inson mehnati bilan ko'rkam: *Daraxt yaprog'i bilan ko'rkam, Odam – mehnati. Yomg'ir bilan yer ko'karar, Mehnat bilan – el. Elning ko'rki – er bilan, Erning ko'rki – ter bilan.*

Ingliz tilidagi maqollarda quyidagicha differentsial belgilarga duch kelish mumkin:

- Mehnatga yarasha haq to'lanishi kerak: *The labourer is worthy of his hire.*

- Mehnatkash inson bo'sh vaqt ham topa oladi: *The busiest men have the most leisure time.*

- Bir ishni ko'p, astoydil qilish mukammallikka olib keladi: *Practice makes perfect. If a job is worth doing it is worth doing well.*

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi "mehnatsevarlik" ijtimoiy-madaniy qadriyati to'g'risidagi ingliz va o'zbek maqollari tahliliga tayanib, shuni aytishimiz mumkinki, ularning o'zaro o'xshash universal belgilari, va aksincha, farqli bo'lgan differentsial xususiyatlari qayd etildi. Ikki tildagi maqollarda ham deyarli bir xil ushbu universal belgilar namoyon bo'ldi: a) Mehnat baxt, omad keltiradi; b) Dangasalik, bekorchilik insonni maqsadga yetkizmaydi; d) Yaxshi dam olgan inson mehnati unumli bo'ladi; e) Mehnatkash inson boylik va rivojlanishda bo'ladi; f) Ish tezroq boshlansa, maqsadga tezroq yetiladi; g) Izlagan inson imkon topadi; h) Ko'p so'zlagandan ko'ra, ko'p mehnat qilish kerak.

O'zbek tilidagi maqollarda navbatdagi differentsial belgilar ko'zga tashlandi:

- Har kim o'zi uchun mehnat qiladi;

- Dangasa, ishyoqmas insonga hamma narsa bahona;

- Inson mehnati bilan ko'rkam.

Ingliz tilidagi maqollarda esa quyidagilar aks etdi.

- Mehnatga yarasha haq to'lanishi kerak;

- Mehnatkash inson bo'sh vaqt ham topa oladi;

- Bir ishni ko'p, astoydil qilish mukammallikka olib keladi.

Shundan xulosa qilib aytishimiz mumkinki, "mehnat" qadriyati ijtimoiy qadriyat sifatida ikkita tilda ham o'xshash tushunchalarni aks ettirgan bo'lishiga qaramasdan, madaniyatlar turlicha bo'lganligi sababli, differentsial belgilar ham tadqiq etildi. O'zbek millati uchun alohida belgilar kuzatildi, masalan, mehnat insonga ko'rkamlik olib kelsa, ingliz xalqi tushunchasiga ko'ra, uzoq yillardan beri har qanday mehnatga haq to'lanishi lozim va hokazo.

ADABIYOTLAR

1. Назаров Қ.Н. Қадриятлар тизими: Барқарорлик ва ўзгарувчанлик диалектикаси (аксиологиянинг ижтимоий-фалсафий муаммолари): Фалс. фанл. докт. ...дисс. – Тошкент, 1996. – 131 б.
2. Ивин А.А. Аксиология. – М.: Высшая школа, 2006. – 390 с.
3. Павлов С. Г. Лингвоаксиологическая модель человека: научнометодический аспект / С. Г. Павлов // Вестник Минского университета. – Мн., 2013. – № 2. – С. 56–68.
4. Гибатова Г.Ф. Аксиология в языке. // Вестник ОГУ, № 2 (121), 2011. – С. 128.
5. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловые пространства языка. – М.: Флинта, 2010. – 8 с.
6. Флиер А.Я., Полетаева М.А. Тезаурус основных понятий культурологи: Учебное пособие. - М.: МГУКИ, 2008 - с. 199-200
7. Ноздрин Н.А. ПОНЯТИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ И СОЦИАЛЬНЫХ НОРМ // Sciences of Europe # 68, (2021).- 51-53с.
8. Ерасов Б.С. Социальная культурология. – М: Аспект пресс, 2000. – 65 с.
9. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический, лингвокультурологический аспекты. М.: Языки русской культуры, 1996. -219, 241с.
10. Ashurova D.U., Galiyeva M.R. Cultural linguistics. T.: Vneshinvestprom, 2019.
11. Байрамова Л.К. Пословицы в Аксиологическом фразеологическом словаре русского языка: словаре ценностей и антиценностей // Вестник Новгородского государственного университета. 2014. № 77. С. 10—12.

Sanobar ABDUQAYUMOVA,
Termiz davlat universiteti tayanch doktranti
E-mail: abduqayumovanobar675@gmail.com

O'zMU dotsenti I.O'sarov taqrizi asosida

FRAZEOLIGIZMLARNING INGLIZ TILI LINGVISTIKASIDA O'RGANISHILISHI

Annotatsiya

Ushbu maqolada frazeologizmlarning o'rganilish tarixi, ularning ingliz lingvistikasida o'rganilishida hissa qo'shgan olimlar va frazeologizmlarning o'rganish yo'lida yaratilgan asosiy asarlar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Frazeologizmlar, frazeologik birliklar, turg'un iboralar, birikma, idioma, korpus lingvistikasi.

STUDY OF PHRASEOLOGISMS IN ENGLISH LINGUISTICS

Annotation

This article describes the history of the study of phraseologisms and main scholars who have a significant role in studying phraseologisms. Furthermore, we state about main works of phraseologisms in English linguistics.

Key words: Phraseologisms, phraseological units, idioms, fixed expressions, collocation, idiomacity, corpus linguistics.

ИЗУЧЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье рассказывается об истории изучения фразеологизмов и основных ученых, которым принадлежит значительная роль в изучении фразеологизмов. Кроме того, мы констатируем основные работы фразеологизмов в английской лингвистике.

Ключевые слова: Фразеологизмы, фразеологизмы, идиомы, устойчивые выражения, словосочетание, идиоматичность, корпусная лингвистика.

Introduction. Each nation has its own phraseological units that give them a special favor. Phraseological units are a treasure trove of language that expresses the history, culture and way of life of any nation. They are figurative and spacious language units that most clearly capture the images created by man. The phraseological units give the language specialty and uniqueness, they contain special symbols and associative links fixed in the consciousness of native speakers, because they are not created in the process of speech, and are used in it in a ready-made form. The phraseological units visually represent the way of life, geographical position, history, traditions of this or that community united by one culture.

The study of phraseologisms, also known as idioms or fixed expressions, has been an important area of research in English linguistics. Scholars have long been interested in understanding the origins, meanings, and usage patterns of these linguistic units.

Literature review. The systematic study of phraseologisms in English linguistics can be traced back to the late 19th and early 20th centuries. One of the pioneering figures in this field was the English lexicographer and philologist F. T. Wood. In his work "A Dictionary of Phrase and Fable" published in 1870, Wood compiled a comprehensive collection of idiomatic expressions, proverbs, and allusions, providing explanations and historical backgrounds for each entry. This work laid the foundation for the study of phraseologisms as an important aspect of the English language.

In the early 20th century, scholars like C. S. Lewis and J. R. R. Tolkien also contributed to the study of phraseologisms. Their interest in medieval literature and languages led them to examine the use of idiomatic expressions in Old and Middle English texts. They recognized that phraseologisms were not merely random combinations of words but had deep cultural and historical roots.

During the mid-20th century, linguistic theories such as structuralism and transformational grammar influenced the study of phraseologisms. Structuralist linguists, such as Charles Bally and André Martinet, analyzed idiomatic expressions as units of language with their own internal structure. They focused on the formal aspects of phraseologisms and their roles within sentence structures.

In the 1960s and 1970s, the cognitive revolution in linguistics brought about a shift in the study of phraseologisms. Scholars like George Lakoff and Ronald Langacker emphasized the importance of conceptual and cognitive factors in understanding idiomatic expressions. They argued that idioms were not just fixed linguistic units but embodied conceptual metaphors and cultural knowledge.

Furthermore, interdisciplinary approaches have emerged, drawing on insights from cognitive linguistics, psycholinguistics, sociolinguistics, and pragmatics to explore various aspects of phraseologisms. Researchers have investigated topics such as the acquisition and processing of idiomatic expressions by language learners, the role of idioms in intercultural communication, and the impact of phraseologisms on discourse and stylistic variation. There are also some scholars whose works have been stepping stone for the study of phraseologisms in linguistics.

- John Sinclair (1933-2007): Sinclair was a British linguist and computer scientist who made significant contributions to the study of phraseology. He developed the theory of collocation, which explores the regular patterns of word combinations in language. Sinclair's work emphasized the importance of studying fixed expressions and multi-word units in understanding language use.

- Michael Hoey: Michael Hoey is a British linguist and author known for his research on lexical priming and phraseology. His work focuses on the role of formulaic language in language production and comprehension. Hoey's

influential book "Lexical Priming: A New Theory of Words and Language" explores the cognitive aspects of phraseology and its impact on language processing.

- **Rosamund Moon:** Rosamund Moon is a British linguist who has contributed to the study of idiomatic expressions and phraseology. She has conducted research on the nature of idioms, their interpretation, and their use in discourse. Moon has published works on English phraseology and has explored the importance of idiomatic language in language teaching and learning.

- **Andrew Goatly:** Andrew Goatly is an English linguist and author known for his research on figurative language, including idioms and metaphorical expressions. His work explores the cognitive processes involved in understanding and using phraseology. Goatly has written extensively on figurative language in both English and Chinese, highlighting the cultural and cognitive dimensions of phraseological units.

- **Susan Hunston:** Susan Hunston is a British linguist who has conducted research on phraseology and corpus linguistics. Her work focuses on the analysis of phraseological patterns and their use in different genres and registers. Hunston has written about the importance of corpus-based methods in studying phraseology and has contributed to the development of computational tools for phraseological analysis. It's worth noting that the study of phraseology involves contributions from researchers worldwide, and this list only highlights a few notable English scientists in the field. There are numerous other linguists and scholars who have made valuable contributions to our understanding of phraseologisms and their role in language.

Research methodology. John Sinclair's theory of collocation is a significant contribution to the study of phraseology and language use. It emphasizes the regular patterns of word combinations and the importance of studying these combinations in understanding language. Collocation refers to the tendency of certain words to co-occur with specific words or types of words more frequently than would be expected by chance. Sinclair's theory challenges the traditional view of words as independent units and instead emphasizes the importance of studying words in relation to their typical collocates or partners.

According to Sinclair, collocations are not random but are governed by linguistic and semantic constraints. He argued that words have a strong tendency to occur together in specific patterns due to the inherent organization and structure of language. For example, we often use the phrase "make a decision" rather than "do a decision" because "make" collocates more naturally with "decision" in English.

Sinclair's theory of collocation has several key principles:

- **Idiomaticity:** Sinclair recognized that certain word combinations become fixed, idiomatic expressions that have a meaning beyond the sum of their individual words. These idiomatic expressions are often resistant to modification or substitution. For example, "kick the bucket" meaning "to die" is an idiomatic collocation.

- **Lexical Priming:** Sinclair introduced the concept of "lexical priming," which suggests that words activate and prime the use of other related words. Collocational patterns contribute to this priming effect, as the presence of one word in a collocation increases the likelihood of encountering its typical collocates. This priming effect influences language production and comprehension.

- **Corpus Linguistics:** Sinclair emphasized the importance of analyzing large corpora of authentic language data to identify and study collocational patterns. By examining the actual usage of words and their collocates in different

contexts, researchers can gain valuable insights into the regularities of language.

Analysis and results. Sinclair's theory of collocation has had a profound impact on the field of linguistics and language teaching. It has influenced numerous studies on phraseology, corpus linguistics, and language processing. His work highlights the significance of collocational patterns in language use and the need to consider these patterns when studying and teaching languages.

Here are some examples of idiomatic collocations in English:

1. "Break the ice": This phrase means to initiate or start a conversation or a social interaction in order to overcome initial awkwardness or tension.

1. "Kick the bucket": This idiomatic expression is a euphemism for dying or passing away.

1. "Bite the bullet": This phrase means to endure a difficult or unpleasant situation with courage and determination.

1. "Piece of cake": This collocation is used to describe something that is very easy or uncomplicated.

1. "Spill the beans": This expression means to reveal a secret or disclose confidential information.

1. "Hit the nail on the head": This phrase is used to indicate that someone has made an accurate or precise statement.

1. "Go the extra mile": This collocation means to put in additional effort or go beyond what is expected in order to achieve success or satisfy someone.

1. "Caught red-handed": This idiomatic expression is used when someone is caught in the act of doing something wrong or illegal.

1. "Cost an arm and a leg": This phrase is used to describe something that is very expensive.

1. "Take the bull by the horns": This collocation means to confront a difficult or challenging situation directly and with determination.

These are just a few examples of idiomatic collocations in English. Idiomatic expressions often have a figurative or metaphorical meaning that cannot be deduced by looking at the individual words in isolation. They are an integral part of language and are used to add color, emphasis, and cultural nuances to communication. For example: 1. "Put your foot in your mouth": This phraseological unit is an idiomatic expression used to describe a situation where someone says something embarrassing or tactless. It is an example of a metaphorical idiom.

Martin Pickering, a cognitive psychologist and linguist, has conducted research on various aspects of phraseological units and idiomatic expressions. 1. "Kick the bucket": This phraseological unit is an idiomatic expression meaning to die. It is an example of an idiom where the meaning cannot be inferred from the individual words in the phrase. The focus of Martin Pickering's research might vary, but he likely explores the cognitive processes involved in understanding and producing such idiomatic expressions and investigates how they are processed and integrated into language use and communication.

The field of phraseology encompasses a wide range of research areas and approaches. Here are some other areas of research that are commonly explored within the field: These are just a few examples of the diverse research areas within the field of phraseology. Researchers in phraseology employ interdisciplinary approaches, drawing on linguistics, cognitive science, sociolinguistics, and other relevant disciplines to explore the nature, functions, and characteristics of phraseological units in language.

1. **Corpus Linguistics:** Corpus linguistics plays a significant role in phraseological research. Corpus-based

studies involve analyzing large collections of natural language data to identify and examine patterns of phrase use, collocations, and idiomatic expressions.

1. Translation and Phraseology: Research in this area focuses on the challenges and strategies involved in translating idiomatic expressions and phraseological units across different languages and cultures. It explores how the cultural and linguistic differences impact the translation of phraseological units.

1. Cognitive Processing: Cognitive linguistics and psycholinguistics investigate how phraseological units are processed and understood in the mind. Researchers study the cognitive mechanisms involved in the comprehension, production, and acquisition of idiomatic expressions.

1. Sociolinguistics and Pragmatics: Phraseology is closely linked to sociolinguistic and pragmatic aspects of language use. Research in this area explores how phraseological units are used in social interactions, the role of context in their interpretation, and their socio-cultural implications.

1. Lexicography: Phraseology has implications for lexicography, the practice of compiling dictionaries. Research

in this area involves the identification, definition, and classification of phraseological units, as well as the presentation of idiomatic expressions in dictionaries and other lexical resources. Contrastive Phraseology: Contrastive phraseology examines similarities and differences in the use of phraseological units across different languages. It investigates how idiomatic expressions are formed and employed in various languages and cultures.

1. Historical Phraseology: This area of research delves into the historical development of phraseological units, tracing their origins, evolution, and changes over time. It explores the diachronic aspects of phraseology and its connections to language change.

Conclusions. In conclusion, the study of phraseologisms in English linguistics has evolved over time, incorporating various theoretical frameworks and research methodologies. From early lexicographic efforts to contemporary corpus-based and cognitive approaches, scholars have sought to unravel the complexities of idiomatic expressions and understand their role in communication, culture, and cognition.

REFERENCE

1. Healey A. // English Idioms // Kivung. 1968. Voll. №2. P. 71-108.
2. Hockett Ch. // A Course in Modern Linguistics. The MacMillan Company, New York, 1958. - 319p.
3. Hoey M Lexical Priming: A New Theory of Words and Language
4. Nida E.A. // A System for Description of Semantic Elements//Word. 1951. Vol.7. №1.- P. 1-14.
5. Pike L.K. // Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behaviour. the Hague; Paris:Mouton & Co., 1967. - 640p.
6. Sweet H. // The Practical Study of Languages. London: Oxford University Press, 1964. - 417p.
7. Weinreich U. // Explorations in Semantic Theory//Theoretical Foundations. the Hague; Paris; Mouton & Co.,1966. - P. 395-477.
8. Collins V.H. // Book of English Idioms with Explanations. L., Longmans, Green and Co, 1958.
9. Collins V.H. // A Second Book of English Idioms. L., Longmans, Green and Co,1958.
10. Wood.F.T A Dictionary of Phrase and Fable published in 1870,

Mirshod ABDURAXMONOV,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: brave3190307@gmail.com

QarDU professori, f.f.d. X. Jabborov taqrizi asosida

ABOUT THE STUDY OF TERMS RELATED TO HIGHER EDUCATION IN ENGLISH, RUSSIAN, UZBEK LANGUAGES

Annotation

At the current stage of the rapid development of new Uzbekistan, the renewal of the educational system and its content is directly related to the innovative processes in the organization of teaching foreign languages. Today, learning terms related to education in English, Russian, and Uzbek languages is one of the urgent issues in modern educational institutions. The combination of educational terms in different languages is important from a linguistic point of view.

In general, it is important to study the terms related to teaching foreign languages from the point of view of cross-linguistics, to understand the dictionary meaning and content of the terms, to understand terminological, explanatory, monolingual, etc. he demands. This article discusses the issues of learning English, Russian and Uzbek in these languages of the educational system.

Key words: English, russian, uzbek, languages, higher, education, system, term, study, Uzbekistan, England, Russia.

ОБ ИЗУЧЕНИИ ТЕРМИНОВ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ, УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

На современном этапе стремительного развития нового Узбекистана модернизация системы и содержания образования напрямую связаны с инновационными процессами в организации обучения иностранным языкам. В сегодняшнее время изучение терминов образования в английском, русском и узбекском языках является одним из актуальных вопросов в современных образовательных учреждениях. Особое значение имеет изучение таких терминов с лингвистической точки зрения. В целом следует изучать термины образования в сопоставительном аспекте с разными языками, правильно понимать лексическое значение и содержание, создать терминологические, толковые словари. В данной статье рассматриваются вопросы изучения терминов системы образования в английском, русском и узбекском языках.

Ключевые слова: Английский, русский, узбекский, языки, высший, образование, система, термин, изучать, Узбекистан, Англия, Россия.

INGLIZ, RUS, O'ZBEK TILLARIDA OLIY TA'LIM TIZIMIGA OID TERMINLARNI O'RGANILISHIGA DOIR

Annotatsiya

Yangi O'zbekistonning hozirgi jadal rivojlanish bosqichida ta'lim tizimi va uning mazmunini modernizatsiya qilish, xorijiy tillarini o'qitishni tashkil etishdagi innovatsion jarayonlar bilan bevosita bog'liqdir. Bugungi kunda zamonaviy ta'lim muassasalarida ingliz, rus, o'zbek tillaridagi ta'limga oid terminlarni o'rganish dolzarb masalalardan biridir. Turli tillardagi ta'limga oid terminlar majmuini chog'ishtirma tilshunoslik nuqtai nazaridan o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, xorijiy tillardagi ta'limga oid terminlarni chog'ishtirma tilshunoslik nuqtai nazaridan o'rganish, undagi terminlarning lug'aviy ma'nosi va mazmunini to'g'ri anglab yetish, bu sohada terminologik, izohli, bir va ko'p tilli terminologik lug'atlar tuzishni davrni o'zi talab etmoqda. Mazkur maqolada ingliz, rus, o'zbek tillari ta'lim tizimi terminlarining ushbu tillarda o'rganilishi xususida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Ingliz, rus, o'zbek, tillar, oliy, ta'lim, tizim, termin, o'rganmoq, O'zbekiston, Angliya, Rossiya.

Kirish. Bugungi kunda jahon tilshunosligida, xususan, turli tillar chog'ishtirma tilshunosligida har xil terminologik sistemalarni ikki, (o'zbek-ingliz), uch (ingliz-rus-o'zbek) tillariga qiyoslab o'rganish muammolari birinchi darajali ahamiyat kasb etmokda. Bu jarayon esa O'zbekistonda istiqloq davri milliy til talablaridan kelib chiqqan holda har bir millat tilining rolini oshirish, jamiyatda ingliz, rus, o'zbek tillarini qiyosiy o'rganishga bo'lgan qiziqishning ortib, o'sib borayotganligi bilan uzviy bog'liqdir. Ayniqsa, bunday qiziqishning o'sib borayotganligi turli tizimli tillarda ta'lim tizimining quyi bosqichida yoshlarni barkamol avlod sifatida yaxshi tarbiyalash va o'qitishga, yuqori bosqichida esa yuqori malakali kadrlar etib yetishtirishga bo'lgan talab va ehtiyojdan kelib chiqmoqda. Bunday talab va ehtiyojlarni qondirish uchun, albatta, bu sohada qo'llaniladigan terminlarning ma'nolari o'rganish zarurati mavjud.

Asosiy qism. So'nggi o'ttiz yil ichida oliy ta'limdagi islohotlar Angliya, Rossiya va O'zbekistonning ta'lim tizimini

butunlay o'zgartirmoqda. Angliyada 1986 - yildan boshlab ta'lim tizimini takomillashtirish uning ijtimoiy siyosatining ajralmas qismiga aylandi. Rossiyada SSSR parchalanib ketganidan keyin 1992 - yildan boshlab ta'lim tizimi qayta ko'rib chiqildi. Bu borada ko'pgina islohotlar o'tkazildi. O'zbekistonda esa 1997 - yil 29 - avgustda qabul qilingan "Ta'lim" to'g'risidagi qonun, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" barcha umumta'lim maktablari va oliy ta'limda o'rganilishi kerak bo'lgan fanlar, o'quv dasturlari va dasturlarning doirasini belgilaydigan umumiy ta'limning milliy standarti yaratilishiga zamin yaratdi. Angliya va Rossiya, O'zbekiston respublikasida ta'lim tizimi markazlashtirildi. Bu markazlarda o'quv dasturlarini tuzildi, yangi darsliklar yaratildi. Shuning uchun bu islohotni inqilobiy o'zgarishlar deb atash mumkin. Ta'lim sohasidagi yana bir muhim o'zgarish - bu ota-onalarning o'quvchilar jarayoniga va o'quv sharoitlariga ta'sirining sezilarli darajada oshishi bo'ldi.

Jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy, ma'rifiy-ma'naviy, ta'limiy va tarbiyaviy, siyosiy-huquqiy tizimlaridagi islohotlar, ishlab chiqarishning jadallik bilan rivojlanishi tilning terminologik tizimiga ham ta'sir etadi. Bu esa turli sohaga oid ko'plab terminlarning sonini bir tildan ikkinchi bir tilga o'zlashishiga sabab bo'ladi. Bu holat shu sohada faoliyat yuritayotgan insonlardan o'z kasbiga oid termin va tushunchalar haqida to'liq va aniq ma'lumotga ega bo'lishlarini talab etmoqda. Shu sababli ham ingliz, rus, o'zbek tillari ta'lim tizimi terminologiyasida sodda, qo'shma, birikmali terminlar va ularning komponentlari o'rtasidagi semantik-sintaktik munosabatlarni o'rganishni davrning o'zi talab etmoqda. Mazkur maqolada ingliz, rus, o'zbek tillarida oliy ta'lim tizimiga oid terminlarning o'rganilishi haqida so'z yuritamiz.

Hozirgi xalqaro miqyosdagi globallashuv jarayonida jahonda rivojlangan mamlakatlarning ijtimoiy infratuzilmasining asosini ta'lim tashkil etadi. Masalan, Angliya, Rossiya, O'zbekiston mamlakatlarida ta'lim tizimining tashkil etilishi ilmiy-texnik inqilobning hozirgi bosqichi ehtiyojlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, bu ta'lim sohasidagi islohotlarni amalga oshirishni talab qiladi. Inson faoliyatining ushbu sohasini isloh qilish jarayoni deyarli uzluksiz davom etmoqda. Ta'lim tizimining turli qismlarining tuzilishi va tashkil etilishida ma'lum o'zgarishlar yuz bermoqda. Shu bilan birga, ta'lim tizimining rivojlanishi doimiy tub islohotlarni amalga oshirishni talab etadi. Tabiiyki, bunday ta'lim tizimidagi islohotlar va o'zgarishlar natijasida har bir tilning terminologiyasi ham o'zgarib, boyib boradi. Amalga oshirilayotgan bunday o'zgarishlar nazariy va amaliy nuqtai nazardan zamonaviy tilshunoslik uchun qiziqish uyg'otadigan tegishli ta'lim terminologiyasini aks ettira boshladi.

Shu o'rinda aytish lozimki, xalqaro axborot-kommunikatsiya texnologiyalari taraqqiyoti jarayonida insonlarning kompyuter, internetdan foydalanishiga bo'lgan ehtiyoji oshar ekan, dunyo tillariga ularni nomlovchi terminlar mohiyatini tasvirlab berishda ko'plab inglizcha terminlardan foydalanilmoqda. 2010 - yilda Garvard universiteti va Google tadqiqotchilari internet tarmoqlaridagi hozirgi inglizcha terminlarni raqamli shaklda o'rganib, loyiha natijasida 1022000 termin haqida ma'lumot olishgan va har yili bu miqdor bir necha mingga ko'payayotganini ta'kidlashgan [<https://englishlive.ef.som/blog/language-lab/manu-words-english-language>].

Jahon tilshunosligida bizning mavzumizga yondosh, ya'ni maktab ta'limi terminologiyasi [Завражнова, Нурушева, 1986: 79-92] [Кочегарова, 1984: 13], [Нусенбаум, Мажарова: 1965: 226-238], [Ощепкова, 1990: 80-84], [Царев, 1968: 79-84] lar tomonidan, oliy ta'lim terminologiyasi esa [Волков, 2000: 192.]; [Николаев, 2000: 199] lar tomonidan olib borilgan.

O'zbek tilshunosligida terminologiya masalalari [X. Dadabayev, 2016: 4-13], [O. Usmonov, Z. Hamidov, 1981: 56-63], [R. Doniyorov, 1977: 69-87], [Qosimov, 1985: 124] kabi tilshunoslar katta hissa qo'shishdi. Ammo ingliz, rus, o'zbek tillari ta'lim tizimidagi terminlar va terminologik so'z birikmalarining leksik-semantik, yasali va semantik-sintaktik xususiyatlari hozirgacha masus tadqiqot ob'ekti sifatida o'rganilmagan.

Mustaqillik davrida ayrim-ayrim sohalarning boshqa sohal bilan integratsiyalashuvi jarayoni yuz berib, bir soha terminologiyasi tarkibida bir necha soha uchun mushtarak bo'lgan terminlarning paydo bo'lishi tabiiy hol bo'lsa, maktabgacha va oliy ta'lim sohasining ayrimlarida yangi islohotlarning olib kililishi ta'sirida mazkur sohaning tarmoqlashuvi yangi fanlarni yuzaga keltirib, shu fanlarga tegishli tushunchalarning nomi sifatida yangi terminologik sistemalarni ham yuzaga keltirmoqda. Boshqa bir soha

terminologiyasining vaqt e'tibori bilan taraqqiy etishi ta'sirida shu soha terminologiyasi ham boyib bormoqda va ularni o'rganish ehtiyoji sezilmoqda. Ayniqsa, ingliz, rus, o'zbek tillaridagi oliy ta'lim tizimiga oid terminlarning qiyosiy tahlilini amalga oshirish, ulardagi bu soha til materiallarini chog'ishtirish orqali ko'plab muammolarini tadqiq etishni kun tartibiga qo'yimoqda. Shunday sohalar terminologiyalaridan biri – o'zbek tilining ta'lim tizimiga oid terminologiyasining ingliz, rus tillaridagi qiyosiy tadqiqidir.

Ingliz, rus, o'zbek tillarida oliy ta'lim terminologiyasining shakllanish manbalarini aniqlash, taraqqiyot bosqichlarni belgilash, o'zlashish omillari va yasali xususiyatlarini o'rganish asosida tasniflash, tub, yasama, birikma terminlarning paydo bo'lishi, shakllanishi, shuningdek, ta'lim tizimiga oid terminlar tarkibida mavjud sinonimiya, omonimiya polisemiya hodisalarini tahlil etish, umuman, bu soha terminologiyasini tartibga solish yuzasidan tavsiyalar berish ishning maqsad va vazifalari doirasiga qiradi.

Ingliz, rus, o'zbek tillaridagi oliy ta'lim tizimi terminologiyasiga oid yozma tarixiy manbalar, ta'lim va tarbiyaga oid ilmiy va ommaviy adabiyotlarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu soha terminologiyasi termin va birikmali terminlarga ancha boy: *universitet, institut, oliy maktab, o'qish, o'rgatish, ilm olish, o'qituvchi domla, talaba, auditoriya, magistr, bakalavr, magistratura, rektor, dekan, kafedra, o'uv dasturi, fan dasturi*,

Turli tizimli oliy ta'lim tizimi terminologiyasida tub terminlarga nisbatan ikki va uch komponentli birikmali terminlar katta miqdorni tashkil etadi: Masalan: o'qishga kirish, ta'lim olish, oliy o'quv yurti, bilim manbai, talabalar yotoqxonasi, kafedra yig'ilishi, oliy ta'lim muassasalari, universitet ilmiy kengashi, oliy ta'limdan keyingi ta'lim, talabalarning reyting jamlanmasi va shu kabilar.

Yuqorida keltirilgan so'z va birikmalar genetik jihatdan arab, fors-tojik, lotin, rus va o'zbek tillarga mansub. Ba'zilar iste'moldan chiqqan, tarixiy asarlarda qayd qilingan, qadimiy toponim va gidronimlar tarkibida saqlanib qolgan.

Ingliz, rus, o'zbek tillarida ta'lim tizimiga oid ko'p komponentli so'z birikmalarining o'ziga xos xususiyatlari ochib beriladi. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, yaqin vaqtgacha asosan texnik va tabiiy fanlar terminologiyasini tahlil qilish doirasida mavjud bo'lgan terminologik tizim to'g'risidagi mavjud ma'lumotlarni to'ldiradigan gumanitar bilimlar va faoliyat sohalari, xususan, ingliz, rus, o'zbek tillaridagi ta'lim tizimi terminologiyasini har tomonlama o'rganish zarurati bilan belgilanadi. Ingliz, rus, o'zbek tillari ta'lim tizimidagi terminologiyasiga murojaat qilish o'z vaqtida yangi tushunchalar va terminlarning ma'nolarini aniqlashga, ta'lim tizimi terminologik lug'atini yaratishga imkon beradi. Bundan tashqari, ta'limga oid turli xil terminlarni o'rganish va kuzatish bizga ta'lim tizimida jamiyatning tilga ta'sirini, shuningdek, ularda yuzaga keladigan til jarayonlarini, umumiy adabiy tilning rivojlanishidagi asosiy tendensiyalarni tahlil qilish orqali kuzatishga imkonini beradi, chunki terminologik lug'at bu tilda sodir bo'ladigan barcha o'zgarishlarni qamrab oladi.

Ingliz, rus, o'zbek tillarida ta'lim tizimiga oid termin va birikmali terminlarni o'rganish zarurati tilshunoslikning terminologiyani tartibga solish va soddalashtirish, lug'atlar tuzish, chet tillarini o'qitishning turli muammolarini hal qilish va yetarli tarjima masalalarini hal etish kabi amaliy vazifalari bilan ham bog'liqdir.

Ushbu tadqiqot ishida ingliz-o'zbek tillari ta'lim tizimida qo'llanadigan terminologiyani, xususan, oliy ta'lim tizimidagi terminlar va so'z birikmalari tarkibiy qismlari o'rtasidagi semantik-sintaktik munosabatlarni aniqlash va ushbu munosabatlarning shakllanishiga ta'sir qiluvchi omillarni belgilashdan iborat. Ishning asosiy maqsadi ingliz, rus, o'zbek tillaridagi ta'lim tizimining terminologiyasini

aniqlash, kartotekalashtirish, sistemaga solish, oliy ta'lim tizimidagi terminlarni asosiy mavzuviy guruhlariga ajratib tahlil etish, terminologik so'z birikmalari tarkibiy xususiyatlarini aniqlab chiqish, ular o'rtasidagi semantik-sintaktik munosabatlarini tahlil qilish, ularning shakllantirishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash kabi masalalardir.

Xullas, ingliz, rus, o'zbek tillari ta'lim tizimiga oid terminlarni o'rganishning dolzarbligi yaqin vaqtgacha asosan texnik va tabiiy fanlar terminologiyasini tahlil qilish doirasida mavjud bo'lgan terminologik tizim to'g'risidagi mavjud ma'lumotlarni to'ldiradigan gumanitar bilimlar va faoliyat sohalari, xususan, ingliz, rus, o'zbek tillaridagi ta'lim tizimi terminologiyasini har tomonlama o'rganish zarurati

bilan belgilanadi. Ingliz, rus, o'zbek tillari ta'lim tizimidagi terminologiyasiga murojaat qilish o'z vaqtida yangi tushunchalar va terminlarning ma'nolarini aniqlashga, ta'lim tizimi terminologik lug'atini yaratishga imkon beradi. Bundan tashqari, ta'limga oid turli xil terminlarni jamlagan izohli va terminologik lug'atlari tuzish kechiktirib bo'lmaydigan vazifalar sirasiga kiradi. Bunday lug'atlardagi terminlarni o'rganish va kuzatish bizga ta'lim tizimida jamiyatning tilga ta'sirini, shuningdek, ularda yuzaga keladigan til jarayonlarini, umumiy adabiy tilning rivojlanishidagi asosiy tendensiyalarni tahlil qilish imkonini beradi, chunki izohli va terminologik lug'atlar bu tilda sodir bo'ladigan barcha o'zgarishlarni qamrab oladi.

ADABIYOTLAR

1. <https://englishlive.ef.com/blog/language-lab/manu-words-english-language>.
2. Завражнова С.И., Нурешева Т.И. Системный анализ английской лексики школьного дела // Семантические особенности и функции слов и словосочетаний в английском языке. – М., 1986. – с. 79-92.
3. Кочегарова Л.И. Лингвострановедческое описание лексики школьного дела Англии: Автореф. дис. канд. филол. наук. – М., 1984. – 13 с.
4. Нусенбаум А., Мажарова С. Некоторые английские педагогические термины (в Англии и США) // Язык и стиль. – М., 1965. – с. 226-238.
5. Ощепкова В.В. Некоторые англо-американские параллели ключевых понятий, относящихся к системе образования // Лингвострановедческое описание лексики английского языка. – М., 1983. – с. 42-48.
6. Ощепкова В.В. Педагогическая терминология в пяти странах английского языка // Иностранные языки в школе. – № 1. – М., 1990. – с. 80-84.
7. Царев П.В. Терминология английского школьного образования // Иностранные языки в школе. – № 3. – М., 1968. – с. 79-84.
8. Дадабоев Х. Старотюркская дипломатическая терминология в XI-XIV вв. Историко-лингвистический анализ лексики старописьменных памятников. – Ташкент: Фан, 1994. – С.4-13.
9. Усмонов О., Ҳамидов З. Ўзбек тили лексикаси тарихидан. - Тошкент: Фан, 1981, 56-59
10. Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. Тошкент: Фан, 1977
11. Қосимов Н. Ўзбек тили илмий –техникавий терминологияси масалалари. Тошкент: Фан, 1985,

УДК:811.1

Inomjon AZIMOV,
ToshDO'TAU dotsenti, f.f.n.
E-mail: azimov@navoiy-uni.uz

BuxDU professori, f.f.d. B.Jo'raeva taqrizi asosida

ARAB YOZUVI ISLOHOTI VA UNDA UNLILARNING AKS ETISHI

Аннотация

O'tgan asrning boshlarida yashab o'tgan jadid mutafakkirlari millatni savodli qilishda, arab yozuvi asosidagi alifboning o'zbek tili qoidalariga mos kelmasligi, tovush-harf mutanosibligi, ayniqsa, unlilarni ifodalashda qiyinchiliklar mavjudligini e'tirof etgan holda, alifboni isloh qilish, o'zbek tilidagi unli tovushlarning har birini alohida harf bilan ifodalashga jiddiy e'tibor berdilar. Ular o'zbek tilining o'z tabiatiga mos, me'yorga solingan alifbo yaratishni orzu qildilar. Buning uchun tildagi unlilar miqdorini, singarmonizm qonuniyatining adabiy tilga munosabati masalasini hal qilish lozim edi. Maqolada mazkur muammolarning hal qilinishida jadidlarning o'rni, milliy fonetikaning shakllanishidagi ilmiy faoliyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Jadid, alifbo, imlo, tovush, fonema, unli tovush, singarmonizm, sarf, nahv, sheva, me'yor, lahja.

РЕФОРМА АРАБСКОЙ ГРАФИКИ И ОТРАЖЕНИЕ ГЛАСНЫХ

Аннотация

Современные мыслители, жившие в начале прошлого века, для того, чтобы сделать нацию грамотной, реформировали алфавит, признав, что алфавит на основе арабской графики не соответствует правилам узбекского языка, соотношению звука и буквы, особенно в изображении гласных, серьезное внимание уделяли выражению каждого гласного звука в узбекском языке отдельной буквой. Они мечтали создать стандартизированный алфавит, соответствующий природе узбекского языка. Для этого нужно было решить вопрос о количестве гласных в языке, об отношении закона сингармонизма к литературному языку. В статье рассматривается роль модернистов (джадиды) в решении этих проблем, научной деятельности в формировании национальной фонетики.

Ключевые слова: Джадид, алфавит, правописание, звук, фонема, гласный звук, сингармонизм, морфология, синтаксис, говор, норма, диалект.

THE REFORM OF THE ARABIC SCRIPT AND THE REFLECTION OF VOWELS

Annotation

Modern thinkers who lived at the beginning of the last century, in order to make the nation literate, reformed the alphabet, recognizing that the alphabet based on the Arabic script does not comply with the rules of the Uzbek language, the ratio of sound and letter, especially in the image of vowels, paid serious attention to the expression of each vowel sound in the Uzbek language as a separate letter. They dreamed of creating a standardized alphabet that matched the nature of the Uzbek language. To do this, it was necessary to resolve the issue of the number of vowels in the language, the relation of the law of vowel harmony to the literary language. The article discusses the role of modernists (jadids) in solving these problems, scientific activities in the formation of national phonetics.

Keywords: Jadid, alphabet, spelling, sound, phoneme, vowel, vowel harmony, morphology, syntax, norm, dialect.

Kirish. O'tgan asrning boshlarida boshqa turkiy xalqlar kabi O'zbekistonda ham alifboni isloh qilish, imloni yengillashtirish masalasi kun tartibiga chiqdi. Qardosh turkiy tillar tilidagi muammolar o'zbek tilida ham mavjud edi, ya'ni arab tilining butunlay boshqa til oilasiga mansubligi ham mazkur alifbo o'zbek tilining ichki qonuniyatlarini to'la ochib bera olmas edi. Bundan tashqari, juda ko'plab muammolar, qiyinchiliklar yig'ilib qolgan edi. Ashurali Zohiriy o'zining 1916-yilda nashr ettirgan "Imlo" darsligida bu haqda shunday deydi: "...Bizning hozirgi (eski) imlomizda qoida degan narsa aslo rioya etilmag'anlig'idan har kim o'zicha qanday yozmoqni xohlasa, o'shanda yoza berg'an; bu adabiyotimizning kengayishiga sad bo'lib, yoshlarimizning qiynalishidan boshqa ajnabiy millatlarning qoshida tilimizning mashara qildirib, madaniy tillarga baho qo'yg'anda, qimmatini hech bo'lishiga sabab bo'ldik. Shunga binoan bul "Imlo" risolasini yozdim. Eng zarur qoidalarni darj etdim... "hoye rasmiya"ni imlomizga kirgizdim"[1].

H.Jamolxonov bunga quyidagi omillarni sanab o'tadi: "1) eski o'zbek tilidagi 8-9, yangi o'zbek tilidagi 6-7 unli fonema faqat 3 ta harf – "alif", "vov", "yo" bilan ifodalanagan; 2) ayri harflar polifonemali grafema tarzida qo'llangan: "vov"

harfi "v" undoshini va "u", "o" unlilarini (demak, uchta fonemani), "yo" harfi ham uchta fonemani – "i", "ye" unlilarini va "y" undoshini ifodalagan; 3) "t" undoshi uchun ikki harf – "te", "to"; "s" undoshi uchun uchta harf – "se", "sin", "sod"; "z" undoshi uchun to'rtta harf – "zol", "ze", "zod", "zo" qo'llangan; 4) har bir harfning to'rt shakli – so'z boshida, o'rtasida, oxirida yoki yolg'iz qo'llaniladigan alloqraflari bo'lgan. Bunday holat maorif-ta'lim ishlarida va yozuv amaliyotida qator qiyinchiliklarni yuzaga keltirgan: ravon o'qish ko'nikmalarining shakllantirishga xalaqit bergan, matbaa-bosmaxona ishlarini murakkablashtirgan" [2].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bu davr tilshunosligi istiqbolgacha bo'lgan davrda ham o'rganilgan. Jumladan, S.Ashirboyevning dissertatsiyasida XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida ijtimoiy hayotning taqozosi, ya'ni O'rta Osiyoning Chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi bilan bog'liq ravishda Turkiston o'lkasiga kelib, turli xizmat vazifalarini bajargan shaxslar tomonidan yaratilgan o'zbek tili grammatik (morfologik) qurilishiga oid asarlar tahlil qilingan bo'lsa [3], L.G.Chichulinaning nomzodlik dissertatsiyasida o'zbek tili tarixi, o'zbek tilining dialektal tarkibi, hozirgi o'zbek tilining fonetikasi, grammatikasi, o'zbek tili

leksikologiyasi va leksikografiyasi masalalarining rus turkologlari tomonidan o'rganilishi yoritilgan [4].

Istiqloldan so'ng jadidlar faoliyatini o'rganishga ham e'tibor qaratildi. Jumladan, M.Qurbonova [5], A.Boboniyozov [6], M.Yo'ldoshev [7], Y.Sayidov [8], Sh.Bobomurodova [9], F.Bobojonov [10], T.Tog'ayev [11], D.Ne'matova [12], Z.Chorieva [13], L.Djalolova [14], S.Normamatov [15], K.Kadirov [16], N.Yangibaeva [17], I.Ermatov [18], kabi tilshunoslarning ilmiy tadqiqotlarida Fitrat, Cho'lpon, Ashurali Zohiriy, Elbek kabi sanoqli jadidlarning ijodiy merosi, ilmiy faoliyati, bu davr lug'atshunosligi, gazeta va jurnallardagi maqolalar, yaratilgan darsliklar tahlili kabi masalalar tadqiq etildi.

Tahlil va natijalar. Jadidlar boshqa rivojlangan tillar kabi yagona imlo qoidalariga ega bo'lgan o'zbek adabiy tilini yaratishni orzu qildilar, buning uchun esa o'sha davr tilida turlicha qo'llanilib kelinayotgan so'zlarni bir xillikka keltirish zarurligini anglaganlar. Albatta, bu, birinchidan, o'ta muhim va jiddiy voqea, shu bilan birga, eskilik bilan yangilik o'rtasida hayot-mamot masalasi masalasi ko'ndalang turar edi. Yangi imlo masalasi hali turli chig'iriqlar, muhokamayu munozaralar girdobiga tushishi va sinovlardan o'tishi lozim edi. Bu ishlarni to'g'ri amalga oshirishda eng muhim vosita vaqtli matbuot ekanligi uchun undan samarali foydalanib, mavzuga oid maqolalarni keng o'quvchilar auditoriyasiga havola qildilar.

Bu haqda Elbek shunday yozadi: "Bizning bu kungacha qo'llanilib kelmakda bo'lgan imlomiz iki turli edi: biri chig'atay imlasi va ikinchisi eski imla. Bu imladan eski imla atag'an imlamiz burun chaqlardan beri bir yo'sunsiz, negizsiz yozilib kelmakda bo'lg'an bir imladurkim, buning bilan bir narsani achiq anglav juda qiyindir. Chunki bir so'zni bir necha turli o'qimaq mumkin bo'lg'anliqdan kishi ko'b yangilashadi. Eski imla yo'lsizlig'i uchun tashlanmaqdin bashqa chara qalmaydur" [19].

Bu tashabbusni Fitrat boshchiligidagi "Chig'atoy gurungi" o'z zimmasiga oldi. "Chig'atay gurungi" inqilabdan burung'i kitob tilining amma uchun ag'irlig'ini sezdi. O'shal zamang'i yozuv bilan imla bilan savadsizliqni bitirish uchun qiyinlig'ini angladi. Shuning uchun u ishga kirishdi. Adabiy tilning amma tiliga yaqinlashtirish, buning uchun tilimizning yuziga tushgan dag'larni – chet so'zlarni chetchiliginini yo'qatishg'a katta urush achdi. Tilimizning o'z hakimligini aldig'a surdi. Tilimizning o'z qanunlari bilan ish ko'rishini lazim tapib, tilimizning qanunlarini o'rgatishga kirishdi" [20].

Fitrat arab yozuvini isloh qilish sabablari sifatida quyidagilarni ko'rsatib o'tadi:

Arab yozuvi o'zbek tili nutq tovushlariga moslashtirilmay, arab alifbosida qanday bo'lsa, o'zbek tilida shunday holatda qo'llanilib kelinayotganligi. Ma'lumki, arab alfaviti kam unlili va ko'p undoshli semit tillariga mo'ljallangan. Arab yozuvi o'zbek tilining fonetik xususiyatlarini to'la ifodalay olmaydi. O'zbek tilidagi unli tovushlarni yozuvda ifodalash uchun arab alifbosidagi belgi-shakllar yetishmaydi.

Arab tilida cho'ziq va qisqaligi bilan farqlanuvchi atigi uchta fonema bor: a, i, u. Yozuvda cho'ziq unlilar ifodalanadi, qisqa unlilar harakat bilan beriladi va yozuvda ular, ko'pincha, ifodalanmaydi. Bu esa savod chiqarish ishlarida qiyinchilik tug'diradi.

Ayrim unli va undoshlar shaklining bir xilligi, ularning alohida belgi-shakllar asosida farqlanmasligi.

Ayrim undoshlarning ikki xil (t, h), uch xil (z) belgi-shakl bilan yozuvda ifodalanishi.

Arab tiliga xos bo'lgan chuqur bo'g'iz portlovchisi va sayoz bo'g'iz portlovchisini ifodalovchi ayn va hamza harflarining mavjud bo'lishi.

Turkiy tillar uchun, shu jumladan, o'zbek tili uchun ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan unlilarning qattiq-

yumshoqlik, keng-torlik darajasini arab alifbosida berishning imkoniyati yo'qligi.

Arab alifbosidagi harflarning yozuvda to'rt shaklda bo'lishi.

Arab yozuvi ko'p undoshli va kam unlili semit tillariga moslashgan va shuning uchun ko'p unlili turkiy tillar tizimiga mutlaqo mos emasligi [8].

Yozuv islohidagi quyidagi masalalarga alohida e'tibor qaratish lozimligini aytadi:

Arab yozuvini o'zbek tilining tovush tizimiga moslashtirish, uni jonli talaffuz va so'zlashuv tiliga yaqinlashtirish.

Arab alifbosida oltita unli (o, a, u, o', i, e) bo'lishi va yozuvda ularni alohida shakl-belgilar bilan ifodalash.

Arab harflari ikki xil shaklda, ya'ni, alohida yozilish shaklida hamda so'z boshida yozilish shaklida bo'lishi.

Arab yozuvdagi ba'zi unli va undoshlar shakllari uchun alohida shakllar belgilash yoki hech bo'lmaganda ularni farqlash uchun muayyan harakatlar orqali ifodalash [8, 48].

"Chig'atoy gurungi" tomonidan o'zbek tilidagi unli tovushlarni ifoda qilishi uchun quyidagi harflar tavsiya qilinadi:

سَوَاق (so'ng), كَوَاق (ko'ngul) so'zlaridagi birinchi bo'g'imdagi to'luq o'trular – "تو". Uni "zammayi naqila" deb ataydilar.

يُوْغُوْرْمَك (yugurmak), سَوَاق (sut), كَوَاق (kul) so'zlaridagi engil (ingichka) o'trular – "تو". Buni zammayi hafifalar deb ataydilar.

بَزَارْغَا (bazarg'a), بَزَارْغَا (baqq'a), نَال (al), قَال (qal) so'zlaridagi to'liq ustlar – "تا". Bularni fathayi mamduda deb ataydilar.

نَمَانَه (ana), مَانَه (mana), گَال (gal), اَيْلَانْغَان (aylangan) so'zlaridagi ustlar – "ته". Bularni fathayi hafifa deb ataydilar.

كَل (kel), بِل (bel), بِل (ber) kabi to'la astlar – "تپ". Bularni kasrayi saqila deb ataydilar.

بِلَك (bilak), تِلَك (tilak) so'zlarining birinchi bo'g'imlaridagi qisqa astlar – "تي" [21].

"S" imzoli shaxs tomonidab "Qizil Ezbekiston" gazetasining 1921-yil 5-yanvar sonida e'lon qilingan "Tashkentda birinchi imla kengashi o'tirishi" maqolasida ham o'zbek tili imlosini mukammallashtirish, mavju unlilarga harflar belgilanishi kabi masalalar yoritiladi. Milliy fonetikaga kiritilgan yangi harflar misollar bilan tushuntirib beriladi:

مَانَه (ko'brak), كَوَاق (ko'bak), قَوَاق (qo'ymaq), سَوَاق (so'ng), كَوَاق (ko'ngul) so'zlaridagi birinchi bo'g'unlarning to'lu o'trulari (zammayi naqila) – "تو".

يُوْغُوْرْمَك (yugurmak), سَوَاق (sut), قَوَاق (qul), كَوَاق (kul), سَوَاق (gul) so'zlarida engil o'trular (zammayi hafifalar) – "تو".

بَزَارْغَا (bazarda), بَزَارْغَا (balg'a), نَال (al), قَال (qal) so'zlaridagi o'lu astlar (fathati mamdudalar) – "تا".

نَمَانَه (mana), نَمَانَه (ana), كَل (kal), اَيْلَانْغَان (aylangan) so'zlarida qisqa ast (fathati hafifalar) – "ته".

كَل (kel), نِل (el), بِل (ber), سَبِل (sep) kabi to'la astlar (kasrati naqila) – "تپ".

بِلَك (bilak), تِلَك (tilak), سِنَق (siniq) so'zlarining birinchi bo'g'unlarida ham كِلْدِي (keldi), نَوَقُوْدِي (o'qudi), بِلَالَسِي (balasi) so'zlarining so'ng bo'g'unlarida bo'lg'an qisqa astlar (kasrati hafifalar) – "تي" [2, 65].

E'tibor qilinsa, har ikki manba bo'yicha ham unlilar qalinlik ingichkalikka ajratilmoqda. "تو" (ko'brak), بَزَارْغَا (ko'bak), قَوَاق (qo'ymaq), سَوَاق (qo'l), "تا" (bazarda), بَزَارْغَا (balg'a), "تپ" (kel), نِل (el), بِل (ber) unlilari qattiq, "تو" (yugurmak), سَوَاق (sut), "ته" (mana), نَمَانَه (ana), "تي" (tilak), كِلْدِي (keldi), نَوَقُوْدِي (o'qudi) unlilari esa ingichka (yumshoq) sifatida talqin qilingan. Unlilarning qalinlik-ingichkalikka qanday tamoyillar asosida ajratilishiga izoh berilmaydi hamda ko'p savollar tug'ilishiga olib kelgan.

Masalan, qalin deb e'tirof etilgan “نو” (o') unlisida (كوبړاك (ko'brak), قنويماق (qo'ymaq) so'zlaridagi “نو” (o') unlisi talaffuzi jihatidan bir-biridan farq qiladi. Ingichka unli sanlagan “نو” (u) unlisi haqida ham shunday fikrlarni aytish mumkin, ya'ni قنول (qul), كنول (kul) so'zlaridagi mazkur unli birinchisida qattiq, ikkinchi so'zda yumshoq unli hisoblanadi.

Mazkur 6 unli xususida to'xtalgan Elbek ham shunday fikrlarni bildiradi:

“1) ikki ust cho'zg'i “نو”, “نه”, “تا” qalin so'zlarda keladir, misal: qara, qalpaq, talqan, alg'an. “نه” ingichka so'zlarda keladir, misal: ana, mana, kana, pana, pakana, yagana.

2) Ast cho'zg'ilar “نو”, “نه”, bulardan “نو” qalin ast sanaladir. Misal: kel, sel, bel kabi. “نه” ingichka ast sanaldir, misal: bildi, ildi kabi.

3) O'tru cho'zg'ilar “نو”, “نو”, bulardin “نو” qattiq o'tru sanaladir, misal: qo'l, ko'l, yo'l, bo'l kabi. “نو” esa ingichka ast sanaladir, misal: bildi, ildi kabi” [19].

Keltirilgan unilardan faqat “نو”, “نه” unilalarigin qalinlik-ingichkalik bo'yicha to'g'ri tasnif qilingan. Aslida Fitrat boshchidagi yangi imlochilar faqat “ust cho'zg'ilarini o'runli yozmaq uchun so'zlarning qalinlig'i, ingichkaligi(ga) e'tibar etilsin” degan taklifni berganlar, boshqa unilar haqida fikr bildirilmagan.

Shokirjon Rahimiy ham ayni shu ust cho'zg'ildagi qalinlik-ingichkalik masalasiga to'xtaladi: “so'z aralarida kelgan كېتكەن (ketgən), كېلگەن (kelgən)ga o'xshash so'zlarni o'zlarining tabiiy hallaridan chiqarib كېتكەن (ketgan), كېلگەن (kelgan) suratida yozamiz. Shuningdek, “sarp” darslarida qanday so'zda “غا” (g'a), qanday so'zda “گە” (gə) ishlatishni ham masdarlarda qanday so'zlarda “ماق” (maq) va qanday so'zlarda “مەك” (mæk) ishlatuni diqqatga almaymiz, halbuki, eski adabiyatning ba'zilarida bu to'g'rida o'zlari uchun

tutulgan bir yo'llari bardek ko'rinadi. Mana shuning uchun so'zlarni ba'zi belgilari va aytishlariga qarab qalinlik, ingichkalikka ayirishga majburiyat bardir” [2].

Yuqoridagi holatni o'zbek tilshunosligining endi tamal toshlari qo'yilayotgani, hali o'zbek tili fonetikasi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmagani, unli, undoshlar bo'yicha ilmiy xulosalar bera oladigan tilshunoslar etishib chiqmagani bilan izohlash mumkin.

To'g'ri, jadedlar boshqa turkiy tillardagi kabi o'zbek tilida ham singarmonizm qonuni bor ekanligini, unilarning yo'g'on-ingichkalikka bo'linishini e'tirof etganlar. Ehtimol, har bir yo'g'on-ingichka unilarga alohida shakl olinishiga qiyinchiliklar yuzaga keldandir, shuning uchun ham 6 unli bilan tildagi barcha unilarni ifodalashga harakat qilganlar.

M.Bogdanovanning quyidagi fikrlariga e'tibor qaratamiz: “Isloh qilingan arab alifbosida o'sha 9 unli tovush uchun faqat 6 harf belgilangan edi. Mana shu isloh qilingan arab alifbosining xususiyati, o'zbek shevalari orasida bo'lgan fonetikasiy farqlarni yashirib turar edi, ya'ni ayrim shevalarning aytilishiga qarab o'zgaradigan so'zlar mazkur alifbo bo'yicha haammasi bir shaklda yozilar edi. Masalan, eronlashgan shevalarda “soz”, eronlashmagan shevalarda “söz” deb aytiladigan “söz” butun shevalar uchun سوز shaklida yozilar edi. “ز” harfi uchun ham yo'g'on, ham ingichka yozilar edi. Shunday qilib isloh qilingan arab yozuvi, alifbosini grafika tomonidan tafsillamasdan ma'lum bir darajada ayrim shevalarni birlashtirar edi” [22].

Xulosa. Ming yillardan buyon hech qanday o'zgarishsiz qo'llanilib kelinayotgan arab yozuvini isloh qilgan jaded ziyolilari o'zbek tili milliy fonetikasining tamal toshini qo'yidilar. O'zlari isloh qilgan alifboda o'zbek tilida mavjud bo'lgan tovushlarga alohida harflar belgiladilar.

ADABIYOTLAR

1. Ashurali Zohiriy. Imla. – Qazan: Umid tipo-litografiyasi, 1916.
2. Жамолхонов Х., Умаров А. Ўзбек ёзувининг XX аср тарихи. Мажмуа. I китоб. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2017.
3. Аширбоев С. Ўзбек тили грамматик курилишининг ўрганилиш тарихидан (1875-1917 йиллар рус туркологлари асарлари асосида): Филол. фанлари номз. дис. ... – Тошкент, 1975.
4. Чичулина Л.Г. Из истории изучения узбекского языкознания (по трудам русских туркологов 1917-1974г.г.): Дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1975.
5. Курбонова М. Фитратнинг тилшунослик мероси: Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. – Тошкент, 1993.
6. Бобониёзов А. А. Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида тасвирий воситалар ва тил бадиияти: Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. – Тошкент, 1995.
7. Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати (Кеча ва кундуз романи мисолида): Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. – Тошкент, 2000.
8. Сайидов Ё. Фитрат бадиий асарлари лексикаси. Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. – Бухоро, 2001; Сайидов Ё. Жадид бадиий асарлари лексикаси. Филол. фан. док. дисс. ... автореф. – Бухоро, 2013.
9. Бобомуродова Ш. Ўзбек тилшунослиги ривожда Элбекнинг роли: Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. – Тошкент, 2002.
10. Бобожонов Ф. Ўзбек жадид драмаларининг лисоний хусусиятлари: Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. – Самарканд, 2002. – 48 б.
11. Тоғаев Т. Ашуралӣ Зоҳирӣй ва унинг тилшунослик мероси: Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. – Тошкент, 2005. – 120 б.
12. Неъматова Д. Чўлпон публицистик асарларининг лингвистик таҳлили: Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. – Тошкент, 2004.
13. Чориева З. Абдулла Қодирийнинг Ўткан кунлар романидаги мактубларнинг луғавий-маъновий ва услубий хусусиятлари: Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. – Тошкент, 2006.
14. Джалолова Л. Абдулла Қодирийнинг Ўткан кунлар романининг лингвистик таҳқиқи: Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. – Тошкент, 2007.
15. Нормаматов С. Абдулла Авлоний шеърятининг лексикасининг маъновий-услубий хусусиятлари: Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. – Тошкент, 2011; Нормаматов С. Ўзбек луғатчилигининг шаклланиши ва ривожда жадид маърифатпарварларининг ўрни. Филология фанлари доктори (DSc) автореф. – Тошкент, 2019.
16. Кадиров К. Ўзбек тили морфологик тизимининг ўрганилиши тарихидан (20-йиллар ўзбек тилшунослиги материаллари асосида): Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. – Тошкент, 2007.
17. Янгибаева Н. XX асрнинг 20-йилларида ўзбек тилшунослиги жараёни: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) автореф. – Қарши, 2019.

18. Эрматов И. Ўзбек тилшунослик терминларининг шаклланиши ва тараққиёти. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) автореф. – Тошкент, 2019.
19. Бобомуродова Ш. Элбекнинг тилшуносликка оид асарлари. – Тошкент, 2001.
20. Q.Ramazan. Imlamiz masalasi // Sharq haqiqati, 1929, № 11, 12
21. 1921-yil yanvar ayida bo'lg'an birinchi o'lka qurultayining chiqarg'an qararlari. – Tashkent: Turkistan jumhuriyatining nashriyati. – Tashkent, 1922.
22. Bagdanova G. Latin اساسida tuzilgan o'zbek layihalarining tarixiga bir qarash// Alanga, 1926, №2.

Gulchexra BOLTAYEVA,

Kandidat filologicheskikh nauk, docent

Navoiyskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta

Na osnovanii rezensii D.Kuvvatovoy doktora filologicheskikh nauk Buxarskogo gosudarstvennogo universiteta

ОБНОВЛЕНИЕ ПОЭТИЧЕСКОЙ ТЕМЫ И СОДЕРЖАНИЯ МУХАММАСОВ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация

В истории узбекской литературы широко распространена традиция создания мухаммас, и это литературное явление, встречающееся в творчестве поэтов всех периодов. В статье изучены стихи поэтов, создавших лирические произведения в жанре мухаммас в узбекской литературе периода независимости и способствовавших обновлению поэтической темы и содержания этого жанра.

Ключевые слова: Узбекская литература периода независимости, мусаммат, мухаммас, узбекская классическая поэзия, поэтическая тема, поэтическое содержание, поэтические формы.

ISTIQLOL DAVRI MUXAMMASLARIDA POETIK MAVZU VA MAZMUN YANGILANISHLARI

Аннотация

O'zbek adabiyoti tarixida muxammas yaratish an'anasi keng tarqalgan bo'lib, bu barcha davr shoirlari ijodida uchraydigan adabiy hodisadir. Maqolada istiqlol davri o'zbek adabiyotida muxammas janrida lirik asarlar yaratib, mazkur janrning poetik mavzu va mazmun yangilanishiga hissa qo'shgan shoirlarning muxammaslari tadqiq etildi.

Kalit so'zlar: Istiqlol davri o'zbek adabiyoti, musammat, muxammas, o'zbek mumtoz she'riyati, poetik mavzu, poetik mazmun, poetik shakllar.

THEMATIC AND POETIC RENEWAL OF THE MUHAMMAS DURING THE INDEPENDENCE PERIOD

Аннотация

In the history of Uzbek literature, the tradition of creating mukhammas is widespread, and this is a literary phenomenon found in the works of poets of all periods. The article examines the poems of poets who created lyrical works in the mukhammas genre in Uzbek literature of the period of independence and contributed to the renewal of the poetic theme and content of this genre.

Key words: Uzbek literature of the period of independence, musammat, mukhammas, Uzbek classical poetry, poetic theme, poetic content, poetic forms.

Kirish. Muxammas janri mustaqillik davrida o'zining yangi kamolot cho'qqisiga erishdi. Ko'plab ijodkorlar tomonidan yaratilgan muxammas she'riy janri mustaqillik davri adabiyotida muhim o'rin egalladi. Ularning badiiy tili ham o'ziga xos bo'lib, ba'zi shoirlar muxammas janrida o'zlari mustaqil tarzda she'r yaratgan bo'lsalar, ba'zi ijodkorlar o'zlaridan avval yashab o'tgan shoirlarga taxmis bog'laganliklarining guvohi bo'lishimiz mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Abdulla Oripov, Omon Muxtor, Omon Matjon, Muhammad Ali, Usmon Azim, Jamol Kamol, Sirojiddin Sayyid, Zikrilla Ne'mat, Xosiyat Bobomurodova, Farid Usmon, Shafoat Termiziy, Hazrat Zulfikar kabi ko'plab ijodkorlar bu janrda samarali qalam tebratishgan. Bu ijodkorlarning qator muxammaslari mustaqillik davri adabiyoti sahifalarini bezab turibdi. Ayniqsa, 90-yillarda O'zbekiston xalq shoiri Erkin Vohidov turli shoirlar ijod namunalari taxmis bog'lagan holda muxammasning ajoyib ko'rinishlarini yaratdi. "Navoiy g'azaliga muxammas", "Fuzuliy g'azaliga muxammas", "Bobur Mirzo g'azaliga muxammas", "Vatandin yaxshi yor bo'lmas" va shu kabi qator muxammas janriga oid nazmiy namunalar Erkin Vohidov ijodining cho'qqilaridir desak, aslo mubolag'a bo'lmaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek mumtoz adabiyoti dunyo badiiy tafakkuri taraqqiyoti va takomiliga munosib ulush qo'shganligi bilan bashariyat ma'naviy va ma'rifiy rivojida o'ziga xos mavqe' kasb etadi. Buni 2017-yil avgust oyida o'zbek ziyolilari bilan uchrashuvda muhtaram Prezidentimiz "bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor, havas qilsa arziydigan ulug' ajdodlarimiz bor. Havas qilsa

arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va men ishonaman, nasib etsa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz, buyuk adabiyotimiz va san'atimiz ham albatta bo'ladi", deya qat'iy ta'kidlagan edi [1].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning adabiy-madaniy meros va ma'naviy qadriyatlarini o'rganishga oid asarlari hamda o'zbek tili va adabiyotiga oid fundamental tadqiqotlar mazkur maqolaning metodologik asosini tashkil etadi.

Tahlil va natijalar. Istiqlol davrida tab'i xud muxammaslar, ya'ni shoirning o'z tab'i asosida yaratilgan ijod namunalari salmog'i ham anchagina. Bunday shakldagi muxammaslarni Jamol Kamol, Samandar Vohidov kabi shoirlar ijodida uchratish mumkin.

Mustaqillik davri o'zbek adabiyoti sho'rolar davridagidek siq va taqiq ostida yashamadi. Adabiyotga ijodiy erkinlik tushunchasi kirib borib, ijod qilish jarayoni uchun hech qanday bosimlar qo'yilmadi. Bu davrning eng muhim jihatlari sifatida uning erkinlikka yuz tutishini ta'kidlash mumkin. San'at yaratish yoki yaratmaslik siyosiy jihatdan baholanmagan, rag'batlantirilgan yoki jazolanmagan.

Bu davrda muxammaslarning mavzu yo'nalishi rang-baranglikni kasb etdi. Muxammaslar tabiatan besh misradan iborat bo'ladi. Mumtoz adabiyotda ko'proq yor, ishq borasidagi muxammaslar yozilgan bo'lsa, davrlar o'tgan sari mavzu olami kengayib boradi. Ba'zi o'rinda dunyoda yuz bergan yangiliklar ham kiritiladi. Xususan temir yo'lni birinchi marta qurilishini hayajon bilan kutib olgan olaman qiyofasi Ibratning mustaqil muxammasida tasvir etiladi:

Namangan ahlig'a xo'b o'ldi bir yaxshi zamon keldi,

Murodoti xaloyiq uzra bir jon-u jahon keldi,
Dema jon-u jahon avqot uchun bu xalqqa don keldi,
Dema don, balki bunlarga maishat uzra non keldi,
Ajib bir foyizi arzoqi insoniy vagon keldi [6].
Yuqoridagi misralarda ko'rinish o'tirganidek, shoir vagonni –temir yo'lini “jon-u jahon”, “nondan” yuqori qo'yadi. Temir yo'l qurilishini ko'klarga ko'tarib maqtaydi [6].

Zamon o'zgarishi bilan muxammaslarning mavzusi ham o'zgarib bordi. Yuqoridagi muxammas jadid adabiyoti namunasi bo'lib mustaqillikdan ancha oldin yaratilgan. Mustaqillikdan so'ng esa muxammaslarda yor tasviridan tashqari erk, Vatanga muhabbat, insoniy orzu va armonlar, kabi mavzularda bitilgan muxammaslar ko'paydi. Adolatsiz tuzim, adolat izlagan olamon siymosi bir qadar orqaga chekindi. Ammo har bir davrning o'z muammosi bo'ladi. Davr muammolarini aks ettiruvchi muxammaslar ham yaratildi. Erkin Vohidovning “Sirdaryo o'landi” nomli muxammasida orol muammosi bayon etilib, uning qurib qolishidan qo'rqqan inson siymosi aks etadi. Quyida muxammasning birinchi bandini keltirib o'tamiz:

Osmono'par Tiyonshonning qorisan,
Ko'hna Jayhun yo'ldoshisan, yorisan,
Ona vodiy hayotisan, borisan,
Quvonchisan, alamsan, zorisan,
Oqib turgin, qurib qolma, onajon [5].

Shoir muxammasning har bir bandi oxirida ona daryoga quyidagi iltimosini aytadi: Oqib turgin, qurib qolma, onajon. O'zbekning quvonchi, hayoti bo'lgan daryoni qurimasligi uchun barcha narsaga tayyor lirik qahramon gavdalanadi. Daryoni onaga o'xshatadi, daryo bilan suhbat qurib, uning oqib turishi uchun o'z jonini berishga tayyor bolasi ekanligi aytiladi.

Muhabbat mavzusi eng ko'hna mavzulardan biri va hech qachon o'zgarmaydi. To'g'ri, zamon o'zgarishi bilan birga muhabbatni tasvirlash usullari ham bir qadar o'zgardi. Ammo mavzu o'sha-o'shaligicha qoldi. Jamol Kamolning “Ul nozaninki” nomli muxammasida muhabbat mavzusi quyidagicha tasvir etiladi:

Ul nozaninki, ko'zni ko'k, qoshni qaro qilar,
Zamona ahlini asur-u muhtalo qilar,
Har laha bir noz-u karashma ixtiro qilar,
Ne ixtiroki, jonga yuz dard-u balo qilar,
Sanga qilurni bir nafas, har dam mango qilar [3].

Jamol Kamol yorni o'ziga oro berib, qoshini qaro, ko'zini ko'k qilib, barchani o'ziga rom etib, turli xil noz karashmalarni ixtiro qilib, maftun etishini chiroyli usulda tasvirlab beradi. Keyingi misralarda yorning bosgan qadami, nozlari jonni oladi. U bu qadar noz-u karashmani kimdan o'rgangan ekan, balki uning ustozini parimikin deb aytadi. Jamol Kamol yorning o'ziga oro berib, qoshini, ko'zini ko'k qilib, barchani o'ziga rom etib, turli xil noz karashmalarni ixtiro qilib, maftun etishini chiroyli usulda tasvirlab beradi. Keyingi misralarda yorning bosgan qadami, nozlari jonni oladi. U bu qadar noz-u karashmani kimdan o'rgangan ekan, balki uning ustozini parimikin deb aytadi. So'roq ohangidagi, tarbiyaviy jihatga e'tibor qaratuvchi yana bir muxammasi “Bizga salom qani?” nomli muxammasidir. Ushbu muxammasning birinchi va oxirgi bandlarini ko'rib chiqamiz:

Oqil ersang, turmushingda tartib-nizom qani?
Notiq esang, so'zlaringda fikr-umarom qani?
Ahli tamiz esang, elga shirin kalom qani?
Ahli qalam esang, she'rga ehtirom qani?
Ey nozanin, bizdek g'ariblarga salom qani?
Bu mushkulot poyoniga bir kun etarmikin?
Bu savdolar qaytmas bo'lib, butkul ketarmikin?
Insoniyat adolatni dastur etarmikin?
Gar etmasa, bu dunyoda unga davom qani?
Ey nozanin, bizdek g'ariblarga salom qani? [3].

Bandlarda boshidan oxir tarbiyaviy ahamiyat kasb etadigan muammolar tasvirlangan. Asarning to'lig'icha savol tariqasida yozilganligi kishini beixtiyor o'ylarga toldiradi va she'rning o'quvchiga ta'sir kuchini oshiradi. Muxammasning keyingi bandlarida adolatli bo'lish, adolatli insonlar haqida ham to'xtalib o'tilgan. Agar insoniyat adolat yo'lini tutmasa, bu dunyo davom etmasligiga alohida urg'u berilgan.

Muxammasning har bir bandi oxirida “Ey nozanin, bizdek g'ariblarga salom qani?” deya murojaatni kuzatishimiz mumkin. Yana shunday tarbiyaviy mavzudagi muxammaslardan biri O'zbekiston xalq shoiri Sirojiddin Sayyidning “To yigit erdim” nomli muxammasidir.

Sur'atidin vaqtning kundin-kun oshdi hayratim,
Rost kelmas emdi umrim sur'atiga fursatim,
Lol-u hayron bo'lmangiz ko'rgach bu ho-u suratim,
To yigit erdim qarilarg'a ko'p erdi xidmatim,
Qarig'an chog'da yigitlarga og'irdur suhbatim [4].

Qarigandan keyin inson yoshlikning qadriga yetadi. Qariganda yoshlarni yo'lga solaman desang, sening nasihatining ularga yoqmaydi. Ushbu muxammas Navoiy g'azaliga bog'langan bo'lib, yigitlik davri bahorga, qarilik esa qishga o'xshatilgandek go'yo. Shoir uchinchi bandda yildan yilga mehnat qilish, uni azobga qo'yayotganini, qancha orzulari ro'yobga chiqmagani va yorlonlar ham qarigani sayin ulardan qochayotgani, qariganda inson yor-u birodarga, ulfatga muhtoj bo'lishi tasvirlagan. Muxammasda shoir o'z yoshini 50 bahor deb tasvir etadi. Xuddi bahori so'lib, kuz fasli kelgandek qarilik tasvir etiladi.

Bu davrda shaxs ijtimoiylashuvini ham ko'rishimiz mumkin. Ijtimoiylashish shaxsning eng muhim belgisidir. Bu degani ijtimoiylashgan shaxs jamiyatning joriy holati, unda yuz berayotgan hodisalarning mohiyati, ular erta qay manzilga eltishi haqida fikrlaydi; shu asosida ijtimoiy idealiga ega bo'ladi, shundan kelib chiqib, hayotiy prinsiplarni belgilaydi va o'z faoliyatida ularga amal qiladi [7, 82].

Xulosa va takliflar. Istiqlool davrida muxammaslarning mavzu olami, tabiyatida insonning ijtimoiylashuvi bilan birga, uning ruhiy olami, insonning insoniyligi, orzu va armonlari kabi mavzular tasvir etiladi. Ayrim ijodiy namunalar borki ularga davr katta ta'sir o'tkazadi. Ammo, yana shunday shakldagi ijod namunalari borki, ma'lum davrga tegishli bo'lmaydi, balki bu ijod namunalari barcha davrga taalluqlidir. Shunday shakldagi she'rlarga muxammaslarni kiritishimiz mumkin. Ularga davr ta'sir qilmadi, barcha davrlarda birdek rivoj topdi. An'ana shaklda davom etib, taraqqiy etib bordi. Mavzular olami ham itimoiy muhitdan kelib chiqqan holda rang-baranglik kasb etdi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuklastirishning mustahkam poydevoridir // Xalq so'zi gazetasi. Toshkent, 2017 yil, 4-avgust.
2. Абдуғофуров А. Алишер Навоий мусамматлари. //Ўзбек тили ва адабиёти журнали. 1978 йил. 1-сон. 27-33-бетлар.
3. Жамол Камол. Бош устина, бош устина. Янги шеърлар. – Т., 2016.
4. Сирождин Саййид. Хамса хайратлари. Янги шеърлар. – Т., 2016.
5. Tafakkur.net/Sirdaryo o'landi/Erkin Vohidov
6. Қосимов Б. ва бошқалар. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Т., 2004.
7. Ҳамдам Улуғбек. Янги ўзбек шеърляти. Монография. – Т., 2012.

UDK: 81.2

Aziza DAVLATOVA,
Navoiy Innovatsiyalar universiteti o'qituvchisi
E-mail: @akmalovna116@gmail.com

NavDPI O'zbek tilshunosligi kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari doktori N.J.Yarashova taqrizi asosida

BOLALAR NUTQINING ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA O'RGANILISHI

Annotatsiya

Bolalar nutqi bu tilshunoslik, psixologiya, fiziologiya, kognitiv fan, sotsiologiya, falsafa va sun'iy intellekt sohalarida chorrahasida joylashgan yangi tadqiq etilayotgan bilim sohasidir. Bugungi kunda tilshunoslikning yangi yo'nalishi sifatida ajralib chiqqan bolalar nutqi yo'nalishi, va bu sohaning tarixiy kelib chiqish asosi, shuningdek, ontolingvistika doirasida olib borilgan izlanishlar ushbu maqolada ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Ontolingvistika, ontogenez, konstruktivizm, kognitivizm, tilshunoslik tarmog'i, ontolingvistika maqsadi va vazifalari.

ИЗУЧЕНИЕ ДЕТСКОЙ РЕЧИ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

Сегодня в данной статье рассматриваются направление детской речи, возникшее как новое направление языкознания, и основы исторического происхождения этой области, а также исследования, проводимые в онтолингвистике.

Ключевые слова: Онтолингвистика, детская речь, онтогенез, конструктивизм, когнитивизм, раздел языкознания, цели и задачи онтолингвистики.

STUDY OF CHILDREN'S SPEECH IN MODERN LINGUISTICS

Annotation

Children's speech is a newly researched field of knowledge at the intersection of linguistics, psychology, physiology, cognitive science, sociology, philosophy, and artificial intelligence. Nowadays, children's speech, which has emerged as a new direction of linguistics, also the basis of the historical origin of this field, researched within the framework of ontolinguistics, are conducted in this article.

Key words: Ontolinguistics, children's speech, ontogenesis, constructivism, cognitivism, the branch of linguistics, the purpose and tasks of ontolinguistics.

Kirish. Bolalar nutqi bir paytning o'zida ham yangi, ham qadimgi fan hisoblanadi. Bolaning qanday gapirishiga qiziqish asrlar davomida tilshunoslarni o'ziga jalb qilib kelayotgan tilshunoslik yo'nalishi bo'lib kelmoqda. Ontolingvistika tilshunoslikning bolalar nutqi hamda nutqning ontogenezini: bolaning nutq qobiliyatining shakllanishi, individual tilning paydo bo'lishi va yanada rivojlanishi shuningdek, shaxsning yoshga bog'liq tildagi keyingi o'zgarishlarni o'rganadigan tilshunoslik tarmog'idir.

Bolalar nutqi tilshunoslikning o'ziga xos yo'nalishi sifatida o'tgan asrning oxirgi choragida rivojlangan yangi fanlar toifasiga kiradi. Bu zamonaviy antropotsentrik fanlardan biridir. Ontolingvistika tilning ontogenez rivojlanishi va ko'tarilishini o'rganuvchi lingvistik sohalaridan biri bo'lib, bola nutq qobiliyatining shakllanishi, individual tilning paydo bo'lishi va keyingi rivojlanib borishi hamda individ tilida yosh o'zgarishlarini o'rganadi.

Ontolingvistikaning ob'ekti bolaning nutq faoliyati, sub'ekti esa bolaning ona tilini o'zlashtirish jarayoni, shuningdek, bola til tizimining xususiyatlari hisoblanadi. Ontolingvistikaning vazifalari, avvalo, tilni o'zlashtirish jarayonining qonuniyatlarini aniqlashni o'z ichiga oladi. Bu jarayonning omillari nima ekanligini, u qanday bosqichlarda o'tishini, bolaning bir bosqichdan ikkinchisiga qanday o'tishini aniqlash, ikkinchidan, tilning xususiyatlarini aniqlash, rivojlanishning har bir bosqichida bolaning o'zgaruvchan til tizimi tadqiq etishni o'z ichiga oladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jahon tilshunosligida ontolingvistika Rossiya, Germaniya, Shvetsariya, Avstraliyada o'rganilgan. I.A.Boduen de

Kurtene, L.S.Vigotskiy, N.A.Ribnikov, A.R.Luriya, K.I.Chukovskiy, A.N.Leontev, N.X.Shvachkin, A.N.Gvozdev, N.I.Jinkin, A.A.Leontev, N.Xomskiy, D.Slobin, A.M.Shaxnarovich, S.N.Seytin, A.I.Gertsena [1,2,3,6,7] bola nutqini turli tomonini o'rganishgan. O'zbek tilshunosligida bu masala XX asrning 80-90-yillaridan boshlab alohida yo'nalish sifatida o'rganilib kelinmoqda. O'zbek tilshunosligida esa ontolingvistika yangi sohasi sifatida O.Umarxo'jayeva, M.Ismoilov, N.Sayidirahimova hamda M.Qurbonova [4,5,8,9,10] kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yoritishda tavsifiy, qiyosiy, tasnifiy, kognitiv-diskursiv tahlil usullaridan foydalandi.

Tahlil va natijalar. Ontolingvistikaning ilk ko'rinishlari G'arbda boshlangan hamda taraqqiy etgan bo'lib, uning ta'sirida Rossiyada ontolingvistika bilan dastlab Peterburg psixonevrologik instituti xodimlari izlanish olib borishadi. 1912-yilda institut tomonidan "Bola nutqini kuzatish va o'rganish dasturi" loyihasi ishlab chiqiladi. Bu loyihaning maqsadi bola nutqini o'rganish va kuzatishga qaratilgan edi. Rossiyada bola nutqi sohasining yetakchi tadqiqotchisi N.A.Ribnikov sanaldi. Ribnikov o'zining "Bola tili", "Bola nutqi" asarlarida bola nutqi to'g'risida o'z fikrlarini bildirgan. Bundan tashqari olim ota-onalar kundaliklari, bolalar chizgan rasmlar kolleksiyalarini to'pladi va tajriba-sinov metodlarini qo'llab, test, anketalar tuzdi. Dastlab bolaga surat ko'rsatish vositasida uning hikoyasini tahlil qilish usulini taklif etgan. Shunga ko'ra bola rasm chizib, o'zining taassurotlarini izohlab beradi va suratda

tasvirlangan ob'ektlarni o'z tiliga xos ravishda mulohaza qiladi.

Shuningdek, bu yangi fan sohasiga yana bir asosiy manba bo'luvchi kitob bu K.I.Chukovskiyning "Ikki beshgacha" kitobidir. Ushbu kitobda Chukovskiy bolalar nutqidan tuzilgan kundaliklar va kuzatishlarni to'plab, eng aniq misollarni keltirgan. Yozuvchi bolalar va kattalar nutqini takrorlabgina qolmasdan, o'z tilining til sistemalarini egallash asosida o'zlaricha so'z ijodkorligi bilan ham shug'ullanadilar deb ta'kidlaydi.

Zamonaviy ontolingvistika mutaxassisi A.N.Gvozdev go'dakning ona tilini egallashi haqidagi qarashlarini eslatib o'tishimiz lozim. Gvozdev, ontolingvistikaning haqiqiy tadqiqotchisi sifatida o'g'li Jenyaning ilk so'zlarini to'qqiz yoshga to'lguniga qadar batafsil yozib boradi va mazkur materiallar asosida "Rus tili tovush tomonlarining bola tilidan egallanishi", "Bola tomonidan ona tilining egallanishi" singari fundamental ishlarni taqdim etadi.

Bola nutqining rivojlanish masalalarini nafaqat filologlar, psixologlar ham e'tibordan chetda qoldirmadi. L.S.Vigotskiy, Leontev, Jinkin [1,2,3] kabi psixologlar o'z e'tiborlarini nutqiy rivojlanish evolyutsiyasini xotira, fikrlash kabi idrok jarayonlari evolyutsiyasi bilan muvofiqlik masalasi sifatida bog'ladilar.

Umumiy holatda, bolalar nutqi fizologik hamda psixologik patologiyada o'rganiladi. Tadqiqotlar kundalik kuzatuvlar yordamida uzoq vaqt davomida o'rganish va bolalarning ayrim guruhlar ustida nutqiy tajribalarni sinab ko'rish orqali amalga oshiriladi. Yig'ilgan ma'lumotlar tahlil qilinadi va baholanadi (masalan, kattalar tili bilan taqqoslash orqali) – yoshi, turli omillar ta'siri, nutq faoliyati usullari (tinglash, gapirish, o'qish, yozish) bo'yicha statistik va taqqoslangan bolalar nutqiga yakuniy xulosa beriladi. Tadqiqotning maqsadini tilni o'zlashtirish, pedagogik aralashuv jarayonini tushunish yoki lingvistik farazlarning ishonchlilikini tekshirishni tashkil qiladi. Bu tahlillarni amalga oshirishda esa ontolingvistika va uning tamoyillari to'laigicha tadqiqotchiga yordam beradi.

S.N.Setlin fikriga ko'ra zamonaviy ontolingvistika quyidagi tamoyillarga asoslangan:

1) Konstruktivizm bolaning o'zi so'zlarni tahlil qilmasdan turib, kattalar nutqida ishlatiladigan so'zlarga tayangan holda o'z tilini qurish bosqichidir. Ya'ni bola tashqaridan eshitgan so'zlarni o'z nutqida takrorlaydi. Natijada asta-sekin, bola tilni o'zlashtiradi, har kuni lingvistik faktlarni tasniflash, turli xil o'xshashliklar va assotsiatsiyalar o'rnatishdan iborat juda qiyin ishlarni bajaradi.

2) Kognitivizm til rivojlanishini anglash demakdir: til tizimining u yoki bu elementini o'zlashtirish uchun ma'lum kognitiv shartlar zaruratini yuzaga keltiradi. Kognitiv jarayon – bu bola nutqida anglashilayotgan so'zni turli bog'liqliklarda mazmunan tahlil qilish, undan kontekstual maydonda foydalanish va shu bilan birga, so'zning qarama-qarshi ma'nosini tushunish nazarda tutiladi. Masalan, agar bola hali "bir so'zni to'liq o'rganmagan bo'lsa" bu so'z qarama-qarshiligini o'zlashtirmagan bo'lsa, unga so'zni ko'plik shakllaridan foydalanishni o'rgatish mutlaqo befoydali. Bolalar nutqi bolaning dunyoga bo'lgan nuqtayi nazarini, bolaning dunyoning "eng sodda" rasmini o'zida mujassam etgan maxsus til tizimi sifatida qaraladi. Shu bilan birga, tilni rivojlantirish kognitiv rivojlanishga bilim olishga ta'sir qiladi,

bolaning kognitiv faoliyatidagi muvaffaqiyatlarini mustahkamlashga yordam beradi. Shunday qilib, so'zlar orasidagi umumiy-maxsus munosabatlarni o'zlashtirish, tildan qat'iy nazar, allaqachon boshlangan tabiat hodisalarining turkumlanishini mustahkamlashga yordam beradi.

3) Ontolingvistika muloqot tamoyili bolaning til rivojlanishida muloqotning hal qiluvchi rolini tan olishni anglatadi: til muloqotga bo'lgan ehtiyoj bilan bog'liq holda paydo bo'ladi va muloqot shakllarining rivojlanishi bilan bog'liq holda rivojlanadi [7].

O'zbek tilshunosligida esa qadimdan allomalarimiz nutq bu tilning bo'yoqlari, jilo beruvchi vositasi sifatida qarashgan. Bunga yaqqol misol sifatida, Yusuf Xos Hojib odob-axloq, ta'lim-tarbiya hamda ma'naviy kamolotning yo'l-yo'riqlarini mujassamlashtirgan qomusiy asari "Qutadg'u bilig" da bilim, zakovat sohibi bo'lishning asosiy kaliti til deb ta'riflaydi.

Abu Nasr Farobiy esa to'g'ri so'zlash, to'g'ri mantiqiy xulosalar chiqarish, sarmazmun va chiroyli nutq tuzishda leksikologiya, grammatika hamda mantiqning qanchalik ahamiyati kattaligi haqida quyidagi fikrini keltiradi: "Qanday qilib ta'lim berish va ta'lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so'rash va qanday javob berish (masalasi)ga kelganimizda, bu to'g'risida bilimlarning eng birinchisi jismlarga va hodisalarga ism beruvchi til haqidagi ilmlar deb tasdiqlayman".

XX asr 90-yillarida O.Ismoilov, N.Sayidirahimova hamda M.Qurbonovlar ontolingvistika sohasida o'z izlanishlari bilan bu borada qator ishlar amalga oshirdilar.

Zamonaviy g'arb tilshunosligida ayniqsa, ingliz tilshunos professori Andrea Shalle o'zining tilshunoslik yo'nalishdagi magistratura va doktorlik ilmiy izlanishlarini dunyoning mashhur Avstraliya, Germaniya, Yangi Zelandiya hamda Niderlandiya mamlakatlarining dunyoning ko'zga ko'ringan universitetlarida olib borgan. U tilshunoslikning ontologiyasiga bag'ishlab o'z ilmiy izlanishlaridan kelib chiqib Dietmar Zaefferer bilan birgalikda "Ontolingvistika" kitobida ingliz tili ontologiyasi va nutqning o'ziga xos jihatlari haqida o'z fikrlarini bildiradi. U hozirda Shvetsiyaning Karlstad universitetida faoliyat ko'rsatadi. Andrea Shalli bilan birgalikda u "Ontolingvistika" kontseptual asosini ishlab chiqdi, bu til foydalanuvchilari ongida mavjud bo'lgan kontseptual tuzilishga asoslangan tilga onomasiologik yondashuv hisoblanadi. Uning hozirgi loyihalari "Agentga asoslangan vaziyat nazariyasidagi til va harakat" va "Tasviriylik ontolingvistikasi"ni o'z ichiga oladi. Angliyalik tilshunos York universiteti professori Christopher Hall o'zining faoliyatida ingliz tili ontologiyasi va tilni o'rganish hamda o'qitish jarayonini tahlil qilgan.

Xulosa. Bolalar nutqi va uning rivojlanish bosqichlarining o'ziga xosligi bugungi kunda yangi bilim sohasini tashkil etib, yangi tajriba hamda bilimlarni yaratilishiga xizmat qiladi. Bundan tashqari, bolaning individual nutqi rivojlanishi har bir bola uchun o'ta xususiy jarayon bo'lib bir boladan ikkinchi bolaga psixologik, ruhiy va ijtimoiy jihatdan farqlanadi. Nutq rivojlanishi nafaqat bolada atrof-muhitni o'rganish balki, muloqot qilish faoliyati bilan birgalikda amalga oshadi. Bolalar nutqi nutqning keng jihatlari psixologik, fonetik, semantik, leksik hamda pragmatik, ijtimoiy-madaniy kabi tomonlar bilan o'zaro bog'liqlikda o'rganiladi.

ADABIYOTLAR

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: Просвещение, 1934. – 262 с. 2. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. Мышление и речь. Проблемы психологического развития ребенка. – Москва, 1956. – С. 63.
2. Выготский Л.С. Воображение и творчества в детском возрасте. – Москва: Просвещение, 1999. – 92 с.
3. Исмаилов М.С. Грамматические способы выражения пространственных отношений при двуязычии (на материале узбекско-русского раннего двуязычия): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 1988. – 23 с.

4. Сайидирахимова Н. Мактабгача ёшдаги ўзбек болалар нутқининг лингвистик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2004. – 126 б.
5. Цейтлин С.Н. Лекции по онтолингвистики. – Санкт-Петербург: Флинта, 2008. – С. 9.
6. Шахнарович А.М. Проблемы психоллингвистики. – Москва: Наука, 1987. – С. 134.
7. Қурбонова М. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихоллингвистик тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2009. – 154 б.
8. Қурбонова М. Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари: Филол. фан. док. (DSc) ... дисс. – Тошкент, 2018. – 240 б.
9. Қурбонова М.А. Ўзбек болалар нутқининг прагматик аспекти. – Тошкент: Адабиёт учқунлари, 2018. – 160 б.

Jakhongir DAMINOV,
Master of Alfraganus University
E-mail: daminovjakhongir@gmail.com

O'zMU dotsenti I.O'sarov taqrizi asosida

STUDY OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH COMPONENT OF "FLORA AND FAUNA" AND THEIR TRANSLATING PROBLEMS

Annotation

In this article, we will describe the study of phraseological units with component of flora and fauna and the linguistic analysis of them. Besides, we will give deeper understanding of the translation problems of phraseological units with components of flora and fauna.

Key words: Flora and fauna, linguistic analysis, corpus linguistics, semantic, morphological analysis, translation problems.

ИЗУЧЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С КОМПОНЕНТОМ «ФЛОРА И ФАУНА» И ПРОБЛЕМЫ ИХ ПЕРЕВОДА

Аннотация

В данной статье мы опишем исследование фразеологизмов с компонентом флоры и фауны и их лингвистический анализ. Кроме того, мы дадим более глубокое понимание проблем перевода фразеологизмов с компонентами флоры и фауны.

Ключевые слова: Флора и фауна, лингвистический анализ, корпусная лингвистика, семантический, морфологический анализ, проблемы перевода.

FLORA VA FAUNA TARKIBLI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING O'RGANILISHI VA ULARNING TARJIMA MUAMMOLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada biz flora va fauna tarkibli frazeologik birliklarning o'rganilishini va ularning lingvistik tahlilini ko'rib chiqamiz. Undan tashqari flora va fauna tarkibli frazeologik birliklarni tajima muammolari haqida chuqurroq to'xtalib o'tamiz.

Kalit so'zlar: Flora va fauna, lingvistik tahlil, korpus lingvistikasi, semantik, morfologik tahlil, tarjima muammolari.

Introduction. Phraseological units are groups of words that have a fixed meaning and are used as a single unit in a language. These units can be idioms, proverbs, sayings, or any other expression that has a figurative meaning. Phraseological units with compounds of flora and fauna are an important part of many languages. They are used to express complex ideas and concepts in a concise and figurative way. The linguistic analysis of these units involves understanding the structure of the compound word, the figurative meaning of the phrase, and how the compound word is used in the sentence. By analyzing these units, we can gain a deeper understanding of the language and the ways in which it is used to communicate complex ideas.

Literature review. Here are a few notable linguistic scholars who have made significant contributions to the study of phraseological units with components related to flora and fauna:

Wolfgang Mieder: Wolfgang Mieder is a renowned scholar in the field of paremiology, which focuses on the study of proverbs and proverbial expressions. His extensive research includes the analysis of phraseological units that incorporate components related to flora and fauna. Mieder has written numerous articles and books exploring the cultural, historical, and linguistic aspects of these expressions.

Anatoly Liberman: Anatoly Liberman is a linguist known for his expertise in etymology, language history, and phraseology. He has conducted extensive research on idioms and phraseological units, including those involving flora and fauna components. Liberman's work often combines linguistic analysis with historical and cultural perspectives to provide a comprehensive understanding of these expressions.

Wolfgang Fleischer: Wolfgang Fleischer is a German linguist who has made significant contributions to the study of phraseology and idiomatic expressions. His research includes an examination of phraseological units with components related to flora and fauna, particularly in the German language. Fleischer's work delves into the morphological, semantic, and syntactic aspects of these expressions.

Rosamund Moon: Rosamund Moon is a linguistic scholar known for her expertise in phraseology and idiomatic expressions. She has conducted research on phraseological units that incorporate components related to flora and fauna, particularly in the English language. Moon's work explores the cognitive aspects of these expressions, including their figurative and conceptual underpinnings.

Julia Titov: Julia Titov is a linguist who specializes in phraseology and cognitive linguistics. Her research focuses on the analysis of phraseological units, including those involving components related to flora and fauna. Titov's work combines cognitive linguistic frameworks with corpus-based analysis to examine the semantic and pragmatic aspects of these expressions.

These scholars, among others, have contributed significantly to our understanding of phraseological units with components related to flora and fauna. Their research has shed light on the linguistic, cultural, and cognitive dimensions of these expressions, enriching our knowledge of language and its usage.

Research methodology. Scholars who study phraseological units, also known as idioms or fixed expressions, employ various research methodologies to investigate their nature, meaning, usage, and cultural implications. Although specific approaches may differ, the

following are some common research methodologies used by scholars in this field:

- **Corpus Linguistics:** Corpus linguistics involves the systematic analysis of large collections of naturally occurring language data, known as corpora. Researchers compile and analyze phraseological units from different corpora to identify patterns of usage, frequency, collocations, and variations across different contexts. Corpus-based studies provide empirical evidence and insights into the usage and distribution of phraseological units in real language use.

- **Contrastive Analysis:** Scholars often employ contrastive analysis to compare phraseological units across different languages or language varieties. By examining similarities and differences in idiomatic expressions, researchers can shed light on both universal and culture-specific aspects of phraseology. Contrastive analysis helps identify translation challenges, cultural transfer, and the impact of language contact on the usage and interpretation of phraseological units.

- **Cognitive Linguistics:** Cognitive linguistics explores the mental processes and conceptual systems underlying language. Researchers in this field investigate the cognitive mechanisms involved in the comprehension, production, and interpretation of phraseological units. Cognitive approaches analyze the metaphorical, metonymic, and image-schematic aspects of idiomatic expressions to understand how they are processed and represented in the mind.

- **Sociolinguistics and Pragmatics:** Sociolinguistic and pragmatic approaches examine the social and contextual aspects of phraseological units. Researchers explore how idiomatic expressions are used in different speech communities, registers, and discourse contexts. They investigate the role of social variables, such as age, gender, social class, and ethnicity, in the usage and interpretation of phraseological units. Sociolinguistic and pragmatic studies also explore the politeness, humor, and figurative uses of idiomatic expressions.

Analysis and results. Phraseological units are a fascinating area of linguistics that involve the study of fixed expressions or phrases that have a figurative meaning beyond their literal meaning. These units can be composed of words from a variety of semantic fields, including flora and fauna. In this article, we will explore the linguistic analysis of phraseological units with components of flora and fauna.

Compounds of flora and fauna are common in many languages and are used to describe plants and animals. These compounds are often used in phraseological units to express a particular idea or concept. For example, the phrase "the lion's share" uses the compound "lion" to describe the largest portion of something.

The analysis of phraseological units with compounds of flora and fauna involves several linguistic processes, including morphological analysis, semantic analysis, and syntactic analysis.

Morphological Analysis

Morphology is the study of the structure of words and how they are formed. In phraseological units with components of flora and fauna, morphological analysis involves understanding the structure of the words and how they relate to the meaning of the phrase.

For example, the phrase "to plant seeds of doubt" uses the component "seeds" to describe the beginnings of doubt. In this phraseological unit, the word "seeds" is used metaphorically to describe the small beginnings of something that can grow into a larger issue.

Another example is the phrase "to sprout wings" which uses the component "wings" to describe the idea of growing and developing. In this phraseological unit, the word

"wings" is used metaphorically to describe the development of abilities or skills.

Semantic Analysis

Semantic analysis is the study of the meaning of words and how they are used in context. In phraseological units with components of flora and fauna, semantic analysis involves understanding the figurative meaning of the phrase and how it relates to the literal meaning of the component.

For example, the phrase "to be a fish out of water" uses the component "fish" to describe the feeling of being uncomfortable or out of place in a particular situation. In this phraseological unit, the word "fish" is used metaphorically to describe the feeling of being out of one's natural environment. Another example is the phrase "to let sleeping dogs lie" which uses the component "dogs" to describe the idea of not disturbing a situation that could become problematic. In this phraseological unit, the word "dogs" is used metaphorically to describe a situation that could become aggressive or dangerous if disturbed.

Syntactic Analysis

Syntactic analysis is the study of the structure of sentences and how words are organized to create meaning. In phraseological units with components of flora and fauna, syntactic analysis involves understanding how the component is used in the sentence and how it relates to the overall meaning of the phrase.

For example, the phrase "a wolf in sheep's clothing" uses the compound "sheep" to describe a person who is pretending to be harmless or innocent. In this phraseological unit, the compound "sheep" is used metaphorically to describe the disguise that the person is wearing. Another example is the phrase "to have a bird's-eye view" which uses the component "bird" to describe the idea of having a broad and comprehensive perspective. In this phraseological unit, the word "bird" is used metaphorically to describe the height and breadth of a bird's view.

Here are some additional examples of phraseological units with flora and fauna components:

- "As busy as a bee" - This phrase uses the component "bee" to describe someone who is very industrious or active.
- "To have a green thumb" - This phrase uses the component "green thumb" to describe someone who has a natural talent or skill for gardening or growing plants.
- "To be a snake in the grass" - This phrase uses the component "snake" to describe someone who is deceitful or treacherous.
- "To be a bull in a china shop" - This phrase uses the component "bull" to describe someone who is clumsy or lacks finesse in delicate situations.
- "To take the bull by the horns" - This phrase uses the component "bull" to describe taking decisive or direct action in a challenging situation.
- "To be a night owl" - This phrase uses the component "owl" to describe someone who prefers to stay up late or is more active during the nighttime.
- "To be as sly as a fox" - This phrase uses the component "fox" to describe someone who is cunning or clever.
- "To spread like wildfire" - This phrase uses the component "wildfire" to describe the rapid and widespread dissemination of information or a phenomenon.
- "To be as stubborn as a mule" - This phrase uses the component "mule" to describe someone who is very obstinate or unwilling to change their mind.
- "To be a fish in troubled waters" - This phrase uses the component "fish" to describe someone who is in a difficult or chaotic situation.

These examples showcase the creative and figurative use of flora and fauna components within phraseological units to convey specific meanings or characteristics.

Translation challenges: Translating phraseological units with flora and fauna components can be challenging due to the cultural and linguistic nuances involved. Direct translation may not always capture the intended meaning or cultural references. Translators must consider the target language's flora and fauna components and cultural associations to convey the equivalent figurative expression effectively.

It is important to note that these differences exist due to language-specific factors, cultural variations, and historical contexts. Exploring the variations in phraseological units with components related to flora and fauna across different languages provides valuable insights into the diverse ways languages capture and express figurative meanings.

Translating phraseological units related to flora and fauna can pose several challenges for translators. Here are some common difficulties they may encounter:

- **Cultural Context:** Phraseological units often carry cultural connotations and references that may not have direct equivalents in the target language. The flora and fauna components may have different symbolic associations or cultural significance, requiring the translator to find alternative expressions or adapt the unit to ensure its cultural relevance in the target language.

- **Idiomatic Expressions:** Phraseological units are inherently idiomatic, and their meanings often cannot be derived from the literal interpretation of their components. Translating these units requires capturing the idiomatic essence while finding equivalent idiomatic expressions or idiomatic equivalents in the target language. This is particularly challenging when the idiomatic expressions involving flora and fauna components differ significantly between languages.

- **Linguistic Structure:** The structure and syntax of phraseological units can vary across languages. Translators must consider the grammatical patterns, word order, and stylistic conventions of the target language to ensure the translated unit sounds natural and idiomatic. This can involve

restructuring or adapting the unit while preserving its intended meaning and impact.

- **Semantic Nuances:** Flora and fauna components in phraseological units often carry specific semantic nuances or metaphorical extensions. These nuances may not have direct equivalents in the target language, making it challenging to convey the same figurative meaning. Translators must strive to find comparable expressions or employ creative strategies to retain the original metaphorical sense.

- **Ambiguity and Multiple Meanings:** Some phraseological units can have multiple meanings or be subject to interpretation depending on the context. Translators need to consider the potential ambiguities and ensure that the translated unit does not lose its intended meaning or become confusing in the target language.

- **Regional and Dialectal Variations:** Flora and fauna components in phraseological units can have regional or dialectal variations, which may not have direct equivalents in other languages or regions. Translators must be familiar with the linguistic and cultural variations to choose the most appropriate translation that resonates with the target audience.

- **Loss of Wordplay and Rhyme:** In some cases, phraseological units involving flora and fauna components may include wordplay, rhyme, or other phonetic devices that contribute to their effectiveness. Translating such units can be challenging as preserving the linguistic playfulness while conveying the intended meaning requires careful consideration and adaptation.

Conclusions. Phraseological units with components of flora and fauna are a rich and complex area of language study. They offer insight into the figurative and metaphorical ways in which we use language to express complex ideas and emotions. The linguistic analysis of these units involves understanding the morphology, semantics, and syntax of the component words and how they are used in the context of the phrase. Translating phraseological units related to flora and fauna demands a deep understanding of both the source and target languages, cultural contexts, and the figurative nuances involved. Translators must exercise linguistic creativity and cultural sensitivity to ensure the translated units retain their intended impact and convey the figurative meaning effectively.

REFERENCES

1. Ahrorova, R. U. (2021). Semantic analysis of phraseological units representing youth in french and uzbek languages. *Theoretical & Applied Science*, (7), 122-126.
2. Galkina-Fedoruk E.M. On expressiveness and emotionality in the language.- Collection of articles on linguistics.-M., 1958
3. Nazaralieva, M. A. (2021). Integration of Reading and Writing in Teaching English. *Central asian journal of theoretical & applied sciences*, 2(12), 147-151.
4. Mamatov A.E. Problems of formation of phraseology of the Uzbek language. Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philology. - Tashkent, 2000 Lyasota Yu. N. English zoosema. Izd. Dalnovostochnogo university. - Vladivostok, 1984. - 116 p.5) Kaharov, K. S. (2020). Formal and informal ways of conversation in the german and uzbek languages. *ACADEMICA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(9), 286-289.
5. Klushin N.A. Zoo and phytomorphic characteristics of man in English conversational speech: Author's abstract. *kand. filol. science*. - Nizhny Novgorod, 1991. - 22 p.
6. Latipov O.J. Analysis of the semantic structure of the thematic spaces of domestic animals in different languages (On the material of Russian, Uzbek and Tajik languages): Author. dis. kand. filol. science. - T., 1997. - 28 p
7. Alifirenko N.F. 2004. Teoriya yazyka. Vvodnyy kurs. -M. 368 s. Davletbayeva D.N., Larionova E.S., Bashkirova K.A. 2016.
8. Cultural interpretation of phraseological units in their occasional use // *Modern Journal of Language Teaching methods. Special Issue (November)*. Pp. 164-169. Gavrin S.G.1963.
9. Izucheniye frazeologii russkogo yazyka v shkole. Posobiye dlya uchitelya. M. Uchpedgiz. 152 s. Kulkova M.A., Rakhimova A.E., Zinecker T.2015. Hermeneutical analysis of paroemiological texts with semantics of permission // *Journal of Language and Literature*. V. 6. № 1. Pp. 297-300

UDK: 811.512.21

Sodiqjon YOQUBOV,
Erkin tadqiqotchi
E-mail: yoqubovsodiqjon6@gmail.com

NavDPI O'zbek tilshunosligi kafedrasasi professori, filologiya fanlari doktori N.Q.Murodova taqrizi asosida

MEHNAT VA DEHQONCHILIK HAQIDAGI O'ZBEK VA QORAQALPOQ XALQ MAQOLLARINING SEMANTIK-STRUKTURAL TAHLILI

Аннотация

Millatning madaniyati xalq jonli nutqida, folklorida, og'zaki ijodida, tarixiy va milliy asarlarda o'z aksini topadi. Ushbu mavzuga murojaat qilishning zaruriyati shundaki, ikkala xalqning maqollarida tasvirlangan milliy-madaniyati, ularning semantik ahamiyati, o'xshashligi va o'ziga xosligini lingvokulturologik tadqiq qilish orqali til va madaniyat boyliklari kashf etiladi.

Kalit so'zlar: Psixolingvistika, etnolingvistika, neyrolingvistika, kompyuter lingvistikasi, matematik lingvistika, biolingvistika, lingvokulturologiya, milliy mentalitet.

СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ УЗБЕКСКИХ И КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦ О ТРУДЕ И ЗЕМЛЕДЕЛИИ

Аннотация

Культура нации находит отражение в живой народной речи, фольклоре, устном творчестве, исторических и национальных произведениях. Необходимость обращения к этой теме состоит в том, что через лингвокультурологическое исследование национально-культурных особенностей обоих народов, описанных в пословицах, их смыслового значения, сходства и самобытности раскрываются богатства языка и культуры.

Ключевые слова: Психоллингвистика, этнолингвистика, нейролингвистика, компьютерная лингвистика, математическая лингвистика, биоллингвистика, лингвокультурология, национальный менталитет.

SEMANTIC AND STRUCTURAL ANALYSIS OF UZBEK AND KARAKALPAK FOLK PROVERBS ABOUT LABOR AND AGRICULTURE

Annotation

The culture of the nation is reflected in the living folk speech, folklore, oral creativity, historical and national works. The need to address this topic lies in the fact that through the linguoculturological study of the national and cultural characteristics of both peoples described in proverbs, their semantic meaning, similarity and identity, the riches of language and culture are revealed.

Key words: Psycholinguistics, ethno linguistics, neurolinguistics, computational linguistics, mathematical linguistics, biolinguistics, linguoculturology, national mentality.

Kirish. Xalqimiz "So'z ko'rki – maqol", – deb bejiz aytmagan, albatta. Chunki maqol – xalqning asr-asrlar mobaynida sayqallana-sayqallana, eng ma'qul va maqbul shaklga kelgan ifoda turi. Shuning uchun adabiy janrlar ichida til va uslub jihatidan maqoldan puxta-pishiqroq bir tur yo'q. Bu janrda so'zlar nafaqat aytilmoqchi bo'lgan fikrni bayon qiladi, balki, maqolni eshitgan, yo o'qigan odamni o'ylantiradi, hissiyotiga ta'sir qiladi. Ba'zida maqollariga qarab shu xalq tilining kuch-quvvatiga baho berish mumkin. Bu jihatdan o'zbek xalq maqollari ham hech bir xalq maqollaridan qolishmaydi. Bu fikrni mazkur ifoda turining bizdagi miqdoriga qarab ham, sifatiga qarab ham baralla aytish mumkin. Frazologizmlar, xususan, maqollarsiz nutq yo'q. Har birimiz gapimizning yanada ta'sirchanroq chiqishini o'ylab, iloji boricha, nutqimizni maqol bilan bezaymiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jahon tilshunosligida maqollarning lisoniy mavqeyi, shakllanish manbalari, etimologiyasini ochib berish, ularning muayyan bir xalq hayoti, dunyoqarashi, an'analari, urf-odatlar bilan bog'liqligini ko'rsatish va bu boradagi ilmiy-nazariy qarashlarni umumlashtirish masalasiga alohida diqqat qaratilmoqda. Natijada paremiologik birlik sifatida maqolning nafaqat folklorshunoslik ilmi uchun, balki tilshunoslik nuqtayi nazaridan ham turli vazifalarni bajarishi, struktur-diskursiv jihatlarini, mental xususiyatlari bo'yicha qator ilmiy tadqiqotlar yaratildi. Ayni paytda mazkur lisoniy birliklarni kognitiv, psixologik, lingvomadaniy aspektlarda tadqiq etish, ularning

struktur-semantik, badiiy-estetik jihatlarini o'rganish yuzasidan amalga oshirilayotgan tadqiqotlar dolzarbligini saqlab kelmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. O'zbek va qoraqalpoq xalqlari qadim-qadimdan bir daryodan suv ichib, o'zaro qondoshlik aloqalarini saqlab kelishgan. Xalqlarning madaniyati va tili yaqin, dini bir, tarixi mushtarakdir. Qardosh ikki xalqning o'zaro yaqin aloqalari folklorlarida ham aks etgan. Maqollarda har bir millatning milliy madaniyati, yashash tarzi, o'tmishi, dehqonchiligi va chorvachiligi birliklari mujassamlashgan bo'ladi. Maqollarda avlod-ajdodlarning hayotiy tajribalari, jamiyatga munosabati, tarixi, ruhiy holati, yashash tarzi, tuyg'ulari, ijobiy fazilatlarini mujassamlashgan. Asrlar mobaynida xalq orasida sayqallanib, ixcham va sodda poetik shaklga kelgan. Har bir tilimiz ko'rkinini, nutqimiz nafosatini, aql-farosat va tafakkurimiz mantiqini hayratomuz bir qudrat bilan namoyish etgan va eta oladigan bunday badiiyat qatralari xalqimizning ko'p asrlik hayotiy tajribalari va maishiy turmush tarzining bamosoli bir oynasidir. Shuning uchun ham maqollar g'oyatda keng tarqalgan bo'lib, asrlar davomida jonli so'zlashuv va o'zaro nutqiy munosabatlarda, badiiy, tarixiy va ilmiy asarlarda, siyosiy va publisistik adabiyotda doimiy ravishda qo'llanilib kelgan va qo'llanmoqda. Millatni madaniyatini, xalqning o'zligini milliy qadriyatlarini

ko'rsatuvchi, ifodalovchi omillardan biri bu shu xalqqagina xos bo'lgan xalq og'zaki ijodidir. Xalq og'zaki ijodining takrorlanmas janrlari va o'ziga xos durdonalari bo'lib shulardan xalq og'zaki ijodining eng muhim janrlaridan biri bo'lmish maqollar tilshunoslik va folklorshunoslikda o'rganilayotgan eng muhim mavzulardan biridir. Folklorning eng muhim janrlaridan biri bo'lgan maqollarni, umuman, xalq ijodiyotini o'rganish, tadqiq qilish, bugungi kunda juda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Folklorshunos olimlar asrlar davomida maqollar yuzasidan o'z mamlakatlarining olis qishloqlariga ekspeditsiyalar uyushtirib kelishmoqda va xalq tilidan yildan yilga turli mavzularga doir bo'lgan takrorlanmas maqollarni jamlab kelishmoqda. Maqollar dunyo xalqlarining yillar davomida to'plangan dono hikmatlari namunalidir. Maqollardan insonlar tarbiyaviy masalalarga xos bolgan tushunchalarni, ota bobolardan qolgan eng muhim boylik hisobida e'zozlab foydalanib kelishadi. O'zbek folklorshunoslari T.Mirzayev "O'zbek xalq maqollari" kitoblarida o'zbek xalq maqollariga sharh bergan. Tosheva Dildora "Zoonim komponentli maqollarning lingvokulturologik xususiyatlari" ilmiy ishida maqollarning lingvokulturologik xususiyatlariga keng to'xtaladi. Jurayeva Bibish "O'zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlari" ilmiy ishida maqollarning lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlariga to'xtalib o'tgan. Maqolga adabiy nuqtayi nazardan qiziqish, asar badiiyligini oshirish va badiiy til ravonligini ta'minlash uchun undan foydalanish hamma zamon so'z sanatkorlarining diqqat markazida bo'lgan. Qoraqalpoch xalq maqollari ham xuddi o'zbek xalq maqollari singari g'oyat mukammal va xalq og'zaki ijodining eng sara namunalaridan biri hisoblanadi. Qoraqalpoch xalq maqollarini Qoraqalpoch tilshunosligida o'rganilish tarixi uzun davrlarni o'z ichiga oladi. Qoraqalpoch folklori 100 to'mni tashkil qilgan bo'lib, maqollarning o'rni asosiy ahamiyat kasb etadi. Bu sohada ish olib borgan olimlar: Professor E.Berdimuratov o'zining ilmiy ishlarida qoraqalpoch naqil-maqollarning leksik-grammatik jihatdan turg'unligi va aniqligiga qarab ularni frazeologik birikmalarining to'rtinchi guruhiga kiritadi. J.Eshbayev "Naqil-maqallardin obrazlilik'i" Erkin Qaraqalpaqstan gazetasining 1974-yil 23-avgust sonida chiqqan maqolasida maqollarning obrazlilik xususiyatiga to'xtalib o'tgan. Maqolada ikkala xalqning mehnat va dehqonchilik guruhiga kiruvchi maqollaridagi o'ziga xosliklar, ularda aks etgan mehnatsevarlik, milliy-madaniy, etnogirafik xususiyatlari haqida fikr yuritilgan.

Qoraqalpoch: Miynetin ko'zin tapqan,

Baqittin o'zin tabadi.

O'zbekcha: Mehnatning ko'zini topgan,

Baxtning o'zini topadi.

Bu maqol mehnatsevarlik haqida bo'lib, mehnatning ko'zini, ya'ni oson yechimini, oson yo'llarini topgan odam haqiqiy baxtni topishi haqida gapirilgan. O'zbek xalqida "ishning o'zini bilma, ko'zini bil" maqoli o'xshash holda qo'llaniladi.

Qoraqalpoch: Biykardan hamme bezer

O'zbekcha: Bekordan hamma bezor.

Bu maqol ayni bir xillikni tashkil qiladi. O'zbek xalqida "Bekorchidan hamma bezor" shaklida.

Qoraqalpoch: Bir tup shengeldi,

Min jil qoralasan da bag' bo'lmas.

O'zbekcha: Bir tup tikanakni

Ming yil parvarish qilsang ham bog' bo'lmas.

Bu maqol majoziy ma'noga yo'g'rilgan bo'lib, tikanakni qancha tarbiya qilsang ham baribir u tikanak, meva beradigan bog' bo'la olmaydi, tikanligi qiladi degan ma'nolari uyg'unlashgan. O'zbek xalqida ham "Qazisan qartasan axir aslinga tortasan" maqoli bo'lib, qaziga(ot go'shtidan tayyorlanadigan taom) qanchalar ziravorlarni qo'shib ishlov bermaylik baribir o'tning go'shti ekanligi bilinib turadi.

Qoraqalpoch: Islesen tisersen.

O'zbekcha: Ishlasang tishlarsan.

Qoraqalpoch: Miynetin tubi raxat.

O'zbekcha: Mehnatning tagi rohat.

Qoraqalpoch: Erinshekklik basqa bale.

O'zbekcha: Erinchoqlik boshga balo.

Qoraqalpoch: Harekette—bereket bar.

O'zbekcha: Harakatda—barakat bor.

Qoraqalpoch: Ko'z qorqay, qo'l batir.

O'zbekcha: Ko'z qo'roq, qo'l botir.

Qoraqalpoch: Jurgen ozar, turg'an tuzar.

O'zbekcha: Yurgan o'zar, turgan to'zar.

Qoraqalpoch: Adam miyneti menen sulu.

O'zbekcha: Odam mehnati bilan go'zal.

Qoraqalpoch: Birdi birew beredi,

Ko'pti miynet beredi.

O'zbekcha: Birni birov beradi,

Ko'pni mehnat beradi.

Yuqoridagi maqollar ikki tilda ham ayni bir xil ko'rinishga ega. Anglashiladigan ma'nolari va qo'llanilish o'rinlari ham bir xil hisoblanadi. Bu dalillar ikkala turkiy xalqning mushtarakligi va milliy-madaniy xususiyatlari juda yaqinligidan dalolat beradi. Ammo ayrim maqollarga to'xtalib o'tamiz, ular o'sha xalqning turmush darajasi va mintalitetidan kelib chiqqan bo'lib, milliylikni ko'rsatib turadigan termin va tushunchalar hisoblanadi.

Qoraqalpoch: Bir qo'lda eki g'arbizdi tutip bo'lmas,

O'zbekcha: Bir qo'lda ikki tarvuzni tutib bo'lmas,

Bu maqolning o'zbek tilida ayni o'xshash va lingvistik variant yo'q. Ammo ma'no jihatdan o'xshash variantlari mavjud. Nisbatan "Ikki kemani boshini tutgan g'arq bo'ladi" "Bir o'q bilan ikki quyonni tutib bo'lmas" shaklidagi maqollarni qo'llasak bo'ladi.

Xulosa. Ko'rinadiki, maqollarda har bir xalqning etnik, milliy-madaniy xususiyatlari, xalqning mintaliteti yotadi. Eng muhimi maqollarda mehnatsevarlik, topqirlik, donolik, unsurlari yotadi. Dangasalik, ishyoqmaslik, tanbal va daqqilik kabi salbiy tushunchalar qoralanadi va keskin tanqid qilinadi. Tarbiyaviy-axloqiy ahamiyati bilan ular o'xshashlikni tashkil qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Абдиназимов Ш. Лингвофольклористика. – Нөкис. 2015.
2. Abdinazimov Sh., Tohibayev X. Lingvokulturologiya. – Nókis: Qaraqalpaqstan. 2020.
3. Алламбергенов К. Мәңги булақ. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2019.
4. Абдуллаев Х.Д. Халқ мақолларининг Қутағду билиг поэтикасидаги ўрни ва бадий эстетик функциялари: Филол. фан. номзоди ...дис. Т., 2005. – 152 б.
5. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – М.: 1961. – 236 ст.
6. Аникин В.П. Мудрость народов // Пословицы и поговорки народов востока. – М.: Наука, 1961. – 76 с.

UDK:1072

Shohista JUMANOVA,
PhD student of Samarkand State University
E-mail: atsihosh1995@gmail.com

PhD Sh.Xushmuradova taqrizi asosida

ASARNING INGLIZ TILI TARJIMASIDA FRAZEOLGIK BIRLIKLARNING BERILISHI

Annotatsiya

Ushbu maqolada biz aka leksemasining turli o'rinlarda turlicha tarjima qilinganligiga guvohi bo'ldik. Bu so'z ayrim hollarda tarjima jarayonida o'gaylikni anglatishi, ayrim hollarda esa yarim o'gaylik ma'nosida qo'llanishini tarjima jarayonida anglab yetdik. Nafaqat bu kabi leksemalar hamda frazeologiyaga ham keng miqyosda murojaat qilinganligi fikrimizni tortdi.

Kalit so'zlar: Tarixiy, aka, arxaiik frazeologiya, chimmat, paranji, kundoshlik, jaholat, ma'rifat.

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ ПЕРЕВОДЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Аннотация

В этой статье мы стали свидетелями того, как лексема aka переводится по-разному в разных местах. В процессе перевода мы поняли, что это слово в некоторых случаях используется в переводе для обозначения пасынка, а в некоторых случаях для обозначения полумачты. Не только такие лексемы, но и тот факт, что к фразеологии обращались в больших масштабах, привлекли наше внимание.

Ключевые слова: Исторический, он же, архаическая фразеология, chimmat, покрывало, повседневная жизнь, невежество, просвещение.

PRESENTATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE ENGLISH TRANSLATION OF THE WORK

Annotation

In this article we have witnessed different translations of the aka lexeme in different places. We have realized in the translation process that the word means step by step in the translation process in some cases, and in some cases it is used in the sense of half-step. It attracted our opinion that not only such lexemes, but also phraseology, were widely resorted to.

Key words: Historical, aka, archaic phraseology, chimmat, veil, daily life, ignorance, enlightenment.

Kirish. «Kecha va kunduz» romanida kundoshlikning qurboniga aylangan Zebining ayanchli fojiasi aks etgan. Jaholat sabab omi xalqning bu kabi voqealarning ishtirokchi bo'lishiga ilmsizlik eng katta omil bo'lib sanaladi, ushbu asar mudroq xalqni «jaholatga ma'rifat sari» qabilida uyg'otishga da'vat etadi. Ushbu asar kishini o'yga toldiradigan, kecha, bugun va erta haqida, inson umrining mazmuni to'g'risida fikrlashga undaydigan asar hisoblanib, yoshlarning milliy-ma'naviyatini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Ko'rib o'tmoqchi bo'lganimiz quyidagi misollarda asarning o'zbek, ingliz tillaridagi ma'nolarining ifoda etilishi bunda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlat tahlili va metodologiya. Kristofor Fort ko'pgina tarixiy va arxaiik so'zlarni o'z holicha qoldiradi. Va lug'at sifatida asar so'nggida ro'yxat qilib beradi. Misol uchun, chimmat so'zi – paranji sifatida tarjima matnida beriladi. Asar so'nggida paranjining izohi lug'at tarkibida izohlanadi. Xo'ja ko'rsin iborasini o'zbek tilida izohlasak, u shunchaki, nomiga deya tarjima qilinadi, tarjimon bu iborani “that is, to not see” kabi bergan.

Natijalar. Kristofor Fort asarni tarjima qilar ekan, undagi Qurvonbining laqab “Fitna” so'zini o'z holicha qoldiradi, tarjima matnida bermaydi. Salla so'zini- turban kabi ifodalaydi. Ma'lumki, salla o'zbek xalqi milliyatiga doir so'z sanaladi. Fikri o'qimimizcha, bu so'zni eshitganimizda milliy ruh ko'z oldimizda gavdalanadi. Matndagi “qiz o'lgur” leksemasini “damn daughter” holida tarjima qilingan. Ingliz tilidagi Damn it! – “Jin ursin” so'zining muqobilidir. Mazkur parchadagi undov so'zlariga e'tiborimizni qaratamiz: “Bay-bay-bay”. Ushbu undov so'z biror voqeadan xursand tarzda zavq olganda, biror taomning mazali ekanligini bildirishda, hayratni ifodalaganda ishlatiladi. Tarjimon ushbu undov so'zni

oh my tarzida beradi. Oh my so'z birikmasini ingliz tilidan o'zbek tiliga so'zma-so'z o'g'irganimizda “O, mening” tarzida tarjima qilinadi.

Asliyat matni: Ishq ikki xil bo'ladi, Fitna. Tushunmay gapirma! Ishqi ma'juziy, ishq haqiqiy...

Tarjima matni: Love is of two kinds, Fitna. Don't speak of what you don't understand! There is miraculous love, true love. Fikrimizcha, mazkur parchada adib metaforaga misol berish orqali ishqning ta'rifini keltiradi, birida haqiqiy ishqqa, ya'ni Insonning Allohga muhabbati hamda ma'juziy ishq, ya'ni insonning insonga ishq haqida ishora bor. Tarjimon olim Kristofor Fort bu ikki ishqni ta'rifini izoh sifatida ma'lumot o'rnida keltiradi.

Tarjima matnidagi izoh: Ishq was not simply metaphor, and many indeed acted on their lust[18]. (Tarjimasi: Ishq oddiy metafora emasdir, haqiqatan ko'pchilik uning ishtiyoqida harakat qildilar.)

Asliyat matni: - Nazir qilgan kokilini kestirishga kelgan bir bolaga xushomad qilibsiz.

Tarjima matni: You flirted with a boy who came to have his braid cut...

Mazkur parchada nazir qilgan so'zi tarjima matnida tushib qolgan, bu so'zga izoh sifatida shuni aytishimiz mumkinki, uning o'zbek urf-odatlarini asosiga qurilganligini ta'kidlaymiz. Tarjimon bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilar ekan o'sha xalqning urf-odatlarini, an'analardan chuqur xabardor bo'lishi lozim, aks holda. Tarjima g'aliz, o'quvchiga tushunarsiz bo'lishi mumkin. Bir so'z bilan aytganda, “Boshqa xalqlar hayotidan voqif bo'lmaslik, g'ofillik, milliy mahdudlikka olib keladi”[19].

Asliyat matni: Qish fasli bo'lsa, kechasi uxlaydi. "Bir siqim kun bor, uxlab o'tkazsam, Qashqardan ham olis qish kechasini qanday o'tkazaman? Uyqu-umrning tanobi!" deydi.

Tarjima matni: In the winter he would fall asleep in the evenings. "If I spend the scarce winter daylight sleeping, how will I spend the winter evening that is longer than the Kashgar?" Sleep is life's measure!" he told himself.

Keltirilgan matndagi Sleep is life's measure(Uyqu-umrning tanobi!) gapida metaforadan namuna beriladi, uyqu umrning tanobiga o'xshatilmoqda. Bundan tashqari bilamizki, Qashqar so'ziga izoh bermoqchimiz, ush bu joy nomi hozirgi G'arbiy Xitoydagi Shinjian provinsiyasidagi daryoga to'g'ri keladi.

Asliyat matni: - Hast eshon birga borib, u kishi tufayli shuncha izzat ikrom ko'rib, noz-ne'matga serob bo'lib... hast eshondan burun qochib kelganingiz nimasi? Shaharda ochilmagan do'koningiz yo to'xtab qolgan objuvingiz bormidi?

Tarjima matni: Why did you run away from your master after you left together with him? You've seen all the respect he is given and received from him an abundance of blessings. Do you have a store in the city that didn't open on time or a watermill that suddenly stopped? Mazkur matni so'zma-so'z tarjima qilganimizda, "Nega ustozingizdan u bilan qolgandan so'ng qochib keldingiz? Unga ko'rsatilgan mo'l-ko'lhilik va hurmatdan baharmand bo'ldingiz shaharda sizning o'z vaqtida ochilmagan do'koningiz yoki to'satdan to'xtab qolgan suv tegirmoningiz bormidi?" deya ma'no anglashiladi. Tarjima matnida objuvoz so'zi watermill deya berilgan. Objuvoz so'zining tub kelib chiqishiga e'tibor qiladigan bo'lsak, u "ob" – "suv", "juvoz"- "tegirmon" deganidir. Bu so'z tilimizga fors tilidan kirib kelganini aytib o'tishimiz mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, asliyatda berilgan "hast" – so'zi hazrat so'zining qisqartma shakli sanaladi. Ushbu so'zni tarjimon olim - "master", ya'ni usta tarzida bergan.

Muhokama : Asliyat matni: Qish fasli bo'lsa, kechasi uxlaydi. "Bir siqim kun bor, uxlab o'tkazsam, Qashqardan ham olis qish kechasini qanday o'tkazaman? Uyqu-umrning tanobi!" deydi.

Tarjima matni: In the winter he would fall asleep in the evenings. "If I spend the scarce winter daylight sleeping, how will I spend the winter evening that is longer than the Kashgar?" Sleep is life's measure!" he told himself.

Keltirilgan matndagi Sleep is life's measure(Uyqu-umrning tanobi!) gapida metaforadan namuna beriladi, uyqu umrning tanobiga o'xshatilmoqda. Bundan tashqari bilamizki, Qashqar so'ziga izoh bermoqchimiz, ush bu joy nomi hozirgi G'arbiy Xitoydagi Shinjian provinsiyasidagi daryoga to'g'ri keladi.

Asliyat matni: - Hast eshon birga borib, u kishi tufayli shuncha izzat ikrom ko'rib, noz-ne'matga serob bo'lib... hast eshondan burun qochib kelganingiz nimasi? Shaharda ochilmagan do'koningiz yo to'xtab qolgan objuvingiz bormidi?

Tarjima matni: Why did you run away from your master after you left together with him? You've seen all the respect he is given and received from him an abundance of blessings. Do you have a store in the city that didn't open on time or a watermill that suddenly stopped? Mazkur matni so'zma-so'z tarjima qilganimizda, "Nega ustozingizdan u bilan qolgandan so'ng qochib keldingiz? Unga ko'rsatilgan mo'l-ko'lhilik va hurmatdan baharmand bo'ldingiz shaharda sizning o'z vaqtida ochilmagan do'koningiz yoki to'satdan to'xtab qolgan suv tegirmoningiz bormidi?" deya ma'no anglashiladi. Tarjima matnida objuvoz so'zi watermill deya berilgan. Objuvoz so'zining tub kelib chiqishiga e'tibor qiladigan bo'lsak, u "ob" – "suv", "juvoz"- "tegirmon" deganidir. Bu so'z tilimizga fors tilidan kirib kelganini aytib

o'tishimiz mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, asliyatda berilgan "hast" – so'zi hazrat so'zining qisqartma shakli sanaladi. Ushbu so'zni tarjimon olim - "master", ya'ni usta tarzida bergan.

Asliyat matni: Badbax Fitna! Qo'yananmi, qo'ymanmi, axir? "Hubbil vatani minal-imon", deganlar – "Vatanni sevish imondan", axir! Bilmasang bekor-da, Vatani yo'q dunyoda lo'li xolos.

Tarjima matni: Wretched Fitna! Will you let me alone or won't you already? Hub al-Watan min al-iman!, that is, "love of home, come from faith", if you don't know that, you're hopeless, only gypsies have no home in this world.

Vatanni sevish imondan- ushbu mashhur hikmatli so'zning asl tub kelib chiqishi Qadim Arab mamlakatlariga borib taqaladi. Mazkur maqolning asli – Hub al-Watan min al-iman! tarzidadir. Kristofor Fort mazkur maqolni asliyatdagi holatini keltiradi ba so'zma-so'z tarjima qiladi. Uyni sevish ishonchdan kelib chiqadi tarzida.

Asliyat matni: Bu hovli-joy otangdan qolgani uchun o'zimniki deysanmi yo? Unday desang, boshput olib, o'risvoyning reli(rels) ga tushib "hayt" deb... Makkatulloga jo'nab qolaman! Hovling boshingdan qolsin, Fitna!

Tarjima matni: Do you want to say that because the house was your father's, that it is yours? If that's what you're saying, then I'll get a passport and get on the Russian's rails and I'll go to Mecca! May you lose your house, Fitna!

Mazkur keltirilgan matnda boshput so'zi pasport so'zi bilan berilmoqda. Shuni ma'lumki, o'risvoyning reli so'z birikmasi orqali sinekdoxaning namunasiga duch kelganimizni ta'kidlash o'rinlidir. Sinekdoxa qism orqali butun yoki butun orqali qismni o'zaro aloqadorlik asosida ifodalash orqali anglashiladigan stilistik qurilmadir. Rels so'zi orqali poyezd so'zi anglashilmoqda. Asliyat matni: Qaysi bir yil olis bir qishloqdan o'gay akasi kelib, uch to'rt kun qo'nib ketgan edi.

Tarjima matni: One year his brother came from a faraway village for three to four days.

Mazkur tarjimada asliyatdagi o'gay aka tarjima matnida berilmagan. Va rzzoz so'fining akasining o'gaylik ma'nosi anglashilmagan. Ingliz tilida o'gay aka brother-in-law so'zi bilan beriladi.

Asliyat matni: Eshon bobo xudoyimning sevgan quli, noz-u ne'mat to'rt tarafdan suvday oqib turadi.

Tarjima matni: Being my elder master's beloved servant, blessings flow like water from all four sides.

Blessings flow like water from all four sides(noz-u ne'mat to'rt tarafdan suvday oqib turadi) ushbu misolda mubolag'a san'atiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Ma'lumki noz-ne'matning to'rt tomondan oqib turmasligi aniq. Bu yerda noz-ne'matning haddan tashqari ziyod ekanligi nazarda tutilmoqda. Shuni ta'kidlash o'rinlikki, tarjima matnida eshon so'zini ifodalovchi master so'zi ikki xil tarzda ma'no anglashilishi mazkur misol orqali dallilangan. Ya'ni, bu yerda Xudoyimning sevimli quli - master's beloved servant tarzida ifodalangan. Asliyatda xudoyomning quli, haqida so'z borganda, tarjimada Eshon boboning xizmatkori bo'lish ma'nosi kelib chiqqan. Holbuki, Allohning quli ma'nosi anglashilishi lozim edi. Asliyat matni: Paranjini yopinib o'tirmasdan, shundoq bosh ustiga tashlab, chimmatni "xo'ja ko'rsin"ga tutgan bo'lib yugurish kerak, xolos.

Tarjima matni: They had to move quickly, throw on that parangi for all to see(that is, to not see), and get to the cart.

Xulosa. Shuni muhimki, Cho'lpon ijodida iboralarga, bir so'z bilan aytganda, askari hollarda, frazeologiyaga murojaat etiladi. Bilamizki, Frazeologiya tilshunoslikning mustaqil tarmog'i sifatida 20-asrning 40-yillarida rus tilshunosligida paydo bo'lgan. Uning dastlabki shakllanishiga rus olimlari A. A. Potebnya, I. I. Sreznevskiy, A. A. Shaxmatov asarlarida asos solingan bo'lsa, barqaror

(turg'un) so'z birikmalarini alohida tilshunoslik bo'limi - Frazeologiyada o'rganish masalasi 20 - 40-yillardagi o'quvmetodik adabiyotlarda - Ye.D.Polivanov, S. Abakumov, L. A. Bulaxovskiy asarlarida ko'tarib chiqilgan. G'arbiy Yevropa va Amerika tilshunosligida Frazeologiya tilshunoslikning alohida bo'limi sifatida ajratilmaydi. O'zbek tilshunosligida frazeologiya sohasidagi tadqiqotlar o'tgan asrning 50-yillaridan boshlangan. Shu kungacha frazeologizmlar turli jihatlaridan o'rganilgan (Sh.

Rahmatullayev, B. Yo'ldoshev, A. Mamatov va boshqalar), Frazeologiyabo'yicha bir necha lug'atlar tuzilgan (Sh. Rahmatullayev, M. Sodiqova), yozuvchilardan Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, Hamid Olimjon, Oydin, Said Ahmad asarlarining frazeologik tarkibi tadqiq etilgan. 70 - 80-yillarda SamDU qoshida frazeologik tadqiqotlarni muvofiqlashtiruvchi va maxsus to'plamlar chiqaruvchi markaz faoliyat ko'rsatgan.

ADABIYOTLAR

1. Адам Д.Х. Словарь делового английского языка. – London: Longman, 2003. – 564 p.
2. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. – М.: Флинта, Наука, 2010.
3. Алимжанова Г.М. Сопоставительная лингвокультурология: взаимодействие языка, культуры и человека. – Алматы, 2010. – 300 с.
4. Алимов В.В., Артемьева Ю.В. Художественный перевод: практический курс перевода. – Москва: Academicia, 2010. – 256 с.
5. Алхазшвили А.А. Основы овладения устной иностранной речью. – Москва: Просвещение, 2004. – 334 с.
6. Антропова Н.А. Надпрофессиональные компетенции как фактор успеха в профессиональной деятельности. // Международный журнал экспериментального образования. – М.: Академия естествознания, 2011, № 3. – С. 157-58.
7. Артамонова Е.П. Формирование иноязычной коммуникативной компетентности у будущих учителей иностранного языка на основе социокультурного подхода: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Магнитогорск, 2004. – 18 с.
8. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – Москва: Наука, 1999. – 896 с.
9. Багров Ю.Д. Аутентичные задания при обучении иностранному языку в высшей школе. // Профессиональное образование в России и за рубежом. - № 1 (25), 2017. – С. 119-123.
10. Базина Н.В. Социолингвистическая компетенция как объект контроля. // Лингвострановедение: методы анализа, технология обучения. Седьмой межвузовский семинар по лингвострановедению: Сб. статей. В 2 ч. / Отв. ред. Л.Г. Веденина. – М.: МГИМО-Университете, 2010. – Ч. 1. – С. 177-182.
11. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – Москва: МО, 1975. – 190 с.
12. Беленюк Н.А. Формирование социолингвистической компетенции студентов младших курсов технического вуза в процессе обучения устному общению (английский язык, базовый курс): Автореф. дисс. ...канд. пед. наук. – Томск, 2008. – 22 с.
13. Беликов В.И. Социолингвистика. – М.: РГГУ, 2001. – 440 с.
14. Белозерова Н.В. Формирование иноязычной коммуникативной компетенции курсантов ВУЗо МЧС России на основе социокультурного подхода: Дисс. ... канд. пед. наук. – Санкт-Петербург, 2014. – 209 с.
15. Беляева Е. И. Принцип вежливости в речевом общении (способы оформления Декларативных высказываний в английской разговорной речи) // Иностранные языки в школе, 2005. - № 3. – С. 12-16.
16. Бобрикова О.С. Технология самостоятельной контролируемой работы в формировании социолингвистической компетенции будущих переводчиков. // Вестник ТГПУ, Вып. 3 (192), 2018. – С. 33-38.
17. Бухбиндер В.А. Устная речь как процесс и как предмет обучения //Очерки методики обучения устной речи на иностранных языках. – Киев: КГУ, 2001. – 568 с.
18. Night an day 2019, 51p. Academic studies Press
19. Саломов Ф. Таржима назариясига кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 18 б.

Yulduz JO'RAYEVA,
Qarshi davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
Ilmiy kengash kotibi,

QarDU professori X.Jabborov taqrizi asosida

NAMES OF WOMEN AND GIRLS ACCORDING TO DESIRE AND PICTURED MOTIVES

Annotation

The article discusses the naming of Uzbek female names based on desire and figurative motives, the reason for their naming, signs, characteristics, conditions, that is, the motive and motivation for naming female names. It is noted that many studies have been carried out on motive and motivation in linguistics, literary criticism, philosophy, musicology, psychology, and pedagogy.

Key words: Motive, woman, girl, name, motivation, naming, reason, basis, symbol, anthroponym, descriptive name, protective name, macrogroup.

НОМИНАЦИЯ ЖЕНШИН И ДЕВУШЕК ПО ЖЕЛАНИЯМ И ИЗОБРАЖЕННЫМ МОТИВАМ

Аннотация

В статье рассматривается номинация узбекских женских имен на основе желания и изобразительных мотивов, причина их наречения, признаки, характеристики, условия, то есть мотив и мотивация наречения женских имен. Отмечается, что мотиву, мотивации проведено множество исследований в лингвистике, литературоведении, философии, музыковедении, психологии, педагогике.

Ключевые слова: Мотив, женщина, девушка, имя, мотивация, именование, причина, основа, символ, антропоним, описательное имя, защитное имя, макрогруппа.

XOTIN-QIZLAR ISMLARINING ISTAK VA TASVIRIY MOTIVLAR ASOSIDA NOMLANISHI

Annotatsiya

Maqolada o'zbek xotin-qizlar ismlarining istak va tasviriy motivlar asosida nomlanishi, ularga ism qo'yish uchun sabab bo'luvchi asos, belgi, xususiyat, holat, ya'ni xotin-qizlar ismining nomlanishiga zamin bo'luvchi motiv, motivatsiya haqida fikr yuritilgan. Unda motiv, motivatsiya haqida tilshunoslikda, adabiyotshunoslikda, falsafada, musiqashunoslikda, psixologiyada, pedagogika sohasida ko'pgina tadqiqotlar amalga oshirilganligi qayd etilgan.

Kalit so'zlar: Motiv, xotin, qiz ism, motivlanish, nomlanish, sabab, asos, belgi, antroponim, tasviriy ism, asrovchi ism, makroguruh.

Kirish. O'zbek xotin-qizlar ismlarining tanlanishida istak va tasviriy motivlar asos vazifasini bajaradi. Motivsiz, ya'ni biror asossiz, sababsiz ism bo'lmaydi. Kishilarga ism berishda motivning o'zni katta. "Motivatsiya – motivlash, motivlanish, motivlashuv, motivlanuvchi, motivlovchi leksemalari o'zbek tilining ilmiy nutqiga xos terminlardir. Bunday terminlar eng avvalo, tilshunoslarga ma'lum. Oltita termin asosida ham motiv so'zi mavjud. XX asrning 50-yillaridan boshlab bu atamalar rus tili orqali o'zbek tiliga yozma va og'zaki nutq asosida o'zlashgan. Motivatsiya termini va uning asosida yaratilgan terminlar o'zbek tili terminologiyasining tilshunoslik terminlari tizimidan o'rin olganligini mutaxassislar yaxshi bilishadi" [1].

Asosiy qism. O'zbek xotin-qizlar ismlarining istak va tasviriy motivlar asosida nomlanishi xususida fikr yuritishdan oldin ularga ism qo'yish uchun sabab bo'luvchi belgi, xususiyat, holat, ya'ni xotin-qizlar ismining nomlanishiga asos va zamin bo'luvchi motiv, motivatsiya haqida qisqacha fikr yuritish maqsadga muvofiq.

Motiv, motivatsiya haqida tilshunoslikda, adabiyotshunoslikda, falsafada, musiqashunoslikda, psixologiyada, pedagogika sohasida ko'pgina tadqiqotlar amalga oshirilgan. Bu fanlarning har qaysisi motiv va motivatsiyaning mohiyati va ma'nosiga o'z nuqtai nazaridan yondashadi va talqin qiladi. «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» da motiv asli lot. modoo – «harakatlantiruvchi» ma'nosini anglatishi va musiqada ohang ma'nosini berishini, psixologiyada esa «inson faoliyatida

muayyan maqsadni bajarishga sabab bo'luvchi omil» tushunchasini anglatishi yozilgan [2].

Motivatsiya – motivlash, motivlanish, motivlashuv, motivlanuvchi, motivlovchi leksemalari o'zbek tilining ilmiy nutqiga xos terminlardir. Bunday terminlar eng avvalo, tilshunoslarga ma'lum. Oltita termin asosida ham motiv so'zi mavjud. XX asrning 50-yillaridan boshlab bu atamalar rus tili orqali o'zbek tiliga yozma va og'zaki nutq asosida o'zlashgan. Motivatsiya termini va uning asosida yaratilgan terminlar o'zbek tili terminologiyasining tilshunoslik terminlari tizimidan o'rin olganligini mutaxassislar yaxshi bilishadi [1].

Q.Turg'unov "Psixologiya terminlarining ruscha-o'zbekcha lug'ati" [3] da motiv, motivatsiyani ushbu fan nuqtai nazaridan talqin qilgan. Tilga olingan ensiklopediyada motivatsiya hamda «Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati»da motiv, motivatsiya terminlari izohlangan emas. Ammo A.Hojiyev morfologiya va so'z yasalishi nuqtai nazaridan kelib chiqib motivlanuvchi so'z, motivlovchi so'z terminlarini tilga oladi hamda ularni asoslanuvchi so'z, asoslovchi so'z terminlariga havola qiladi. Qizig'i shundaki, ba'zi lug'atlarda motiv termini faqat adabiyotshunoslik va musiqashunoslik nuqtai nazaridan talqin etilgan. Masalan, O.Usmon, R.Doniyorovlar «motiv» – 1. Syujetning tarkibiy qismi, biror san'at asarining temasi, mavzui; 2. Muzika, kuy, maqom, ohang deb izoh bergan [4]. Hattoki, «O'zbek tilining izohli lug'ati» tilshunoslar tomonidan tuzilganiga qaramasdan, unda motivatsiya termini izohlanmagan, motiv esa, fran. mots – kuy, ohang ekani aytilib: 1) adabiyot syujetining tarkibiy

unsuri, asarning asosiy mazmuni, mavzui; 2) musiqa, kuyning eng kichik qismi [5] deb tushuntirilgan.

Motiv va motivatsiya terminining mustaqil birlik sifatida tilshunoslik terminlari lug'atidan ham joy olmagan afsuslanarlidir. Masalan, O.T.Axmanova nominatsiyani keng izohlagani holda motiv, motivatsiyani lug'atga kiritmagan, faqat motivatsiya imolitsitnaya birikmasini talqin qilgan: "sodda (bo'linmas) so'zlarning tilning boshqa birliklari bilan sistem-assotsiativ munosabatlarining motivlanishi" [6] deb izohlagan.

Motiv terminini tushuntirishda «Ruscha-o'zbekcha lug'at»da (1983) juda to'g'ri yo'l tutilgan. Unda «motiv»ning ikki mustaqil ma'nosi shunday berilgan: Motiv I. 1) sabab, bois; 2) dalil, bahona. Motiv II. 1) tema, motiv, mavzu; 2) motiv, ohang, kuy [7].

Keltirilgan izohdagi «sabab, bois», «bahona» deb berilgan ma'nolar antroponimik motivlarni talqin qilishda qo'l kelishi shubhasiz. Masalan, turkiy aslzodalar oilalarida tug'ilgan qizlarga mahobatli ismlar qo'yish sabab va rasm bo'lgan. Muhammad Xorazmshohning onasi, Chig'atoyxonlaridan Tarmashirinxonning qiz farzandi Qutlug' Turkon nomi bilan atalgan. Amir Temur bilan bir vaqtda yashagan qavm boshliqlaridan Xizr Yasavuriyning, Ulug'bek Mirzoning qizlarida biri ham shu ismni olganlar. Vaqtda Muhammad Tarag'ay oilasida dunyoga kelgan qizaloqqa ham yaxshi niyatlar bilan Qutlug' Turkon Og'o deb ot quyanlar. Aftidan, birinchi ayolidan farzand ko'rmagan ota tomonidan Tegin begim Mohdan tug'ilgan qizning qutlug' qadamli bo'lishi haqidagi umidlar ifodasi ularoq, shu ism tanlangan [8].

Endi xotin qizlar ismlari qanday motivlar asosida tanlanishini ko'rib o'tamiz. Xotin-qizlar ismlarini tanlash jarayonida ikki holat kuzatiladi: 1) yangi, original ism ijod qilish; 2) an'anaviy nomlar orasidan ism tanlash. Birinchi holat o'tmishda ko'p kuzatilgan. Mana shu holat til antroponimik tizimi zahirasi yaratilishiga sabab bo'lgan va ikkinchi holatga imkon yaratgan. Endilikda yangi ism ijod qilish jarayoni faol emas, juda kam uchraydigan hodisaga aylangan: O'g'ilkerak (qiz bolaning ismi) (o'g'il va kerak) Nurhayot (Nurmamat va Gulhayo), Erkura (Erkin va Nuryog'di), Gulmira (Gulshod va Mirzohid), Beknura (Bekzod va Nuriya), Ikkinchi holatga ko'ra, ism tildagi ismlar tayyor zahirasi tanlanadi va qo'yiladi. Bunda ism qo'yuvchilarning xohishi va istagi asosiy o'rin tutadi. Ism avvaldan tayyor an'anaviy nom bo'lgani uchun hech shubhalanmay tanlanadi va qizaloqlarga qo'yilaveradi: Gulchehra, Gulbahor, Oynisa, Asila, Farida, Kamola, Gulruh, Dildora kabi.

Bir qator xotin-qizlar ismlari ma'nosi ism uchun asos so'zning tanlanish motivi bilan izohlanadi. Chunonchi, Suluvxon, Dilbarxon, Go'zalxon, Malohat, Shohsanam, Latofat, Suluv, Nazokat kabi ismlar ota-onalarning qiz farzandining go'zal qiz bo'lib o'sishini istash motivi bilan bog'liq. Bunday ismlarda ism tanlovchilarning diniy, axloqiy, etikaviy qarashlari muhim o'rin tutadi. Masalan, Adolat, Pokiza, Mehribon, Olima, Donoxon, Ma'rifat kabi ismlar buning isbotidir.

Tadqiqotchi S. Kenjayeva "O'zbek tili antroponimlarining nominatsion va motivatsion asoslari va tavsifi" nomli monografiyasida "etnografiya va onomastikaga doir tadqiqotlarda bolaning tug'ilish jarayoni, g'ayritabiyy holatlarni tasvirlash, ta'riflashdan iborat bo'lgan istak va tasviriy motivli antroponimlarni tahlil qilgan va bunday motivli ismlar guruhi yuzaga kelganligini qayd etib, o'zbek antroponimiyasida bunday ismlarning anchagina qismini mana shunday ismlar tashkil qilishini alohida ta'kidlagan [9]. Ammo tadqiqotda xotin-qizlar ismlarining yaratilishidagi motivlarga kam e'tibor qaratilgan. Biz tadqiqotchining ishlariga tayanib, xotin-qizlar ismlarida tasviriy ismlar motivini quyidagi beshta

makroguruhga, so'ngra ularni mikroguruhlarga ajratib tahlil qilishga harakat qilamiz:

I. Qizaloqning dunyoga kelishini ilohiy kuchlar irodasi deb tasvirlovchi ismlar:

1) qizaloqni ilohiy kuchlarning ato qilingan tuhfasi, sovg'asi, inyomi deb tasvirlash vositasida: Tuhfa, Tuhfaniso, Ehson, Ehsonoy, Hadiya, Hadiyaxon va b.;

2) qizaloqning tug'ilishini Allohning muruvvati, irodasi deb tasvirlash va shunga munosib ism tanlash asosida: Inoyat, Inoyatxon, Inoyatxol va b.

3) ba'zi hollarda qiz bola boshqa narsa va hodisalar, ob'ektlarning muruvvati deb tasavvur qilingan. O'zbek xotin-qizlar ismlari orasida Mahdod (Oyning tuhfasi, sovg'asi), Mehrdod (Quyosh sovg'asi), Mehriyo (Quyosh tuhfasi), Mehron (Quyosh ehsoni) kabi nomlarni islomgacha bo'lgan qadimiy eroniy antroponimiyaning qoldiqlari deb baholash mumkin. Islom dinida chaqaloqning dunyoga kelishi faqat Allohning xohish-irodasiga bog'lanadi.

II. Qiz bola tug'ilgan vaqtni tasvirlovchi ismlar. Bir guruh ismlarga chaqaloqning tug'ilgan payti, vaqtini ismda aks ettirish motivi bo'lgan:

ismda qizaloqning haftaning qaysi kuni tug'ilgani tasvirlanadi:

Jumagul, Jumabeka, Shanbagul, Bozorbeka, Bozorgul, Bozoroy va b.

2) qizaloqning qaysi oyda, faslda tug'ilgani tasvirlanadi: Ashura, Ashurgul, Bahor, Bahoroy, Bahorgul, Navbahor, Gulbahor, Ko'klamoy va b.

Forslarning odatiga ko'ra chaqaloq qaysi kunda tavallud topsa, u avvaldan belgilangan muayyan ism bilan ataladi. Masalan, shanba kuni tug'lsa Zaynab; bozor kuni tug'lsa, Maryam; dushanbada tug'lsa, Amina yoki Kulsum; seshanba kuni tug'lsa, Xojar, Sora; chorshanbada tug'lsa, Amina yoki Kulsum; payshanba kuni esa Amina yoki Kulsum [10].

3) qizaloq sutkaning biror paytida tug'ilganiga nisbat berish orqali nomlash: Saharbeka, Sahargul, Subhiniso, Tonggul, Tongnur, Tongoy, , Namozgul kabi.

4) ismda qizaloq tug'ilgan paytda tabiatning biror hodisasi yuz berganligiga ishora qilish motivi vositasida nomlash: Yomg'iroy, Yomg'irchigul, Oydin, Oydiyoy, Oyto'la, Oyto'ldi, Bo'ronniso, Bo'rongul, Qorbibi, va b.

5) qizaloqning biror bayram, shodiyona yoki tadbir o'tkazilayotgan paytda dunyoga kelish motivi asosida nomlash: Bayramxon, Bayrambibi, Bayramgul Bayramoy, Hayitgul, Idigul (Idi-bayram); Navro'zoy, Navro'zbek, To'ybeka, To'yusuluv, To'ychiniso va b.

III. Qizaloq tug'ilgan o'rin, joyni tasvirlovchi ismlar: Yobon/Yovon, Qizaloq o'z uyida tug'ilmasa, o'zgalar uyida dunyoga kelsa, o'zbeklar unga Mehmonbuvi, Momoxol, Begonaoy nomlarini berishadi [11].

IV. Qiz bolani go'zallik, chiroylilik nuqtai nazaridan tasvirlovchi ismlar. Ko'rkamoy, Barno, Zebo, Malohat, Gulnora, Gulsanam, Gulchehra, Tozagul, Nazokat, Gulbadan, Gulim, Sanobar, Oychehra, Suluv, Kumushxon, Pokiza, Bodira, Tillaxon, Lolaxon, Qo'zigul, Ra'no, Nargiza, Nilufar, Rayhon, Ozoda, Dilbar, Dildora, Latifa, Oygul, Norgul, Sohiba, Hilola, Muqaddas, Yorqinoy, Bahor, Biyronxon, Levarxon ... Darhaqiqat, bunday ismlar go'zal va mazmundor ismlardir!

Ma'lumki, ismlar jamg'armasi yangi nomlarni yasash, o'ylab topish orqali boyib boradi. Masalan, SHO'rolar davrida bir qator yangi ismlar udum bo'ldi: Adiba, Anora, Dilyayra, Ilmiya, Osiyo, Nargiza, Oydin, Olima, Odila, Raisa, Raqqosa, San'at, Sevara, Chinora, Erkina, Hayotxon va boshqalar.

1) ism go'zallik ramzi bo'lmish yorug'lik, nur tushunchalarini anglatuvchi so'zlardan tanlanadi, bola ana shunday xususiyatga ega bo'lsin deb tasvirlanadi: Balqi (barq urgan, yashnagan), Balqin (yaltiroq, chaq nab turuvchi),

Zulfinur, Anvar, Anvara, Nizora (go'zallik nuri), Nurbadan, Nurliro'y, Nurliqo, Nurlig'oyat, Shamsinur;

2) ism bevosita go'zallik, nafosat tushunchalarini ifoda etuvchi so'zlardan tanlanadi: Barno, Vosila (ko'rkam, kelishgan), Jamol, Jamola (go'zal, zebo), Zebo (ko'rkam), Ko'rkam, Ko'rkamoy, Ko'rkambibi, Lobar, Malohat, Nafosatxon, Nigora (go'zal), Suluv, Suluvbeka, Suluvyuz, Chiroy, Chiroygul, Husniya, Husnijamol, Husnikamol va b.;

3) ism go'zallik ramzi hisoblanuvchi qimmatbaho ma'danlar, buyumlar nomiga nisbat berish orqali yaraladi: Zumrad, Kumush, Kumushgo'zal, Kumushoy, Oykumush, Oltinoy;

4) ismga go'zallik ramzi bo'lgan xayoliy mavjudotlar nomi asos bo'ladi va bola o'shalarga qiyos qilib tasvirlanadi: Pari, Parizod, Parizoda, Parivash, Pariniso, Pariruh, Huri, Hurbeka, Hurzod, Hurzoda, Huriniso, Huriya, Hurqiz;

5) ismning nominativ asosini ko'rkamlik va nafosat namunasi bo'lgan o'simliklar, xususan, gullar nomi tashkil qiladi. Bola o'sha gullar kabi go'zal bo'lsin deb orzu qilinadi:

a) gullar va ba'zi o'simliklar nomi: Atirgul, Binafsha, Boychechak, Bo'tagul, Gul, Gulafro'z, Gulbeka, Gulbibi, Gulgo'zal, Gulguna, Zarchechak, Ziragul, Lola, Lolagul, Lolaniso, Lolaruh, Lolaqiz, Lolaro'y, Marjongul, Maydagul, Maysabeka, Nargiza, Nasrin (oqgul), Oqgul, Pistagul, Rayhon, Ra'no, Savsan, Savsanoy, Safsar, Safsargul, Suman (oq gul), Sumanso (jasmin), Sunbula (o'simlik); b) daraxtlar va ularning guli: Bodomgul, Oylargul (shaftoli guli), Sambit (tol), Sarvi, Sarviniso, Charos [12];

6) ismning nominativ asosini hayvonlar va qushlar nomi tashkil qiladi: a) hayvonlar nomi: Bo'tako'z, Bo'taqora, Kiyikgo'zal, Kiyikjamol, Maral, Maraljamol, Suvsar, Suyg'un (kiyik), Qunduz, Qunduzboy, Qunduzbeka, Qunduzoy, Qunduzxon, G'azola (kiyik, ohu); b) qushlar nomi: Sulgun // Suyqun (qirg'ovul), Qaldirg'och, Qarlig'och, Sanduvoch, To'ti, Maynaxon, Lochin, To'g'onoy, To'g'ul, To'rg'ay;

7) ism ko'rkamlikni yuzaga keltiruvchi fasllar yoki go'zal o'simlik makoni bo'lmish joylar nomiga nisbat berib yasaladi va ism egasi o'shalarga qiyos qilib tasvirlanadi: Bo'ston, Bo'stonoy, Bo'stonbibi, Guliston, Dastagul, Bahor, Ko'klam, Ko'klamoy, Bo'stongo'zal, Chamanbuvi, Chamangul, Chamanoy;

8) oy, kun, xurshid, shams leksemalariga biror mos tushuvchi komponent qo'shilib yasalgan ismlar orqali bolaning chiroyli ekani tasvirlanadi: Kungo'zal, Kunsuluv, Kunjamol, Mohgul, Mohbegim, Mohbonu, Mohbuvi, Mohijamol, Mohiniso, Mohisuluv, Oybaro, Oybeka, Oybibi, Oybonu, Oyyigit, Oymalak, Oysifat, Oysuluv, Oyxon, Oycha,

Xurshid, Shamsibonu, Shamsigul, Shamshiniso, Qamarjamol, Qamarniso, Hilola.

Mana shu tip ismlar sayyoralar nomidan ham hosil qilingan: Najmoy, Oyyulduz, Cho'lponoy, Cho'lponbuvi, Hulkaroy, Hulkarboy, Zuhro, Tongcho'lpon, Tongyulduz, Shamsiqamar va b.;

9) ismda insonga xos ba'zi chiroylilik, zebolik fazilatlarini ifodalanadi va bola ana shunday go'zal shaxs deb tasvirlanadi: Mehrijamol, Mehrinigor, Mehrisulton, Mengsuluv, Nuryuz, Oybadan, Oysiyna, Oqsuluv, Oqtoymoq, Oqjamol, Oygo'zal, Ra'noqad, Sarviqad, Xiromon, Xiromoy (nozli qadam tashlovchi), Qalamqosh, Qorako'z, Qorasoch, Qorasuluv, Qoraqosh, Quralay (ko'z), Norchuchuk va b.;

10) ota-ona o'z farzandini jahonda eng go'zal inson bo'lib ulg'ayadi deb hisoblaydi va mana shu tushuncha ism uchun motivlik rolini o'ynaydi: Dunyogul, Dunyogo'zal, Jahonaro, Jahondagul, Mahan (eng go'zal), Mohizamon, Shamsijahon, Shohsanam, Elgo'zal, Elsuluv, Elchechak, Hurjahon va b.

Yuqoridagi dalillar shundan darak beradiki, xalqimiz ism orqali bolaning go'zalligini tasvirlashda uchta asosiy usuldan foydalangan: a) ism chiroylilik, ko'rkamlik tushunchasini anglatuvchi so'zlardan tanlangan; b) ism ko'rkamlik va nafosatni anglatuvchi ramziy ma'noli so'zlardan tanlangan; v) ismning komponentiga go'zallik tushunchasini anglatuvchi biror komponent qo'shib qo'shma ismlar hosil qilingan;

V. Qiz bolaning tug'ilgan paytdagi ko'rinishi va anatomik holatini tasvirlovchi ismlar. Ba'zi qizaloqlar tug'ilganida badanida, ayrim a'zolarida g'ayritabiiy xususiyatlar bo'lishi mumkin. Kishilar bolaning sog'lig'i va hayotiga zarar keltirishi mumkin deb, bu holatlarni yaratganning mo'jizasi, qudrati tufayli yuz bergan deb hisoblashgan. Shu sababli ba'zan bunday qizaloqlarga Xolbuvi, Xoldoroy, Hayratoy, Ijoza (karomatli), Karomat, Karomatxon kabi ismlar qo'yishgan.

Xulosa. Xotin-qizlarga ism tanlashda motiv va motivlanish belgilarining o'rni nihoyatda muhimdir. Bunday ismlar ota-onalarning turli orzu-umidlari asosida yuzaga keladi. Qizaloqlarga ism tanlashdagi motivlar ko'p, cheksiz, xilma-xil bo'ladi. Nomlanish ehtiyoji nomlanayotgan ob'ekt (shaxs)ning belgilaridan birini yoki ob'ekt (shaxs) haqidagi tasavvur, orzu, istaklaridan bittasini tanlaydi. Shu jarayonda tanlangan belgini nomlovchilar til dalillari bilan ifodalaydi. Shu tariqa ismlar paydo bo'ladi. Ismlar xalq tili lug'aviy boyligining tarkibiy qismidir. Bu boylik xalq dahosining sermahsul ijodi tufayli doimo boyib borgan.

ADABIYOTLAR

1. Жабборов Х.Б Кенжаева С. Мотивация ва мотивлаш терминлари хусусида. Ўзбек тили ва адабиёти, 2020. 6-сон.- Б.9.
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2004. – Б. 96.
3. Жабборов Х.Б Кенжаева С. Мотивация ва мотивлаш терминлари хусусида. Ўзбек тили ва адабиёти, 2020. 6-сон.- Б.98.
4. Турғунов Қ. Психология терминларининг русча-ўзбекча луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. – Б. 195.
5. Усмон О., Дониёров Р. Русча-интернационал сўзлар изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 1965. – Б. 295.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – 2-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006. – Б. 618.
7. Русча-ўзбекча луғат. Икки жилдли. – Тошкент: ЎзСЭ, 1983. – 2-жилд. – Б. 573.
8. Равшанов П. Амир Темур сулоласи. Янги аср авлоди-2014. – Б. 33.
9. Кенжаева С. Ўзбек тили антропонимларининг номинацион ва мотивацион асослари ва тавсифи.-Қарши: Фан ва таълим, 2020. -Б. 115-145 .
10. Система личных имен у народов мира. – М.: Наука, 1989. – С. 254
11. Носиров Ў. Ўзбек тилидаги киши номлари ҳақида баъзи мулоҳазалар // Қарши ДПИ илмий асарлари. 17-китоб. – Тошкент, 1965. – Б. 196.
12. Баскаков Н.А. Элемент гул «роза, цветок» в составе каракалпакских имен // Ономастика Средней Азии. – М.: Наука, 1978. – С.138-144.

Maftuna ZAYNIDDINOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti 2-bosqich talabasi
E-mail: maftunazayniddinova9@gmail.com

F.f.n., prof. M.Nizamova taqrizi asosida

GARRI POTTER ROMANLAR TURKUMIDAGI SALBIY QAHRAMONLAR VA ULARNING TASVIRLANISH USULLARI

Annotatsiya

Antagonist - o'z maqsadiga erishish yo'lida bosh qahramonga (protagonistga) qarshilik ko'rsatuvchi xarakter. Antagonist-qahramon qarama-qarshiligi asarning markaziy ziddiyatini harakatlantiruvchi omillardan biridir. Asardagi antagonistlar xarakteri va soni protagonistdan kelib chiqib yoziladi. Shuni yodda saqlash kerakki, antagonist har doim ham salbiy obraz sanalavermaydi. Garri Potter romanlar turkumining o'nlab yovuzlari bo'lishiga qaramasdan, ulardan faqatgina bir nechta Garrining raqibi sanaladi. Ushbu ilmiy ish ayni shu qahramonlarni aniqlash va ularni romanlar kesimida o'rganishga bag'ishlangan. Shu tarzda asarlarning har birida ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurashning turli jihatlarini ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Personaj, salbiy qahramon, antagonist, protagonist, raqobat, Garri Potter, Voldemort, afsun, ta'sir.

ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ ПЕРСОНАЖИ СЕРИИ РОМАНОВ «ГАРРИ ПОТТЕР» И СПОСОБЫ ИХ ИЗОБРАЖЕНИЯ

Аннотация

Антагонист – персонаж, который противостоит главному герою (протагонисту) ради достижения своей цели. Противостояние антагониста-протагониста является одним из движущих факторов центрального конфликта произведения. Характер и количество антагонистов в пьесе написаны по мотивам главного героя. Следует помнить, что антагонист не всегда считается отрицательным персонажем. Хотя в серии романов о Гарри Поттере десятки злодеев, лишь немногие из них являются соперниками Гарри. Выявлению этих персонажей и их изучению в контексте романов посвящена данная научная работа. Таким образом, в каждом из произведений раскрываются разные стороны борьбы добра и зла.

Ключевые слова: Персонаж, злодей, антагонист, протагонист, соперничество, Гарри Поттер, Волан-де-Морт, заклинание, влияние.

NEGATIVE CHARACTERS OF HARRY POTTER NOVELS AND HOW THEY ARE PORTRAYED

Annotation

Antagonist – a character who opposes the main character (protagonist) in order to achieve his goal. The conflict between the antagonist and the hero is one of the driving factors of the central conflict of the work. The character and number of antagonists in the play are written based on the protagonist. It should be remembered that the antagonist is not always considered a negative character. Although there are dozens of villains in the Harry Potter series of novels, only a few of them are Harry's rivals. This scientific work is dedicated to identifying these characters and studying them in the context of novels. In this way, different aspects of the struggle between good and evil are revealed in each of the works.

Key words: Character, villain, antagonist, protagonist, rivalry, Harry Potter, Voldemort, spell, influence.

Kirish. Antagonist (qadimgi yunon tilida “raqib”, “dushman”) – badiiy asarda o'z maqsadiga erishish yo'lida bosh qahramonga qarshi turadigan personaj. Antagonist-protagonist qarama-qarshiligi asarlarda markaziy to'qnashuvni kuchli va ta'sirli qiladigan omillardan biridir. Antagonistning harakatlari nafaqat qahramon yengib o'tishi kerak bo'lgan to'siqlarni keltirib chiqaradi, balki qahramon xarakterining rivojlanishiga ham sabab bo'lishi mumkin[1]. Shuni inobatga olish kerakki, antagonist har doim ham salbiy qahramon degani emas, u bosh qahramonga qarshi chiquvchi va asosiy konfliktini keltirib chiqaruvchi qahramon. Asarda bitta asosiy protagonistga soni cheklanmagan antagonistlar to'g'ri kelishi mumkin, qahramonning qarashlari, g'oyalari va maqsadlariga qarab unga raqib bo'luvchilarning turi, soni va darajasi ham har xil bo'lishi mumkin. Syujet antagonistsiz ham mavjud bo'lishi mumkin[2]. Ushbu maqola Garri Potter romanlar turkumi orqali mana shu tushunchani kengroq ta'riflashga va Afsunlar olami haqida kengroq tushuncha berishga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Garri Potter romanlar turkumi mayda bezori va zo'ravonlardan tortib, dunyoda hukmronlik qiluvchi diktatorlargacha bo'lgan yovuz odamlari tufayli mashhur bo'lib, bu mavzuda shu paytgacha

K.Bell, M.Anelli, E.Ostrin, S.Gallardo, J.Smiz kabi adabiyotshunoslar o'z tadqiqotlarini olib borganlar[3]. Mazkur olimlarning fikriga ko'ra, Garri Potter asarining barcha yovuz qahramonlari teng qudrat va ahamiyat sohibi emas. Ularning aksariyati shunchaki noqulayliklar tug'dirsa, ba'zilar bechora bolaning hayotiga tahdid qiladi. Garrining o'zi Xogvarsda o'tkazgan yillari davomida juda ko'p yovuz odamlarga duch keldi. U O'limdan miriquvchilar, maktab bezorilari va Voldemortning o'zi bilan jang qiladi. Biroq, Sehrgarlar olamida faqat 7-kitobda esga olinadigan Gellert Grindelvald kabi boshqa mashhur yovuzlar yashaydi. O'quvchilar uning qanchalik kuchli ekanligidan “Afsonaviy maxluqlar” epopeyasi orqali xabar topishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Bu ilmiy ish faqatgina Garrining raqiblari – asarning mustaqil antagonistlari haqidir. Bunda tadqiqot ob'ekti sifatida Garri Potter olingan va asar salbiy qahramonlarining unga bo'lgan munosabatlari, kechinmalari, shaxsiy fikri va maqsadlarini o'rganib chiqish orqali ularni antagonist deb hisoblash mumkin yoki mumkin emasligi belgilandi, natijada yuzga yaqin qudratli salbiy qahramonlar orasidan 6 aniq antagonist tanlab olindi. Quyida Joan Rouling yaratgan afsunlar makoni – Garri Potter

dunyosiga nazar solgan holda uning eng ashaddiy dushmanlari ro'yxati keltirilgan va ular qudratidan kelib chiqib ta'riflab,

antagonistik ta'sir darajasi izohlangan. Qisqacha natijalarni quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin:

Kitob nomi	Asar antagonist(lar)i
"Garri Potter va Afsonaviy tosh"	Dursllar/Lord Voldemort
"Garri Potter va Maxfiy xona"	Drako Malfoy/Tom Reddl (Lord Voldemortning yoshligi)
"Garri Potter va Azkaban mahbusi"	Dementorlar
"Garri Potter va Otashli jom"	Lord Voldemort
"Garri Potter va Qaqnus ordeni"	Dolores Ambrij/Lord Voldemort
"Garri Potter va Chalazot shahzoda"	Severus Snegg/Lord Voldemort
"Garri Potter va Ajal tuhfalari"	Lord Voldemort

Tahlil va natijalar. Dursllar oilasi. Ko'p yillar davomida Vernon, Petuniya va Dudli Dursllar Garri hayotidagi asosiy antagonistlar bo'lib kelishgan. Ular Garrini qarindoshlik rishtalari tufayli yoki azbaroyi bir yetimga yaxshilik qilgilar kelganidan emas, Dambldordan qo'rqanlari uchun uylarida olib qolishadi, o'n uzun yil mobaynida unga e'tibor berishmaydi, yomon munosabatda bo'lishadi, haqorat qilishadi va o'zini istalmagan va ahamiyatsiz his qilishi uchun astoydil harakat qilishadi: "Yetim bola imkon qadar horg'in holatda tarbiyalansa, uning tabiatidagi sehr barham topishiga uzoq yillar er-xotin o'zlarini qattiq ishonitirib kelishgan"[4]. Garri Xogvarsga ketganidan keyin ham u Dursllar uyini doim yomon xotiralar bilan eslaydi.

Birinchi roman voqealari rivojida ularning ahamiyati yuqori va ta'siri sezilarli bo'lsa-da, Dursllar tezda Garrining oldida ojiz bo'lib qoladilar. Garri tez orada o'zining ulardan kuchliroq ekanligini va do'stlari va ustozlaridan, uni chinakamiga qadrlaydiganlardan iborat bo'lgan yangi oilasi borligini tushunadi. Garchi ular Garri tanigan birinchi yovuz odamlar bo'lsa-da, ular Garri keyinchalik duch keladigan boshqa tahdidlar qatorida hech narsa emas.

Drako Malfoy

Drako Malfoy Garrining azaliy raqibi bo'lib, Garrini maktab yillarida ta'qib qilib boradi va imkon tug'ilishi bilan uni kamsitishga urinadi. U va Garri ko'pincha dastlabki yillarida duellarda va boshqa sehrli to'qnashuvlarda bir-birlariga qarshi qo'yiladi, bu ularning kuchlari va qobiliyatlari deyarli teng bo'lganligini anglatadi. Biroq, Drakoning yuragi Voldemortning yo'lini tutadigan darajada chirkin emasligi ayon bo'lgach, u Garri kabi ko'nikmalarni namoyish etishni to'xtatadi va Garriga keyingi uchrashuvlarida uni osongina yengishga imkon beradi.

Birinchi ikki romanda Drako antagonistlar qatorida ko'rinadi. "Garri Potter va Maxfiy xona" romanida bolalar azbaroyi undan shubhalanganlari uchun Germiona nihoyatda murakkab damlama tayyorlaydi va bolalar Drakoni so'roq qilishadi, ammo uning begunohligi ayon bo'lgach, boshqa gumondor bo'lmaganligi sabab qidiruvlarini to'xtatib qo'ya qolishadi. Keyingi asarlar voqealari davomida Garri nisbatan kuchliroq raqiblarga duch keladi va Drako asarning ikkinchi planiga o'tib qoladi. Uning antagonist sifatida kuchsizligining sababi salohiyatning yetishmasligida emas, balki uning qora jodugar sifatida to'liq rivojlanishiga imkon bermagan maslagining o'zgarishi tufaylidir.

Dementorlar

Sehrli mavjudotlarga kelsak, dementorlardan yomonini topish qiyin. Dementorlar dunyodagi eng xavfli sehrgarlar saqlanadigan Azkaban qamoqxonasini qo'riqlash uchun tanlangani ajablanarli emas. Ulardan qochish qiyin va ularni e'tibor bermaslik imkonsiz. Ular qayerga bormasin, qayg'u va sovuqni ergashtirib boradi, atrofdagi har kim va har narsadan baxtni so'rib oladi. Sehrgarlar ularni quvish uchun Himoyachi afsuni - ilg'or sehrli ko'nikmani egallashi kerak. Ruxsat berilsa, dementorlar jinoyatchining ruhini Dementorlar bo'sasi bilan olib tashlashni juda xohlashadi. Ular Vazirlikni

tark etishlari bilanoq, ularning erkin hukmronligi boshlanadi va butun mamlakatni tushkunlik buluti qamrab oladi.

"Garri Potter va Azkaban mahbusi" asarining antagonisti hisoblangan bu mavjudotlar Garriga, baxtsiz o'tmishi sababli nisbatan qattiqroq ta'sir qiladi. Garrining o'zi Qora Lorddan ko'ra dementorlardan ko'proq qo'rqadi: "Ular har safar menga yaqinlashganda, oyimning o'lim oldida urgan afg'onlarini eshitaman"[5]. Lekin bola professor Lyupinning yordami bilan bu qo'rquvini yengishga muvaffaq bo'ladi. Keyingi asarlar davomida ham Garri ular bilan qayta-qayta to'qnash kelishga to'g'ri keladi, lekin aynan "Garri Potter va Azkaban mahbusi" romanida ular Garrining tabiatidagi muhim bir jihatni ochib berishadi – Garrining qo'rquvga bo'lgan munosabatini. U ma'lum bir shaxs yoki narsadan emas, o'limdan emas, eng qudratli afsungarlardan emas, qo'rquv tushunchasining o'zidan qo'rqadi. U kun kelib sotqin Pettigryu singari vahimasining nog'orasiga o'ynashdan, o'z jonini qutqarish uchun boshqalarni ajar og'ziga yo'llashga qodir bo'lib qolishdan qo'rqadi. Uni deb yaqinlarining azoblanishidan, yana kimlarningdir u uchun hayotlarini qurbon qilishlaridan qo'rqadi, har bir safdoshining jarohatida o'zini aybdor deb his qiladi. Uning vujudida yashayotgan tahluka yelkasidagi mas'uliyat yuki singari yildan yilga ortib boraveradi.

Severus Snegg

Severus Snegg har doim nima qilishni biladi. Nima bo'lishidan qat'i nazar, u kim uchun ishlamasin, u doimo muammoni sehrli tarzda hal qiladi. Biroq uning kuchining juda oz qismi yovuzlikka qaratilgan. U Voldemort uchun ittifoqchidan ko'ra ko'proq to'siqdir, garchi Lordning o'zi buni bilmasa-da. Shunga qaramay, Snegg Garrining raqibidir. U otasiga bo'lgan bolalik gina-kuduratlarini o'lguncha ko'tarib yuradi, har qadamda bolaning hayotini qiyinlashtiradi. U Sirius Blekni qo'lga oladi va eski gina tufayli uning ruhini so'rib olishga harakat qiladi. Snegning rejaları odatda amalga oshadi, lekin uning Garri Potter yovuz qahramoni sifatidagi ta'siri uning Lili xotirasiga sadoqati tufayli barham topadi va bu unga Garri Potter asarlaridagi eng yaxshi personajlardan biri nomini beradi.

Oradan shuncha yil, shuncha hodisalar o'tgan bo'lishiga qaramasdan-a?

Hamisha, - javob berdi ko'zi yoshga to'lgan Snegg[6].

Lekin bu faqat filmlardan chiqarilgan bir tomonlama xulosadir. Snegg "Garri Potter va Chalazot shahzoda" asarining asosiy antagonisti va Garrini Voldemortdan ko'ra ko'proq yomon ko'radigan yagona odam. Asarlarni to'liq o'qib chiqqan kitobxonlarga ma'lumki, u Garridan chinakamiga, yuragining tub-tubidan nafratlanadi, chunki u Garri tug'ilmaganda, Lili tirik bo'lar edi, deb hisoblaydi. Garrining otasi Jeymsni eslatadigan qiyofasi uning achchig'ini chiqaradi, ushbu "takabbur va xudbin" bolaning yuzi Lilining ko'zlariga munosib emas deb o'ylaydi. U Garrini faqat Lilining o'g'li bo'lgani va kelajakda Voldemortga qarshi chiquvchi sehrgar bo'lib yetishishini bilgani uchun himoya qiladi. Aniqrog'i, Garri voyaga yetgach, onasi Lilini o'ldirgan yovuzdan qasos olish uchun jangga chiqishini kutadi.

Bolaning o'zi ham bundan xabardor, bu bilan uning Snegga nisbatan mehri jo'shib ketmaydi, lekin uning qalbida ustoziga nisbatan chuqur hurmat paydo bo'ladi. Zero, sevganlarning uchun kurashish va ularni himoya qilib jon berishdan ko'ra nafratlanarlarning uchun bunday qurbonlik qilish ming karra og'irroq va xatarliroqdir, chunki bu safar asosiy raqib insonning o'zi bo'ladi.

Dolores Ambrij

Dolores Ambrij "Garri Potter va Qaqnus ordeni" romanining antagonisti bo'lib, u asardagi hamma birdek nafratlanadigan yagona qahramondir. Tan olish kerak, buning yetarlicha sabablari bor. Uning duragaylarga bo'lgan bemisl nafrati, mag'l qonlilarni har qanaqasiga kamsitishga urinishi, haftasiga yangidan-yangi va bir-biridan mantiqsiz qoidalarini o'ylab topishi, dars o'tish o'miga osonlashtirilgan qo'llanmani soatlab o'qib o'tirishga majbur qilishi, sun'iyligi bilinib turadigan yo'tallari yoxud har jihatdan qurbaqaga o'xshaydigan ko'rinishi bu sabablar ro'yxatining boshida turadi. Vazirlikdagi aloqalari orqali u Xogvarsda direktor bo'lib oladi. U intizom uchun yangi sehrli qoida, qonun va dekretlarni "kashf" qiladi, ularga bo'ysunmagan o'quvchilarni jismoniy va ruhiy qiynoqqa soladi. U sehrgarlik, jumladan, qora jodu va taqiqlangan afsunlar bilan ham yaxshi tanish, lekin sehr qobiliyati oddiy aylanish va aylantirish afsunlarini qo'llashga yoki 17 yoshli shumtakalar yasagan mayda va xavfsiz mushaklarni o'chirishga kelganda o'zlik qiladi. Kentavrlar uni Xogvarsdan olib tashlaydi, shundan keyin ham u yana vazirlikda paydo bo'ladi va "Ajali tuhfalari" asarida muammo tug'dirishda davom etadi.

Uni kitobxonlar nafratiga sazovor qilgan narsalarning biri undagi qudratga o'chlik va boshqalar azobidan rohatlanishga bo'lgan moyillikdir. U Qora Lordni ochiqchasiga qo'llab-quvvatlamasa-da, uning tarafdorlaridan biri sanaladi. Vafot etgan Xmurining ko'zi uning eshigida paydo bo'lib qolganini boshqacha izohlashning iloji yo'q. Asardagi yovuzlar orasidan faqat u Himoyachi afsunini qo'llashga qodir va bu himoyachi ham chinakamiga yaxshi xotira yordamida emas, kimningdir azobi evaziga chaqiriladi. Dolores Qora Lorddek qudratli afsungar bo'lganida ehtimol u ham Pushti Lordga aylangan bo'larmidi. Qolaversa, u ham Garrining tanasida xuddi Voldemortdek chandiq qoldirib ketadi – kaftining orqa tomonidagi "Men yolg'on

gapirmasligim kerak"[7] degan yozuv yangi direktorning qisqa hokimiyatidan esdalik bo'lib qoladi.

Lord Voldemort

Tom Mervolon Reddl yoxud Lord Voldemort sehrgarlar dunyosining kattagina qismini o'z nazorati ostiga oladi va uning diktator sifatidagi qudrati hatto Grindelvalddan ham o'tib ketadi. Voldemortning qora jodu haqidagi chuqur bilimi insonlarda boshqa hech qanday yovuz odam erisha olmaydigan qo'rquv tug'diradi. Hatto u o'lgan deb hisoblangan paytda ham, sehrgarlar uning nomidan qo'rqishadi va u haqiqatan ham butunlay mag'lub bo'lishi mumkinligiga shubha qilishadi. Uning ruhdonlari uni deyarli buzilmas, yengilmas va o'lmas kuchga aylantiradi. Qiziq tomoni shundaki, u juda kichikligidanoq o'zida sehrning borigini bilgan va bu bilan faxrlangan. Hali biror sehrli saboq olmagan 10 yoshli bolakay o'z qobiliyatidan boshqalarni qo'rqitish va bo'ysundirish uchun foydalana bilgan va bundan huzurlangan. U barcha davrlarning eng qudratli va qo'rqinchli sehrgari bo'lishi mumkin, ammo bu uni o'zligidan, insoniyligining so'nggi zarralaridan mahrum qiladi. U romanlar turkumining eng asosiy antagonisti sanalib, asarning asosiy voqealari uning o'limi bilan tugaydi.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rinda shuni ta'kidlash joizki, raqobat o'lmas mavzudir. Asarlarda raqobat doimo u yoki bu ko'rinishda ishtirok etadi va bunda qatnashchilarning qaysidir birini mutlaqo ijobiy, ikkinchisini salbiy qahramon deb hisoblash xato. Salbiy qahramonlarga antagonist deb atash ham noto'g'ri. Ba'zan salbiy qahramon antagonist bo'lmaydi (Gellert Grindelvald[8], Igor Karkarov[9]) yoki antagonist salbiy qahramon sanalmaydi (S.Snegg). Ayrim hollarda asarda ijobiy deb hisoblash mumkin bo'lgan qahramonning o'zi bo'lmasa (T.Malik, "Shaytanat"), ba'zan protagonistning o'zi noto'g'ri hayot yo'lini tanlagan bo'lib, bunday qahramonlar "antiqahramonlar" deb ataladi[10] (X.To'xtaboyev "Sariq devni minib", A.Kamyu "Begona"). Antagonistlar doimo protagonistdan - bosh qahramondan kelib chiqadi. Qolaversa, hech bir inson kamchiliklardan yuz foiz xoli emas, hammaning qandaydir nuqsonlari, xatolari yoki zararli odatlari bor, demak, har kimda u yoqtirmaydigan yoki uni xushlamaydigan odamlar mavjud va bu tabiiy ijtimoiy holat. Shu haqiqatni insonlarga yetkazish, kitobxonlarga dunyoning o'zgacha, lekin qadrdon qiyofasini ko'rsatgan holda madaniy hordiq berish adabiyotning bosh vazifasi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Louis E. Catron. Antagonist // Elements of Playwriting. — 1993. — P. 80—81.
2. Sam Smiley. Playwriting: the structure of action. 1971. P. 56.
3. <https://harrypotter.fandom.com/harry-potter-wiki>
4. Rouling J.K. Garri Potter va Azkaban mahbusi. Toshkent-2018. B.6.
5. Rouling J.K.. Garri Potter va Azkaban mahbusi. Toshkent-2018. B.189.
6. Rouling J.K. Garri Potter va Ajali tuhfalari. Toshkent-2018. B.587.
7. Rouling J.K. Garri Potter va Qaqnus ordeni. Toshkent-2018. B.183.
8. .Rouling J.K. Garri Potter va Ajali tuhfalari. Toshkent-2018. B. 614.
9. Rouling J.K. Garri Potter va Otashli jom. Toshkent-2018. B.291.
10. Майкл Табб. Может ли протагонист быть антагонистом? — Cinemotion, 21.05.2015.

UDK:81.2

Aziza ZOIROVA,
Qarshi davlat universiteti Fransuz tili va adabiyoti kafedrası mudiri, PhD

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti professori X.Paluonova taqrizi asosida

DUNYO TARJIMASHUNOSLIGI MAKTABLARIDA ZAMONAVIY FEMINIZM TENDENSIYALARI XUSUSIDA

Annotatsiya

Dunyo tarjimashunosligi maktablarida zamonaviy feminizm tendensiyalari tipologiyasini ishlab chiqish, gender fenomenini ham lingvistik, ham ekstralingvistik kenglikda kuzatish, anglofon feminist yozuvchilar uslubini o'rganish, feminist adibalar ijodini o'rganish, ular asarlari tarjimalarini tahlil qilish, ayollar nasrining tarjima usullarini ishlab chiqish, tarjimaning asliyatga adekvatlik darajasini qiyosiy aspektida tadqiq etish, tarjima kontekstida shakliy va mazmuniy talqini kabi ustuvor vazifa ijrosini taqozo etadi. Bu, o'z navbatida, feminist adibalar asarlarida ayollar obrazi tasviri, yozuvchi va qahramon o'rtasidagi badiiy-ruhiy yaqinlik masalalari, ayollar tomonidan yaratilgan asarlarning uslubi va g'oyasi, ayollar bitiklarida diskurs, universal realiyalar, badiiy-falsafiy mazmunni ifoda etishdagi vazifalari, SHarq mentaliteti va G'arb dunyoqarashidagi mushtarak hamda tafovutli jihatlari ifodasi singari masalalarga alohida diqqat qaratilmoqda.

Kalit so'zlar: Fransuz feminist adibalari, asarlar, tarjima, ginokritik tadqiqi, ayollar bitiklarida diskurs, tarjimalarini ginokritik aspekti.

ABOUT MODERN FEMINISM TRENDS IN WORLD TRANSLATION SCHOOLS

Annotation

To develop a typology of modern feminism trends in world schools of translation studies, to observe the gender phenomenon both linguistically and extralinguistically, to study the style of Anglophone feminist writers, to study the work of feminist writers, to analyze the translations of their works, to develop translation methods of women's prose, to compare the level of adequacy of the translation to the original in a comparative aspect Research, in the context of translation, requires the performance of a priority task, such as formal and substantive interpretation. This, in turn, is the image of women in the works of feminist writers, the issues of artistic and spiritual intimacy between the writer and the hero, the style and idea of the works created by women, the discourse in women's writings, universal realities, their tasks in expressing artistic and philosophical content, the Eastern mentality and the Western worldview. special attention is paid to issues such as the expression of commonalities and differences.

Key words: French feminist writers, works, translation, gynocritical research, discourse in women's writings, gynocritical aspect of translations.

О СОВРЕМЕННЫХ ФЕМИНИЗМСКИХ ТЕНДЕНЦИЯХ В МИРОВЫХ ШКОЛАХ ПЕРЕВОДА

Аннотация

Разработать типологию современных феминистских тенденций в мировых школах переводоведения, наблюдать гендерный феномен как лингвистически, так и экстралингвистически, изучить стиль англоязычных писательниц-феминисток, изучить творчество писательниц-феминисток, проанализировать переводы их произведений, разработать методы перевода женской прозы, сравнить уровень адекватности перевода оригиналу в сравнительном аспекте. Исследование в контексте перевода требует выполнения такой приоритетной задачи, как формальный и содержательный перевод. Это, в свою очередь, образ женщины в произведениях писательниц-феминисток, вопросы художественной и духовной близости писательницы и героя, стиль и идея созданных женщинами произведений, дискурс в женских произведениях, общечеловеческие реалии их задачи в выражении художественно-философского содержания, восточного менталитета и западного мировоззрения. особое внимание уделяется таким вопросам, как выражение общего и различия.

Ключевые слова: Французские писательницы-феминистки, произведения, перевод, гине критические исследования, дискурс в женских произведениях, гине критический аспект переводов;

Kirish. Jahon adabiyotshunosligi va tarjimashunosligida feminizmning falsafiy antropologiyasi, feminizm fenomenining tarixi, uning ideologik, falsafiy va lingvistik muammolari echimiga qaratilgan tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu esa o'z navbatida feminizm va gender tushunchalarining o'zaro bog'liqligini asoslash, ayollar prozasining gnoseologik chegaralarini aniqlash, olamning lisoniy manzarasida andromarkaziylik hukmronligi, gender diskursi, tarjimada madaniyatlararo tafovutlarning ifodalanishini yaxlit holda tekshirish, badiiy tarjima usullari, muayyan ijodkor asarlarini tarjimashunoslik va badiiyat qonuniyatlari asosida o'rganish kabi ilmiy muammolarni turli xil rakurslarda tadqiq etishni talab etmoqda.

Til - bu yirik ijtimoiy quroldir, u bir elat miqyosida ijtimoiy oqimlarni shakllantiradi, bir tilda so'zlashadigan

jamoaning madaniyati, an'alarini o'zida saqlaydi va yetkazib beradi, bu orqali millatlarni paydo bo'lishiga zamin yaratadi. Tilga bir millatning asosiy belgisi sifatida murojaat qilganda uni ikki tomondan ko'zlash mumkin «ichkaridan» va «tashqaridan». Uni «ichkaridan» bo'ladigan jarayon sifatida kuzatganda, til elatlarning o'zaro integratsiyalashuvdagi muhim faktorlaridan biri bo'lib chiqadi. «Tashqaridan» qaraganda esa bir elatni boshqa elatlardan farqlovchi belgi sifatida kurish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XVIII asrda vujudga kelgan ilk feminizm tushunchasiga oid qarashlar XIX asrga kelib yanada rivojlandi. Tarixchi Gerda Lerner feminizm kurtaklarini Uyg'onish davrida ijod etgan fransuz adibasi Kristina de Pizan asarlarida mavjudligi va XV asrda «ayollar

haqidagi bahslar” (querelle des femmes) nazariyalari vujudga kelganini qayd etadi

Xorij genderolog olimlari feminizm tarixini o'rganishga ideologik, falsafiy va lingvistik nuqtai nazardan yondashganlar. Lui Tupin va Mari Letelier Shimoliy Amerikada feminizm g'oyalarining kirib kelish tarixi va uning maqsadlarini o'rgangan bo'lsalar, Barbara Godar Kanadaning anglofon feminist yozuvchilar uslubini o'rganish davomida mazkur davlat hududida feminizm g'oyalarining rivojlanish tarixi va uning falsafiy asoslarini aniqlash borasida tadqiqot olib borgan. Xorij olimlari tomonidan ayollar adabiyoti nazariyasining metodologik asoslari yaratilgan. Bularga Meri Ellman (Dumat o' jenninax, 1968), Ellen Moers (Literaturnaya jennina, 1976), Sandri Gilbert i Syuzan Gubar (Bezumnaya na cherdake: jennina-pisatelnitsa i literaturnoe voobrajaemoe v XIX veke, 1976), Reychel Dy Plessi (Pismo o nest emu konsa: narrativnye strategii v jenskoy literature XX veka, 1985), Eleyn SHouolterning bir qancha ilmiy ishlarini misol qilib ko'rsatish mumkin. Yuqorida nomlari qayd etilgan ishlarda asosan, “ayollar adabiyoti”, “ayollar mutolaasi” va “ayollar bitiklari” konsepsiyalari ilgari surilgan. O.V.Penzina XIX asrning ikkinchi yarmida rus prozasida ayollar nasriga gender nuqtai nazardan yondashadi. Noruzi Maxnaz rus va fors prozasida ayollar obrazi ifodasi masalalariga bag'ishlangan tadqiqotida komparativ yondashuv asosida Rossiya va Eron zamonaviy adabiyotiga murojaat etadi.

Genderolog olimlar tadqiqotlarida gender fenomeni falsafiy, psixologik, ijtimoiy, lingvistik va madaniy faktor sifatida o'rganilgan. S.A.Bakaeva gender masalasiga zamonaviy fransuz yozuvchilari asarlariga ijtimoiy-madaniy jihatdan yondashib, gender yo'nalishidagi ishlarning evolyusion aspektlarini ko'rib chiqqan. N.Y.Korableva ingliz adabiyotidan rus tiliga o'girilgan asarlar misolida yozuvchi idiolektining asar mazmuniga qay darajada singdirilganligi masalalarini ilmiy asoslaydi.

Hulkar Muxammadova Viktorian ingliz adabiyotida ayollar nasri xususiyatlarini tahlil qilib, Angliya qirolichasi Viktoriya hukmronlik qilgan davrda shakllangan ayollar nasrining tadrijiy rivojini ko'rsatib berdi. Sh.Gulyamova erkak va ayolning milliy mentalitetiga xos xususiyatlarini umumlashtirib, ularni bir necha guruhlarga ajratib tadqiq etgan. U.Fayzullaevaning tadqiqotida Verjiniya Vulf romanlarida ayol ichki dunyosini tasvirlashda muallif badiiy olami va mahoratini ochib beruvchi asosiy omillar tahlilga tortilgan. YU.Eshmatova istiqloq davri o'zbek qissachiligida ayol ruhiyatining xilma-xil badiiy talqini, yozuvchi mahorati, yangicha ruhiy tahlil vositalari kabi masalalar tizimini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Shuningdek, X.Lutfiddinova yozuvchining estetik ideali hamda ayollar obrazini “O'tkan kunlar” va “Kecha va kunduz” romanlari asosida o'rgangan bo'lsa, H.Ahmedova “Armon asirasi” romanida ayol taqdiri, Q.Qahramonov shoirlar ijodida ayol ruhiyatini ochib bergan.

Biroq, o'zbek tarjimashunosligida fransuz feminist adibalari asarlari va ularning tarjimalari ginokritik yondashuv asosida etarli darajada o'rganilmagan, yozuvchi dunyoqarashining obraz yaratish jarayonidagi gender identifikatori kabi masalalarning tarjimada qayta yaratilishining kompleks tadqiqi masalasi hali maxsus monografik tadqiq qilinmagan.

Tahlil va natijalar. Ishda mazkur tushunchaning dastlab badiiy adabiyot orqali fanga kirib kelishi asoslab berilgan. Mishel Rio Sarsining ilmiy tadqiqotlariga ko'ra, dastlab 1872 - yil Aleksandr Dyuma o'g'li ilk bor “fëmmelin” va “fëministe” so'zlarini asarlarida qo'llagan bo'lib, ayollar muammolari uchragan va ularning erkaklar tomonidan kamsitilishi ma'nosida qo'llagan. Keyinchalik Hubertine Auclart mazkur so'zdan ayollar huquqlarini ifodalovchi tushuncha sifatida o'z tadqiqotlarida foydalangan. Demak, fransuz tilidan “femme”, ya'ni “ayol” o'zak so'zi orqali hosil

bo'lgan *feminizm* “ayollik, ayollarga xoslik” ma'nosini anglatib, dastlabki manba sifatida badiiy asarlar ko'rsatilgan.

Valeri Brayson tadqiqotlarida feminizm tarixini o'rganishga ideologik, falsafiy va lingvistik nuqtai nazardan yondashilgan. V.Brayson feminizm taraqqiyotida fransuz ayollarining muhim ta'sirlarini e'tibordan chetda qoldirmagan va bunda asosan fransuz adibasi *Kristina de Pizan* (*Christine de Pisan, 1364-1430*) nomini ta'kidlab o'tgan.” Olimlar tadqiqotida feminizm tushunchasiga ijtimoiy-tarixiy nuqtai nazardan yondashilgan. Ushbu manbalarga ko'ra feministik qarashlarning uchta yirik yo'nalishlari mavjud:

- teng liberal feminizm;
- marksist va sotsialistik an'analarini aks ettiruvchi feminizm;
- radikal feminizm.

Luiz Tupen va Mari Letellielar mazkur qatorda *neo-feminizm* oqimini ham qo'shib, ular asosan huquqiy masalalardagi zamonaviy muammolar hamda amaliy ishlarga qaratilgan. Zamonaviy feminizmning falsafiy tamoyillarini tadqiq etgan olim Guy Bouchard mazkur g'oyaning *taksonomik* qatorini ishlab chiqqan, ya'ni feminizm g'oyasiga ergashuvchilar maqsadi, vazifalari, shakllangan vaqti va joyiga ko'ra tasniflangan.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, feminizm g'oyasining shakllanishi bilan bir qatorda jamiyatda “gender” hamda “gender tenglik” tushunchalari ham paydo bo'la boshladi. Mazkur tushunchalar tarixi va tavsifini o'rgangan olim Y.A.Akimova har ikki tushunchani chambarchas bog'liq deya ta'kidlab, ularning kelib chiqish tarixi ham yaqin ekanligini tadqiqotlarida asoslaydi.

Aziza Shomahmudova hurmat tamoyillarining muloqot matnida voqelanishiga gender omilining ta'sirini o'rganish jarayonida ispan olimi Lopes Morales fikrini iqtibos etarkan, feminizm tushunchasiga to'xtalib o'tadi. Uning tahlillari feminizm barcha sohada tenglikni talab etuvchi g'oya kabi taassurot uyg'otadi. A.SHomahmudovaning ta'kidlashicha, erkak va ayol muloqotida doimo farq bor, buni inkor etib bo'lmaydi. Shuning uchun ham tenglik amalga oshmaydigan talab bo'lib qolaveradi.

“Gender” fenomeni va gender yo'nalishidagi tadqiqotlar tahliliga bag'ishlangan bobning ikkinchi paragrafi feminizm tushunchasi ta'sirida shakllangan yondosh fenomenlar haqidagi nazariyalarni qamrab olgan. Genderologiya fani eng yosh fanlardan bo'lib u dastlab biologik jinslarni sotsial muhitda o'rgangan. Mazkur termini ilk bora muomalaga 1955 - yilda buyuk seksolog olim Djon Mani olib kirgan bo'lib, keyinchalik mazkur termin barcha sohalarida faol qo'llanila boshlandi. E.Zdravomyslova 1968 - yilda “gender” atamasini sotsiologiya faniga olib kirib ushbu fenomenning mazmun mohiyatini ochib berishga harakat qiladi.

“*Esli pol imeet otnoshenie k fizicheskim, telesnym razlichiyam mejdu jenujinoj i mujchinoy, to ponyatie «gender» zatragivaet ix psixologicheskie, sotsialnye i kulturnye osobennosti*». Demak, agar individning jinsi biologik jihatdan belgilangan bo'lsa, unda gender madaniy va ijtimoiy jihatdan belgilangan bo'ladi. Gender – ijtimoiy jins, insonning jamiyatdagi xulq atvori. Bu ayol va erkak jihatlarini o'rganadigan ijtimoiy normativdir. V.A.Kirilina gender muammolarini ikki yo'nalishga ajratadi:

1. Gumanitar fanlar doirasida gender muammosi.
2. Lingvistik genderologiya muammosi.

Rus olimlarining gender yo'nalishidagi tadqiqotlarini nazariy va uslubiy asoslarini tavsiflashda O.A.Voronina uchta magistral modelni ko'rsatib o'tadi:

- 1) Gender masallalarida ijtimoiy qurish nazariyasi;
- 2) Genderning tabaqalashtirish bilan bog'liq bo'lgan tabaqalanish kategoriyasi sifatida tushunish toifalar;
- 3) Genderni madaniy metafora sifatida talqin qilish.

O'zbek tilshunosligida gender yo'nalishidagi ilk ishlar Z.Akbarova, N.Ahmedova, Sh.Iskandarovalarning tadqiqotlarida ayollar nutqining lisoniy xususiyatlari u yoki bu ko'rinishda tahlilga tortilgan. Shaxnoza Gulyamova o'zbek tili evfemizmlarining gender xususiyatlarini o'rganishda asosan, o'zbek tili evfemizmlarida gender xususiyatlarning namoyon bo'lishi tamoyillari va evfemizmda gender ma'noning voqelanishida pragmatik, lingvokulturologik omillarini o'ranishga e'tibor qaratadi.

N.Nasrullaeva frazeologiya tarkibida gender komponenti vositasida hosil bo'ladigan semantikani to'rt turga ajratadi:

1. gender ma'nosini bevosita voqelantiruvchi denotativ semantika;
2. qarama-qarshi jins denotatiga tegishli gender ma'nosini voqelantiruvchi zidlanuvchan semantika;
3. tagma'noli gender komponentining metaforik ko'chimga asoslangan ko'chma ma'no;
4. frazeologik birlikda mavjud bo'lgan gender ma'nosini neytrallashtiruvchi semantika.

Eleyn SHouolter ayollar nasriga nisbatan 1970 yilda "gynocriticism" atamasini qo'llagan. 1985 yilda mazkur yozuvchining "Novaya feministkaya kritika" nomli kitobi chop etiladi. Kitobda feminizm nasrining klassik namoyondalari, ya'ni Annet Kolodn, Sandra Gilbert, Syuzan Gubar, Bonni Zimmerman, Reychel Dyuplessi, Alisiya Ostrayker, Jenni Miller, Rozalind Kovard va boshqalarning ijodi yoritilgan. Eleyin SHouolter o'zining "Feministik nasr muammolari" nomli maqolasida ginokritikaning 4 ta modelini ko'rsatib o'tadi:

- 1) biologik model;
- 2) lingvistik;
- 3) psixanalitik;
- 4) madaniy.

Ayollar adabiyotini o'rganuvchi yana bir olim Agneshka Xrinik mazkur terminning kelib chiqishi avtobiografik asarlar bilan bog'liqligini ta'kidlab, aynan Eleyin SHouolter uni "avto-gino-grafik" asarlarga, ya'ni ayol genetikasiga xos xususiyatlar va jarayonlarni tasvirlovchi tushuncha sifatida ifodalagan. Shuningdek, A.Xrinik "ayollar adabiyoti – feminizm – ginokritika" tushunchalar uchligini bir davrga xos deya baholaydi.

Fransuz adabiyot tarixini o'rganuvchi olim Nikola Bualo ham ginokritik tahlilning kelib chiqishini avtobiografik asarlarga bog'laydi va ularning umumiy hamda xususiy jihatlarini ochib beradi.

Rus ginokritik adabiyotshunos, tilshunos hamda tarjimashunos olimi S.A.Bakaeva ham fransuz tilidan rus tiliga tarjima qilingan J.de Stalning "Delfina" asarini ginokritik jihatdan tahlil etar ekan, ayolning turli vaziyatlarda o'zini tutish holati va fikr-mulohazalariga alohida e'tibor qaratadi. Asar feminist oqimi shakllanmasdan avval yozilgan bo'lsada, aynan mazkur yo'nalishga xos ilk namunalardan biri hisoblanadi.

A.Stobierskaning fikriga ko'ra, aynan ayollar adabiyoti orqaligina biz ikki jins vakillarining fe'l atvordagi asl farqlarni anglab etishimiz mumkin. Olimning fikriga qo'shilgan holda mazkur tadqiqotda ayol va erkak diskursi o'rtasidagi umumiylik va xususiylik tomonlarni ochib berishga e'tibor qaratdik.

Jorj Sandning "Indiana", Jermena de Stalning "Delfina" romanlarini tahliliga ginokritik jihatdan yondashilgan. Nomlari qayd etilgan asarlarning tarjimonlari ham biri ayol biri erkak bo'lishi ham ishda ayol yozuvchilarning asarlarini ayol tarjimon va erkak tarjimon tarjima qilganda uning asliyatga muvofiqlik darajasi, tarjima sifati hamda yozuvchi, asar va tarjimon uslubi, ruhiyati kabi masalalarga aniqlik kiritishimizga yordam beradi.

Jorj Sandning "Indiana" romanida gender diskursi tahlilini yoritib beruvchi bobning ikkinchi pargarafida ayollarga xos nutq adabiyotshunoslik va tilshunoslikka oid nazariy manbalar orqali yoritilgan.

A.V.Kirilin, I.M.Kulikov, YA.V.Levkovskiylar ayol va erkak olamni ongida turli xil anglashi, dunyoni turlicha idrok qilishida farqlar mavjudligini o'z tadqiqotlarida ko'rsatib o'tganlar. Biz ham ushbu konsepsiyaga asoslangan holda ishda asosan ayol yozuvchi/ayol qahramon/ayol tarjimon triadasini ochib berishga harakat qildik.

"Indiana"ni tahlil qilish jarayonida tarjimada badiiy tasvirlarni tajimada berishning asosiy prinsiplari o'rganilgan.

Quyidagi misolda erkaklarning ayolga shaxsiy mulk, shaxsiy jihoz sifatida qarashi bilan bir qatorda erkakning o'ta rashkchi ekanligini ham o'z o'rinda ko'rsatib o'tadi. Asliyatda:

"Je tuerai comme un chien, répondit Delmare irrité de cette objection tout homme que je trouverai la nuit à rôder dans mon enclos. Si vous connaissiez la loi, madame, vous sauriez qu'elle m'y autorise."

Tarjimada:

"Tunda mening mulkimga qo'l tekkizgan odamni itdek otib tashlayman, - dedi Delmar xotinining asabiylashgan ko'zlariga tik qarab. Siz qonunni yaxshi bilsangiz kerak, xonim, qonun bunga ruxsat beradi."

Mazkur kontekstda Jorj Sand qahramon xarakteridagi qahri-qattiq, bag'ri-tosh, insoniy xislatlardan yiroq, unga tekkan yoki uning mulkiga ko'z olaytirgan kimsani ayamaydigan darg'azab qiyofasini chizib beradi. Birgina "mening mulkimga qo'l tekkizgan odamni itdek otib tashlayman" jumlasini orqali o'sha asrda aksariyat erkaklar diskursiga xos bo'lgan chizgilarni badiiy til vositalari orqali ifoda etadi. Tarjimon asliyatdagi "je trouverai la nuit à rôder dans mon enclos" ya'ni "tunda panjaram atrofida o'rallashganni otib tashlayman" jumlasini "mening mulkimga qo'l tekkizgan odamni itdek otib tashlayman" deb o'girib, tarjimaning asliyatga muvofiqligiga erishgan va matnning badiiy-estetik ta'sirchanligini oshirgan.

Xulosa va takliflar. "Feminizm" fenomeni fransuz tilidan kirib kelgan bo'lib "femme" ya'ni "ayol" o'zak so'zi orqali ifodalangan va u "ayollik", "ayollarga xos" degan ma'no kasb etgan. Dastlab feminizm tushunchasiga g'oya sifatida yondashilgan va bu fenomen ko'proq ideologiya, falsafa va lingvistik yo'nalishlarida ko'zga tashlangan.

Ayollar asarlarining chet tilida berilishining metramorfik tarjima amaliyoti qo'llanilgan, bunda ayol tarjimon uslubining aniqlanishi nazarda tutiladi. Metramorfika amaliyoti adibalarining badiiy uslubidagi metamorfoza va metaforaning o'ziga xos ko'rinishlari mavjudligi asosida shakllantirilgan tushuncha bo'lib, aynan erkaklar tomonidan ishlab chiqilgan badiiy hamda tarjima uslublarini emas, faqatgina ayolga xos uslubiyatni tahlil qilishda foydalaniladi.

Feminizm g'oyasining shakllanishi va rivojlanishi bilan bir qatorda "gender" va "gender tenglik" tushunchalari ham ilmiy maydonda paralel namoyon bo'lgan. Gender tushunchasi jamiyatda ikki jins munosabatlarining umumiylikda shakllanishi va o'rganilishini bildirsa, feminizm mazkur birlikdagi faqat ayollarga xos bo'lgan muammolarni o'zida ifodalab keladi. Biroq, feminizm g'oyasi negizida gender muammolar yotadi.

Feminizm g'oyasining asl mohiyatini tushunish, badiiy asarlarda ayollar muammosining ko'tarilishi, mazkur yo'nalishdagi asarlarning boshqa badiiy asarlardan farqi va o'ziga xos badiiy-stilistik xususiyatlarini aniqlash masalasi asosan, g'arb olimlari tadqiqotida ko'zga tashlangan. Feminizmning hududiy jihatdan o'rganilishiga qarab "fronkofon" va "anglofon" feminizm yo'nalishiga ajratilgan va ulardagi feministik qarashlar o'xshash bo'lsada, biroq shakllanish bosqichlari va ilmiy qarashlar farqlangan.

ADABIYOTLAR

1. Akasheva T.V. Osobennosti gendernogo podxoda k perevodu xudojestvennogo diskursa (na primere perevodov romana E.Elinek Lyubovnitsi s nemetskogo yazyka na russkiy yazyk). Filologicheskie nauki. №10. – Moskva, 2017. –S.37.
2. Zoirova A. Comparative Analysis of Gender-Oriented Research // Linguistics and Culture Review. Scientific Journal. - №6(S2). –USA, 2022. –P.16-23. (SCOPUS).
3. Zoirova A. A Gynocritical approach in feminist research // Current Research Journal or Philological Sciences (ISSN – 2767-3758) Volume 03, Issue 01. –R.25-30 (Impact Factor- SJIF 2021: 5. 823).
4. Zoirova A. Feminizmning paydo bo'lishi va uningjahon adabiyotiga ta'siri // O'zMU Xabarlari. –Toshkent, 2021. –B. 259-261. (10.00.00. №1).
5. Zoirova A. Feministik tadqiqotlarda ginokritik yondashuv // O'zMU Xabarlari. –Toshkent, 2021. –B. 225-227. (10.00.00. №1).
6. Zoirova A. The indentication of writer in creating gender discourse in feminist writers' works // Scientific reports of Boukhara state university. –Bukhara, 2022/5-6. –P.87-88. (10.00.00.№4).
7. Zoirova A. The stylistic similarity of the writer and the translator in the translation of the novel Corina or Italy // O'zMU Xabarlari. –Toshkent, 2022 – B. 125-127. (10.00.00. №1).
8. Zoirova A. Stil pisatelya i perevodchika romana Korinna ili Italiya// Sentral Asian Journal of Social Sciences and history. (ISSN: 2660-6836) Volume 03, ISSUE 02. | FEB 2022. –P.46-50.

UDK: [821.512.133:821.111]-12»19»07

Aziza IKRAMOVA,

Buxoro davlat pedagogika instituti o'qituvchisi, PhD

Buxoro davlat universiteti dotsenti M.Axmedova PhD taqrizi asosida

XIX-XX ASR ORALIG'IDAGI ADABIY EVRILISHLAR MAHSULI BO'LGAN SHE'RIY DRAMADA LIRIZMNING USTUVORLIGI

Annotasiya

XX asrda she'riy dramada lirizmning ustuvorligi keng tarqalgan bo'lib, bu ingliz va o'zbek shoirlari ijodida uchraydigan adabiy hodisalardan biridir. Maqolada XX asr ingliz va o'zbek adabiyotida she'riy dramaning o'ziga xos xususiyatlari va lirizmning ustuvorligi hamda ushbu asr oralig'ida hissa qo'shgan shoirlarning asarlari tadqiq etildi.

Kalit so'zlar. She'riy drama, sinkretizm, lirizm, dramatism, epik tur, transformatsiya, kompozitsion xususiyatlar.

THE DEVELOPMENT AND PRIMACY OF LYRICISM IN POETIC DRAMA BETWEEN XIX AND XX CENTURIES

Annotation

In the 20th century, the primacy of lyricism in poetic drama is widespread, and this is one of the literary phenomena found in the works of English and Uzbek poets. The article were studied the unique features of poetic drama and the priority of lyricism in English and Uzbek literature of the 20th century and the works of poets who contributed during this century.

Key words: Poetic drama, syncretism, lyricism, dramatism, epic type, transformation, compositional features.

ПРИОРИТЕТ ЛИРИЗМА В ПОЭТИЧЕСКОЙ ДРАМЕ, ЯВЛЯЮЩЕЙСЯ ПРОДУКТОМ ЛИТЕРАТУРНОГО РАЗВИТИЯ XIX-XX ВЕКОВ

Аннотация

В XX веке широко распространен приоритет лиризма в поэтической драматургии, и это одно из литературных явлений, встречающееся в творчестве английских и узбекских поэтов. В статье изучены уникальные особенности поэтической драматургии и приоритет лиризма в английской и узбекской литературе XX века и творчестве поэтов, внесших свой вклад в это столетие.

Ключевые слова: Поэтическая драма, синкретизм, лиризм, драматизм, эпический тип, трансформация, композиционные особенности.

Kirish. XX asr ingliz va o'zbek adabiyotida she'riy dramalarning shakllanish omillari, g'oyaviy-badiiy takomil bosqichlari, o'ziga xos poetik-kompozitsion xususiyatlari, janr tabiatida dramatik va lirik tur belgilarining lirik qonuniyatlarini aniqlashdan iborat. XIX-XX asr oralig'ida adabiy evrilishlar mahsuli bo'lgan she'riy dramaning spesifik xususiyatlari ya'ni lirizmning ustuvorligi va asosiga ma'naviy muammolarning qo'yilishi, badiiy to'qima orqali lirik kechinma, isyonkor tuyg'ularni ifodalash mumkinligi hamda voqelikka hissiy munosabat bildirishning ustunligiga guvoh bo'lishimiz mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ingliz adabiyotshunosligida she'riy drama nazariyasi hamda lirizmga oid qarashlar G.Barker, D.Donou, J.L.Styan, X.D.F.Kitto, I.Slavinska, A.Nikoll, T.S.Eliot kabi olimlarning ishlarida tadqiq etilgan. Rus adabiyotshunosligida L.Sadikova-Gracheva, B.Alpers, A.K.Minakova, Ch.Dobrev, L.G.Prigojina, S.Ya.Goncharova-Grabovskaya, O.K.Strashkova, O.V.Jurcheva, T.O.Vlasova, M.Menshikova, D.N.Katishcheva singari olimlar ishlarida maxsus o'rganilgan. O'zbek adabiyotshunosligida she'riy drama janri bilan bog'liq qarashlar I.Sulton, H.Abdusamatov, T.Boboev, I.Jabborov, N.Karimov, M.Saidxonov, M.Umarova, M.Fozilova, M.Azizova, M.Aliev, B.Imomov, Sh.Rizaev, A.Soliev[1] singari olimlarning tadqiqotlarida drama janriga xos xususiyatlarni o'rganish jarayonida she'riy shaklda yozilgan dramatik asarlarga munosabat bildirilgan.

Tadqiqod metodologiyasi. Dunyo adabiyotshunosligida she'riy drama nazariyasi, poetikasi, lirik qahramon tabiati, tarixiy haqiqat va badiiy to'qima uyg'unligi, she'riy nutqning o'ziga xos jihatlari, dramatik va lirik tur

xususiyatlarining kesishuv jarayonlari, dramaturgiyada inson talqini, tarixiy dramada badiiy vaqt, badiiy til haqida izlanishlar olib borilmoqda. Shu jihatdan she'riy dramada lirizmning ingliz adabiyotidagi shakllanishi antik davr va jahon adabiyotining ijodiy-estetik tajribalari bilan bog'liqligi, taraqqiyoti, she'riy shaklning afzallik jihatlari, tabiatiga xos poetik-kompozitsion xususiyatlari, lirik va dramatik tur belgilarida sinkretiklik, she'riy drama strukturasida monolog va dialogning badiiy vazifalari, epiklik, dramatiklik, liriklik xususiyatlarining sintezlashuvi jarayonlarini chuqur tekshirish yuzasidan ilmiy asoslangan konsepsiyalarni ishlab chiqishga alohida diqqat qaratilmoqda. Mamlakatimizning yangi islohotlar bosqichiga o'tish jarayonida ilm-fan sohasidagi tub o'zgarishlar adabiyotshunoslik yo'nalishlarini, uning ustuvor vazifalarini muayyan darajada belgilab berdi. Xususan, ingliz va o'zbek adabiyotida shakllanib, takomil topgan she'riy dramaga xos xususiyatlar, janrning yuzaga kelish omillari, undagi tasvir ko'lam va mavzulari, lirik ifoda ustuvorligi, dramatism va epizmning namoyon bo'lishi, sinkretizm masalalarini o'rganish bilan bog'liq maqsadli ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Jumladan, adabiyotshunoslikda o'zbek dramasi poetik tili va uslubi, ijodkorning badiiy tafakkur tarzi muammolari haqida bir nechta ilmiy tadqiqotlarning yaratilganligi ahamiyatlidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 - yil 28 - dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi hamda mazkur faoliyatga tegishli qator me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu metodologik tadqiqot muayyan darajada xizmat qiladi [2].

Tahlil va natijalar. Jahon adabiyotida dramatik tur ko'p asrlik taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. Qolaversa, bu

davrdagi dramatik asarlarning muhim xususiyati – ularning asosan she'riy shaklda yozilishidir. Mazkur jihat badiiy ijodning dastlabki bosqichlaridayoq adabiy turlar bir-biriga o'tganligini va sinkretlashuv ham shundan boshlanganligini asoslab turadi. Ya'ni dramaning lirikaga xos badiiy shaklda yozilishi an'anaviylashgan. Shu nuqtai nazardan she'riy drama alohida o'ringa ega. Keyinchalik Uyg'onish davrida sh'riy drama U.Shekspir ijodida badiiy taraqqiyotga erishdi. Ilmiy kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, dramaturgiyaning turli janrlari har bir davrda uslub, mavzu, shakl va mazmun jihatdan sayqallashib, rivojlanishda davom etgan.

Demak, she'riy drama jahon adabiyotining badiiy-estetik tajribalari, turli transformasion va sinkretlashuv jarayonlari ta'sirida shakllandi va badiiy taraqqiy etdi. She'riy drama jahon adabiyotining badiiy-estetik tajribalari, turli transformasion va sinkretlashuv jarayonlari ta'sirida shakllandi va takomil topdi. Ayniqsa, bu borada XIX asr va XX asrlar oralig'ida W.B.Yeyts va T.S.Eliotlarning hissasi katta. Yeytsning «Tirilish» asarida qo'shiq va dialoglar aralashuvi yangilik bo'lgan bo'lsa, Eliotning «The Love Song of J. Alfred Prufrock» («Profukning sevgi qo'shig'i») asarida lirik monologning drama shakli paydo bo'lishi liriklik va dramatik xususiyatlar sinkretlashuvi bilan novatorlik hosil qilgan.

Ingliz nazariyotchi olimi J.V.Loven «Sinkretizm turli madaniyatlar elementlarining kombinatsiyasi bo'lib, biror narsani yanada ekstravagant (bo'rttirib ko'rsatish) qilish uchun ishlatiladi. Sinkretizm dinlar, hikoyalar, she'rlar va boshqa ko'p narsalarga asoslangan», – deb yozadi. Binobarin, ingliz dramalarida sinkretiklik asarning lirik, epik va musiqiy xususiyatlarining birlashuvi, diniy va dunyoviy mavzularning birgalikda yoritilishida namoyon bo'ladi. V.B.Yeytsning «Shoh ostonasi» («The King's Threshold») dramasi ham musiqa, san'at va she'r uyg'unligini ko'rish mumkin. Asarning kirish qismida qirolning dastlabki nutqidanoq musiqa jozibasini his qilish mumkin.

King

I welcome you that have the mastery
Of the two kinds of music; the one kind
Being like a woman, the other like a man;
Both you understand stringed instruments
And how to mingle words and notes together [3].

Qirolning bu monologida musiqa asboblari qora va oq klavishalar kuy yordamida so'zlarni san'at darajasiga olib chiqishi ifodalanadi, bunda qahramon «like a woman, like a man» metaforasini ishlatadi.

T.S.Eliot asarlarida lirik elementlar drammatizm bilan qorishiq holda berilgan. Masalan, «Sweeney Agonistes» asarining «Janob Eliotning yakshanba kuni etalabki xizmati» qismida Sviney hammomda aylanib yurishi sahnalarida bu ko'zga tashlanadi:

Sweeney shifts from ham to ham
Stirring the water in his bath.
The masters of the subtle schools
Are controversial, polymath [4].

Oybekning «Mahmud Torobiy» asarida sinkretiklik xususiyati yorqin ko'zga tashlanadi. Unda monolog, dialog, musiqa uyg'un holda kelgan. Natijada drammatizm, epizm va lirizm birlashgan. Lirizm yetakchi xususiyat kasb etgan. Asar qahramoni Jamilaning monologida hayotsevarlik hislarini tuyish mumkin. Bu kayfiyat uning qalbida g'uncha ochgan muhabbat tufaylidir. Shoir shunday muhabbat lahzalarini Jamilaning sopol ko'za ko'tarib, sharqirab oqib turgan suv bo'yida kuylagan qo'shig'i tasvirida beradi. Demak, bunda asar musiqa bilan uyg'unlashadi va bu sinkretlashuvning bir qirrasini namoyon etadi. Darhaqiqat, ishqqa oshno qalbning go'zal tarzda ko'rinish berishida ijodkor nutqning monolog tipidan foydalanadi:

Ishq chamanzor aylagay ko'ngil bog'in,

Dilda darding bo'lmasa, ingrami tor?[5]

Bu o'rinda nutq oxirida kelgan savolning javob talab qilmasligi monologning o'ziga xos xususiyatlaridan birini ifodalaydi va dialogdan farqli tomonini ko'rsatadi.

Torobiy haqiqiy ishqni juda qadrlaydi. Shuning uchun Jamila bilan Yodgorga bu tuyg'uning qudrati haqida shunday deydi:

Sevishingiz ishq saodati,
Yuraklarni nurga to'ldirar.
G'am-anduhni ichda o'ldirar (6,102)

Shu o'rinda asarning lirik xususiyati yorqin namoyon bo'lgan. Ya'ni M.Torobiy ishqni saodat deb biladi. Shoir muhabbatni yuraklarni nurga to'ldiruvchi, g'am-anduhni o'ldiruvchi tuyg'u tarzida obrazli ifoda etadi.

Mahmud Torobiyning yana bir fazilati – qo'shiq kuylashidir. Uning qo'shiq xirgoyi qilib, g'alvir to'qiyotganini ko'rgan ikkinchi suhbatdosh: Ham tabib, ham kuyda tanhosiz, – deydi.

Ko'rinadiki, Oybek «Mahmud Torobiy» dramasi sining asiga she'rda yaratgan. Undagi sinkretiklikni quyidagi formulada ifodalash mumkin: lirizm – she'riy shakl + drammatizm – monolog, dialog + musiqa (qo'shiq) + epizm (voqeabandlik) = sinkretik janr. Demak, she'riy drama lirik va dramatik, qisman epik tur (voqeabandlik, yagona syujet tizimi) xususiyatlari uyg'unlashgan sinkretik janrdir.

Istiqlol yillari o'zbek dramaturgiyasida tarixiy shaxslar obrazini badiiy gavdalantirish o'ziga xos adabiy an'ana tusini oldi. Shu jihatdan O'zbekiston xalq shoiri Iqbol Mirzoning «Samarqand sayqali» she'riy dramasi sinkretik xususiyatlari bilan alohida e'tiborni tortadi. Chuqur lirizm va drammatizm bilan sug'orilgan bu asar Navoiyning tashvishli, iztirobli, horg'in holati tasviri bilan ibtido topadi. Drama boshdan oxir Navoiyning qalb iztiroblari, alamli kechinmalari asosiga qurilgan. Navoiyning bolalik yillari voqeligi – keksa shoir Lutfiy bilan uchrashuvi, onasining uni quchib erkalayotganligi, G'aribiy va Kobuliy ismli shoirning tog'alari bilan suhbat, otasi, ukasi bilan o'tgan damlari tasviri namoyon bo'ladi. Bu retrospeksiya usuli hisoblanadi.

Dramada Navoiyning qalb iztiroblari mungli ohanglarda bayon etiladi. Urushning fojia ekanligi, inson boshiga qanchalik og'ir musibat solishi, u tufayli butun oilasi, ota-onasi, bulbulzabon tog'alaridan ayrilganligi Ahmad Hojibek bilan bo'lgan dialoglarida aks ettirilgan. Shoir onaizorini eslagan paytda lirizmni kuchaytirish maqsadida Iqbol Mirzo she'riy satrlarda sinonim so'zlarni qator qo'llaydi:

Urush quyuning girdibodida
To'zg'ib bitdi bizning qutlug' xonadon...
Otamdan ayrildim, onaizorim:
Mushfig'im, munisim, g'ambodam onam!..
(Uh tortib, davom etadi.)
Qavmu qarindoshim qancha-qanchasi –
Bulbulzabon shoir tag'oyilarim
Boshini uchirdi urush shamoli [7].

Ahmad Hojibek Navoiyga lutf ko'rsatadi, Fazlulloh Abu Lays Samarqandiy huzuriga yuboradi. Sohib Siddiqning Ahmad Hojibekning Navoiyga bo'lgan munosabatidan g'azablanib chiqib ketadi.

Keyingi ko'rinish suhbat sahnasi bilan boshlanadi. Bunda Navoiyning she'riyatga munosabati Riyoziy bitgan baytlarni nuktadonlik bilan tuzatishi, mantiq tarzusiga solib, betakror baytlar bitishi singarilarda namoyon bo'lgan.

Xulosa va takliflar. XIX va XX asrlarda ijod etgan V.B.Yeytsning «Shoh ostonasi» («The King's Threshold») dramasi musiqa, san'at va she'r uyg'unligi kuzatiladi. Buni qahramonlar nutqining musiqa bilan uyg'un berilishida ko'rish mumkin. T.S.Eliot asarlarida lirik elementlar drammatizm bilan uyg'unlik kasb etgani ushbu maqolada aks etgan. She'riy drama jahon adabiyotining badiiy-estetik tajribalari, turli transformasion va sinkretlashuv jarayonlari ta'sirida

shakllandi va badiiy taraqqiy etdi. Sinkretizm adabiyotning turli bosqichlarida poetik turlarning rivojlanish bosqichlarini umumlashtirib aytish maqsadida qo'llanilgan. Shu jihatdan bu adabiy hodisa qadimiy va an'anaviylik kasb etgan va dastlab antik davr adabiyotida namoyon bo'lgan.

Oybekning «Mahmud Torobiy», I.Mirzoning «Samarqand sayqali» dramalarida sinkretiklik xususiyati yorqin kuzatiladi. Bu asarning boshdan oxir sidirg'asiga she'rda yozilishi – lirizm, monolog va dialoglar – drammatizm, g'azallarning kuylanishi musiqiylik, voqealar tizimi esa voqeabandlik singari jihatlarning uyg'unlashuvida ko'rinadi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 488 b.
2. Adabiy turlar va janrlar. III tomlik. I t. – Toshkent: Fan, 1991. – 384 b.
3. Kitto.H.D. Form and meaning in drama. – London: Methuen and Co.Ltd.1964. – 231 p.
4. Aminovna, I. A. (2023). Yeat's Role in Revival of Poetic Drama in the 20th Century. *Best Journal of Innovation in Science, Research and Development*, 2(3), 57–59.
5. Ikramova, A. . (2021). Scientific and theoretical views of poetic drama in russian and uzbek literature. *World Bulletin of Management and Law*, 2(2), 51-55.
6. Aziza, Ikramova. Syncretic phenomena in the system of parts of speech in some works of russian writers. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal* 2.11 (2021): 277-283.
7. Aminovna, A. I. (2021). An Artistic Analysis of the Works of the English Writer Thomas Eliot. *Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT*, 10, 47-50.
8. Ikramova, A. (2022). Английская литература и роль драмы в театре. *центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 3(3).
9. Икрамова, А. А. (2022, January). Использование терминов драмы и драматургии в английской литературе. In *Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes* (pp. 245-247).

Shoxruxbek IKROMOV,
Andijon davlat chet tillari instituti erkin tadqiqotchisi
E-mail: b.sotvoldiyev@mail.ru

ADChTI dotsenti, filol.f.f.d. (PhD) M.Kurbanov taqrizi asosida

THE EXPRESSION OF CULTURE BY USING NON-VERBAL MEANS

Annotation

This article is devoted to the expression of national culture, traditions and manners with the use of non-verbal means in interpersonal communication in Uzbek and Russian languages. In this article traditions are described in these four languages. Non-verbal means in communication are divided into different groups circumstances of usage, purpose, interaction, content.

Keywords: Non-verbal communication; paralinguistic means; non-verbal means; gestures; cross-cultural communication; national culture; customs.

ВЫРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРЫ С ПОМОЩЬЮ НЕВЕРБАЛЬНЫХ СРЕДСТВ

Аннотация

Данная статья посвящена выражению национальной культуры, традиций и нравов с использованием невербальных средств в межличностном общении в узбекском и русском языках. В статье традиции и формы приличия в узбекском и русском языках. Невербальные средства в общении делятся на отдельные группы по условиям применения, назначению, взаимодействию и содержанию и форм приличия.

Ключевые слова: Невербальная коммуникация; паралингвистические средства; невербальные средства; жесты, межкультурное общение; национальная культура; обычаи; форм этикета.

NOVERBAL VOSITALAR YORDAMIDA MADANIYATNING IFODA ETILISHI

Аннотация

Mazkur maqolada o'zbek va rus tillarining shaxslararo muloqotida nonverbal vositalar yordamida milliy madaniyatning ifodalanishi keltirilgan. Unda insonlarning madaniyati o'zbek va rus tillari kesimida tadqiq etilgan. Muloqotda nonverbal vositalarga oid urf-odatlarining qo'llanish sharti, maqsadi, o'zaro munosabati, mazmuni alohida guruhlariga ajratib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Noverbal muloqot; paralingvistik vositalar; nonverbal vositalar; imo-ishoralar; madaniyatlararo muloqot; milliy madaniyat; urf-odatlar.

Kirish. Jamiyatda adab shakllarini o'zida mujassam etgan nonverbal vositalar milliy madaniyat, urf-odat va qadriyatlar saqlab qolishning eng qulay usuli bo'lib, kelajak avlodga oddiy so'z bilan ta'riflab bera olmaydigan san'at durdonalari (musiqa, rassomlik, haykaltaroshlik, she'riyat, naqsh, teatr) va muloqot madaniyatini yetkazib berishga xizmat qiladi. Shu bois, nonverbal vositalar tilshunoslar qatori faylasuflar, sotsiologlar, psixologlar, adabiyotshunoslar, tarixchilar, san'atshunoslar, madaniyatshunoslar va boshqa soha vakillarining tadqiqot ob'ekti ga aylandi.

Aytish joizki, har bir xalqning madaniyati, ma'naviyati va urf-odati umuminsoniy qadriyatlar bilan naqadar bog'liq bo'lganligi, uning jahon sivilizatsiyasi tarixiga qo'shgan hissi va tutgan o'rni bilan belgilanadi. Nafaqat Sharqda, balki butun jahonda qadimiy millatlardan biri bo'lgan o'zbek xalqining milliy madaniyati uzoq tarixiy davrni qamrab oladi.

O'zbek milliy nonverbal vositalari nutqda inson xarakter jihatlarini, madaniyati, ma'naviyati, dunyoqarashi, fikrlash qobiliyati, kayfiyati va suhbatidan ko'zlangan maqsadlarini tamomila ochib beradi. Ammo, ingliz va amerikaliklarda kayfiyatni yaxshi yoki yomonligi faqatgina uning yuzidagi tabassumdan ilg'ab olish mumkin. Qolgan jihatlarini aniqlash bir oz mushkullik tug'diradi. Chunki ingliz va amerikaliklar muloqot jarayonida inson yuzidagi tabassum suhbatdoshga nisbatan bo'lgan hurmatini va samimiyligini ifoda etadi. Biroq, ruslar muloqotda asossiz tabassum qilish yoki jilmayishga odatlanmagan bo'lib, ularda deyarli jiddiylik namoyon bo'ladi. Ularning fikricha, suhbat jarayonida tinimsiz mulozamat ko'rsatish inson xarakteridagi asl

jihatlarini yashirish va qaysidir ma'noda qisman ayyorlik belgilarini ifoda etadi [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Noverbal muloqotda urf-odatlar tizimi xalqning milliy madaniyatini dunyoga tanitishda ham muhim o'rin egallaydi. Ayrim tadqiqotchilar urf-odatga oid paralingvistik vositalarni til kabi alohida milliy mazmun-mohiyatga ega deb hisoblaydi. Masalan, T.Nikolayeva asrlar davomida ajdodlardan avlodlarga meros bo'lib o'tayotgan milliy urf-odat va madaniyatni huddi til kabi tadqiq qilish lozimligini aytgan [2].

A.Nurmonovning ta'kidlashicha, bir tilda so'zlashuvchi xalq vakilining ikkinchi tilda so'zlashuvchi xalq doirasida ham erkin muomala qila olishi uchun bu xalqning tilini mukammal bilishi bilan birga uning muomala madaniyati, urf-odati, imo-ishoralari va boshqa bir qator shu xalq uchun xarakterli tomonlarini ham chuqur o'rganishga to'g'ri keladi. Jahonning turli xalqlari o'rtasida iqtisodiy va madaniy aloqalar juda kuchaygan hozirgi davrda yuqorida ko'rsatilgan omillarni o'rganish ehtiyoji yana ham ortmoqda [3].

A.Dikijining aytishicha, har bir jamiyatda yaxshi-yomon, chiroqli-xunuk va odamlarning xulq-atvorini belgilovchi qadriyatlar mavjud. Qadriyatlar jamiyatda kishilar o'rtasida keng tarqalgan va odatiy xatti-harakatlardan iborat. Jamiyat o'tmishidagi baxtli va azobli hayotiy voqealar qadriyatga katta ta'sir o'tkazadi. Vaqt o'tishi bilan ular jamiyatda a'nanaga aylanadi [4].

F.Poyatos Turkiya, AQSh va Kanada xalqlarining nonverbal vositalari, urf-odatlarini va madaniyatlararo muloqotiga alohida e'tibor qaratgan. Uning fikricha, mazkur

xalqlarda salomlashishning har xil ko'rinishlari turli madaniyatni belgilaydi. Masalan, Turkiyada uzoq vaqt ayriligidan so'ng ota bilan o'g'il yoki aka-ukalar quchoq ochib ko'rishishlari hamda turli yoshdagi nabiralar tomonidan bobo va buvilarining o'ng qo'lini o'pib, peshonasiga surtish holatlari milliy qadriyatga aylangan. Ammo AQSh va Kanadada uzoq uchrashuvdan so'ng ota bilan o'g'ilni shunchaki qo'l berib salomlashishi odatiy bir holat deb qaraladi [5].

Shuning uchun ham ingliz tilidagi milliy noverbal vositalarni tadqiq qilishda Angliya, Uels, Shotlandiya, AQSh, Avstraliya, Kanada va boshqa inglizabon xalqlarning madaniyatlararo muloqotiga asoslanishni lozim deb hisoblaymiz. Chunki bugungi kunda rasman 19 ta mamlakatlarda ingliz tili – rasmiy davlat tili hisoblanadi. Ularning tili, tarixi va adabiyotini o'rganish mazkur tilda olib borilsa-da, milliy madaniyati, urf-odati va noverbal muloqotlari bir-biridan keskin farq qiladi. Masalan, inglizlar o'z suhbatini og'ir-bosiqlik, past ovoz ohangi va ortiqcha imo-ishora harakatlarsiz olib borishni ma'qul ko'rib, jamoat diqqat e'tiborini o'ziga jalb qilmaslikka harakat qilishadi. Ammo, avstraliyalik yoki amerikaliklarda buning aksini ko'rish mumkin. Go'yoki ular suhbat davomida atrofda gildan sir saqlamayotganligini namoyish qilish maqsadida, nutqni yuqori ohangda, ochiq-oydin va tez-tez gapirishni ma'qul ko'rishadi.

Tadqiqot metodologiyasi. A.Sadoxin insonni har tomonlama uyg'un kamol topishiga o'z madaniy vakolati darajasida til, urf-odatlar, an'analar va madaniy qadriyatlarini puxta egallashi bilan belgilanadi deb aytgan [6]. Chunki muloqotda mumkin bo'lgan shaxslararo qarama-qarshilik inson xulq-atvori, yot bo'lgan noverbal vositalar va milliy urf-odatlarini to'liq tushunib yetmasligidan kelib chiqadi.

A.Pizning aytishicha, muloqotda verbal vositalar axborotni yuborish kanali bo'lib xizmat qilsa, noverbal vositalar shaxslararo munosabatlarga “oydinlik” kiritish vositasi sifatida e'tirof etiladi [7].

T.Nikolaeva va B.Uspenskiylar rus tilshunosligida paralingvistik vositalarni kelib chiqishi yuzasidan ikki hil guruhlariga ajratishni tavsiya qilgan:

a) tabiiy paralingvistik vositalar – biologik hodislar oqibatida yuzaga kelgan tabiiy va hamma uchun umumiy ma'noga ega bo'lgan harakatlar;

b) an'anaviy paralingvistik vositalar – madaniyat va an'nalarga hos bo'lgan harakatlar [8].

M.Saidxonov o'zbek tilida noverbal vositalardan tarkib topgan va ishlatib kelinayotgan muomala shakllariga quyidagilarni kiritgan:

a) rituallar (udumlar) – urf-odat bilan bog'liq xatti-harakatlar va ularning yig'indisi (marosim jarayoni);

b) etiket formalari (adab shakllari) – muomala jarayonidagi odob qoidalar;

v) imo-ishoralar – aloqa-aralashuvda ma'lum axborot uzatuvchi harakatlar [2].

Shu boisdan turli xalqlarning madaniyatini tadqiq qilishda, adab shakllari: milliy qadriyat, urf-odat, an'nana, axloq, xulq-atvor, udum, rasm (rasm-rusum, rasm-odat), taomila va marosimlarni ham e'tibordan chetda qoldirmaslikni tavsiya qilamiz. Chunki mazkur iboralar garchi, mutlaq sinonim so'zlar bo'lmasada, ular biri-biriga juda ham yaqin, ayrim vaziyatda nutqda biri ikkinchisining ekvivalenti o'rnida ishlatilishi mumkin.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot ishi doirasida o'zbek, usmonli turk, ingliz va rus tillari muloqotida noverbal vositalar yordamida ifoda etiladigan urf-odat, adab shakllari va ijtimoiy-madaniyatga oid yig'ilgan materiallar tahlili va tadqiqot ishi natijalarining muhokamasi quyidagilardan iborat.

O'zbek tilida noverbal vositalar yordamida adab shakllari urf-odat, qadriyat, an'ana, udum, rasm (rasm-rusum,

rasm-odat), axloq, xulq (xulq-atvor) taomila va marosim (ishora) harakatlari orqali ifodalaniladi.

Masalan: Temurbek otdan irg'ib tushdi va qo'llarini ko'ksiga qo'yib bu yerda turganlarga ta'zim qildi [9].

Rus tilida noverbal vositalar yordamida ifoda etiladigan urf-odatlar va adab shakllari obychay (odat), traditsiya (urf-odat), obryad (marosim), ritual (ritual, marosim), tseremoniya (marosim, an'ana), nprav (fe'l-atvor), privyichka (odat, xulq), povedeniya (xulq) va xarakter (xulq, fe'l-atvor) kabi ishora harakatlari (so'z va iboralar) bilan belgilanadi.

Masalan: Поляков пожал плечами. Достав из кармана пиджака удостоверение – протянул его женщине. Но та даже не посмотрела на красивые корочки. Она продолжала изучать лицо Полякова [10].

Milliy, ijtimoiy, diniy yoki madaniy noverbal vositalarni o'zida aks ettirgan o'zbek, usmonli turk, ingliz va rus xalqlarining urf-odatlarini va adab shakllari muloqotda ijobiy, ba'zan esa salbiy mazmunni ifoda etishi mumkin.

Masalan:

O'zbek tilida – Ikkinchi oylardan boshlab Xushro'y kundashini bo'g'ib urish odatini chiqaradi va o'rim-o'rim kundash sochini alafdek yulib olishdan

Rus tilida – Д'Артаньян, мало понимавший из их разговора, от нетерпения грыз ногти [11].

Davrlar o'tishi bilan millatlarning madaniyati, ma'naviyati, urf-odati va qadriyatiga bo'lgan munosabati o'zgarib boradi, ularda yangilanish bo'ladi, lekin avvalgisi yo'q bo'lib ketmaydi. Aksincha, kelajak avlod uchun milliy-tarixiy meros bo'lib saqlanib qoladi. Ularning ayrimi umumiy xarakterga ega bo'lsa, qolgani esa bir millatning o'ziga xos meros bo'lib qolaveradi. Natijada, ayrim urf-odatlar vaqtlar kelib tarixiy a'nanaga aylanishi yoki ijtimoiy-oilaviy urf-odatlar esa milliy-madaniy darajaga chiqadi. Shunga ko'ra, ayrim urf-odatlariga oid noverbal vositalar davrlar o'tib o'z ahamiyatini yo'qotishi va eskirib iste'moldan chiqarib yuborilishi mumkin. Bu kabi noverbal vositalarni biz **tarixiy-an'anaviy paralingvistik vositalar** deb atashni tavsiya qilamiz.

Masalan:

O'zbek tilida – Ha, turk va mug'ul hoqonlarining urf-odati shunaqa edi. O'zining amir yoki begimi, elchimi yo bo'lmasa savdogarmi, bari-bir xonniig huzuriga kirganda, tiz cho'kib taxt poyigacha emaklab borishi va xonniig oyoqlarini o'pishi shart edi.

Rus tilida – На возвышенностях разжигали костер, высокая огонь двумя кусками дерева: участникам обряда это должно было придать сил, урожаю – дать плодородность, а животным – плодовитость [12].

Aslini olib qaralganda, yuqoridagi kabi vaziyatlar insonlarning millati, dini, madaniyati yoki irqidan qat'iy nazar bir hil kechib, ular ijtimoiy falsafa, tarix yoki psixologiya nuqtai nazaridan tadqiq qilishga muhtojdir. Ammo lingvistik nuqtai nazardan noverbal muloqot va uning komponent vositalarini milliy va madaniy xususiyatlarini inobatga olgan holda tadqiq qilishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Chunki tili o'rganilayotgan millatning noverbal muloqot vositalarini puxta egallagan izlanuvchida xorijlik suhbatdoshi bilan erkin suhbat olib borish, uning madaniyati va urf-odatlarini puxta egallash darajasini oshiradi.

Shuningdek, asrlar o'tib umum qabul qilingan til muloqoti, urf-odatlar, qadriyatlar yoki madaniyatini aks ettiruvchi noverbal vositalar bir geografik hududda esdan chiqib borsa, ikkinchisida esa boshqa yoki qo'shimcha ma'no-mazmun kasb etadi. Ma'muriy hududlarni aniq bir geografik atrof-muhit (tog', adir, yoki suv yo'li) bilan chegaralanib qo'yilishi vaqtlar o'tib mamlakatlara, millatlara yoki madaniyatlara farqliklarni keltirib chiqarishga asos bo'ldi. Bu kabi noverbal vositalarni **makon bilan bog'liq**

paralingvistik vositalar deb atashni tavsiya qilamiz. Masalan, Markaziy Osiyo xalqlari eski urf-odatlaridan olovni muqaddas sanash udumini hanuz yuqotmadi. Balki uning boshqa bir ko'rinishlari o'ylab topildi. Misol uchun bugungi kunga kelib mamlakatimizning ayrim hududlarida to'yda kelinni kutib olishda o't yoqish, kasal odamga paxta o'girish va marhumlar xotirasiga sham yoqish bilan bog'liq jarayon udum o'rnida saqlanib qolgan.

Masalan: Qishloqdan chiqarkan ikkinchi akasi Ergashga yalingan edi: "onamga fotiha o'qib yuring, payshanba kunlari kechqurun, albatta, sham yoqing" [13].

Yuqoridagi olimlarning fikr-mulohazalarini inkor etmagan holda, ularni umumiyalashtirish, qiyoslash va tahlil qilish asosida, biz o'zbek, usmonli turk, ingliz va rus millatlarda mavjud noverbal (paralingvistik) vositalar yordamida mazkur xalqning milliy-madaniyati, dini va ijtimoiy-siyosiy yashash turmush-tarzini belgilab beruvchi urf-odat va adab shakllarni quyidagi 7 ta guruhlariga ajratishni tavsiya qilamiz:

a) **milliy urf-odatlar** – ayni bir millatga tegishli bo'lgan rasm-rusum va adab shakllari (milliy kiyinish, milliy raqs, mehmonga dasturxon yozish, uni yuqoriga o'tkazish, eshik oldida kutib olish va taom tanovul qilishni kattadan boshlash holatlari);

b) **madaniy urf-odatlar** – jamiyatda insonning boshqalarga o'rnak bo'ladigan va doimiy bajariladigan madaniy, axloq harakatlari va adab shakllari (yuqori xurmat o'rnida o'ng qo'lini ko'ksiga qo'yib salom berish, otliqni piyodaga birinchi bo'lib salom berish va boshqa holatlar);

d) **diniy urf-odatlar** – inson yoki jamoaning o'z diniy qarashlari va me'yor talablari asosida bajariladigan rasm-rusum va amallari (musulmon olamida har bir ezgulik uchun duo qilish hislati, barcha dinlarda bo'lgani kabi taom tanavvul qilishdan avval minnatdorlik amallari va boshqalar);

e) **oilaviy urf-odatlar** – jamiyatda ayni bir harakatlarni oilaviy bajarishga o'rgangan an'nasi va rasm-rusumlari (oilada chaqaloqning alohida belgisiga ko'ra ism qo'yish, erta tongda kelin salom va boshqa harakatlar);

f) **ijtimoiy urf-odatlar** – jamiyatda insonning ijtimoiy xulq-atvorini belgilab beruvchi xulq-atvor, harakatlar va adab

shakllari (inson tashqi ko'rinishi va ijtimoiy mavqeiga ko'ra kiyinishi, muloqot qilishi yoki munosabatda bo'lishi);

g) **hududiy urf-odatlar** – inson yoki jamoa tomonidan doimiy bajarib kelinadigan harakatlarning ayni bir hududga tegishli bo'lishi va boshqa hududlardan farq qilishi (bir hududga oid milliy raqs, inson nutqidagi farqli imo-ishoralar va hududiy kiyinish odob harakatlari);

h) **kasbiy urf-odatlar** – insonni kasbiga oid xizmat majburiyatini bajarishga qaratilgan odatiy harakatlar va adab shakllari (Qurolli Kuchlar Nizomi talablariga ko'ra, harbiylarda chest berishi orqali salomlashish, buyruqqa itoat qilish yoki murojaat qilishga izn olishdagi harakat va amallari).

Mazkur urf-odatlar nutqda vaziyat, muhit, vaqt, o'rtadagi munosabat, ruhiy holat va xalqaro odob-axloq normalariga muvofiq turli hil kichik guruhlariga, o'z navbatida ular ham boshqa bo'linmalarga ajralishi mumkin. Chunki yuqorida berilgan misollardan ko'rinib turibdiki, ayni bir hil noverbal vositalar davrlar o'tishi yoki muloqot mazmuniga ko'ra, hattoki bir vaqtning o'zida ham milliy-madaniy, ham ijtimoiy-madaniy ma'no kasb etishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Bugungi kunda jamiyatda eng dolzarb muammo sifatida qaralayotgan – muloqot madaniyati, shu jumladan, muloqotning noverbal turi hozirgi davr ijtimoiy-gumanitar fanlarining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. Bunga har qaysi o'rganilgan xalqlarning milliy madaniyati va qadriyatlarini boy tarixga ega ekanligi, ularda noverbal vositalari qadimdan mukammal til va nutqning tizimi sifatida tashkil topganligi sabab bo'lmoqda. Shu boisdan ham o'zbek, usmonli turk, ingliz va rus xalqlarining ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va milliy-madaniy urf-odati va qadriyatlarida kuzatiladigan noverbal muloqot komponentlarini ilmiy o'rganish nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Noverbal muloqotni to'liq tadqiq qilishdagi muammo yechimi, natijasi va hulosalari madaniyatimiz taraqqiyoti rivojiga hissa qo'shadi. Lingvistik nuqtai-nazardan olganda, noverbal (paralingvistik) vositalarni tadqiq qilish va undan to'g'ri foydalanishga o'rgatish, o'zga millatning tili va nutqini o'zlashtirishga qulay imkoniyat yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. Американцы определили 14 отличительных черт русской улыбки // URL: <https://gorod-812.ru/amerikantsyi-opredelili-14-otlichitelnyih-chert-russkoy-ulyibki/>
2. Saidxonov M. Aloqa-aralashuv va imo-ishoralar. – T.: Fan, 2008. – 83 b.
3. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 1-jild. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – 403 b.
4. Dostoevsky F. Crime and Punishment. Penguin Classics, 2002. – 634 p.
5. Poyatos F. Nonverbal Communication across Disciplines. – Amsterdam/Philadelphia. John Benjamins B.V., 2002. – 474 p.
6. Садохин А. Введение в теорию межкультурной коммуникации. – М.: КноРус, 2014. – 254 с.
7. Пиз А. Язык телодвижений. – М.: Эксмо-през, 2010. – 258 с.
8. Николаева Т., Успенский Б. Языкознание и паралингвистика // Лингвистические исследования по общей и славянской типологии, - М.: Наука, 1966. – 63-74 с.
9. Ahmedov B. Amir Temur. – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalk merosi nashriyoti, 1995. – 640 b.
10. Питерский Я. Перспектива смерти. – Киев: ИП Стрелбицкого, 2015. – 320 с.
11. Дюма А. Три мушкетера. – Москва: ЛитРес, 2015. – 680 с.
12. Warnke A. (Ne) zabitiye slavyanskiye obryadi i obichai // URL: culture.pl/ru/article/nezabytye-slavyanskije-obryady-i-obychai
13. Oybek. Qutlug' qon. Uchinchi tom. – T.: G'ofur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1969. – 390 b.

Gavharoy ISROILJON kizi,

(PhD) docent of the ADCHTI, Department of the Course of Integrated Skills in Teaching English

E-mail: gavharoy7575@mail.ru;

Based on the review of (PhD) Professor Sherali Shokirov, Andijan State University

THE THEORY OF LIGUISTIC ANALYSIING THE PROBLEM IN KORRESPONDING OF TOURISM TEXTS

Annotation

This paper focuses on one particular parallel development in linguistics and translation studies, namely terms of the business tourism analysis of language use. Recent years have seen the compilation of translations, designed specifically to investigate the language and features of translation, usually by comparing translations with non-translations.

Key words: Translation, target text, source text, linguistics, translator. (abbreviations: ST- source text; TT- target text; HC-high context; LC-low context).

ТЕОРИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ПРОБЛЕМЫ СООТВЕТСТВИЯ ТЕКСТОВ ТУРИЗМА

Аннотация

В данной статье основное внимание уделяется одному конкретному параллельному развитию лингвистики и переводоведения, а именно анализу использования языка в рамках делового туризма. В последние годы наблюдается составление переводов, предназначенных специально для изучения языка и особенностей перевода, обычно путем сравнения переводов с непереводами.

Ключевые слова: Перевод, переводной текст, исходный текст, лингвистика, переводчик. (сокращения: ST-исходный текст; TT-целевой текст; HC-высокий контекст; LC-низкий контекст).

TURIZM MATNLARINI MUVOFIQ QILISHDAGI MUAMMONI LIQUISTIK TAHLIL QILISH NAZARIYASI

Annotatsiya

Ushbu maqola tilshunoslik va tarjimashunoslikdagi o'ziga xos parallel rivojlanishga, ya'ni tildan foydalanishning biznes turizmi tahlili atamalariga qaratilgan. So'nggi yillarda tarjima tili va xususiyatlarini o'rganish uchun maxsus mo'ljallangan tarjimalar jamlanmasi kuzatildi, odatda tarjimalarni tarjima bo'lmaganlar bilan taqqoslash yo'li bilan.

Kalit so'zlar: Tarjima, maqsadli matn, manba matn, tilshunoslik, tarjimon. (qisqartmalar: ST- manba matn; TT- maqsadli matn; HC-yuqori kontekst; LC-past kontekst).

Introduction. The general understanding of the world – which is socially and culturally produced – is always mediated by frames, i.e. cognitive models representing knowledge and beliefs related to frequently recurring situations (Fillmore 1985). Basically, the function of frames, filters and other mental models is that of setting priorities on certain elements to be perceived, and simplify or even bypass those considered less relevant, simply because of their being too far from one's accustomed world-view. A tension between the complexity of cultural systems and a general human tendency to reduce that complexity into manageable chunks appears to characterise a number of approaches to the study of tourism phenomena – including those focusing on intercultural communication. Drawing upon models developed within Neurolinguistic Programming (O'Connor 2001), Katan has distinguished amongst three "Universal Filters" to be used to mentally map reality, namely deletion, distortion and generalization. The first, 'deletion', is a simple non-perception of the Other. The second filter is 'distortion', which acts to fit what is perceived into the perceiver's world, relating (and hence distorting it) to other more familiar experience. The third filter is 'generalisation', which tends to gloss over or completely ignore individual contexts and forms the basis of stereotyping. (Katan 2016b: 64-5)

We have tried to define seems to be related to a specific combination of the language modalities illustrated by Katan. Strategies in no. 1 correspond to both *pouvoir* and *vouloir* functions (enabling and persuasive at the same time). The specific tourist genres mentioned in no. 2 bring together *vouloir* and *savoir* features (persuasive and informative) and,

finally, the high presence of culture-specific elements combines *savoir* and *vouloir* aspects (informative and persuasive) of tourism discourse.

It seems particularly difficult to classify strategies or language functions into singular categories in the case of tourism discourse, as they appear not only to be related with each other, but also to overlap in a functional sense, one enhancing the other. For example, the high occurrence of culture-specific elements in tourist texts – in terms of information on the historical, artistic and cultural features of a certain tourist site – fulfils an informative and persuasive function (*savoir* and *vouloir*) at one and the same time: destination promotion is functionally realised by increasing tourists' knowledge.

Literature review. From the perspective of a translation scholar interested in translation studies, it is immediately striking that the range of areas of language studies dealt with in general introductions to linguistics such as Biber, Conrad & Reppen 1998; McEnery & Wilson 2001; Kennedy 1998, does not include translation. Tony McEnery and Andrew Wilson, for example, cover numerous topics within linguistics: lexical studies, grammar, semantics, pragmatics and discourse analysis, sociolinguistics, stylistics and text linguistics, historical linguistics, dialectology and variation studies and psycholinguistics.

Research methodology. The purpose and tasks of the work determined the applied methodology. A comprehensive approach to the object of study led to the use of complementary methods of analysis. Logical-conceptual classification is obtained as a result of combining methods of

induction and deduction /logical approach/. The selection of semantic areas and lexico-semantic groups is carried out using the logical-deductive method and the method of component analysis based on dictionary definitions. In addition, transformational, componential and analytical methods were used in the research. When considering the structure of TOURIST units, the method of identifying structural types at the word formation and morphological levels is used, since both of them are relevant in the study of the structure of the analyzed terms. In the process of studying TOURISM terms, the modeling method is used - one of the modern methods of knowledge, which allows highlighting the most important aspects of the studied object.

Analysis and Results. Problems arise in fact in the translation of tourist texts. Tourism source texts (STs henceforward) are written for the benefit of Insiders, that is readers that share a similar world-view as the ST's author and have a privileged access to its contents [Katan 2016b: 69]. Outsiders, on the other hand, do not have the same language competence of Insiders nor do they share the same cultural filter [House 1997:4]. As a consequence, they will activate strategies to frame their perception or, more plausibly, they will rely on translators to help them access cultural difference. In a word, translators mediate texts not only from a linguistic-cultural point of view, but they also have to gauge the distance between the worldviews of Insiders (or original recipients of tourism texts) and Outsiders (recipients of translations). E.T. Hall has on text the whole process of gauging the distance between Insiders' and Outsiders' worldviews "contexting", which refers to "a decision concerning how much information the other person can be expected to possess on a given subject" [Hall E.T.,1983: 81].

Context is a fundamental notion not only in Linguistics and Translation Studies, but also and especially in Intercultural Studies. Hall's well-known distinction between High Context (HC) communication and Low Context (LC) communication is a case in point. In the first case, i.e. HC communication, the information must be inferred from the context surrounding the text, whereas in the second case, i.e. LC communication, the information necessary to decode the text is to be found within the text itself. So for example, meanings in HC cultures are not made explicit, and have to be interpreted within the context of specific situations or within the context of culture as a whole. On the contrary, messages are made explicit in LC cultures, and nothing is left to contextual inference. This distinction separates HC cultures that are more context-oriented (i.e. the Mediterranean culture), from LC cultures that are more text-oriented (i.e. the Anglo-American culture) [Katan, 2004:9].

The process of mediation becomes extremely complex if translators want to go beyond the surface of meanings and relay messages incorporated into specific worldviews. This would be the task of 'mindful' translators, where 'mindful' is a term derived from social psychology and eventually employed for translating business tourism discourse [Katan 2013, 2016:17].

Mindful but silenced tourism translators? Mindfulness has become an extremely popular concept in Tourism Studies. One of its first applications was proposed by Moscardo as early as 1996, when she cited a definition of people's on text in everyday situations as illustrated by social psychologist Ellen Langer. Langer claimed that people generally choose between a mindful and a mindless on text: Mindlessness is single-minded reliance on information without an active awareness of alternative perspectives or alternative uses to which the information could be put. When mindless, the individual relies on structures that have been appropriated from another source [Langer, Hatem, Joss and Howell 1989: 140, quoted in Moscardo 1996: 380].

Moscardo explains that there are two kinds of mindless contexts: the first is when people find themselves in familiar or repetitive situations and respond with routine on text. The second is a sort of "premature cognitive commitment" [Moscardo,1996: 381]: in this case people can be mindless either in front of information they do not consider important, and take at face value, or when they accept fixed definitions or stereotypes.

However, people may decide to take the opposite path and choose mindfulness instead, which is described as: a state of mind that results from drawing novel distinctions, examining information from new perspectives, and being sensitive to context. When we are mindful we recognize that there is not a single optimal perspective, but many possible perspectives on the same situation. [Langer 1993: 44] Not surprisingly Katan has used the "mindful" concept in his description of a dynamic and intervening type of translation, particularly sensitive to the distance between STs' and TTs' worldviews [Katan, 2014, 2016:13]. Moscardo applies the two terms to the specific context of tourism, describing tourists' on text, or rather, their response to the visit and interpretation of destination sites [Moscardo,1996, 2014, 2017]. She draws inspiration from the work of Tilden [Tilden, 1977:23], a pioneer of heritage interpretation. An American novelist and playwright, in the early 1940s Tilden began to write about national parks and published *Interpreting Our Heritage* in 1957. By "interpretation" Tilden refers to the activities carried out by guides or tourism interpreters illustrating national parks, museum exhibitions or tourist sites. Moscardo's own model of tourism interpretation develops Tilden's early work by introducing the notions of mindfulness and mindlessness: the result is an approach that brings together a series of concerns related to guides' interpretation and visitors' response. Tony McNery and Andrew Wilson, for example, cover numerous topics within linguistics: lexical studies, grammar, semantics, pragmatics and discourse analysis, sociolinguistics, stylistics and text linguistics, historical linguistics, dialectology and variation studies and psycholinguistics. In addition, they deal with related fields: the teaching of languages and linguistics, cultural studies and social psychology. Teaching translation, but not translation studies, is covered in one paragraph in the language teaching section. The lack of attention to translation studies may be because the use of tourism terms in translation studies is relatively new, or perhaps because the exchange of knowledge between linguistics and translation studies has tended to be rather mono-directional. Often, the way in which they are used in parallel corpora indicates that translations are not seen as texts which exist and function in their own right in the target language system, nor as being subject to a range of constraints which differ from other text production situations. The way in which a work is translated in a particular instance will depend on a number of factors, including the form of the previous discourse and other contextual influences, including perhaps how much wine the translator had at lunch time [Barlow 2000:110-111]. Few translators have the luxury of the leisurely lunch conjured up here, but many translation scholars will be familiar with views of translation, held within neighbouring disciplines, which do not necessarily take account of advances and current concerns in translation theory and translation research.

However, with an increase in interaction between translation scholars and corpus linguists comes greater understanding of translation; Stag Johansson's acknowledgement of the difficulties inherent in using of texts and their translations for cross-linguistic study, while still viewing translation very much in terms of its 'equivalence' to a source text, also reflects some awareness of the contextual, contextual and extra textual influences on translators and

translation, and an interest in studying features of translation: it is well-known that linguistic choices often differ depending upon the individual translator, or there may be outright mistakes in translation.

Here we will illustrate only the communicative aspects mentioned by Cohen, in order to point out elements that appear to be particularly relevant for present day translators and intercultural mediators, too. Such communicative aspects have been divided into four categories, which correspond to four activities, and namely: 1. Selection: guides should point out objects of interest to the tourist, that is "those which they deem worthy of their [visitors'] attention". In fact selection will structure the tourists' attention. 2. Information: the guide should provide visitors with correct and detailed information. 3. Interpretation: the guide should produce interpretation according to a principle of 'naturalisation': "In its general form, transcultural interpretation takes the form of translation of the strangeness of a foreign culture into a cultural idiom familiar to the visitors". 4. Keying and Fabrication: a distinction is made between "keying" – a sort of performance

to present as authentic what is in fact a "staged" attraction – and "fabrication" – when it becomes apparent that the attractions illustrated by the guide have been made up. However, this distinction appears to be set up more in terms of degree than kind, although fabrication is given a definite moral bias, when Cohen illustrates it as "a type of activity which does not meet with general approval".

Conclusion/ recommendations. These aspects of the tourist guide's role seem to be perfectly suitable for translators and intercultural mediators too – particularly for those working in the field of tourism. As a matter of fact, three of them match rather closely Katan's Greimas-derived definition of the tripartite function of tourism discourse, consisting respectively of *vouloir* (to desire), *savoir* (to know) and *pouvoir* (to be able). These three functions or language modalities represent the promotional (*vouloir*), informative (*savoir*) and performative (*pouvoir*) aspects of texts. Katan makes clear that it is up to the translator to decide which function should prevail in any single text.

REFERENCES

1. Agorni M., 2012b, Questions of mediation in the translation of tourist texts, *Altre Modernità*, [S.I.], pp. 1-11.
2. Dann G., 1996, *The language of tourism: A sociolinguistic perspective*, CAB International, Wallingford, UK.
3. Katan D., 2012, Translating the tourist gaze: from 'heritage?' and culture to actual encounter, *Pasos* 10:4, pp. 83-95.
4. Katan D., 2014, Intercultural communication, mindful translation and squeezing 'culture' onto the screen, in Garzelli B. and Baldo M. (eds.), *Subtitling and intercultural communication European languages and beyond*, Edizioni ETS, Pisa, pp. 55-76.
5. Moscardo G., 1996, Mindful visitors: Heritage and tourism, *Annals of Tourism Research* 23:2, pp. 376-397.
6. Cohen E., 1985, The tourist guide: The origins, structure and dynamics of a role, *Annals of Tourism Research* 12, pp. 5-29.
7. Manca E., 2012, Translating the language of tourism across cultures: from functionally complete units of meaning to cultural equivalence, *Textus* 1, pp. 55-67.
8. Milton J., 2009, Translation studies and adaptation studies, in Pym A. and Perekrstenko A. (eds.), *Translation Research Projects 2, Intercultural Studies Group*, Tarragona, pp. 51-8.
9. Snell-Hornby M., 1998, *Translation Studies*, John Benjamins, Amsterdam and Philadelphia.
10. Venuti L., 1995, *The Translator's invisibility: a history of translation*, London and New York, Routledge.

UDK:811.133.1'362

Munosibxon ISHANJANOVA,
Andijon davlat chet tillari instituti dotsenti, f.f.b.f.d.(PhD)

FarDU dotsenti, f.f.f.d., Y.Nasriddinova taqrizi asosida

BOBURNOMANING FRANSUZ TILIDAGI TARJIMALARI XUSUSIDA

Annotatsiya

Ushbu maqolada Bobur merosi, uning shoh asari "Boburnoma"ning turli tillarga tarjimalar orqali butun dunyoda o'rganilganligi, jumladan, Yevropada birinchilardan bo'lib fransuz sharqshunolari tarjima qilib, asarni siyosiy, tarixiy, etnografik jihatlarini tadqiq etganlari yoritiladi. Shuningdek, fransuz tiliga tarjimasi YUNESKO tomonidan e'tirof etilganiga alohida urg'u beriladi.

Kalit so'zlar: Sharq adabiyoti, tarjimon mahorati, Boburnoma, Bobur merosi.

О ФРАНЦУЗСКИХ ПЕРЕВОДАХ БОБУРНОМЫ

Аннотация

В этой статье рассказывается о наследии Бабура, о том, как его шедевр "Баburnoma" изучался во всем мире посредством переводов на разные языки, в том числе о том, как французские востоковеды одними из первых в Европе перевели и исследовали политические, исторические, этнографические аспекты произведения. Также особое внимание уделяется тому факту, что перевод на французский язык признан ЮНЕСКО.

Ключевые слова: Восточная литература, навыки переводчика, Баburnoma, наследие Бабура.

FRENCH TRANSLATIONS OF THE BOBURNOMA

Annotation

This article deals the heritage of Babur, the study of his masterpiece the "Baburnoma", all over the world through translations into various languages, including the first French Orientalists in Europe to translate the work and research the political, historical, ethnographic aspects. Special emphasis is also placed on the UNESCO recognition of the translation into French.

Key words: Oriental literature, translator's skill, Boburnoma, Bobur's heritage.

Kirish. Bobur ijodining Yevropaga tarqalishi uning shoh asari "Boburnoma" bilan bog'liq. Bu asar dastlab Shayx Zayn tomonidan fors tiliga o'girilgan. Keyinchalik Mirzo Poyanda va Muhammad Quli Hisoriy, Abdurahim Xonixonon, Tog'ay Murod Qarluq Xatloniylar tarjima qilganlar. Ayrim Yevropa tillariga tarjimada fors tilidagi variantidan foydalanilgan.

Dunyo tillaridan golland tiliga Vitsen, ingliz tiliga J.Leyden, V.Erskin, R.M.Koldekot, F.Tolbot, L. King, A.Beverij, V.Tekston, nemis tilga A.Kayzir, V.Stamler, fransuz tiliga P.D.Kruteyl, B.Grammon, turk tiliga R.R.Arat, rus tiliga M.A.Sale, urdu tiliga M.Nosiriddin, R.Axtar Nadviy, Hasan Bek, hind tiliga Yu.Navalpuriy, qozoqchaga B.Kojabekov va I.Jemeney, uyg'ur tiliga H.Temur, xitoy tiliga V.Jilay, yapon tiliga E.Mano, ispanchaga M.Komas, arab tiliga M.Maxluf, fors-dariy tiliga Sh.Yorqin, italyan tiliga F.Pastore tarjima qilganlar [1].

Imiy manbalardan XIX asrda fransuz sharqshunos olimlari Bobur ijodini keng o'rgananlariga guvoh bo'lamiz. Jumladan, shoh asarni fransuz tiliga o'girish ishlari boshlanib, asarning lingvistik jihatlarini, siyosiy, etnografik xususiyatlarini olimlarning diqqatini tortadi. Shuningdek, Boburning adabiyotga bo'lgan e'tibori adabiyotshunos olimlarni ham yangi tadqiqotlarni amalga oshirishga undadi. Fransuz olimlari tomonidan Sharq adabiyotini o'rganish XX asrda jadal rivojlandi. Bunda Bobur va uning ijodiga bo'lgan qiziqish alohida ahamiyat kasb etib, ayniqsa, "Boburnoma"ni tarjimasi diqqat e'tiborda bo'ldi. Fransuz qomusiy lug'atlarida Bobur va uning ijodiga oid ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, Boburning umri davomida kechirgan voqealar F.Grenardning 1930 yilda nashr etilgan "Bobur - hind imperiyasining asoschisi" asarida bayon qilingan. Olimning ushbu kitobi Boburnoma kabi badiiy-tarixiy uslubda yaratilgan bo'lib, Bobur hayoti davomidagi voqealar ketma-ketligidan iborat.

Asarning Boburnomaga hamohang yozilishi quyidagi tasvirlarda seziladi: "Bobosi yurtini qo'lga kiritish orzusi amalga olmagan Bobur tog'asi yurtiga yo'l oladi. Tushkunlik kayfiyatini tark etish uchun quyidagi g'azalini bitadi:

Jonimdin o'zga yoru vafodor topmadim

Ko'nguldin o'zga mahrami asror topmadim.

Adabiyotlar tahlili. Grenard o'z kitobida

Boburnomadan farqli Boburning Hirot va Qobulda kechgan hayot yo'llarini kengroq yoritadi. Boburning bu vaqtda taxt uchun kurashuvchi sarkarda emas, nozik ta'b shoir sifatida gavdalanadi. F.Grenardning Bobur haqidagi kitobi shoh va shoirning ijodi va hayotini keng yoritib beruvchi manba sifatida baholanadi. Bobur "o'z ritmiga ega bo'lgan xassos shoir" deya ta'riflanadi [2]. Uning "Esdaliklar" asari faoliyatining turli davrlarda va turli makonlarda kechganligidan dalolat beradi. Mazkur risolada aks etgan Samarqand, Qobul va Hirot shaharlarining o'sha davrdagi ko'rinishini aks ettiruvchi sakkizta miniatyura uning ijodini yanada yorqin his etishga asos bo'ladi. F.Grenardning ushbu asari 1971 yilda ingliz tilga ham o'girildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Anri Klaprot

"Boburnoma"ni birinchilardan bo'lib fransuz tiliga o'girdi. Olim bobur shaxsi va ijodiga qiziqib, "Sulton Bobur yohud "Boburnoma" tarixiga oid kuzatishlar" nomli maqolasini chop etadi. Bu maqola orqali Bobur Yevropaga ilk bor taniladi. "Boburnoma" asarining fransuz tilidagi tarjimasi fransuz olimlari tomonidan ensiklopedik asar sifatida baholanib, Osiyo xalqlari qimmatbaho manbasi deya izohlanadi.

Asarning asl nushasi eski o'zbek (Chig'atoy) tilida yozilgan (taxminan 1518/19—1530). «Boburnoma», shuningdek, «Boburiya», «Voqeoti Bobur», «Voqeanoma», «Tuzuki Boburiy», «Tabaqoti Boburiy», «Tavorixi Boburiy» kabi nomlar bilan ham ma'lum. Boburning o'zi esa «Vaqqo» va «Tarix» degan nomlarni ishlatgan.

Bobur asariga hech qanday muqaddimava kirish so'z yozmagan. u bu asarida o'zining hayoti 12 yoshida Farg'ona taxtiga o'tirishidan boshlab, umri davomidagi kechinmalarini hikoya qiladi. Asrda geografik hududlardan Farg'ona, Kobul, Hindiston ko'proq tilga olinadi va tavsiflanadi. Bobur voqealarni asl ko'rganicha, yillari bilan aniq yoritadi.

Tahllillar va natijalar. YuNESKO tomonidan 1983 - yil Boburning 500 yilligi nishonlandi va fransuz sharqshunoslari ushbu sana munosabati bilan "Boburnoma"ning yangi tahrirdagi fransuzcha tarjimasini taqdim etdilar. Parij nashriyotlarida chop etilgan asar 478 sahifadan iborat bo'lib, Jan Lui Bake-Grammon tomonidan amalga oshirilgan. Asar so'zboshi boburshunos olimlar tomonidan bitilib, unda Boburning imperiyani barpo qilishdagi mashaqqati, Boburnoma asarining yaratilishi va dunyoga yuz tutishi xususida ma'lumotlar berilgan. Jan Lui Bake-Grammon qalamiga mansub tarjima 1981 - yil Xalqaro tarjimonlar fedratsiyasi tomonida munosib taqdirlandi. Mazkur tarjima "Bobur Movarounnahrda", Bobur Afg'onistonda", "Bobur Hindistonda" kabi uch qismdan tashkil topgan. Bunda Boburnomaning har bir yurtga aloqador qismi o'sha yurt olimlari kirish so'zlari bilan boshlanishi diqqatga molik. O'zbek olimasi Sabohat Azimova "Bobur Movarounnahrda", Afg'onistonlik olim Abdulhay Habiby "Bobur Afg'onistonda", Kashmir universiteti professori Muhibil Hasan "Bobur Hindistonda" qismlariga so'zboshi yozganlar. 1985 - yil tarjima asari qayta nashrdan chiqadi, bunda avvalgi nashrdan kitobning sifatiga emas, ma'lumotlarning kengligi, boyitilganligi, minityura bezaklari qo'shilganligi bilan farqlanadi. Asarning ikkinchi tarjima nashriga professor A.Mishel so'zboshi yozadi. Unda, jumladan, janglar, g'alaba, mag'lubiyatlar, kelishuvlar - bular barchasi shubhadan holi tarzda, Boburning xotiralari, fikrlar, zaifliklar, yurak dardlari sodda va muholag'asiz hikoya qilinganini e'tirof etadi [3]. Ushbu kechinmalar yozuvchi tomonidan mohirona yoritilganki, bu o'quvchida jonli tasvirni uyg'otadi.

"Boburnoma" asarining Dehli muzeyida saqlanayotgan qo'lyozmasi uchun ishlangan ellikdan ortiq miniatyura va o'ttizdan ziyod asarga oid zamonaviy fotosuratlar ham ikkinchi nashrdagi tarjima asardan o'rin olgan. Asar ilovalarida Sabohat Azimjonovanning "Xatti Boburiy" xususidagi ilmy maqolasi faksimelsi ham kiritilgan.

Yana bir fransuz olimi Jan-Pol-Ru Boburnomani to'liq tarjimasini yaratadi [4]. Olim 1925 - yil Parijda tug'ilgan va Osiyo tillari milliy instituti va Luvr institutida o'qigan. 27 yoshida milliy tadqiqot markazida ish boshlagan. Luvr institutida professor ilmiy darajasini olgan va u erda Islom san'atidan dars bergan. U Sharq, Osiyo va din tarixiga bag'ishlab ko'plab ilmiy asarlar yozgan. U turk va mo'g'il xalqlari va mifologiyasining bilimdoni sifatida mashhur bo'ldi. Olim Parijda katta saroy va Oranjeriyda ikkita Islom san'ati ko'rgazmasini tashkil qildi. Shu tariqa ommani Islom san'atiga qiziqishini oshirishda xissa qo'shib, Luvr muzeyida Islom san'ati bo'limini tashkil qildi. 1997 - yil «Temurlang», 1991 - yil «O'rta Osiyo tarixi va sivilizatsiyasi», 1986 - yil «Bobur, Buyuk mo'g'ullar tarixi» asarlarini yaratdi. F.Grenard ham Bobur haqida fikrlarini yozishni boshlar ekan, har gal "Nega Bobur?" deya xitob qiladi [2].

Boburni G'arbda haqiqatan ham kam bilishar edi. U bizning tariximizga to'g'ridan to'g'ri kirib kelgan shaxslardan bo'lmay, uning ovozi uzoqdan, biz bilmagan dunyodan kelgan deya yozadi. Lekin olim Bobur haqida dastlabki ma'lumotlardaning ucha maftun bo'lganligini aytadi. Yozuvchi agar o'zi yoqtirmasa shaxsga yoki asarga umrini baxshida qila olmaydi. Bir asarni tarflash uchun nafrat yoki kuchli muxabbat bo'lishi kerak. Ru Bobur haqida yozish uchun u bilan zohiran rishta bog'laydi. Eng avval uning nevarasi Akbarshohning siyosiy faoliyatlarini o'rganadi. So'ng uning ko'zlari qamashib, uning ajdodi Hindistonni

bunyod qilganligini anglab, Hindiston sari otlanadi. U Boburni uchratdim deb yozadi. Bobur yozgan ko'chalardan yurib uning qabriga boradi va u yerda oxirat va jannatni kutib yotgan Bobur oldida sukut saqlaydi. "O'shandan buyon uni tark etmadim, she'rlarini o'qidim, u bosgan izlarni bosib o'tishga harakat qildim" - deydi. Olim Bobur qo'msab yotgan Samarqand, Xiro, Qunduz, Buxoroga yo'l oladi va u tug'ilib o'sgan Andijonga kirishga ruxsat olmay yana Samarqandga qaytadi. Boburni Hind sari qo'ygan qadamlari Chvatning g'aroyib shahri Ko'xat orqali Xanbarga, so'ngra Dehli, Agra, Loxarga boradi. Boburda katta tassurot qoldirgan G'aznaning janubidagi katta ko'lni, maydon vodiysini kezib chiqadi va Istalif bozoridan kesib chiqib Bobur ektirgan, hozirda juda qarib qolgan, daraxtlarni ostida dam oladi. Napoleon yoki Sezar haqida yozmoqchi bo'lsang xonadan chiqmay yozish mumkin, lekin Bobur haqida yozish uchun, albatta, joylarni, tirik guvohlarni ko'rish kerak, deya ta'kidlaydi. To'g'ri, Bobur davridagidan ko'ra shaharlar o'zgargan, lekin ayrim qishloqlar, urf-odatlar, bayramlar, marosimlar uchun tikilgan liboslar o'zgarmagan. Bobur o'z xato va kamchiliklarini tan ola bilgan mard inson. Inson Allohga iltijo qilganda qanchalik sofdil bo'lsa, Bobur shunday aldamaydi. U o'z asarida ham o'z kamchiliklarini guvohlari yo'q bo'lsa-da tan olib yozadi. Boburnoma Hindiston ta'rifi to'liq keltirilgan Al-Beruniyning Hindiston asaridan keyingi eng sara ma'lumotlarni o'z ichiga olgan asardir. J.Ru Boburning ustunlik tomonlarini izohlashda Temuriylar Uyg'onish davrining davomchisi, iqbollari shoh deya ta'riflanadi. Lekin janglar, siyosiy kelishmovchiliklar tufayli davlat tanazzulga ham uchragan. Lekin Bobur shoirlik tabiati bilan yengilmadi. Bobur davridagi kabi fanda, san'atda, rassomchilikda, qurilishda, raqs, musiqa, adabiyot, hunarmandchilikda bunday cho'qqilar zabt etilmagan edi.

Temuriylar davridagi ko'p narsalar yo'qolib ketgan bo'lsa-da, bugungi kunda qad ko'tarib turgan Samarqand davrining shuhratidan darak beradi. Xirotning salobati ham u tufayli ekanligi qayd qilinadi. Bobur o'z asarida Uyg'onish davri hayotini qayta gavdalantirdi. Bobur o'zining boshidan kechirganlarini yozar ekan, hayot shoh uchun ham oson bo'lmaganligi kuzatiladi. Unda aql bovar qilmaydigan sarguzashtlar, hayotiy voqealar aks etadi.

Bobur o'n yillar davomida taqdimning hamma ko'rguliklarini boshidan o'tkazdi. Omad unga uch marotaba Samarqandni in'om qildi. Lekin yaqinlarning birlashmagani, unga bo'lgan xiyonatlar uni yana Hindiston sari chorlaydi. U Sezardan ustun bo'lmasa-da, tomirida mug'ul va turk qonlari oqayotgan jasur podshoh bo'lib, Temur va Chingizxonga bekorga qiyoslanmagan bo'lar edi. Bobur Buyuk mo'g'ullar imperiyasiga tamal toshini qo'ydi, uning o'g'illari va nabiralari, u olib borayotgan ishlarni Hindiston bo'ylab mustahkamladilar. Boburning avlodlari Xumoyun, Akbar, Jahongir, Shoh Jahon, Avrangzeb uzoq davr xukm surdilar. 1756 - yilgi Britaniyaning istilochi yurishi Hindistonni talagan bo'lsa, 1857 - yilgi Sipay qo'zg'olonidan keyingacha ma'lum vaqt o'z holicha qoldirdilar. Shunda Angliya qirolichasi 1877 - yili Boburning imperiyasi toji bilan boshini bezaydi, u Boburning vorisi sifatida imperiyani tikladi. Bobur asos solgan imperiya qulamaydi, balki tojdorlarni o'zgartiradi xolos.

Xenri do' Manterlan «ko'p hollarda buyuk odam bilan mashhur odam almashirib yuboriladi. Bobur mashhur odam emas, u oddiygina buyuk odam» deb ta'riflaydi [5].

Xulosa. Bobur ijodini chuqur o'rgangan va «Boburnoma»ni tarjima qilgan fransuz sharqshunos yozuvchilari A.J.Klaprot, A.Longpere, M.Langle, A.Pave de Kurteyl, F.Grenard, Bake-Grammon Sharq adabiyotini Yevropada rivoj topishida Bobur merosini tanishtirishda, shuningdek, Bobur merosini tarixiy-etnografik, bibliografik hamda lingvistik jihatdan tavsif qilish bilan Yevropada boburshunoslikning rivojiga ulkan hissa qo'shdilar. Bobur

asarlarini Yevropada o'rganilishi o'zbek adabiyotini jahonga yuz tutishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, butun dunyo olimlarining Boburnomani hali o'rganilmagan jihatlari

ustida izlanishlar olib borishi keng ommani asarga bo'lgan qiziqishini yanada oshiradi.

ADABIYOTLAR

1. https://uza.uz/oz/posts/dunyo-olimlari-nigohida-bolgan-boburnoma-italyan-tilida_498108
2. Fernand Grenard, Baber: Fondateur de l'empire des Indes 1483-1530, Paris, 1930.
3. Холбеков М. Ўзбек адабиёти Францияда. — Тошкент, 1988.
4. A.Pavet de Courteille. Memoire de Baber(Traduit pour la premiere fois sur le texte djagatai par. A.Pavet de Courteille - edition, 1871.
5. Fernand Grenard. Baber first of the Moghuls, Thornton Butterworth Limited, - London, 1931. -p. 272.

Dilnoza YO'LDOSHEVA,
NavDPI tayanch doktoranti
E-mail: dilnozayuldasheva1994@gmail.com.

NavDPI O'zbek tilshunosligi kafedrasida professori, filologiya fanlari doktori R.N.Yusubova taqrizi asosida

O'ZBEK TARIXIY DRAMALARIDA AFFIKSAL, LEKSIK VA LEKSIK-AFFIKSAL PLEONAZMNING QO'LLANILISHI

Аннотация

Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikda kuzatilgan eng keskin muammolar orasida xabarning ortiqchaligi–pleonazm hodisasining o'zbek tarixiy dramalarida qo'llanilishi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Pleonazm, tautologiya, takror so'z, pragmatika, kognitiv tilshunoslik.

В УЗБЕКСКИХ ИСТОРИЧЕСКИХ ДРАМАХ АФФИКСАЛЬНОГО ПЛЕОНАЗМА, ЛЕКСИЧЕСКОГО И ЛЕКСИКО-АФФИКСАЛЬНОГО ПЛЕОНАЗМА

Аннотация

В данной статье одной из наиболее острых проблем, наблюдаемых в современном языкознании, является использование феномена плеоназма в узбекских исторических текстах.

Ключевые слова: Плеоназм, тавтология, повтор, прагматика, когнитивная лингвистика.

IN UZBEK HISTORICAL DRAMAS USE OF AFFIXAL, LEXICAL AND LEXICAL-AFFIXAL PLEONASM

Annotation

In this article, one of the most acute problems observed in modern linguistics is the use of the phenomenon of pleonasm in Uzbek historical dramas.

Key words: Pleonasm, tautology, repetition, pragmatics, cognitive linguistics.

Kirish. Mamlakatimizda so'nggi yillarda o'zbek tilining nufuzini va mavqeyini oshirishga mutassil va muntazam e'tibor berilmoqda. Davlat tilining sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish, mamlakatimizda istiqomat qiladigan barcha millat va elatlar tillarini rivojlantirish maqsadida keng va teng imkoniyatlar yaratish masalasiga jiddiy kirishilgan ekan, o'zbek tilining amaliy jihatlarini, shu ma'noda, tejamlilik va ortiqchalikning lingvopoetik imkoniyatlarini chuqur o'rganmasdan bo'lmaydi.

Adabiy asarning abadiy asar darajasiga ko'tarila bilishi uning lisoniy tarkibi va asar muallifining badiiy ifoda balog'atiga bog'liq ekanligi shubhasiz. Shunday ekan, har qanday adabiy asarning mohiyatini xolis baholamoq uchun, eng avvalo, uning lisoniy tarkibining o'ziga xosligi tahlil etilmog'i lozim. Bugungi kunda o'zbek adabiy tili yuksak taraqqiy etgan adabiy tillardan biriga aylandi. Bu, o'z navbatida, tilshunoslarimiz oldiga bir qator murakkab vazifalarni qo'ymoqda. Adabiy tilning qonuniyatlarini, adabiy til normalarining umumiy holatini, undagi turg'un va noturg'un hodisalarni chuqurroq tekshirmay turib, adabiy tilning nutq madaniyati haqida gapirish, adabiy-normativ tavsiyalar berish aslo mumkin emas.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Zamonaviy tilshunoslikda xususan, yevropa, rus, turkiy tilshunoslikda nutqda kuzatilgan eng keskin muammolar orasida til va nutqda xabarning ortiqchaligi bevosita lingvistik hodisa - pleonazm bilan bog'liq. Tilning ortiqchaligini o'rganish uzoq tarixga ega. Ushbu hodisaga qiziqish antik davrda tasvirlangan bo'lib, u ritorika va stilistika doirasida ko'rib chiqilgan, ammo tautologiya va pleonazmni va ularning tabiiy tillardagi noaniq rolini o'rganishning uslubiy asoslari faqat XIX asr tilshunoslari tomonidan yaratilgan. A.M.Bushuy ta'kidlaganidek: «Antik tilshunoslikdan boshlab (Dionisiy,

Galikarnasskiy, Kvintiliop, Donat va boshqalar) bugungi kunimizga qadar pleonazm masalasi bo'yicha turli konsepsiyalar oldinga surilgan». Turkologiyada birinchi bo'lib G.F.Blagova o'z maqolasida turkiy tillardagi affiksali pleonazmni qiyosiy-tarixiy va areal-lingvistik tahlil qildi. G.D.Adjibekova, M.Turobovalarning maqolalari ham pleonazm hodisasining ma'lum tomonlarini yoritishda alohida o'rin tutadi. Lingvistik adabiyotlarda "pleonazm" termini ko'pincha tautologiya, dittalogiya, perissologiya, reduplikatsiya, takror so'zlar kabi hodisalar bilan qorishtirib yuboriladi. Bu terminlarning har biri o'z xususiyatiga ega. Ular tilshunoslikdagi bir xil hodisalarning turli atamaları emas. Nutqiy ortiqchalik pleonazm shaklida bo'lishi mumkin. Pleonazm-ko'p hollarda teng ma'noli (bir xil ma'noli) elementlarning "ortiqcha" qo'llanishidan hosil bo'ladi. [Розенталь Д. Э., Тебенкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. М., 1976. С. 286.]

Tilshunoslikda "pleonazm" termini turlicha talqin qilinadi. Ba'zi tilshunoslar bu terminning lug'aviy ma'nosidan kelib chiqib har qanday "ortiqchalik", ya'ni "pleonazm-til vositalarini ortiqcha qo'llashdir", deb qaraydilar.

Bizning fikrimizcha, tildagi pleonazm hodisasi qonuniy va tabiiy hodisadir. Pleonazm til ekonomiyasiga zid bo'lgan hodisa bo'lsa-da, ayni paytda, dialektik o'zaro bog'liqdir. Ma'lumki, pleonazm nutqdagi ortiqchalik natijasida vujudga keladi. Pleonazm uchun mavjud ma'noning qayta takrorlanishi asosdir. Bu o'rinda pleonazmning takror so'zlardan farqi haqida ham qisqacha to'xtab o'taylik. Pleonazm va takror so'zlar, avvalo, modellariga ko'ra farqlanadi, ya'ni leksik pleonazmlarda so'zlar o'zaro aniqlovchi-aniqlanmish munosabatda bo'ladi. Takror so'zlarda esa so'zlar bir-biriga tobe bo'lmaydi va defis orqali yoziladi. Pleonazmda takrorlanayotgan formalar orasidagi farq stilistik

tomondan bo'ladi yoki takrorning biri tamoman ortiqcha bo'ladi.

She'riyat mulkida o'lmas asarlar yaratib, butun dunyoni lol etgan, o'zining ta'biri bilan aytganda, Xitoydan Xurosongacha bo'lgan yerlarni turk nazmida yaqqalam aylagan buyuk shoir nizomiddin Mir Alisher hazratlari hamisha hurmat va ehtirom ila tilga olinadi. Xususan, Navoiy haqida yozilgan asarlar ham adabiyotda va tilda o'rganilayotgan muhim manba bo'lib hisoblanadi. Bugungi kunda o'zbek adabiy tili yuksak taraqqiy etgan adabiy tillardan biriga aylandi. Adabiy asarlarning lisoniy xususiyatlarini o'rganish buguni kunning muhim vazifalaridan biri bo'lib kelmoqda. Navoiy hayot yo'liga bag'ishlangan asarlar o'zbek adabiyotida salmoqli. Bugungi maqolamizda Iqbol Mirzoning "Samarqand sayqali" dramasida qo'llanilgan ortiqchalilik xususida to'xtalamiz.

Poetik nutq badiiy niyatni aniq, obrazli ifodalashni talab qiladi, leksik ortiqchalik asosida biror ma'noni to'laroq, yorqinroq ifodalash uchun sinonimlarning ketma-ket qo'llanishi bunga to'la mos keladi. Sinonimlarning "funktional aspekti bevosita turli matnlarda qo'llanishi va bir-birini almashtira olish va olmasligini, bunday almashtirishlardan yuzaga keladigan samara, ularning muallif ijodiy va g'oyaviy niyatining amalga oshuviga xizmati bilan aniqlanadi". [Shamsiddinov H. O'zbek tilida so'zlarning funksional-semantik sinonimlari: Filol. fan. d-ri.. diss. avtoref. – T., 1999. 5-b.] Adabiy asarlarda bir so'z ifodalayotgan ma'noning ikkinchi so'z ma'nosi bilan takrorlash leksik ortiqchalik sanalib, bunday o'rinlarda lingvopoetik funktsiya ko'zda tutilgan bo'ladi.

Badiiy asar, dramalarda ko'pincha so'zlarning ma'nosi o'xshatish qurilmasi asosida tasvirlanadi, "...o'xshatish qurilmasi tarkibidagi asos nimani anglatga (odatda, u belgi bildiradi), etalon ham ma'nosining shunday belgi bildirishiga ko'ra qurilma tarkibiga kiritiladi". [Tojimatov . Sifat sememasining reallashuviga kontekst: Filol. fan.. nomz. ... diss. – T., 2007. 19-b.]

Yengil hoy-u havas, vujud sevgisi [Iqbol Mirzo.Samarqand sayqali."Sharq yulduzi", 2016. 3-son.52-bet]

Bu kabi o'xshatish qurilmalari tarkibida xususiyat nomi ya'ni "yengil" (sifatlovchi) asos sifatida, shu xususiyat mansub bo'lgan narsa-predmet nomi "hoyu havas" leksemasi (aniqlanmish) etalon sifatida keltiriladi. Agar sinonim yoki semantik jihatdan yaqin bo'lgan so'zlar leksik birlik sifatida birikib o'zaro aniqlovchi-aniqlanmish munosabatida bo'lsa, ular leksik pleonazmlar hisoblanadi. [Аджибекова Г. Д. Место плеоназмов в системе средств языковой изоматности (на материале современного казахского языка) //С Т.1982. С 59.]

Munofiq nokaslar qutqusi sabab

Yer yuzi aylanmish jang maydoniga. [30]

Bunday tautologik xarakterdagi pleonazmlar ko'pincha boshqa tillardan qabul qilingan so'zning ma'nosini anglatmaslik yoki hisobga olmaslik natijasida, unga shu so'zning o'zbekcha sinonimini kontakt holatda qo'llash tufayli vujudga keladi. Pleonazm-bir xil yoki sinonimik ifoda vositalarining, ya'ni til birliklarining semantik jihatdan takror holda bo'lishidir. Bunday ortiqchalik asosan stilistik funktsiya bajarishga asoslanadi. Ma'lumki, pleonazm ekonomiya prinsipiga zid hodisadir. Biroq shunga qaramay u stilistikada muhim o'rinni egallaydi. Bu hodisa ko'pincha og'zaki va badiiy nutqda kuzatiladi.

Dramada leksik pleonazm bilan birga affiksali pleonazmni ham ko'plab uchratishimiz mumkin. Affiksali pleonazm bir xil leksik yoki grammatik: ma'noni bildiruvchi affikslarning takror qo'llanishi natijasida sodir bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yoritishda analiz, sintez, chog'ishtirma, tasnifiy tahlil usullaridan foydalandi.

Tahlil va natijalar. Shunisi xarakterliki, affiksali pleonazmning bu tipida pleonastik qo'llanayotgan affiks tamoman ortiqcha bo'lmaydi, balki ular stilistik funktsiya bajaradi. Bu hol o'zbek tilida gapning uyushiq bo'laklarida ko'plab uchraydi. Bir xil affiks har bir uyushiq bo'lakda takrorlanib, uyushiq bo'laklar forma jihatidan ham tenglikka ega bo'ladi. Bunda pleonastik qo'llanayotgan affiks uyushiq bo'laklarning har birining mustaqilligini, ayrimligini chizib, ta'kid bilan ko'rsatish uchun xizmat qiladi.

To'fonlar, dovullar dag'dag'a solar [17]

Uyushiq bo'laklarda (otlar uyushib kelganda) affikslarning pleonastik qo'llanishi asosan uch xil grammatik kategoriya: son, kelishik va egalik kategoriyasi ko'rsatkichlari doirasida kuzatiladi.

Egalik:

Mushfig'im, munisim, g'ambodam onam!..[17].

Mening ham vazifam, burchim bor ayon [60].

Kelishik:

Tushum kelishigi: Ipak sabolari, yayloqlarini,

To'lin oydek kumush olmalarini...

Unutib bo'lurmi madrasalarni,

Falakka nur sochgan maqbaralarni? [65].

Jo'nalish kelishigi: Shunday nozaninga, shunday sevgiga [53].

Bulardan ne naf bor ulusga, fanga [42].

Ko'plik: Xabar topmaganmi xesh-aqrabolar?

Qaydadir huzurbaxsh bodi sabolar? [4].

Kelishik + egalik:

Dilimni, tilimni bog'lagan pari [51].

Uyushib kelgan otlarda -lar affiksi ikki xil ishlatiladi:

1. Uyushuvchilarning har biriga qo'shiladi va leksemaning semantikasiga bog'liq holda har xil ma'noni ifodalaydi:

Ajib naqshlari, peshravlari bor [34].

2.Uyushuvchilarga yaxlitlovchi forma sifatida qo'shiladi, bunda -lar affiksi ko'plik, jamlash ma'nosini ifodalaydi:

Bog'i Jahonnamo, bog'i Dilkusho,

Bog'i Baland... bori temuriy bog'lar...[65].

Bunday qo'llanishlarning faqat birinchisidagina pleonastik qo'llanish kuzatiladi. Bundan tashqari, -lari affiksi hurmat ma'nosini ifodalash uchun ham qo'llaniladi:

Lutfiy hazratlari shu baytingizga

Almashmoq bo'lganmi butun ijodin? [35].

-lar affiksi ma'no kuchaytirish uchun ham xizmat qiladi. Quyidagi misolda buncha miqdor olmoshi orqali ma'noning kuchayganligi, unga -lar affiksini qo'shib belgi miqdori yanada orttirilganligini ko'rish mumkin:

Oh, bunchalar go'zal, bunchalar mahzun! [37].

Kelishik va egalik affikslarining uyushiq bo'laklarda pleonastik qo'llanishi ham ma'lum xususiyatlarga ega. Kelishik va egalik kategoriya ko'rsatkichlarining uyushiq bo'laklarda pleonastik qo'llanishi, ko'plik affiksi (-lar) ning pleonastik qo'llanishidan asosan ikki xususiyati bilan ajralib turadi. Birinchidan, uyushiq bo'laklarning har birida kelishik yoki egalik affikslari takrorlansa har doim ham pleonastik qo'llanishni uchratamiz, ikkinchidan, kelishik va egalik affikslarining uyushiq bo'laklarda pleonastik qo'llanishi -lar affiksiga qaraganda nutq situatsiyasida, kontekstda aniqroq ko'rinib turadi. Kelishik kategoriyasi sintaktik munosabat ko'rsatish uchun xizmat qilib, bu affikslar so'zning morfematik tarkibida odatda tugallovchi forma bo'ladi[1].

Shu sababli ham kelishik affiksi ko'pincha uyushiq bo'laklarning har biriga alohida-alohida qo'shib pleonastik qo'llanishni vujudga keltiradi. Bu hol barcha kelishiklar doirasida uchrashi mumkin. Ba'zan gapda bog'lovchi

takrorlansa, odatda uyushiq bo'laklardagi son, kelishik va egalik affikslari ham takrorlanadi.

Na farzand diydori, na ro'zg'or tinchi,

Na dil halovati, na orzu havas [57].

Juft so'zlarda affikslarning distant holatda pleonastik qo'llanishi ularning har bir komponentiga alohida-alohida affiks qo'shish orqali vujudga keladi: bolali-chaqali, sonsiz-sanoqsiz, qo'llik-oyoqli kabi.

Bizningcha bunday pleonastik qo'llanishning asosiy sabablari quyidagilar:

1. Ma'lumki, juft so'zlarning komponentlari bir- biriga tobe bo'lmaydi, ularning har biri nisbiy mustaqillikka, o'z urg'usiga ega bo'ladi. Shu bilan birga, ular grammatik forma jihatdan ham tenglikka intiladi, natijada ma'lum bir affiks pleonastik ravishda bo'lsa ham har ikki komponentga qo'shiladi: sog'lik-salomatlik tarzida.

2. Juft so'zda uning ikkala komponenti bir so'z turkumiga oid bo'ladi. Ot + ot modelidagi juft so'zlarga -li affiksi qo'shilishi bilan so'nggi komponent sifatga aylanadi: ota-onali kabi. Odatda ikki so'z turkumiga mansub bo'lgan so'zlardan juft so'z tashkil topa olmaydi. Shu sababli birinchi komponentga ham -li affiksi pleonastik tarzda qo'shiladi: uyli-joyli, otali-onali, qo'lli-oyoqli, aqlli-hushli shaklida.

3. Juft so'zlarning komponentlarini alohida-alohida chizib ko'rsatish, ta'kidlash uchun, ya'ni stilistik talab natijasida affikslar pleonastik qo'llanadi.

Uyli-joyli qilib, juftini topib,

Ro'zg'or qurishiga bosh bo'lmog'i shart [47].

Dramalarning boshqa adabiy asarlardan farqli jihatlari til birliklarining poetik mazmun salmog'ini oshirish maqsadida nisbatan ortiqcha ishlatilishida ko'rinadi. Leksik ortiqchalikda sinonimik munosabatdagi leksemalarning, ya'ni til birliklarining semantik jihatdan takror holda kelishi mazmunni aniqlashtirish, takrorning oldini olish maqsadi bilan hosil qilinadi. Quyidagi misolda predmetning ko'pligini ifodalash uchun g'ujg'on leksemasidan ham ko'plik formasidan ya'ni -lar affiksidan foydalanilgan:

Oy to'garagida g'ujg'on yulduzlar [40].

Va yana necha el, uluslar sargardon [17].

Yuqorida keltirilgan misrada leksik-affiksali ko'plik formasi birgalikda qo'llanilgan.

Xulosa. Shunday qilib, affiksali va leksik-affiksali pleonazmlarni o'rganish, uning tiplarini, qonuniyatlarini ishlab chiqish amaliy ahamiyatga ega bo'lishi bilan bir qatorda, tilning nazariy tomoni uchun ham, uning rivojlanish tendensiyalarini aniqlash uchun ham juda muhimdir.

ADABIYOTLAR

1. Mahkamov N. Adabiy norma va pleonazm. T.: Fan, 1988. 17-bet.
2. Аджибекова Г. Д. Место плеоназмов в системе средств языковой избирательности (на материале современного казахского языка) // С Т. 1982. С 59.
3. Розенталь Д. Э., Тебенкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. М., 1976. С. 286.
4. Shamsiddinov H. O'zbek tilida so'zlarning funksional-semantik sinonimlari: Filol. fan. d-r. diss. avtoref. – T., 1999. 5-b.
5. Tojimatov . Sifat sememasining reallashuvida kontekst: Filol. fan.. nomz. ... diss. – T., 2007. 19-b.

Shaxnoza KARIMOVA

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti

E-mail: shahnozasyid@gmail.com

O'zRFA professori, f.f.d. U.Hamdammov taqrizi asosida

SOME REFLECTIONS ON THE THEORY OF ARTISTIC PSYCHOLOGISM

Annotation

In this study it has been examined the views on the theory of artistic psychologism and psychoanalysis, in particular, the process and theoretical foundations of its historical formation, the features of its historical formation, the features of the two directions and by whom it is studied in the world literary researches. In the area of artistic psychologism A.Esin, in psychoanalysis Z. Freud and C.Jung. Information is also given on Jung's theoretical views that emerged from his many years of research, as well as its application in practice. Also the role and significance of psychoanalysis theory in portraying the inner experiences and psyche of human beings in a work of fiction are substantiated by scientific analysis. Also partially emphasized is the issue of reflection and influence of psychoanalytic approaches in a work of fiction, through which a writer goes through in his creative process.

Key words: Psychoanalysis, artistic psychologism, psychobiography, method, analysis, theory.

НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ О ТЕОРИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПСИХОЛИЗМА

Аннотация

В данной статье исследуются взгляды на теорию художественного психологизма и психоанализа. В частности, рассматривается процесс и теоретические основы его исторического становления, особенности двух направлений и кем он изучается в мировом литературоведении (в области художественного психологизма труды А. Есина, в психоанализе З. Фрейда и К. Юнга). Также приводится информация о теоретических взглядах Юнга, возникших в результате его многолетних исследований и о применении их на практике. Кроме того, научным анализом обоснованы роль и значение теории психоанализа в изображении внутренних переживаний и психики литературного персонажа в художественном произведении. При этом частично акцентируется внимание на вопросе отражения и влияния психоаналитических подходов в художественном произведении, через которые проходит писатель в своем творческом процессе.

Ключевые слова: Психоанализ, художественный психологизм, психобиография, метод, анализ, теория.

BADIIY PSIXOLOGIZM NAZARIYASIGA OID AYRIM MULOHAZALAR

Annotatsiya

Mazkur maqolada badiiy psixologizm va psixoanaliz nazariyasiga oid qarashlar tadqiq etilgan bo'lib, xususan, uning tarixiy shakllanish jarayoni va nazariy asoslari, ikki yo'nalishning xususiyatlari va jahon adabiyotshunosligida kimlar tomonidan o'rganilgani haqida fikr yuritiladi. Badiiy psixologizm sohasida A.Yesin, psixoanalizda Z.Freyd va K.Yungning uzoq yillar davomida olib borgan tadqiqotlari natijasida yuzaga kelgan nazariy qarashlari, uning amaliyotga tadbiri xususida ham ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, badiiy asarda insonning ichki kechinmalari va ruhiyatini tasvirlashda psixoanaliz nazariyasining o'rni va ahamiyati ilmiy tahlillar orqali asoslab berilgan. Yozuvchi ijodiy jarayonida kechadigan psixoanalitik yondashuvlarning badiiy asardagi aksi va ta'siri masalasiga ham qisman e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Psixoanaliz, badiiy psixologizm, psixobiografiya, metod, tahlil, nazariya.

Kirish. Badiiy adabiyot uzoq asrlar davomida inson ruhiyatini aks ettirish va tushunib yetishda eng oddiy va birlamchi vosita bo'lib xizmat qilgan. Darhaqiqat, adabiyotshunoslik badiiy asarning estetik qiymatini belgilash bilan bir qatorda, inson va uning ruhiyatini o'rganish borasidagi dastlabki mustaqil fan sifatida ham e'tirof etilgan. Adabiyotshunoslik badiiy asarlarda turli xil shakl va vositalar bilan aks etgan inson xatti-harakatlari va uning ruhiy holatini tahlil qilish bilan insonshunoslik fanining rivojlanishiga turtki bo'lgan desak mubolag'a bo'lmaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Dunyo adabiyotshunosligida badiiy psixologizm va psixoanaliz masalasi keng qamrovli o'rganilgan masalalardan biri hisoblanadi. Badiiy psixologizm tushunchasi dastlab N.Chernishevskiy [12] tomonidan kiritilgan bo'lsa-da, badiiy psixologizmning nazariy asoslari A.B.Yesin [1] tomonidan asoslangan. G'arb mamlakatlarida badiiy psixologizm va psixoanaliz masalasi Z.Freyd [3] va uning izdoshlari tomonidan tadqiq etilgan. Bugungi kun adabiyotshunosligida esa har ikki yo'nalishning badiiy asar tahlilida tutgan o'rni nuqati nazaridan o'rganish tendensiyasi ham kuzatilmoqda. Bu

borada M.Миколайчик [7], H.Umurov [10] va P.Kenjavevaning [8:241] ishlari muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi. Adabiyotshunoslikning yangi izlanish yo'nalishlaridan biri hisoblangan badiiy psixologizm va psixoanaliz metodlarining tadqiqot doirasida qiyosiy tadqiqi amalga oshirildi. Kuzatishlarimiz natijasida badiiy psixologizmning va psixoanaliz metodining negizlari, nazariy asoslari va kelib chiqish xususiyatlari tahlili amalga oshirildi. Badiiy asardagi psixologizm mezonlarini aniqlashda psixologik tahlil usulidan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Tarix, san'at va falsafa singari fanlar bilan o'zaro hamnafaslikda shakllangan adabiyotshunoslikning nazariyasi, xususan uning psixologiya bilan bog'liq sohasi nisbatan yangiligi sabab bugungi kunda ham dolzarb va to'laqonli o'rganilmagan sohalardan biri bo'lib qolmoqda. Badiiy asarda doimiy ravishda o'z aksini topgan inson va uning ruhiy kechinmalariga bo'lgan e'tibor adabiyotshunoslikning ob'yektiga aylanishi, fikrimizcha, nemis faylasufi V.Dilteyning inson ruhiyati ixtirosi bilan bog'liq. Adabiyotshunoslik nazariyasida tarixiy-psixologik deb nomlanuvchi Diltey maktabining asosiy mohiyati badiiy

asar tahlilida tarixiy-psixologik va ruhiy tasvir yondashuvlarining sintezlashuvida namoyon bo'ladi. Bu yo'nalish vakillari inson ichki kechinmalarini badiiy asar markaziga qo'yib, unga sub'yekt ijodkor, ob'yekt davr birligi sifatida qarashadi va har bir ijodkorni "ruh tarixi"dagi o'ziga xos individual hodisa sifatida baholaydi [14]. Natijada ular badiiy asar tahlili markaziga ruhiyat tushunchasini olib kirishga muvaffaq bo'lishadi. Albatta, badiiy asarda inson ruhiy kechinmalari va uning qirralari Dilteyning kashfiyotiga qadar ham mavjud bo'lgan. Bu haqida A.B.Yesin o'z tadqiqotida shunday deydi: inson ruhiy kechinmalarini ochish va uni yoritish qadimgi yunon antik adabiyotida ham kuzatilgan bo'lib, ushbu davr adabiyoti na'munalarida biz qahramonlarning o'z ruhiy holatini tushunish va tushuntirishga bo'lgan xatti-harakatlarini ko'rish mumkinligi, faqat ushbu urinishlar dastlabki bo'lganligi tufayli bir qator kamchiliklardan xoli emasligini ham aytib o'tadi. A.B.Yesin o'z tadqiqotida Yevropaning har bir davrida inson ruhiy holatini aks ettirish bilan bog'liq jarayonlarni baholaydi va tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, adabiyot tarixi uchun psixologizm umuman yot tushuncha emas. Tadqiqotchining izlanishlariga ko'ra, inson ruhiyati talqini adabiyotning ajralmas qismi bo'lib, u har doim mavjud bo'lgan. Keng ma'nodagi badiiy psixologizm deb nomlanuvchi ushbu xususiyat badiiylarning asosiy mezonlari sifatida ko'rilmagan bo'lsa-da badiiy asarlarda doim mavjud bo'lgan. Faqat badiiy adabiyotda yana shunday asarlar borki, unda inson ruhiyati va uning kechinmalari boshqa barcha unsurlardan yuqoriroq o'rin tutadi, sujet, voqealar rivoji, badiiy kompozitsiya va badiiy tasvir vositalarining barchasi inson ruhiy kechinmalari va uning dinamikasiga qaratilgan bo'ladi. Dunyo adabiyotida L.Tolstoy, F.Dostoyevskiy, A.Chexov, M.Prust, P.Bourget kabi ijodkorlar asarlarida psixologik tasvirlarga alohida urg'u beriladi. Bu kabi psixologik unsurlar ustuvorlik qiluvchi asarlarda psixologizm tor ma'noda aks etadi, u keng ma'nodagi psixologizmdan farqli o'laroq badiiylarning asosiy unsuri sifatida emas, balki bir yo'nalish sifatida baholanadi.

Jumladan, XX asrga kelib rus xalqi hayotidagi ma'lum bir siyosiy o'zgarishlar barcha sohalarida, xususan, adabiyotda ham inson va uning ruhiyati masalasining dolzarbligini orttirdi. Aynan shu jarayon A.B.Yesinning fikriga ko'ra, rus adabiyotida jahon tan olgan yirik psixologik romanlarning yozilishiga turtki bo'ldi. Bu o'z navbatida rus adabiyotshunosligida badiiy psixologizm maktabining shakllanishi va rivojlanishiga ham zamin yaratdi. Badiiy psixologizmdan nazariy asoslarini yaratishda N.G.Chernishevskiy [15], I.V.Straxov [11], L.Gingzburg [4], A.B.Yesin [1], L.S.Vigotskiy [13] kabi yirik adabiyotshunoslarning izlanishlari muhim ahamiyatga ega. Yuqorida keltirilgan tadqiqotlarga asoslangan holda shuni ta'kidlash joizki, adabiyotshunoslik faniga XX asrning 40-yillarida istiloh sifatida kirib kelgan badiiy psixologizm tushunchasiga dastlabki izlanishlarda aniq ta'rif berilmagan. Tadqiqotchilar orasida "psixologik", "psixologik analiz", "badiiy psixologizm tushunchalari" o'zaro bir-biriga yaqin ta'riflar bilan izohlanib kelgan. Chunonchi, A.B.Yesin boshchiligidagi bir guruh olimlar badiiy psixologizm istilohiga "asar personajining his-tuyg'ulari, hayotiy tajribalari va fikrlarini to'liq, batafsil va chuqur tasvirlashning o'ziga xos vositasi" [1] deb baho bergan bo'lsa, N.G.Chernishevskiy boshchiligidagi adabiyotshunoslar guruhi esa "asarda psixik hodisalar tasviri va teran psixologik analiz" deya ta'rif bergan [15]. Guvohi bo'lganimizdek, badiiy psixologizm tushunchasi shakllanar ekan, badiiy asardagi badiiy psixologizm masalasi ikki jihatdan, yani asarda qahramon ruhiyatini eng yashirin va teran tasvirlashning badiiy vositalari (badiiy psixologizm), hamda badiiy asarda psixik jarayonlarning aks ettirilishi, psixoanalizi masalasi (psixoanalitik usul) sifatida yoritilgan. Tarixda bizga ma'lum bo'lgan sub'yektiv sabablarga ko'ra,

ayrim rus tadqiqotchilari Yevropa olimlarining badiiy psixologizm nazariyasi yutuqlariga nisbatan sovuqqonlik bilan qaragani bois, ko'proq A.B.Yesin yo'nalishi asosidagi talqinlar ustuvorlik qilgan. Bu istilohga berilgan ta'riflarning xilma-xilligi va nomutanosibligi haqida so'nggi yillarda M.V.Mikolaychik tomonidan to'xtalib o'tilgan bo'lib, tadqiqotchi bu masalaga shunday oydinlik kiritadi: "Inson ichki dunyosi deganda bevosita uning psixikasi va undagi jarayonlar tushunilar ekan, badiiy psixologizm tushunchasini fanlararo bir tushuncha sifatida bir tomondan tadqiqot ob'yekti psixologiyaga qaratilgan, bir tomondan esa ushbu ob'yektning badiiy tasviri vositalarini o'rganuvchi adabiyotshunoslikka qaratilgan bo'lishi maqsadga muvofiqdir" [8]. Badiiy psixologizm rivojida rus maktabidan so'ng g'arb tadqiqotchilarining izlanishlari ham ahamiyatga molik. Adabiyotdagi psixologiya tushunchasiga amerikalik tadqiqotchilar R.Wellek va A.Warren o'z tadqiqotlarida quyidagicha izoh berishgan: Badiiy asar psixologiyasi deganda avvalambor, badiiy asar qanday yaratilgani, ijodkorning ruhiy olami, undagi qahramonlar xatti-harakatining tahlili va albatta, badiiy asarning kitobxon ruhiyatiga bo'lgan ta'siri tushuniladi" [16]. Badiiy adabiyotda psixoanaliz metodi adabiyot va psixologiya sohasidagi psixoanaliz metodlarining birlashuvidan tashkil topgan bo'lib nemis tilida "ruh bilan analiz" degan ma'noni bildiradi [5]. Uning ildizlari psixologiya fanidagi Z.Freydning gipnoz tajribasiga tayangan holda uning natijalarini psixoanalizning eng muhim shakllaridan biri erkin assotsiatsiya nazariyasiga asos soladi. Bu tajribaning asosiy maqsadi esa inson ruhiyatida tugun holatiga kelib qolgan muammolarni o'tmishga qaytgan holda yechish, bu bilan birga uni muammolardan xalos qilishga qaratilgan. Z.Freydning fikricha, inson ruhiyatidagi bu tugunlar oddiy ko'zdan yashiringan bo'lib, u g'alati tushlar, g'ayrioddiy xatti-harakatlar, asab xastaliklari va duduqlanish kabi asoratlarga olib keladi [3]. Psixoanalizning asosiy maqsadi esa ushbu xastaliklarning sabab-natijalarini va inson ruhiyatidagi asoratini kashf etishdan iborat. Zero, inson ongidagi hech bir narsa sababsiz emas, kundalik hayotda boshimizdan kechirgan muammolarimiz, ruhiy zo'riqishlar bularning barchasi ong ostimizga muhrlangan holda jamiyat va tashqi unsurlarning ta'siri ostida depressiyaga uchraydi, o'zidan iz qoldiradi va keyinchalik tush, so'zlarni adashtirib nomlash kabi nuqsonlar bilan zehning shaxsiy ongsizlik qatlamida ruhiy zarba qoldiradi [3]. Z.Freyd psixoanalizining adabiyotda qo'llanilishiga asosiy turtkilardan biri uning badiiy asarni va ijod jarayonining shaxsiy ongsiz qatlami mahsul deb bilishi bilan bog'liq. Yozuvchi o'zining ruhiy zo'riqishlarini qog'ozga tushirish va asar yaratish bilan bo'shatadi, bu bilan ruhiyatini davolaydi, kitobxon esa badiiy asar dunyosini qaytadan yashash orqali ruhiyatini oziqlantiradi va qalbdagi tushkun kayfiyatlar taskin topadi deb baholaydi. Shu jihatdan psixoanaliz tajribasi adabiyotda qo'llanilganda yozuvchi, asar va uning yaratilishi hamda kitobxon ruhiy dunyosiga ta'sirini baholashda ahamiyatli hisoblanadi [3].

G'arb adabiyotshunosligida Z.Freyd metodining izdoshlari ko'p bo'lib, ularning bir qismi Z.Freyd metodini yanada takomillashtirish uchun o'z hissasini qo'shganlar. Jumladan, K.Yung dastlab Z.Freyd bilan hamkorlikda ish olib borib uning psixoanalitik talqinlarini rivojlantiradi. Keyinchalik esa fikrlar to'qnashuvi natijasida ularning yo'llari ayrilib, K.Yung o'zining psixoanalitik nazariyasini yaratadi. Uning Z.Freyd nazariyasidan asosiy farqi u inson ruhiyatida nafaqat shaxsiy kechinmalar izini tashuvchi ongsizlik, balki, insoniyat tarixining izlarini tashuvchi kollektiv ongsizlik shaklini ham qo'llagan holda, ushbu kechinmalardan "arxetiplarni" tashkil qilgan. Arxetiplar o'ziga xos modellar bo'lib, insoniyat tarixi davomida takrorlanib keluvchi tuyg'u, voqealarga nisbatan shaxsda shakllangan harakat va ta'sir modellari va ramzlaridir [7]. K.Yung tomonidan belgilangan

12 xil arxetiplar keyinchalik adabiyotshunoslikga ham integratsiya qilinib qahramonlar va syujet arxetiparini shakllantirishga asosiy manba vazifasini bajargan. K.Yung nazariyasini uning izdoshlaridan biri J.Xendorson boyitib, bashariyat kechinmalariga kollektiv ongsizlik bilan bir qatorda madaniy ongsizlik tushunchasini ham kiritadi. Inson ruhiyatining bu qismi, shaxs tug'ilib o'sgan oila, mahalla, uning milliy mansubligi bilan bog'liq boladi. Inson psixikasining madaniy qatlami o'z xotirasida milliy va mahalliy izlarini saqlashi bilan shaxsiy va kollektiv ongsizlik qatlamlaridan ajralib turadi [14:156]. Yuqorida keltirilgan tahlillarga asoslanib shuni aytish mumkinki, psixoanalizga asoslangan maktab tarafdorlariga ko'ra, badiiy asar yarialishi inson ruhiyatining tozalanish qismining ehtiyoji bo'lib, unda inson psixikasining shaxsiy, kollektiv va madaniy ongsizlik qatlamlari uyg'unlikda aks etadi va ijod jarayonini yo'lga soladi, inson ruhiyatining ushbu holatlarini bilish badiiy asarni nafaqat estetik jihatdan, balki, ilmiy jihatdan ham izohlash imkonini beradi. Badiiy psixologizm metodining asosiy vazifasi ham ushbu vositalarning inson ruhiyatini ochib berishdagi o'rni, vazifasi va rivojlanish nuqtalarini o'rganishdan iborat. I.V.Straxov ushbu vositalarni ikkiga bo'ladi. Bular "ichki" (to'g'ridan-to'g'ri ifodalash vositalari) va "tashqi" (bilvosita ifodalash vositalari) vositalar. Bevosita ifodalash vositalari qahramon ruhiyatini ichki monolog, xotira va tasavvur tasvirlari, shuningdek, ong oqimi orqali ifodalaydi. Tashqi vositalarda esa yozuvchi tomonidan personaj nutqining ekspressiv xususiyatlari, xulq-atvori, inson psixikasining tashqi ko'rinishlari, mimikalar va boshqa badiiy tasvir vositalari orqali aks ettiriladi. A.B.Yesin o'z tadqiqodlarida uchinchi tur tasvir vositasini ham belgilaydi, u ham bo'lsa muallif tomonidan qahramonning psixologik holatini umumlashtirgan holda nomlash usuli hisoblanadi [1]. Yuqorida ko'rsatilgan vositalarning har biri badiiy asar psixologizmini taminlashda ahamiyatlidir. Badiiy psixologizmning asosiy mohiyati ushbu vositalarning eng primitiv holatidan boshlab yuqori badiiy tasvir vositalarining u yoki bu ruhiy holatini aks ettirishini adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan o'rganish va ushbu vositalarning asar axloqiy-tarbiyaviy g'oyasiga ta'siri darajasini belgilashdan iborat [1]. Psixoanaliz asosida, inson ko'nglini badiiy asarda psixoanaliz konsepsiyalar vositasida kashf qilish masalasi yotadi. Shu bilan bir qatorda badiiy adabiyot nuqtayi nazaridan psixoanalitik tahlil badiiy asarda ijodkorning ongsiz fantaziyalarini va ta'qiqlangan hislarini ochib berishga qaratilgan tahlilni qamrab oladi.

Psixoanalizning bir necha yo'nalishlari mavjud bo'lib, uning dastlabki yo'nalishi ijodkor psixobiografiyasining tahlili, ijodkor hayotining ruhiy shakllanish jarayonida tashqi va ichki (ongsizlik) omillarga tayangan holda badiiy ijod mushtarakligidagi tahliliga asoslanadi. Psixoanalizning yetakchi yo'nalishi esa qahramonlarning psixologiyasiga asoslangan tahlil usuli hisoblanadi. Psixoanaliz haqida so'z borar ekan, sohadagi izlanishlarda K.Yungning kollektiv ongsizlik konsepsiyasining ahamiyati haqida ham alohida

ta'kidlash joiz. Sababi, kollektiv ongsizlik konsepsiyasi lingvistika va adabiyotshunoslikda intermatn konsepsiyasining shakllanishiga asosiy poydevor vazifasini o'tadi. K.Yung konsepsiyasini tashkil qiluvchi arxetiplar an'anaviy adabiyot va psixoanalizga asoslangan tahlillarning asosini tashkil qilib, badiiy asar yaratilishida sujet va qahramonlar arxetipining strukturaviy tuzilishi va uning tahlili uchun ahamiyatli hisoblanadi. Har ikkala yo'nalishning farqli tomonlari bilan bir qatorda o'xshash jihatlar ham mavjud. V.V.Fashenko bu haqida o'zining badiiy psixologizm va psixologik analiz tushunchalari izohida o'rinli fikrlarini bildirib o'tadi. Tadqiqotchi badiiy psixologizm har bir badiiy asarning birlamchi xususiyati sifatida inson va ma'lum ijtimoiy guruhlarning ruhiy kechinmalari majmuasi bo'lib, ushbu kechinmalarning xususiyatlari, harakatlarning sabablarini badiiy tasvir vositalari orqali ifodalash bo'lsa, psixologik analiz esa psixik jarayon va psixik tiplarning adabiyotda aks etish jarayonlarini kuzatish vositasi sifatida baholaydi. Shu bilan birga tadqiqotchi bu ikki yo'nalish istiloh jihatidan qanday nomlanishi muhim emasligi va ular o'zaro bir-biriga yaqin ekanligini e'tirof etgan holda, adabiyotshunoslikda bu ikki yo'nalishni ajratishga ehtiyoj yo'qligi fikrini ilgari suradi [2]. N.Hollandning psixoanaliz metodini adabiyotga tadbii qilish an'anaviy metodlarni tugatish va butunlashtirishga xizmat qiladi. Sababi an'anaviy adabiyotshunoslik badiiy asarning badiiyligini ta'minlovchi tushunchalarni izohlasa, psixoanaliz ushbu badiiy tushunchalarga ulashish jarayonini o'rganadi. Psixoanalitik tadqiqot birinchi o'rinda yozuvchining o'ziga xos uslubi va asarlari vujudga kelish sabablarini uning asalarini o'rgangan holda ko'rsatsa, uning yana bir asosiy maqsadi asarning retsipientga bo'lgan ta'sirini o'rganish, nima sababdan u yoki bu asar kitobxonda estetik zavq uyg'otishi sabablarini ilmiy asoslashdan iborat [6].

Xulosa va takliflar. Badiiy psixologizm va psixoanaliz nazariyasi ustida olib borilgan izlanishlar natijasidan ko'rinadiki, psixologizm va psixoanaliz tushunchalari bir-biriga bog'liq bo'lmagan turli maktablarda shakllangan bo'lsa-da har ikkisinin zahirida inson ruhiyati bo'lgani sababli hozirgi adabiy jarayonda "Inson" masalasini o'rganishda har ikki yo'nalish ham ahamiyatli hisoblanadi.

Ruhiy-psixologik jarayon va ularning dinamikasi adabiyotshunoslikda ifodalanish vositalariga qaratilgan badiiy psixologizm yo'nalishi rus tadqiqotchilari tomonidan shakllantirilgan, badiiy mezonlarni chuqurroq yotirib berishda psixologiya psixoanalizning yutuqlaridan foydalanishi, o'z navbatida g'arbiy psixoanaliz metodi badiiy psixologizm yo'nalishining yillar davomida shakllangan tamoyillarini inobatga olgan holda yozuvchi shaxsi, matn va kitobxon ruhiyatini o'rganishi, fikrimizcha, tadqiqotlar natijasiga faqatgina ijobiy ta'sir ko'rsata oladi. Zero, inson ruhiyati va uning ichki kechinmalari psixologiya fanining yutuqlarisiz, shuningdek, psixologiya inson ruhiyatining oynasi hisoblangan adabiyot va uning nazariy asoslaridan ajratilgan holda tadqiq etilishi imkonsizdir.

ADABIYOTLAR

1. Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы. Просвещение, Москва. 1988.
2. Фашенко В. У глини людського буття. Етюди про психологізм літератури. Маяк, Одеса. 2005.
3. Фрейд З. Введение в психоанализ. ОТС, Москва. 2002.
4. Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. Intrada, Москва. 1999.
5. Habib B. Psikanalizin içinden. Yapı Kredi yayınları, İstanbul. 2012.
6. Holland N. Psikanaliz ve Shakespeare. Gendaş, İstanbul. 2002.
7. Jung C. Analitik Psikoloji. Payel yayınları, İstanbul. 1997.
8. Кенжаева П. XX аср турк хикоячилигининг тараккиёт тамойиллари. Монография. Чўлпон номидаги НМИУ, Тошкент. 2017.
9. Миколайчик М.В. Художественный психологизм и его место в системе литературоведческих терминов и понятий // Вопросы русской литературы. 2014. №29.
10. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Akademnashr, Тошкент. 2010.

11. Страхов И.В. Психологический анализ в литературном творчестве: Пособие для студентов пед. ин-тов: В 5 ч. И.В. Страхов. Изд-во Саратов. пед. ин-та, Саратов. 1973-1976.
12. Умуров Ҳ. Бадиий психологизм ва ҳозирги ўзбек романчилиги. Фан, Тошкент. 1983.
13. Выготский Л.С. Психология искусства. - СПб.:Азбука, Москва. 2000.
14. Хендерсон Дж. Культуральное бессознательное/ Хендерсон Дж. Психологический анализ культурных установок. 2-е изд. Москва. Добросвет: КДУ. 2007.
15. Чернышевский Н.Г. Детство и отрочество. Военные рассказы. Сочинения графа Л.Н. Толстого. Собр. соч.:В 15 т. Т. 2. Москва. 1949.
16. Wellek R., Warren A. Theory Of Literature. Harcourt, Brace and Company, New York. 1949.

Gulbahor QURBONOVA

Jizzax davlat pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

E-mail: gulyakurbanova409@gmail.com

GulDU dotsenti, f.f.f.d (PhD) A.To'ychiyev taqrizi asosida

IMPORTANCE OF PROVERBS AND MATTER IN CHARACTER DEVELOPMENT

Annotation

This article focuses on the influence of proverbs and sayings actively used among our people on fiction. Stories of Nurali Qabul, who effectively used proverbs, the most concise form of folklore, in his works were analyzed. An opinion was expressed about the achievements and shortcomings of bringing folk proverbs into art.

Key words: Folklore, proverb, dialect, phrase, wise words, life experience, monologue, achievement, individual speech.

ЗНАЧЕНИЕ ПОСЛОВИЙ И ДЕЛА В РАЗВИТИИ ХАРАКТЕРА

Аннотация

В данной статье основное внимание уделяется влиянию пословиц и поговорок, активно используемых в нашем народе, на художественную литературу. Проанализированы рассказы Нурали Кабула, который эффективно использовал в своих произведениях пословицы – наиболее сжатую форму фольклора. Высказано мнение о достижениях и недостатках внедрения народных пословиц в искусство.

Ключевые слова: Фольклор, пословица, поговорка, диалект, словосочетание, мудрые слова, жизненный опыт, монолог, достижение, индивидуальная речь.

XARAKTER INKISHOFIDA MAQOL VA MATALLARNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Mazkur maqolada xalqimiz orasida faol qo'llaniladigan maqol va matallarning badiiy adabiyotga ta'siri masalasiga to'xtalgan. Folklorning eng ixcham shakli bo'lgan maqollardan asarlarida unumli foydalangan Nurali Qobul qissalari tahlilga tortilgan. Xalq maqollarini badiiyatga olib kirishdagi yutuq va kamchiliklar haqida fikr bildirilgan.

Kalit so'zlar: Folklor, maqol, matal, sheva, ibora, hikmatli so'zlar, hayotiy tajriba, monolog, yutuq, individual nutq.

Kirish. Nurali Qobul qissalarida eng ko'p qo'llanilgan folklorizmlardan biri maqollardir. Maqollar folklorning ixcham shakli, ammo teran fikrga ega bo'lgan janridir. O'zbek xalq og'zaki ijodida mavjud bo'lgan har bir maqol tilimiz ko'rini, nutqimiz nafosatini, aql-farosat va tafakkurimiz mantiqini namoyish etadi. Folklor janrlaridan xalq orasida eng ko'p va keng tarqalgani ham maqoldir. Chunki maqollarda xalqning hayotga, tabiatga, inson, oila, jamiyatga munosabati hamda barcha qarashlari: ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy, axloqiy-estetik va falsafiy qarashlari to'la namoyon bo'lgan. Shu sabab ham maqol va matallarning badiiy adabiyotga ta'sir etishi tabiiy hol. Xalqimiz orasida maqollarni fikrimizni dalillash, nutqimizni bezash uchun ishlatilgan, yozuvchilar xalq maqollaridan yaratayotgan ijod namunalari sayqallashda, asarni yanada ta'sirchan, tushunarli bo'lishini ta'minlash uchun ishlatadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Adabiyotimizning bir bo'lagi bo'lgan maqollar haqida adabiyotshunos va tilshunos olimlar turli fikrlar bildirishgan. Filologiya fanlari doktori, professor To'ra Mirzayev maqollarning o'rganilishi haqida fikr bildirib: "Maqolga adabiy nuqtayi nazardan qiziqish, asar badiiyligini oshirish va badiiy til ravonligini ta'minlash uchun foydalanish hamma zamon so'z san'atkorlarining diqqat markazida bo'lgan. Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Rabg'uzi, Lutfiy, Alisher Navoiy, Bobur, Abulg'azi Bahodirxon, Munis, Ogahiy, Nodira, Muqimiy, Furqat, Avaz, Hamza, Sadridin Ayniy, Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Oybek, G'afur G'ulom va boshqa o'nlab ijodkorlarning asarlari sinchiklab o'rganilsa, ularning tarkibida qanchadan qancha maqollar ba'zan aynan, ba'zan o'zgargan holda mavjudligiga ishonch hosil qilamiz", - deya aytib o'tgan [1:4].

Maqollarda ko'p asrlik hayotiy tajribalar, kundalik kuzatishlar natijasi o'laroq tugal xulosa tarzida qat'iy fikr ifodalanadi. Bu fikr qayerda, qanday holatda ishlatilishiga qarab, ma'no doirasi doimo kengayib boradi.

Yozuvchi Nurali Qobul ham maqol va matallarni ba'zan o'z holicha, ba'zan ularga o'zgartirishlar kiritib, yangilangan variantini qo'llaydi. U maqol va matallarni ba'zan o'z holicha, ba'zan voqea mazmuniga singdirib tasvirlaydi. Shu o'rinda maqol va matallarning farqli jihatlari to'xtalib o'tsak. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da maqol va matalga quyidagicha ta'rif beriladi:

1. Maqol – maqola, kichik asar, so'z, nutq, hayotiy tajriba, asosida xalq tomonidan yaratilgan, odatda pand-nasihat mazmuniga ega bo'lgan ixcham, obrazli, tugal ma'noli va hikmatli ibora, gap.

2. Matal – tugal ma'no ifodalamaydigan obrazli ibora, hikmatli so'z (qizil qor yoqqanda, tuyaning dumi yerga tekkanda).

Ko'rib turganimizdek, matallar tugal bo'lmaydi, ularni to'ldirish mumkin. Qizil qor yoqqanda boraman (hech qachon bormayman), tuyaning dumi yerga tekkanda bajaramiz (bajarmayman) kabi.

Tadqiqot metodologiyasi. Yozuvchi, asosan, biror voqea tafsilini berib yoki berishdan oldin bu voqeadan chiqadigan hukm-xulosasini xalq maqollari yoki hikmatli so'zlar orqali bayon qiladi. "Uzoqning donidan yaqinning somoni yaxshi" maqolini ham voqea tafsilidan so'ng xulosa chiqarish uchun bergan. "Salom, tog'lar" qissasi qahramoni Zulayho "Agar siz hayot bo'lganingizda hech qachon, hatto hayit kunlarida ham, "ahvoling qanday", demaydigan tog'amning xotini uyimizga kelib, enam bechorani bunchalik qiyinab, menga chovut solmasmidi, otajon?" – deb xayolan o'z

otasi bilan dardlashadi. Shunda otasi yuqoridagi maqolni keltirib, “oqibatsiz qarindoshdan begona bo'lsa ham qo'shni ma'qul”, - deb aytadi. “Obro' oshdan, janjal qarindoshdan” [2:55] maqoli ham shu qarindoshlik munosabatlarini yoritish uchun ishlatilgan. Qissada qo'llanilgan “Uzoqning donidan yaqinning somoni yaxshi” maqolining xalqimiz orasida bir qancha variantlari mavjud:

1. Uzoqning bug'doyidan
Yaqinning somoni afzal.
2. Uzoqning palovidan
Yaqinning sho'rvasi yaxshi.
3. Uzoqning uzunidan
Yaqinning kaltasi yaxshi. [1:450]

Tahlil va natijalar. Yozuvchi qissalarida maqollar ba'zan muallif yoki hikoyachi tilidan, ko'pincha personajlar tilidan beriladi.

Qissalarida muallif yoki hikoyachi nutqi bilan aytiladigan maqollarga quyidagilarni misol qilib keltirish mumkin.

“Tantanadan keyingi kun” qissasiga epigraf qilib Chexovning fikri va xalq maqolini keltirgan. Oltmishgacha orqangga qara... Oltmishdan oshgan otadan osh so'rama kabi. “Tantanadan keyingi kun” qissasining boshlanishi ham xalq maqollari bilan boshlanadi: “Otadoshim omon bo'lsin. O'chog'idan o't bermasayam, dog'i dardini ko'rsatmasin... Jigar dardi olmosdir. Kuymaganga qo'ymasdir... Negadir keyingi paytda Do'ltayev Sanam amma takrorlaydigan shu gaplarni beixtiyor ko'p eslaydigan bo'lib qoldi.” [3:37]

Yozuvchi “Tantanadan keyingi kun” qissasi qahramoni Xoltoyevga ta'rif berar ekan, “Betimning qattig'i – jonimning huzuri naqliga amal qilib, ishi g'irib, oshig'i olchi tushib yurgan Xoltoyev ichi kuyayotgan xona sohibining qo'li qaltirayotganini sezmay qolmadi”. [3:56] Ko'rinib turganidek, bu o'rinda yozuvchi asar qahramoni Xoltoyevning xarakterini ochib berish uchun “betimning qattig'i – jonimning huzuri” maqolidan foydalangan. Yana shu qissada qahramon Do'ltayevning og'aynisi xarakterini ochib berish maqsadida xalq maqollariga murojaat qiladi: “Og'aynisi tabiatan to'g'riso'z, fikrini ochiq aytadigan, boshiga qilich kelsa ham fikridan qaytmaydigan, nomardning oshidan mardning mushtini afzal ko'radigan odam”. [3:67] Bu o'rinda “Boshingga qilich kelsa ham, rost so'zla”, “Nomardning oshidan mardning mushti afzal” kabi maqollardan foydalangan. “Boshingga qilich kelsa ham, rost so'zla” maqolini “boshiga qilich kelsa ham fikridan qaytmaydigan” deb o'zgartirgan holda qo'llagan. Do'ltayevning ishdan bo'shagandan keyingi ahvolini, xonadonini tasvirlash uchun ham muallif xalq maqollaridan foydalangan. Ularga ayrim o'zgartirishlar kiritgan: “Har yigitning o'choqboshisi sov bo'lsa, ishi dov bo'ladi, der edi rahmatli onasi... Ha, dunyoyi qo'tir. Afsusu armon degan tepaning ustiga chiqib o'tir... Yo'li uzunning qo'li uzun deyishardi. Endi esa tili uzunning qo'li uzun bo'lib qoldi chog'i”. [3:94]

Xullas, “Tantanadan keyingi kun” qissasining har bir sahifasidan istagancha xalq maqollarini topishingiz mumkin. Yozuvchining boshqa ko'plab qissalarida ham xuddi shunday holga duch kelamiz.

Nurali Qobul qissalarini mutolaa qilar ekansiz, eng ko'p maqol va matallarni asar qahramonlari tilidan o'qiydiz.

Birinchidan, maqol va matallarni ishlatadigan kishilar ko'pincha katta hayot tajribasiga ega kishilar. Ana shunday katta hayot tajribasiga ega obrazlardan biri bu yozuvchi qissalarining deyarli barchasida uchraydigan sayyor obraz – ena obrazidir. Masalan, “Johillik va qotillik” qissasi qahramoni ena ana shunday obrazlardan biri. Ena asar qahramoni Suyunboyga nasihat qiladi: “– Et bilan tirnoqni ajratib bo'lmaydi. Rahmatli amakivachchandan qolgan bitta-yu bitta yodgorsan...”

– Men ham nasihatigizni olay deb kelaman-da... Qishloqda o'zi sizdan boshqa aqli hushi joyida odam yo'q, - dedi Suyunboy.

– Bu gaping noto'g'ri. Ayrilganni ayiq yer, bo'linganni bo'ri yer deydi. Yerdan ajrasang ham eldan ajrama. Odamning dardini odam olganidek, insonning tobutini inson ko'taradi...

– Kunimiz bitib o'lsak bir gap bo'lar. O'lganingdan keyin xoh ko'mishsin, xoh pishirib yeyishsin.

– Kofiring gapini gapirma! Yaxshi niyat – yarim davlat! Undan ko'ra xudodan rizq-ro'z, bola-chaqangning baxtini tila!” [2:7]

Suyunboy va ena obrazlari o'rtasidagi shu kichik bir dialogda muallif “Et bilan tirnoqni ajratib bo'lmaydi”, “Ayrilganni ayiq yer, bo'linganni bo'ri yer”, “Yerdan ajrasang ham eldan ajrama”, “Odamning dardini odam oladi”, “Yaxshi niyat – yarim davlat” kabi bir qancha maqollardan unumli foydalangan.

Umuman, bu qissa qahramonlari – ena va Suyunboy ham voqealar davomida xalq maqollaridan juda ko'p o'rinda foydalanadi.

“Sangzor” qissasida ham bola tilidan enasi aytadigan maqolni keltiradi: “Nega enam bunday dedilar? Nega birovlariga o'lim tiladilar? Axir, doimo o'zlari: “Birovga o'lim tilaguncha, o'zingga umr tila”, derdilar-ku!” [2:150]

Ikkinchidan, maqol va matallar aksariyat xarakterning monologi, o'y-xayollarida, ba'zan dialoglarda ko'zga tashlanadi. Misol uchun, “Qulon quduqqa qulasa” asari qahramoni domla Normat Abdullayev ham suhbatdoshlariga fikrini maqollar orqali yetkazib beradigan obraz. Nurmalik bilan suhbatlashish jarayonida bir qancha xalq maqollariga murojaat qiladi: “Xalq bejizga “O'zgalar ustidan kulma, sening ham ustingdan kulguvchilar bor”, demaydi... Odam yomon kunni ko'rmas, yaxshi kunning qadriga, yomon odamni ko'rmas, yaxshining qadriga yetmas ekan... Azaldan shunday ekan. Savobning tagi teshik.” [3:175]

Shu asar qahramonlaridan yana biri, iqtisodchi olim Qurbon Qo'ng'irovich ham nutqiga maqol aralashtirmasdan gapirmaydiganlardan. “– Domlaning aytganini qil-u, qilganini qilma degandek, shoir deganing yozaveradi, ashulachi zoti aytaveradi-da... Shoshgan o'rdak ham boshi bilan sho'ng'iydi, ham dumi bilan. Yetti emas, o'n yetti o'lchab bir kesmoq kerak. Bidingmi? Borning boshi og'riydi, yo'qning esa qorni... Tilning uzuni dallolga kerak... Eshakni maqta-yu, otingni minaver. ularning orqasiga tepu, qornini to'yg'az. Och o'ldirma to'q o'ldir, qish o'ldirma yoz o'ldir...” [3:187]. Qurbon Qo'ng'irovichning Bo'ltakov bilan suhbatidan kichik parcha. Birgina dialogning o'zida shuncha xalq naqlidan foydalangan qahramonimizning asar davomida ishlatgan maqollarini tasavvur qilavering. Qissa davomida ayol kishi uchun “Er bermog' jon bermog'” maqoli ham shu qahramon tilidan aytiladi. Kultoyev ham bu borada domladan qolishmaydigan obraz. U ham Qurbon Qo'ng'irovich kabi xalq termalaridan, xalq maqollaridan unumli foydalanadi: “– Kir yuvgan kuni bitdan, kalla solgan kuni itdan, o'lgan kuni domladan qutulamiz, - derdi u Qo'ng'iriyning ortidan jig'i-biyron bo'lib. – Oshni ko'z, oshnani ko'ngil taniydi deydi. Oshnamizning ko'ngillariga qaraymiz-da. So'kkanlari so'koshi.” [3:190]

Uchinchidan, maqol va matal qahramonning xarakter qiyofasini (bilimi, didi, dunyoqarashi, fe'l-atvori, yurish-turishini) ko'rsatishga xizmat qilgan. Masalan, “Tantanadan keyingi kun” qissasi qahramoni Xidir Xoltoyev Do'ltayev bilan bo'lgan suhbatida bir qancha xalq maqollarini misol qilib keltiradi: “Hayot shunaqa, jo'ra. Otam aytganidek, oson joyda osh qayda?.. Odam zotiga ishonch qolmadi. Keting burildimi, sotishadi. Bir onang do'st, bir tanang do'st deganlari to'g'ri ekan... Kambag'alni bir to'ygani boyigani deganday ochni to'ydirsa bo'ladi. Och bechora bir burda

nonga qanoat qiladi. Hay-hay bu katta oxurdan yem yeb o'rgangan nafs o'p'qonlar-a? Eshak eshakdan ortda qolsa qulog'ini kesgandek, otdan qolma baytalim deb, olish va yutish musobaqasida bir-birlariga pand bermasalar uyqulari kelmaydi." [3:51] Shuningdek, Xoltoyev Do'ltayevga: "Bu zoqning qochgani somonxonagacha. Indamagin kalga o'zi kelar holga degan naqlga amal qilib sukut saqlaymiz" – deydi. (68-b) Ko'rinib turganidek, qahramonimiz Xoltoyevni muallif har bir nutqiga maqol aralashtiradigan, har bir fikrini maqollar bilan dalillaydigan obraz qilib yaratgan. Do'ltayev ham bu borada Xoltoyevdan qolishmaydigan obraz, u ham nutqida xalq maqollaridan ko'p foydalanadi. "Jo'qchilik jo'martti jig'adi", "Ko'rmaganing ko'rgani qursin", "Obro' oshdan, janjal qarindoshdan", "Er qarisa erki ketar, xotin qarisa ko'rki..." va h.k. maqollar Do'ltayev tilidan aytiladi.

To'rtinchidan, qahramon tilidan berilayotgan maqollar uning o'ziga yoki o'zga xarakterga bergan tavsifnomaday taassurot qoldiradi. Misol uchun, "Salom, tog'lar" qissasida ham ko'p o'rinlarda xalq maqollariga duch kelamiz. Zulayhoning onasi Enaqiz xola "Goh-gohida: "O'g'li yo'qning o'rni yo'q", deb qo'yadi. G'oyibnazarning onasi esa o'g'lidan noligan paytlarda: "Qizi yo'qning qadri yo'q", deydi. Ikkisining gapi ham to'g'ri..."[2:48]

Ko'rib o'tganimizdek, har ikki ona ham o'zlariga xalq maqollari orqali ta'rif beryapti. "Qulon quduqqa qulasa" qissasi qahramonlarining deyarli barchasi o'z nutqida xalq maqollaridan unumli foydalanadi. Murod qorovul ham yangi rahbar kelganida u haqidagi ma'lumotni qisqagina qilib "Yomg'irdan qutulib, do'lga tutilganga o'xshaymiz", deya xalq maqoli bilan ta'riflab beradi.

"Bug'doy pishig'iga yetmaganlar" qissasida ham yozuvchi xalq maqollaridan keng va o'rinli foydalangan. Hattoki asarda uchta epigraf keltirilgan. Har uchlasini ham xalq maqollari:

1. Inson bir – biriga qanot,
Bir-biriga ravot.
2. Odam odam bilan,
Pista bodom bilan.
3. Yegan og'izga osh,
Yig'lagan ko'zga yosh.

(Xalq so'zlari) [4:3]

Asarda muallif Haqberdi chol tilidan "Insof ham katta gap. O'g'ri bo'l, g'ar bo'l, evi bilan bo'l", Ho'jamurod oqsoqol tilidan "Bor bo'lsa ko'rolmaydi, yo'q bo'lsa berolmaydi", Enaqiz momo tilidan "O'g'il yer yetib, o'rga ketar, qiz bo'y yetib qirga ketar", "Qiz bola palaxmon toshi" kabi maqollarni aytadi.

"Bo'ri ovi" qissasidagi Hayitboy tog'begi Jabborga nasihat berish davomida "Nonni katta tishlariga ham gapni katta gapirma", "O'zagingni o'zingniki uzadi", "Obro' oshdan, janjal qarindoshdan", "Yog' topganda yot yaxshi, qon ichganda qarindosh" kabi xalq maqollaridan foydalanadi.

Yuqorida keltirilgan maqollar, asosan, qahramonlarning o'ziga yoki o'zgaga bergan tavsifnomasiday taassurot qoldiradi.

Har bir qissasida hech bo'lmaganda bir qahramon nutqi maqol va matallar bilan bezatilgan bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Xullas, yozuvchi Nurali Qobul har bir qissasida xalq maqollari va matallardan keng foydalangan. Yozuvchi qissalari va ulardagi maqollar bilan tanishish natijasida maqollarni ikkiga bo'lish mumkin. Birinchisi, xalqona maqol va matallarning aynan keltirilishi; ikkinchisi, xalq og'zaki ijodimizda mavjud maqol va matallarga navatorona yondashib, yangilangan variantini keltirish.

Keltirilgan maqollardan tashqari xalq orasida mavjud tayyor birikmalardan – matal, ibora, hikmatli so'zlardan ham unumli foydalangan. "Tantanadan keyingi kun" qissasida "it yotish, mirza turish", "gadoyining itidek, bo'zchining

mokisidek", "qiz kelganda onaning eski supurgisi ham qaltiraydi", "oldidan oqqan suvning qadriga yetmaslik (oldingdan oqqan suvning qadri yo'q)", "xudodan yashirmaganni, bandasidan yashirma", "har to'kida bir ayb", "bir kam dunyo", "igna yutgan itdek ozg'in", "ular shoxida yursa, biz bargida yuramiz", "yomon itga et bersang, qo'lingni tishlar", "arqonni uzun tashlamog'", "ayron osh bo'lmas, nodon bosh bo'lmas", "burnidan narini ko'rmaslik", "kayfi uchdi", "itning keyingi oyog'i", "bozor ko'rgan echki", "bosh yorig'i do'ppi ostida", "kalavaning uchini yo'qotib qo'ygan", "paytavasiga qurt tushdi", "yomg'irdan so'ng bodraydigan qo'ziqorin kabi", "qo'y og'zidan cho'p olmagan", "bir kunlik ibodatdan bir soatlik ilm afzal", "johilning ibodatidan, olimning uyqusi afzal", "ot bilan bo'lsa eshakning oxuri, rangi urmas, aksi urar oxiri", "bo'rini yo'qlasang qulog'i ko'rinadi", "qizning anqovidan, o'g'ilning yalqovidan asra", "yaxshi itlar o'ligini ko'rsatmas, yomon itlar yalog'iga yo'latmas", "yotniki yondan, o'zniki jondan", "ber tovog'im, ol tovog'im", "bo'ring yesayam yemasayam, og'zi qon", "ro'zg'or – g'or", "xotin yo'lda, bola belda, ota-ona qayda", "bor boricha, yo'q holicha", "ko'rpa-siga qarab oyoq uzatish", "alifni kaltak deguvchi", "qo'lini yuvib qo'ltig'iga urgan", "do'stga zor, dushmanga xor, nomardga muhtoj qilmasin", "qiz saqlaguncha tuz saqla", "yetmish- ketmish, sakson-yakson, to'qsan-yo'qsan" va h.k. birikmalardan foydalangan.

"Qulon quduqqa qulasa" qissasida "do'st tanlasang do'stsiz, yor tanlasang yorsiz qolasan", "mitaning yomoni tegirmondan tirik chiqqandek", "kapalagi uchgan", "egasidan et beklagan mushukdek", "teng yeganni tangri suyibdi", "olisdagini aravalaguncha oldingdagini to'rvala", "betining suvi besh tomib", "qo'y og'zidan cho'p olmagan musichaday beozor", "o'pkasini qo'ltiqlagancha", "ko'r ko'rni qorong'uda topganidek", "zamonning to'zganini, otdan eshakning o'zganini ko'r", "tomdan tarasha tushgandek", "me'yor, me'yordan oshgan murdor", "bukrini yer to'g'irlaydi", "pichoqqa ilinadigan..." kabi xalq naqlaridan, "Salom, tog'lar" qissasida "o'chsiz yurak – jonsiz buyrak", "chumchuqdan qo'rqqan tariq ekmaydi", "hafsalasi pir bo'ldi", "tepa sochi tik bo'ldi", "baraka top", "qo'shganing bilan qo'sha qarigin", "baxtingga farishtalar yor, pirlar madadkor bo'lsin" va h.k. kabi maqol, ibora, olqishlarni keng qo'llagan.

"Sangzor" qissasida ham "mum yutganday miq etmasdi", "dami ichiga tushmoq", "onadan qayta tug'ilganday", "yelkamning chuquri ko'rsin", "tepamdan oltin sochishsa ham...", "og'zidagi oshni oldirmoq", "kulini ko'kka sovurmoq", "ko'z qorachig'idek asramoq" kabi iboralardan o'z o'rni mahorat bilan foydalangan.

"Bo'ri ovi" to'plamiga kiritilgan qissalarda ham qator xalq maqol, matal va iboralarga duch kelamiz. "Salla desa kallani olib keladigan", "yetti uxlab tushiga ham kirmagan", "siqsa suvi chiqmaydigan", "ota go'ri qozixonami", "og'zo oshga yetganda", "yomon kunning yarog'i", "nonni katta tishlasang ham gapni katta gapirma", "ikkni oyoq bir etikka tiqilganda", "qulog'ingga quyib ol", "qari bilganni pari bilmas" kabilar bunga misol bo'ladi.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, xalq maqollarini nasriy asarlarga olib kirib, muallif bayon qilayotgan fikrlari bilan omuxtalashtirishi yozuvchidan katta mahorat talab qiladi. Demak, Nurali Qobulni yuqoridagi tahlillardan bu borada juda katta mahoratga ega yozuvchi deyishimiz mumkin.

Xalqimizda mavjud terminlarni, shevaga xos so'zlarni, ibora, matal va maqollarni asarlarga olib kirish yaxshi, albatta. Kitobxon voqea rivoji bilan birga xalq maqollari bilan ham tanishib boradi. Lekin yozuvchining bu boradagi kamchiligi barcha qissalari qahramonlari gaplarini maqol-u matallarga urashadi. Hayotda esa bunday emas. Yaqinlarimizdan bir yoki ikki kishi shunday gapirishi mumkin, biroq hamma ham shunday gapiravermaydi. Asarda ham shunday haqiqat

bo'lishi kerak. Har bir xarakter-u personajning individual nutqi bo'lishi lozim.

ADABIYOTLAR

1. O'zbek xalq maqollari. (tuzuvchilar: T.Mirzayev va b.) – T.: Sharq, 2016.
2. Nurali Qobul. Johillik va qotillik: qissalar. Toshkent, IJOD-PRESS nashriyoti, 2017.
3. Qobul, Nurali. Kechikkan turnalar (matn): qissa va hikoyalar. Toshkent: Tafakkur, 2015.
4. Qobul N. Bo'ri ovi. -T.: IJOD-PRESS, 2017.
5. Qobul N. Vatandin yaxshi yor o'lmas. - T.: Kamalak, 1994.
6. Qobul N. Maymunlar mamlakati yoxud yovvoyilar orasida. - T.: IJOD-PRESS, 2017.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. - T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2012.
8. Boboxonov M.R. Hozirgi o'zbek qissachiligida psixologizm: Filol. fanlari nomz. .diss. - Toshkent, 2012.
9. Radjabova F.A. Istiqlol davri o'zbek qissachiligida uslub va poetik til: Filol. fanlari bo'yicha falsafa dokt. ...diss. - Toshkent, 2018.

Muxayyo QUTLIYEVA,
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi

Buxoro davlat universiteti dotsenti, f.f.d.(PhD) M.Akhmedova taqrizi asosida

BEGINNING OF THE FORMATION OF ENGLISH ECONOMICAL TERMINOLOGY

Annotation

Historical evidence suggests that the fate of England after the accession of William the Conqueror for a long time intertwined with the fate of France. The main events of the conquest were the Battle of Hastings and the coronation of William as king of England. The subjugation of England by the Normans was completed by 1070-1075. Because of the conquest, the classical forms of feudalism-and-military-system, created centralized a state with strong royal power.

Key words: Terminology, linguistic compromise, Old French words, lexeme, native English words, borrowed words.

НАЧАЛА ФОРМИРОВАНИЯ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация

Исторические данные свидетельствуют о том, что судьба Англии после воцарения Вильгельма Завоевателя долгое время переплеталась с судьбой Франции. Главными событиями завоевания стали битва при Гастингсе и коронация Вильгельма королем Англии. Покорение Англии норманнами завершилось к 1070-1075 гг. В результате завоевания классические формы феодализма и военной системы создали централизованное государство с сильной королевской властью.

Ключевые слова: Терминология, лингвистический компромисс, старофранцузские слова, лексема, родные английские слова, заимствованные слова.

INGLIZ IQTISODIY TERMINOLOGIYASINI SHAKLLANISH BOSQICHI

Annotatsiya

Tarixiy dalillar shuni ko'rsatadiki, Uilyam bosqinchi qo'shilganidan keyin Angliyaning taqdiri uzoq vaqt davomida Fransiya taqdiri bilan chambarchas bog'liq edi. Fathning asosiy voqealari Hastings jangi va Uilyamning Angliya qiroli sifatida taxtga o'tirishi edi. Angliyaning normanlar tomonidan bo'ysunishi 1070-1075 yillarda yakunlandi. Bosqinchilik tufayli feodal-harbiy tuzumning klassik shakllari markazlashgan kuchli qiroli hokimiyatiga ega davlatni yaratdi.

Kalit so'zlar: Terminologiya, lingvistik murosa, qadimgi fransuzcha so'zlar, leksema, mahalliy inglizcha so'zlar, o'zlashtirilgan so'zlar.

Introduction. The country's orientation towards continental Europe and its involvement in European politics has sharply increased, while traditional ties with Scandinavia have weakened. The conquest also had a significant impact on the development of English culture and language.

Because of the adaptation of the northern French state and social institutions to the Anglo-Saxon legal tradition, the system of the Anglo-Norman monarchy was formed, which lasted until the middle of the 12th century, which formed the basis of the medieval English state.

Literature review. The invasion of the Norman feudal lords in 1066 introduced into the Old English language a powerful new lexical layer of the so-called Normanisms - words dating back to the Norman-French dialect of the Old French language spoken by the conquerors. For a long time, Norman French remained in England the language of the church, administration, and upper classes. However, the conquerors were too few to impose their language unchanged on the country. Gradually, medium and small landowners, who belonged largely to the indigenous population of the country, the Anglo-Saxons, are becoming more important.

Instead of the dominance of the Norman French language, a kind of "linguistic compromise" is gradually taking shape, the result of which is a language approaching that which we call English. But the Norman-French language of the ruling class receded slowly: only in 1362 was English introduced into legal proceedings, in 1385 teaching in Norman-French was discontinued and English was introduced, and from 1483 parliamentary laws began to be published in

English. -Although the basic language of English remained Germanic, it included such a huge number of Old French words that it becomes a mixed language.

Research methodology. The process of penetration of Old French words continues from about 1200 until the end of the Middle English period, but reaches its apogee between 1250-1400, i.e. from the middle of the 13th century to the beginning of the 15th century.

Features of the beginning of the formation of the analyzed industry in the English language

According to the historical dictionaries used, the system of the English term field "personnel management" included the English lexeme *staff* (non-production personnel), first recorded in written monuments in 725 (VIII century) and was transformed from the Old English word *staf*.

The wordy terms, which have native English words in their composition, should include those lexemes, which include more than one word.

Thus, the English term *job bidding* (заявка на вакантную должность) contains the lexeme *job* (работа), the origin of which is explained by dictionaries as uncertain: it may have had a colloquial meaning before it appeared in the literature, but it is believed that *job* came from the word *gob*, which was borrowed into English from Gaulish or Irish in 1400 (XV century).

The "second" component - *bidding* (заявка) included in - of the verbose term *job bidding* (заявка на вакантную должность), was converted from the Old English verb *beodan*, the date of fixation of which falls on

1000 year (11th century) A later form of *bid* (заявка), recorded in 1225 (13th century) The word *bidding* itself is formed using the suffix *-ing*.

Middle Ages

In the compound term *manning table* (штатное расписание), the word *manning* is derived from the Old English verb *mannian*, an earlier form of which *man* is recorded in 1122 (XII century).

The very word *manning* (укomплектование личным составом), is dated 1633 (XVII century). The word *table* (стол, таблица), is derived from the Old English *tabule*, which in turn was converted from the Latin word *tabula* and was first recorded in 900.

The study notes a large number of borrowed lexemes from Latin and French. These lexemes include the following single-word and compound terms:

The word *absenteeism* (абсентеизм), borrowed from the Old French language by the word *absent* - and was first noted in 1382 (XIV century).

Applicant (претендент на замещение должности), is formed from the Latin word *applicant-em* and is fixed in 1485 (XV century).

Assessment (оценка, процесс оценки, ассессмент), is derived from the French word *assessment* and dates back to 1548 (XVI century).

Corporate (корпоративный) is formed from the Latin word *corporatus* and is recorded in English in 1398 (XIV century).

Culture (культура) is derived from the Latin word *cultura*. The date of fixation of this word falls on 1420 (XV century).

Job posting (объявление о вакантных должностях) - posting - post + ing, derived from the Old English word *post* (вносить изменения), adapted from the Latin word *postis*. The word was recorded in 1559 (XVI century). *Seniority* (трудоустройство) 15 33 (XVI century) - se nior + ity is derived from the Latin word *senioritas*.

The term *traits* (личные качества), was recorded in 1477 (XV century), the word is adapted from the French *trait*, and it, in turn, goes back to the Latin word *tractus*. The one-word term *turnover* (текущая кадров) - 1660 (XVII century) incorporates two root stems *turn* and *over*. *Turn* (поворачиваться) is derived from the French word *tour*, *over* (верхний, избыточный) is derived from the Old English form *ofer*, which appeared in the XI-XIII century.

Wage rate (тарифная ставка), formed from two lexemes *wage* (заработная плата) - 1320 (XIV century), from the old French word *wagier*. *Rate* (норма, размер, уровень) is mentioned in 1472 (XV century), derived from the French word *rate*, in turn, the word is adapted from the Latin word *rata*.

Participation (управлении и в решении проблем предприятия, партисипативность), recorded in 1374 (XIV century), the lexeme is formed from the French word *participation*, and the French word goes back to the Latin *participare*.

The same can be said about the term *puzzle* (сбор данных о претендентах). The word is derived from the French *puselle*. The date of fixation of the word *puzzle* is the 16th century.

The terms *recruiting* (наём, отбор персонала), and *recruitment* (приём на работу), are formed from the French *recruiter*, where the addition of word-building suffixes - *ing* and -*ment* is also observed.

Analysis and results. It should be noted that the dates of fixation of these lexemes are different, the lexeme *recruiting* was recorded in 1646 (XVII century), the lexeme *recruitment* was recorded in 1824 (XIX century).

In the compound term *personnel adaptation*

(адаптация персонала), the word *personnel* (персонал) is derived from the French word *personal* and is fixed in 1834 (XIX century). The word *adaptation* (адаптация), is derived from the French word *adaptation* and noted in 1610 (XVII century).

The word *development* (развитие), which is part of the verbose term *personnel development* (развитие персонала), is derived from the French word *development* and is recorded in the 15th century.

The word *controlling* (регулирование) in the compound term *personnel controlling* (учёт и оценка результатов деятельности персонала) is fixed in 1523 (XVI century), formed from the French word *controller*, then the derivational suffix *-ing* was added to the basis of *control*.

Personnel rotation (перемещение персонала, ротация), the word *rotation* (вращение, ротация) is dated 1555 (XVI century), derived from the Latin word *rotation-em*. *Personnel training* (обучение персонала), the word *training* (воспитание, обучение) is formed by adding the suffix *-ing* to the word *train*, which, in turn, is adapted from the French *traier*. The word *training* itself was recorded in 1440 (XV century).

The word *salary* (жалование служащих) is derived from the French *salarie* and recorded in 1377 (XIV century).

Formation in the XIX-XX centuries

Coaching (наставничество), formed by adding the suffix *-ing* and fixed in 1842 (XIX century). The word *coach* itself is converted from the French *coche*.

Managerial grid (сетка управления, "решетка менеджмента") is formed from two lexemes *managerial* (директорский, относящийся к управлению, административный) - 1767 (XVIII century) *manage* + *rial*; *manage* from the Latin word *manus*. *Grid* (решетка, сетка) - formed from the word *gridiron*, the origin of which is not specified, the earliest form is noted in the XIV century. The word *grid* is noted in 1839 (XIX century).

The word **management** (управление, менеджмент), which is part of the term **personnel management** (управление персоналом), is derived from the Latin word *manus*, which meant "рука". Далее from the word *manus* is formed from the French word *menagement*, which, in turn, is adapted in English as *management*. Date of fixation of the word - XVII-XVIII century.

Personnel motivation (мотивация персонала), the word *motivation* (мотивация) is fixed in 1873 (XIX century), formed by adding the derivational suffix *-tion*. The word *motive* itself is derived from the Old French *motif*.

Outplacement (форма расторжения трудового договора, аутплейсмент), - *outpalce* + *ment* *Out* (вне, снаружи) is formed from the form of the Old English language *ut* 886 (IX century).

Referring to the data of modern historical dictionaries, it can be argued that the 20th century is marked by only one lexeme *outplacement*.

An analysis of the formation of the English terminological system "Personnel Management" showed that its development was strongly influenced by French and Latin languages. However, the foundation of the terminological system is made up of native English words.

The emerging branch of economics "personnel management" uses words that already exist in the language.

An analysis of the first fixation of words used by the branch of knowledge under consideration allows us to say that the words that formed the base of the terminology have different ages.

Conclusions and suggestions. Among the most ancient should include such as *staff*. For the first time this word was recorded in 725, therefore, this word has existed for

more than a thousand years. Then, from the 9th century to the 13th century, as well as in the 18th century, as evidenced by historical data in the analyzed historical dictionaries, there is a complete absence of the appearance of words in the term field under study. However, in the XIV and XV centuries, a large number of lexemes were recorded. Obviously, this historical period in the history of the English language is associated with the progressive development of social relations, which is reflected in the vocabulary.

It should be noted that the field was most intensively

filled with words in the 16th, 17th and 19th centuries.

Particularly it should be singled out the XIX century. In world history, this century is characterized by the highest rise in the development of scientific and technological progress, which entailed the rapid development of production relations. As a result - the appearance in the language of lexical units denoting the social and professional relations of people involved in production. Referring to the data of modern historical dictionaries, it can be argued that the 20th century is marked by only one lexeme *outplacement*.

REFERENCES

1. Lenin V.I. Imperialism as the highest stage of capitalism. - Poly. coll. cit., vol. 27, pp. 299-426.
2. Lenin V.I. Philosophical notebooks. - Poly. collected works, T. 29. - 782 p.
3. Marx K. The Elections in Enland. - Tories and Whigs. - Marx K., Engels P. Collected Works, v.11. - M.: Progress Publishers, 1975, p.327-332.
4. Engels F. Letter to Marx. June 24, 1967 - Marx K., Engels F. Soch., vol. 31, pp. 262-263.
5. Marx K. Zur Kritik der Politischen Okonomie: (Manuscript 1861-1863) - MEGA, Abt II, Bd.3.4. - Berlin: Dietz Verlag, - 1538 p.
6. Materials of the Plenum of the Central Committee of the CPSU, June 14-15, 1983 - M.: Politizdat, 1983. - 80 p.
7. On the further improvement of ideological, political and educational work. Decree of the Central Committee of the CPSU of April 26, 1979 - In the book: CPSU in decisions and resolutions of congresses, conferences, plenums of the Central Committee, v.13. M., 1980, pp. 353-368.
8. Actual problems of linguistics in the GDR. Language, ideology, society. - M.: Progress, 1979. - 310 p.
9. Akulenko V.V. Issues of internationalization of the vocabulary of the language. - Kharkov: Publishing House of Kharkov University, 1972. - 215 p.
10. Akulenko V.V. scientific and technological revolution i problem in ternational terminology. - In the book: Scientific and technological revolution and the functioning of the languages of the world. M., 1977, pp. 73-84.
11. Akhmanova O.G. Dictionary of linguistic terms. .2nd ed. - M.: Soviet Encyclopedia, 1966. - 607 p.

Shuhrat MURODOV,
Qashi davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: murodovshuhrat627@gmail.com

F.f.f.d.. S.Shukurova taqrizi ostida

RAVISHNING SINTAKTIK-SEMANTIK TAHLILI

Аннотация

Ushbu maqolada ravish so'z turkumining gap strukturadagi ishtiroki qaysi paradedmatikaga ya'ni sintaktik-semantik ma'no jihatdan o'xshashligi asosida qaysi paradedmatik guruhga tegishli ekanligi ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Ravish, sintaktik-semantik, morfema, fonetika, tushuncha va termen, lingvistik eksperiment.

СИНТАКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАРЕЧИЯ

Аннотация

В этой статье было рассмотрено, к какой парadedматической группе относится наречие, участие его в структуре слова на основе сходства с той или иной парadedматикой, то есть с синтаксически-семантическим смыслом.

Ключевые слова: Наречие, синтаксически-семантический, морфема, фонетика, понятие и термин, лингвистический эксперимент.

SYNTACTIC AND SEMANTIC ANALYSIS OF ADVERBS

Annotation

In this article, it was discussed which paradigmatic group the adverb belongs to, its participation in the structure of the word based on similarity with one or another paradigmatic, that is, with syntactically-semantic meaning.

Key words: Adverb, syntactic-semantic, morpheme, phonetics, concept and term, linguistic experiment.

Kirish. Ravish so'z turkumining sintaktik-semantik tahlili gapda transformatsiya orqali aniqlanadi. Transformatsiya – asosan savol qo'yish yo'li bilan, predlogni predlog bilan almashtirish yo'li bilan, biror so'zni tushurib qoldirish orqali transformatsiya qilinadi. Transformatsiya qilinganda lingvistik eksperimentdan foydalaniladi va buning yordamida o'rganilayotgan elementlarning sintaktik-semantik mazmuni aniqlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bu nazariya asoschisi professor A.M. Muxin bo'lib, uning izdoshlari Sh.Safarov, R.Qiyomov, S.Egamberdiyevlar bu sohada muvaffaqiyatli va samarali izlanishlar olib bordilar. Predlogli birikmalar G.P, S.Egamberdiyev “under +s”, Glazacheva “at” predlogli birikmalar bo'yicha komponent va sintaksem tahlil nazariyasida muvaffaqiyatli ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan. Bu ishda biz S.Egamberdiyev, A.M Muxin va boshqa bir qancha mualliflarning ilmiy tadqiqot ishlaridan ijodiy foydalandik.

Tilshunoslikda morfologiyaning birligi esa morfema, fonetikaning birligi fonema bo'lgani kabi komponent va sintaksem nazariyadan kelib chiqqan holda sintaksisning birligi sintaksemadir.

Sintaksema – bu eng kichik ma'noli, bo'linmaydigan birlik bo'lib, u o'zida ma'lum bir til birligining sintaktik – semantikasini mujassamlashtiradi. Prof. A.M.Muhin nazariyasiga asosan sintaksemalar asosiy uchta kategorial guruhga bo'linadi. Ular quyidagilar: 1. Substansial sintaksema – bu sintaksema o'zida predmetik xususiyatini aks ettiradi. 2. Prosessual sintaksema – bu o'zida ish – harakatni aks ettiradi. 3. Kvalifikativ sintaksema – o'zida belgini aks ettiradi.

Sintaksemalarning gapda u yoki bu komponent pozitsiyada (o'rinda) kelishi, komponentlar va sintaksemalar o'rtasidagi yaqin bog'liqlikni analiz qilishga majbur etadi. Mazkur bitiruv ishning ob'ekti bo'lgan ravishlarning asosini kvalifikativ (belgi) sintaksema tashkil etadi. Demak, biz o'rganayotgan ravish va ravishli birikmalarining barchasini umumiy kvalifikativ (belgi) belgi ostida birlashadi va bir –

biridan lokativ, temporal, kauzali, kvantativ, kvalifikativ, ob'ekt kabi belgilar bilan farq qiladi.

Mazkur ishga asos bo'lgan tushuncha va termenlar asosan professor A.M.Muxin tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, uning izdoshlari tomonidan muvaffaqiyatli tarzda qo'llanib kelinib, yetarlicha izlanishlar olib borishmoqda.

A.M Muxin ijodining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u tilshunoslik terminlarini ishlatishda barcha tillarni bilishi uchun, ularning lotin tilidagi

nomlarini saqlab qolganlar (lokativ, substansial, subordinativ, predikativ, kauzal, allativ, temporal, kvalifikativ, kvantativ kabi).

Tilshunos olim A.M.Muxin nazariyasiga binoan ravish so'z turkumini badiiy asarlardan olingan misollarimiz asosida sintaktik-semantikasini o'rganib chiqamiz. Ravish so'z turkumida u yoki bu sintaksemaning mavjud ekanligini aniqlash uchun quyidagi lingvistik eksperiment metodlaridan foydalaniladi:

- 1) Tushurib qoldirish transformatsiyasi
- 2) Almashtirish semantikasi transformatsiyasi
- 3) So'roq gap transformatsiyasi
- 4) Verballashtirish transformatsiyasi

Tadqiqot metodologiyasi. Ravish so'z turkumi asosiy (yadro) komponentlarini ifodalanish umumiy holatda kvalifikativ sintaktik – semantik belgiga xos ekanligini ko'rsatadi va nokategorial sintaksemalar sifatida lokativ, temporal, kvalifikativ, kvantativkauzal, ob'ektiv sintaksemalarni ifodalab kelishi mumkin.

Quyida biz ravishning lokativ sintaktik-semantikasini uning fe'l bilan, ot bilan, ravish bilan birikib kelishida, ergash gap tarkibida kelishida ko'rib chiqamiz.

Ravish so'z turkumi predlogli, fe'lli, otli, sifatli birikmalar tarkibida kelib, lokativ (o'rin-joy) sintaksemani ifodalashini o'zida mujassamlashtiradi. Ravishli birikmalarining lokativ sintaksemani ifodalashini gapni where? yordamida so'roq gapga aylantirish eksperiment metodi va

ravishli birikmani there o'rin holi bilan almashtirish orqali isbotlash mumkin.

1) One bait was down forty fathoms. Xo'raklardan biri qirq sarjin pastlikda edi.

→ Where was one bait? → One bait was there.

2) He looked down into the water. U suv ichiga chuqurlikka qaradi

Where did he look? He looked there.

3) I know where I can get four baits too. To'rt dona xo'rakni qayerdan topib kelishni ham bilaman. → I know where. → I know there.

4) My mother and grandmother sat in padde wooden chairs not far away, on the other side of the porch, shelling peas. Where did my mother and grandmother sit?

My mother and grandmother sat there.

5) I was in the middle, on the front steps.

Where was I → I was there.

6) We saw a group of Mexicans working in the field near the road.

Where did you see a group of Mexicans?

7) They all ran outside and jumped onto their horses.

Where did they all run? They all ran there.

Ravish so'z turkumi predlogli, fe'lli birikmalar tarkibida kelib, temporal (payt) sintaksemani ifodalashini o'zida musassamlashtiradi. Ravishli birikmalarining temporal sintaksemani ifodalashini gapni when? yordamida so'roq gapga aylantirish eksperiment metodi va ravishli birikmani then o'rin holi bilan almashtirish orqali isbotlash mumkin.

1) We caught big ones every day for three weeks.

Biz ketma-ket uch hafta kuniga (har kuni) bittadan katta-katta baliq tutganmiz.

→ When did you catch big ones?

→ We caught big ones then for three weeks.

2) How old was I when you first took me in a boat?

Meni birinchi marta dengizga olib chiqqaningizda men necha yoshda edim.

→ How old was I then?

3) My mother told me that My Gran and Pappy often slept less than an hour or two

→ When did my Gran and Pappy sleep?

→ My Gran and Pappy slept less than an hour or two then.

4) I can **always** borrow two dollars and a half.

Men ikki dollar ellik sentni xohlagan paytimda qarz olishim mumkin.

→ When can you borrow two dollars and a half

→ I can borrow two dollars and a half then.

5) I let you carry things **when you were five years**

old.

Men anjomlarni tashib kelishga besh yoshingdan ruxsat berganman.

→ When did you let me to carry things? → I let you carry things then.

6) **Every day** is new day. Har kuni bu yangi kun hisoblanadi.

→ When is new day? → Then is new day.

7) Then **when luck comes** you are ready.

Qachonki omad kelganda sen unga tayyor turishing kerak.

→ When you are ready? → You are ready then.

8) I am afraid he will never play the piano again as they left the center.

U markazni tark etgach hech qachon pianino chalmaydi deb o'ylayman.

→ When he won't play the piano again?

→ I am afraid he will not play the piano then.

9) That evening he stopped at the table and tousled my hair.

O'sha kechqurun u stol yonida to'xtadi va sochimni to'zg'itib yubordi.

→ When did he stop at the table and tousled my hair?

→ Then he stopped at the table and tousled my hair

10) She had lost both legs **before** she was even old enough to walk on them.

→ When did she lose her both legs?

→ She had lost her both legs then.

11) Tomorrow is the eighty-fifth day. Ertaga sakson beshinchi kun.

→ When is the eighty-fifth day?

→ The eighty-fifth day is then.

12) She had lost both legs **before she was even old enough to walk on them.**

→ When did she lose her both legs? → She had lost both legs then

13) Max is very perceptive – but he isn't **always** right.

14) Puppy and I knew this before we got out of the truck.

Buvam va men buni mashinadan tushishdan oldin bilar edik.

→ When did Pappy and I know this? → Pappy and I Knew this then.

15) This routine never varied.

→ When did this routine vary? → This routine varied then.

16) Before the Mexicans arrived, we'd had a portable fan we put near the screen door. → When did you have a portable fan? → We'd had a portable fan we put near the screen door then.

17. She never walked to school – her father drove her.

U hech qachon maktabga piyoda bormagan – uning otasi mashinada olib borgan.

When didn't he walk to school? Hewalked to school then.

Tahlil va natijalar. Ravish so'z turkumi predlogli, fe'lli, ravishli birikmalar tarkibida kelib, kvalifikativ (holat) sintaksemani ifodalashini o'zida musassamlashtiradi. Ravishli birikmalarining temporal sintaksemani ifodalashini gapni how? So'roq so'zi yordamida so'roq gapga aylantirish eksperiment metodi varavishli birikmani then payt holi bilan almashtirish orqali isbotlash mumkin.

1) Gillian eyed him, then smiled **wryly**. How did he smile? He smiled so.

Gillian unga qaradi va so'ngra istehzoli jilmaydi.

2) Our people can't **effectively** search down there.

Bizning odamlarimiz u yerda samarali izlanish olib bora olishmaydi.

How can't our people search there?

Our people can't search so down there

3) "Good evening," she said politely. "Salom" dedi u xushmuomalalik bilan.

4) She smiled faintly. U rangi oqargancha jilmaydi.

→ How did she smile? → She smiled such

5) She nodded seriously. U jiddiy holda bosh ir'gadi.

→ How did she nod? → She nodded such

6) Pardon me for not thinking too **clearly** when I was leaving.

Ketayotgan paytimda chuqurroq o'ylamaganim uchun uzr so'rayman.

How didn't I think when I was leaving?

7) In July 1918 he was seriously wounded by a mortar shell.

U minomyot o'qidan jiddiy yaradorlandi.

→ How was he wounded in July 1918 by a mortar

shell?

→ He wounded such in July 1918 by a mortar shell

8) The culture of the National Guard is one not easily understood by professional soldiers. Milliy gvardiya

madaniyati qiyinligi professional soldat ham osonlikcha tushuna olmaydigan darajada edi.

→How was the culture of the National Guard?

→The culture of the National Guard was such.

Ravish so'z turkumi predlogli, fe'lli, ravishli birikmalar tarkibida kelib, kvontativ (daraja-miqdor) sintaksemani ifodalashini o'zida musassamlashtiradi. Ravishli birikmalarining temporal sintaksemani ifodalashini gapni how?, how many times? How much? so'roq so'zlari yordamida so'roq gapga aylantirish eksperiment metodi varavishli birikmani such bilan almashtirish orqali isbotlash mumkin.

1) It couldn't happen **twice**.

Bir narsa hech qachon ikki marta sodir bo'lmaydi. It couldn't happen such.

2) My mother told me that my Gran and Pappy often slept **less** than an hour or two

→How much did my Gran and Pappy sleep?

→My mother told me that my Gran and Pappy often slept **such**.

3. She had lost both legs before she was even old **enough** to walk on them.

→How old did she lose her legs? →She was old such to walk on them.

4) Isn't that reason enough? Shu sabab yetarli emasmi?

→How much is that reason? →The reason is such.

5) Morgan hadn't enjoyed herself so much in years. Yillar davomida Morgan bunchalik ko'p rohat olmagan edi.

→How much hadn't she enjoy in years?

Kauzal sintaksema odatda ravish yoki ravishli birikmalarga Why? Nima uchun? so'roq so'zi orqali savol qo'yish bilan yoki ravishli birikmalarni "for that" predlogi bilan o'rin almashtirish lingvistik transformatsiya metodlari orqali aniqlanadi.

1) I did all the talking because my dad had certainly been more eventful than his.

→Why did you do all talking? →I did all the talking for that.

2) Because the sun and rain had cooperated, the leaves were full and thick and weaving together.

→Why the leaves were full and thick and weaving together?

Bundan tashqari biz ravish so'z turkumining gapdagi o'rni va vazifasi haqida, ravishning sintaktik-semantik belgisi haqida so'z yuritdik.

Prof.A.M. Muhiin nazariyasiga asosan sintaksemalar asosiy uchta kategorial guruhga bo'linadi. Ular quyidagilar:

1. Substansial sintaksema – bu sintaksema o'zida predmetlik xususiyatini aks ettiradi.

2. Prosessual sintaksema – bu o'zida ish – harakatni aks ettiradi.

3. Kvalifikativ sintaksema – o'zida belgini aks ettiradi.

Sintaksemalarning gapda u yoki bu komponent pozitsiyada (o'rnida) kelishi, komponentlar va sintaksemalar o'rtasidagi yaqin bog'liqlikni analiz qilishga majbur etadi. Mazkur bitiruv ishning ob'ekti bo'lgan ravishlarning asosini kvalifikativ (belgi) sintaksema tashkil etadi. Demak, biz o'rganayotgan "over" predlogli birikmalarining barchasini umumiy substansial (ot) belgi ostida birlashadi va bir – biridan lokotiv, temporal, pauzali, ob'ekt kabi belgilar bilan farq qiladi.

Xulosa va takliflar. Mazkur ishga asos bo'lgan tushuncha va terminlar asosan professor A.M.Muxin tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, uning izdoshlari tomonidan muvaffaqiyatli tarzda qo'llanib kelinib, yetarlicha izlanishlar olib borishmoqda.

A.M. Muxin ijodining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u tilshunoslik terminlarini ishlatishda barcha tillarni bilishi uchun, ularning lotin tilidagi nomlarini saqlab qolganlar (lokativ, substansial, subordinativ, predikativ, kauzal, allativ, temporal, kvalifikativ, kvantativ kabi).

Tilshunos olim A.M.Muxin nazariyasiga binoan ravish so'z turkumini badiiy asarlardan olingan misollarimiz asosida sintaktik-semantikasini o'rganamiz. Ravish so'z turkumida u yoki bu sintaksemaning mavjud ekanligini aniqlash uchun quyidagi lingvistik eksperiment metodlaridan foydalanamiz.

1) Tushirib qoldirish transformatsiyasi

2) Almashtirish semantikasi transformatsiyasi

3) So'roq gap transformatsiyasi

4) Verballashtirish transformatsiyasi

Biz izlanish olib borgan ravish so'z turkumi asosiy (yadro) komponentlarini ifodalanish umumiy holatda substansial sintaktik – semantik belgiga xos ekanligini ko'rsatdi va nokategorial sintaksemalar sifatida lokativ, temporal, kvalifikativ, kvontativ, kauzal, ob'ektiv sintaksemalarni ifodalab kelishi mumkin. Ravishlarga xos ushbu sintaktik-semantik belgilarni aslyatdan olingan misollar orqali o'rganib chiqdik.

ADABIYOTLAR

1. Беляева М. А. Грамматика английского языка М. 1984.
2. Бўронов Ж. Инглиз тили грамматикаси Т. 1974.
3. Бандарко А. В. Грамматическая категория и контекст Наука, Л. 1971.
4. Gafforov M. Ingliz tili grammatikasi T.: 2002
5. Качалова К. Н., Израйлович Е. Е. Практическая грамматическа английского языка М. ,1996.
6. Мухин А.М. Подляжи и предлоги в кн категория подежа в структуре и система языка (материали научной конфенции) 1971
7. Мухин А. М. Синтаксемный анализ и проблемы уровней языка Л., 1980.
8. Palmer N.E. A Grammar of Spoken English, 1930.

UDK: 811.512.21

Nigora MURODOVA,
NavDPI professori, filologiya fanlari doktori

Professor B.Mengliyev taqrizi asosida

YANGI PARADIGMAGA ASOSLANGAN LINGVISTIK ATLASLAR

Annotatsiya

Lingvistik atlas – ma'lum bir hudud shevaviy o'xshash va farqlarni o'zida aks ettiruvchi xaritalar majmuasi. Lingvistik atlas yuzlab, hatto minglab xaritalarni o'z ichiga oladi. Buning sababi lingvistik atlasning har bir xaritasi alohida bir izoglossa asosida tuziladi. Dialektologiya shevaviy farqlarni qayd qiladi va tavsiflaydi. Areal lingvistika hodisalarni xaritada ko'rsatadi. Shuning uchun xaritalashtirish arealogik tadqiqotlarning ham usuli, ham natijasidir.

Kalit so'zlar: Izoglossa, hudud, dialekt, mikrotizm, chegara, tarqalish nuqtasi, xarita, tekislik, maydon, atlas.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АТЛАСЫ, ОСНОВАННЫЕ НА НОВОЙ ПАРАДИГМЕ

Аннотация

Лингвистический атлас – это набор карт, на которых конкретная территория отображает диалектные сходства и различия. Лингвистический атлас содержит сотни, если не тысячи карт. Это связано с тем, что каждая карта лингвистического атласа составлена на основе отдельной изоглоссы. Дialeктология отмечает и описывает диалектные различия. Ареальная Лингвистика отображает явления. Таким образом, картирование является одновременно методом и результатом ареологических исследований.

Ключевые слова: Изоглосса, территория, диалект, микротизм, граница, точка распространения, карта, плоскость, площадь, атлас.

LINGUISTIC ATLASES BASED ON A NEW PARADIGM

Annotation

A linguistic atlas is a set of maps on which a particular territory displays dialect similarities and differences. The linguistic atlas contains hundreds, if not thousands of maps. This is due to the fact that each map of the linguistic atlas is compiled on the basis of a separate isoglossa. Dialectology notes and describes dialect differences. Areal Linguistics displays phenomena. Thus, mapping is both a method and a result of archaeological research.

Key words: Isoglossa, territory, dialect, microtism, border, distribution point, map, plane, area, atlas.

Kirish. Ma'lum bir mintaqa (davlat, til) lingvistik atlasini tuzish areal lingvistikaning so'nggi maqsadidir.

A.Shermatovning asarlarida qayd etilishicha: Lingvistik atlas xaritalari 2 xil prinsipga asoslanib tuziladi (Shermatov, 1991; 9-b.).

1) Dialektologik prinsip;

2) Umumlingvistik yoki areal-lingvistik prinsip.

Lingvistik atlas tuzishdagi umumlingvistik va dialektologik prinsip hamma atlaslarda barobar saqlanadi, ularning o'zaro munosabati dastlab material tanlashda ham, xaritalashtirishni amalga oshirishda ham asosiy o'rin tutadi. Lingvistik atlas uchun material keng ko'lamdagi savollar majmuasi asosida to'plansa, dialektologik atlas materiali uchun ma'lum dialektal xususiyatlarni modellashtiruvchi programma asos bo'ladi. Lingvistik atlas, asosan, 2 xil bo'ladi: 1) Regional atlas; 2) Zonal atlas.

Regional atlasning vazifasi – u yoki bu regiondagi shevalar tuzilishining eskiz-shemasini aniqlash va detallashtirishdan iborat. Roman-german tillari lingvogeografiyasida milliy atlas, regional atlas, makro va mikro atlas terminlari ham qo'llaniladi. O'zbekiston hududini o'z ichiga olgan o'zbek shevalari atlas tuzilsa, u regional atlas bo'ladi. Yirik zonadagi bir til xususiyatini o'zida to'la aks ettirgan atlas – zonal atlas hisoblanadi. Masalan, Rumin tilining lingvistik atlas bolqon-roman massivining umumzonal atlasidir. O'rta Osiyo zonasi hududidagi o'zbek shevalari materiallarini qamrab olgan o'zbek tili atlas yaratilsa, u zonal atlas hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tilshunoslik tadqiqotlarida kartalashtirish metodini qo'llash, dastlab XIX

asrga to'g'ri keladi. 1821-yilda K.de Monbre tomonidan tuzilgan fransuz shevalari chegaralarini belgilovchi karta Fransiya qirolik jamiyatiga taqdim qilinadi. 1823-yilda D.Mone o'zining lingvistik karta tuzish g'oyasini oldinga suradi. Shuningdek, Venkker, Vrede tomonidan tuzilgan nemis tili atlas (1876–1926), Marburgdagi nemis dialektologiyasi Markaziy instituti nashr etgan "Nemis leksikologik atlasini"ni ham keltirish mumkin.

Jahon tilshunosligida eng yaxshi dialektologik atlas XX asrning boshlarida tuzilgan Jan Jil'eron, Edmonlarning 12 jildli "Fransuz tili atlas" (1902–1912) deb topilgan. K.Yaberg va Ya.Yudning 8 jildli Italyan-shveysar atlas (1928–1940) o'sha davrda maydonga kelgan.

Rus tili dialektologik atlasini tuzish XIX asrning ikkinchi yarmida I.I.Sreznevskiy, keyinchalik A.I.Sobolevskiy tomonidan boshlangan edi. Rus tilshunosligi lingvistik geografiyasi ustida 1903-yildan boshlab A.A.Shaxmatov tashabbusi bilan tuzilgan Moskva dialektologik komissiyasi reja asosida ish olib bora boshlaydi. Ular tomonidan 1915-yili "Rus tili Yevropa qismi dialektologik kartalaridan tajriba" nomli karta nashr ettiradi. Bu kartada hozirgi Sharqiy slavyan (rus, ukrain, belarus) tillari va bu tillarning har qaysisi lahjalarga va sheva guruhlariga bo'linishi ko'rsatib berilgan. 1935-yilda B.A.Larin, F.P.Filin boshchiligidagi Moskva FA rus tili institutida "Rus tili atlas" tuzishga kirishiladi. 1944-yilda R.I.Avanesov, B.A.Larin boshchiligidagi rus tili dialektologik atlasini yaratish ishi boshlanadi. 1951-yilda "Moskva sharqidagi Markaziy oblastlar rus xalqi shevalari atlas", 1952-yilda "Shimoliy-g'arbiy oblastlar rus xalqi shevalari atlas" tuzib chiqildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Lingvistik atlaslar tuzish ishiga ma'lum bir til yoki mintqa shevalarining hududiy mintaqaviy tavsifi yakunlangandan keyingina kirishish mumkin. Chunki shundan keyingina ma'lum bir til shevalarning yoki tillar oilasi yo guruhidan u yoki bu tilning bir-biridan farq qilishiga xizmat qiladigan eng asosiy fonetik, fonologik, leksik, morfologik, sintaktik, derivatsion o'xshashlik va farqlar aniqlanadi. Har bir o'xshashlik va farqning (innovatsiyaning) qaysi hududlarda, qaysi shevalarda qo'llanilishi aniq tavsiflanadi. Shundan keyingina arealogik tadqiqotlarga va lingvistik (dialektologik) xaritalar tuzish kirishish mumkin.

Bugungi kunda o'zbek shevalari hududini lisoniy-jug'rofik tadqiq etish qator dolzarb muammolarni hal etishga yordam beradi. Shevalarning tashqi chegarasini, ichki tasnifini tadqiq etish, tahlil etilayotgan shevalarning umumo'zbek dialektal mikrohudud tizimidagi o'rnini belgilash ana shu muammolardan eng muhimi hisoblanadi.

O'zbek shevalarining areal tarqalishini o'rganishda o'zbek tilli massivini tashkil etuvchi barcha hududlarida ilmiy izlanishlar olib borish lozim. Chunki o'zbek shevalari tarqalgan hududlar areal yo'nalishda o'rganilmagan. Shu bois ham "O'zbek shevalarining lingvistik atlas" yaratilmagan. Bunday xarita o'zbek tilshunosligida, albatta, yaratish zarurligi davr talabidir.

O'zbek shevalarini areal o'rganish va ularning lingvistik xaritalarini yaratish shevalarning tarqalish o'rinlari, tilning taraqqiyot qonuniyatlari va yo'llarini aniqlashga yordam beradi. Shuningdek, "O'zbek shevalarining dialektologik atlas"ni yaratilishi uchun asos bo'ladi. Albatta, buning uchun o'zbek shevalarini areal o'rganish bo'yicha hali juda katta ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilishi lozim. Shuningdek, xaritaning lisoniy materiallari tadqiq etilayotgan hududdagi o'zbek shevalari tizimining tashqi dialektal chegarasi va o'zbek tilining boshqa dialektal zonasi bilan aloqasini aniqlash imkonini beradi.

Har bir kartani tuzishda dastlab kartalashtirilgan til hodisasining tarqalish chegarasi – izoliniasini aniqlanishi kerak. Keyin turli xil sheva va dialektlardagi bir xil til hodisalari izoglossa sifatida kartalashtiriladi. Izoglossalarning keng hududlarga tarqalishida qadimda aloqa yo'llari va daryo oqimi katta o'rin egallagan.

O'zbek shevalarini areal o'rganish va ularning lingvistik xaritalarini yaratish shevalarning tarqalish o'rinlari, tilning taraqqiyot qonuniyatlari va yo'llarini aniqlashga yordam beradi. Albatta, buning uchun o'zbek shevalarini areal o'rganish bo'yicha hali juda katta ilmiy tadqiqot ishlari zamonaviy yangi paradigma asosida amalga oshirilishi lozim.

O'zbek tilshunosligida dialektlarni o'rganish bo'yicha juda katta ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirildi. O'zbek shevalari bo'yicha Y.D.Polivanov, G'.Olim, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, Sh.Sh.Shoabdurahmonov, A.G'.ulomov, S.Ibrohimov, F.Abdullayev, M.Mirzayev, A.Aliyev, A.Shermatov, X.Doniyorov, N.Rajabov va ularning shogirdlari tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarida areal lingvistika sohasi uchun manba yaratildi.

O'zbek shevalarini hududiy o'rganish yuzasidan ham ilmiy tadqiqot ishlari yuzaga keldi. A.K.Borovkov tomonidan "O'zbek sheva-lahjalarini tekshirishga doir savol-javoblar" anketasi tuzildi. O'zbek shevalarini xaritalashtirish ishini boshlab bergan V.V.Reshetov qurama o'zbek shevalarining 49 ta lingvistik atlasini yaratdi. M.Mirzayev tomonidan 1955-yilda "Buxoro oblastidagi o'zbek shevalarini o'rganish uchun anketa" tuzilib, uni respublikaning viloyatlariga, ilmiy muassasalariga tarqatilgan. 1964-yilda A.Aliyev tomonidan "Namangan dialekti bo'yicha material to'plovchilar uchun anketa"si tuzilib, chop etildi. A.G'.G'.ulomov rahbarligida

1976-yilda A.Yu.Aliyev, K.N.Nazarovlar "O'zbek tilining mahalliy shevalari bo'yicha material to'plovchilar uchun metodik qo'llanma" yaratildi.

O'zR FA huzuridagi O'zbek tili, adabiyoti va folklori ilmiy tekshirish institutining dialektologiya bo'limida o'zbek shevalarini o'rganish bo'yicha Sh.Shoabdurahmonov rahbarligida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilib, olim tomonidan o'zbek shevalari atlasini yaratishning nazariy asoslari yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borildi. O'zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlanishida A.Shermatovning xizmatlari kattadir. 1978-yilda A.Shermatov tomonidan Quyi Qashqadaryo shevalari bo'yicha 137 ta lingvistik atlas yaratildi. Ulardan umumiy – 2 ta, Fonetika – 34 ta, Morfologiya – 22 ta, Leksika – 79 ta xaritalar tuzildi. Tadqiqotda Quyi Qashqadaryo shevalari 3 ga: j-lovchi guruh shevalar, y-lovchi guruh shevalar, o'zbek-tojik ikki tilli shevalar guruhlariga bo'lib o'rganilgan. Xaritalarda Quyi Qashqadaryo hududida istiqomat qiladigan aholi etnik tarkibi, tarixi, hududlarda fonetik, morfologik, leksik hodisalarning tarqalishi o'z aksini topgan.

Q.Muhammadjonov tomonidan 1988-yilda Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalarining fonetik, morfologik, leksik xususiyatlari areal o'rganilib, 150 tadan ortiq xaritalari yaratilgan. Qozog'istondagi o'zbek shevalarining o'ziga xos xususiyatlari qarluq, qipchoq, o'g'uz lahjalar misolida keng tahlil qilib berilgan. Mazkur hudud o'zbek shevalariga turkiy tillardan qozoq, qoraqalpoq tillarining ta'siri tahliliy misollar bilan asoslangan.

Y.Ibragimov tomonidan 2002-yilda Janubiy Orolbo'yi o'zbek shevalari areal o'rganildi va xaritalari yaratildi. Janubiy Orolbo'yi hududida qadimdan to'rtta turkiy xalq-o'zbek, qoraqalpoq, qozoq va turkmanlarning aralash yashab kelganligi ma'lum. Ular o'rtasidagi iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va madaniy o'zaro aloqa til hamda shevalarning o'ziga xos shakllanishi, taraqqiyotiga ta'siri bo'lgan, albatta. Buning natijasida Janubiy Orolbo'yi shevalarining o'ziga xos fonetik, morfologik, leksik xususiyatlari vujudga keldi. Shular asosida mazkur hudud shevalari uch guruhga bo'lib o'rganilgan: 1) sharqiy; 2) g'arbiy; 3) janubiy yoki oraliq. Tadqiqot davomida uch zona ko'rinishida sheva chiziqlari bog'lamlarini ko'rib chiqish asosida quyidagi shevaviy hududlar aniqlangan: 1) g'arbiy (qo'ng'iroq o'zbeklari shevasi); 2) shimoliy (xo'jayli-qipchoq); 3) markaziy (gurlan-beruniy); 4) janubi-g'arbiy (oltmish-ko'kchaga-ko'hna urganch); 5) janubi (tozabozor-toshhovuz-iloli); sharqiy (to'rtko'l-ellikqal'a). Y.Ibragimovning ta'kidlashicha, shevalar leksikasini xaritalash asosida ushbu hudud shevalari bir butun emas, sheva chiziqlarining ko'pchiligi hududda turli yo'nalishlar bo'yicha tarqalgan va aniq lisoniy-jo'g'rofiy tamoyilga ega bo'lmagan sheva hududlarining lisoniy xususiyatlarini ifodalaydi. Janubiy Orolbo'yi shevalari bo'yicha xaritalari 30 tadan iborat. Ular: 1) fonetika – 5 ta, 2) morfologiya – 7 ta; 3) leksika – 15 ta, 4) Janubiy Orolbo'yi ma'muriy bo'linishlari xaritasi – 1 ta, 5) aholi punktlari – 1 ta, Janubiy Orolbo'yi o'zbek shevalarining hududiy tasnifi – 1 ta xaritalar mavjud. Xaritaga 133 ta aholi punkti tushirilgan. Xarita izohlaridan ko'rinadiki, tadqiq etilgan aholi punktlarining yuqori chastotada ekanligi, mazkur hudud shevalarining oraliq xususiyati o'zbek-qoraqalpoq, o'zbek-qozoq, o'zbek-turkman sheva chiziqlarining ajratib ko'rsatilishi bilan bog'liqdir.

N.Murodova tomonidan 2006-yilda Navoiy viloyati o'zbek shevalari leksikasi lingvoareal usulda o'rganilib, lingvo-jug'rofiy xaritalari tuzilib tadqiqot ob'ektiga kiritilgan. Ushbu xaritalar 100 tadan ortiq bo'lib, juda ko'plab lisoniy birliklarning areal tarqalishini aks ettirgan. Tadqiq etilgan 209 ta aholi punkti xaritaga tushirilgan. Muallifning ta'kidlashicha, xaritaning lisoniy materiallari tadqiq etilayotgan hududdagi o'zbek shevalari o'zbek tilining boshqa dialektal zonasi bilan aloqasini aniqlash imkonini bergani, Navoiy viloyatida ko'p

millat vakillari, jumladan, o'zbek, tojik, qozoq tilida so'zlashuvchi aholi istiqomat qilayotgan mazkur hududda: o'zbekcha-tojikcha (yoki tojikcha-o'zbekcha), qozoqcha-o'zbekcha ikki tillilik mavjuddir. Xaritalar izohida mazkur hudud shevalar leksikasidagi farqli jihatlar ushbu hudud shevalarining o'ziga xos tarixiy taraqqiyoti, hududning o'ziga xos tabiiy-geografik xususiyatlari, aholining turmush tarzi, xo'jaligi, madaniy-ma'naviy omillar bilan bog'liqligi tarixiy-etnografik ma'lumotlar asosida xulosalar chiqarilgan. Tadqiqot ob'ektiga 30 xarita kiritilib, sharhlar berilgan.

Dialektal atlaslar tuzilishi dialektologiyadan lingvistik geografiyaga o'tish davri hisoblanadi. Shu sababli bu davrda amalga oshirilgan yuqorida nomlari qayd etilgan olimlarning tadqiqotlarida o'zbek shevalari qiyosiy-tavsifiy va lingvo-geografik usulda o'rganilib, lingvistik xaritalari yaratilgan. Lingvistik geografiya sohasida katta ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirgan A.Shermatovning ta'kidlashlaricha,

dialektologiyaning tekshirish ob'ekti jonli dialektal nutq, dialektal lug'atlar, ilmiy asarlar, qaysi davrga yoki qaysi hududga oidligidan qat'iy nazar, umuman dialektal tekstlar tadqiqotidan iborat bo'lsa, lingvistik geografiya lingvistik atlaslar, dialektal lug'atlar, ilmiy tadqiqotlar va ma'lum hududgagina oid dialektal matnlar bilan ish ko'radi.

Xulosa. Yuqorida ta'kidlanganidek, o'zbek tilshunosligining ajralmas qismi hisoblangan o'zbek dialektologiyasi sohasida hozirgi kunga qadar katta ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Ko'pgina o'zbek shevalari yaxlit holda o'rganilib, lug'atlar tuzilgan. Shuningdek, yirik monografik asarlarning yaratilganligi endilikda shevalarni qiyosiy-tarixiy va areal tadqiqotining hozirgi zamon aniq va izchil metodi bilan, til hodisalarining tarqalish chegaralarini aniqlab beruvchi areal yo'nalishda ilmiy o'rganishni taqazo qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Bartoli M. Introduzione alla neolinguistica (principi – scopi-metodi). – Geneva, 1925, 108.
2. Благова Г.Ф. О несходствах типологически подобных ареалов (-иш- как показатель множественности в среднеазиатских тюркских говорах) // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. – Ленинград, 1977. – С. 83–91.
3. Джураев А.Б. Морфология узбекских говоров верхней Кашкадарьи в ареальном освещении: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Москва, 1986. – 16 с.
4. Джураев А.Б. Морфология узбекских говоров верхней Кашкадарьи в ареальном освещении: Дис. ...канд. филол. наук. – Москва, 1986. – 237 с.
5. Джураев А.Б. Элемент ким – в неопределенных местоимениях узбекских говоров самаркандко-бухарского типа // Коммуникативные аспекты исследования языка. – Москва, 1986. № 1. – С. 140–146.
6. Джураев А.Б. Ареалогия и исследование узбекских народных говоров // Советская тюркология. 1987. № 1. – С. 45–51.
7. Джураев А.Б. Методологические регулятивы тюркской ареальной лингвистики и внутренняя совокупность методов на разных этапах ее развития // Типы коммуникации и содержательный аспект языка. – Москва, 1987. – С. 96–103.
8. Джураев А.Б. Теоретические вопросы ареальной лингвистики // Актуальные вопросы развития науки и техники в Узбекистане: тезисы докладов научной конференции молодых ученых и специалистов АН Уз ССР. – Ташкент, 1987. – С. 99.
9. Джураев А.Б. Ареальная лингвистика: сущность и структура // Советская тюркология. 1988. № 6. – С. 21–27.
10. Freudenberg R. Isoglasie. Prägung und Problematic eines sprachwissenschaftlichen Terminus // Zeitschrift für Mundartforschung. 1966. Vol. 33, 219–232.
11. Trubetzkoy N.S. Reponse a la question // Actes du Premier Congress International de Linguistes a la Haye du 10-15 Avril 1928. Leiden, 1928, 17–18.
12. Chambers J., Trudgi P. Dialectology. Cambridge, 1980, 218.

Badia MUHITDINOVA,
Samarqand davlat universiteti professori, Uzbekistan.
badeamuhitdinova1978@gmail.com

Filologiya fanlari doktori I.Sulaymonov taqrizi asosida

ZULLISONAYNLIK – ADABIY HODISA SIFATIDA

Annotation

Ushbu maqolada jahon adabiyoti tarixida bilingvizm – zullisonaynlik hodisasining tarixiy va ijtimoiy-falsafiy negizlari aniqlanib, qadimgi davrdan bugungi kungacha milliy adabiyotlar rivojida zullisonaynlik hodisasining ta'siri o'rganilib ma'lumot berildi. Zullisonayn adabiyot o'z mohiyatiga ko'ra yagona ildizga ega bo'lib, ularni yaxlit holda o'rganish lozimligi hamda mushtarak madaniy-adabiy muhit mahsuli ekanligi haqida bayon etildi. Adabiy zullisonaynlik hodisasining rivojlanish omillari siyosiy-ijtimoiy jarayonlar bilan bog'liq ravishda qiyosiy-tarixiy jihatdan tadqiq etildi.

Kalit so'zlar: Bilingvizm – zullisonaynlik hodisasi, madaniy-adabiy muhit, koordinativ, subordinativ va medial bilingvizm, sirtse bilingvizm, baddiy bilingvizm

BILINGUALISM AS A LITERARY PHENOMENON

Annotation

In this article, the historical and socio-philosophical foundations of the phenomenon of bilingualism in the history of world literature have been identified, and the influence of the phenomenon of bilingualism on the development of national literature from ancient times to the present day has been studied and described. Bilingualism stated that literature has a single root in its essence and should be studied holistically, and is also a product of a common cultural and literary environment. The factors of the development of the phenomenon of literary bilingualism have been studied in a comparative historical way in connection with political and social processes.

Key words: The phenomenon of bilingualism, cultural and literary environment, coordinating, subordinative and medial bilingualism, sirtse bilingualism, artistic bilingualism

ЗУЛИСОНАЙНСТВО - КАК ЛИТЕРАТУРНЫЙ ФЕНОМЕН

Аннотация

В данной статье определены исторические и социально-философские основы феномена билингвизма в истории мировой литературы, изучав, было предоставлено влияние феномена зуллисонайна на развитие национальной литературы с древнейших времен до наших дней. Были заявлены, что зуллисонайнская литература имеет единый корень по своей сути, поэтому ее следует изучать в целом и она является продуктом общей культурно-литературной среды. Факторы развития зуллисонайнского феномена литературы изучались сравнительно-историческим путем в связи с политическо-социальными процессами.

Ключевые слова: Билингвизм – феномен зуллисонайнство, культурно-литературной среда, координационное, субординатное и медиальное билингвизм, сиртесический билингвизм, художественный билингвизм

Kirish. Jahon xalqlari ijtimoiy hayotida shiddat bilan globallashuv jarayoni amalga oshayotgan bugungi kunlarda yuz berayotgan barcha o'zgarishlar va evrilishlar badiiy so'z san'atida qanday aks topishini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, milliy va mintaqaviy adabiyotning shakllanish va rivojlanish qonuniyatlari, til xususiyatlari, badiiy timsol va obrazlarning qiyosiy-tipologik ravishda o'rganish har bir xalqning umumbashariy taraqqiyot tendensiyalaridagi o'rni va ahamiyatini belgilab berishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Dunyo adabiyotshunosligida bilingvizm hodisasini lingvistik, psixologik, sotsiologik va boshqa fanlar kesimi hamda rakurslaridan o'rganish bo'yicha qator ishlar amalga oshirilgan. Mazkur hodisaning ijtimoiy hayotning siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy-ma'rifiy jabhalaridagi o'zaro ta'siri, mohiyati va ahamiyatini to'laqonli anglash uchun uning adabiy hodisa sifatida o'rganish va tadqiq etish tendensiyasi etakchilik qilmoqda. Integratsiyalashuv va madaniy muloqot, til, madaniyat va adabiyotdan "yumshoq kuch" sifatida foydalanish texnologiyalarini o'rganish barobarida milliy o'zlikni anglash, bu boradagi tarixiy tajribalarni xolis va haqqoniy o'rganish har qachongidan dolzarb ahamiyat kasb etadi.

O'zbek adabiyotshunosligida XIX asr oxiri – XX asr boshidagi davr ko'p asrlik o'zbek adabiyoti tarixida g'oyat muhim davr sifatida baholanadi. Bu davrda yashab ijod qilgan ijodkorlarimiz xalqning eng bebaho boyligi – ozodlikni yo'qotishi voqealarini loqayd kuzatishdan uning fojiali oqibatlarini chuqur anglagan holda istiqloq uchun kurashga da'vat qilishgacha bo'lgan evrilishni boshdan o'tkazdi; davr voqealari ta'sirida yangi ijodiy-ilhomiy manbalar paydo bo'lda – adabiyot g'arblasha boshladi; an'anaviy she'riyat yonida yangi poetik tafakkur va ifoda vositalari paydo bo'ldi. Yangilanish jarayonini boshdan kechirgan bu davr adabiyotida an'anaviy usulda ijod qilgan adib va shoirlarning merosini o'rganish, ularning milliy o'zan va o'zaklarni saqlash yo'lidagi harakatlarini tadqiq qilish tarixiy taraqqiyotning o'xshash bosqichida turganimiz hozirgi davrda har qachongidan dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'zbek adabiyotida zullisonaynlik hodisasi, shuningdek, XIX asr oxiri – XX asr boshidagi o'zbek adabiyoti tarixi namoyandalarning hayoti va ijodiy faoliyatini o'rganishga oid tadqiqotlar jahonning qator yetakchi ilmiy markazlarida olib borilmoqda. Jahon adabiyotshunosligida bilingvizm hodisasi, uning shakllanishi va rivojlanishi tamoyillari, koordinativ,

subordinativ va medial bilingvizmning o'ziga xos xususiyatlari, badiiy nutq bilan koordinativ va subordinativ bilingvizmning o'zaro aloqadorligi, medial bilingvizmning etnografik va madaniy an'analar bilan bog'liqligiga doir ustuvor yo'nalishlarda tadqiqotlar ham olib borilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Ikki tilda yozish haqida turli hil fikrlar mavjud bo'lib, bazida bu hodisaga nisbatan bildirilgan salbiy munosabatlar ham uchraydi. Shu o'rinda dog'istonlik mashhur yozuvchi Rasul Hamzatovning sovet davrida o'z ona tili bo'lmagan tildan foydalangan milliy yozuvchilar haqida bildirgan fikrlarini eslab o'tish o'rinni bo'ladi. "Dog'istonliklar o'z asarlarini o'nta tilda yozishadi, to'qqizta tilda nashr ettirishadi. Shunday ekan o'ninchi tilda asar yozayotganlar nima qilishmoqda? Bu qanday til o'zi? O'ninchi tilda o'z tili – u xoh avar tili bo'lsin, xoh lak yoki tat tilini unutishga ulguraganlar yozishadi. Begona tilda uni ona tilingdan yaxshi bilsanggina yoz. Agar boshqa tilda qanday yozishni bilmasang, faqat o'z ona tilingda yoz. Biroq o'ninchi tilda yozma", - degan edi dog'istonlik avar yozuvchisi Rasul Hamzatov"[1].

Kelib chiqishi vengriyalik bo'lgan shoir Djordj Sirtes Angliyada yashab, ingliz tili bilan bir qatorda ona tili - venger tilida ham ijod qilgan. Sirtes bilingvizm haqida quyidagicha fikr bildirgan edi: "Ikki tilli yozuvchi bo'lishning kamchiligi shundaki, sen u tilga ham bu tilga ham to'liq tegishli bo'lmaysan"[2; 2014/03]. lganda, Biroq, adabiy bilingvizm birmuncha murakkab fenomen bo'lib, u haqida bir-biridan farq qiluvchi turli xil fikrlar, nuqtai nazarlar mavjud. Ayni paytda, dunyo tobora globallashtirib borar ekan, bilingvizmning yanada rivoj topishi aniq bo'lib qolmoqda. Shu bilan birga, masalaning bazi muammoli tomonlarini ham hisobga olish muhim bo'lib, bu muammoni yanada chuqur o'rganishni talab qiladi. [3; 2018, №2]

Sobiq sovet ittifoqi davrida ikkitillilik aholi orasida ham, ijod ahli orasida ham keng tarqalgan hodisa edi. Ittifoq hududida badiiy ijodda ko'plab tillardan foydalanilsada, rus tilining millatlararo muloqot va rasmiy til bo'lganligi sababli ko'plab milliy yozuvchilar rus tilida yozadigan bilingual bo'lishgan. Bunday yozuvchilar o'z ona tilida asar yozib, uni rus tiliga o'girishdan ko'ra, rus tilining o'zida ijod qilishni ma'qul ko'rishgan.

Ikki tilli ijodkorlarda qaysi tilda yozgan ma'qul degan savol tez-tez paydo bo'ladi. Tilni tanlashda ijodkorning talim darajasi, uning lingvistik boyligi, yozuvchilik mahorati kabi bir qancha faktorlar hal qiluvchi rolni o'ynaydi. Sovet ittifoqining eng ko'zga ko'ringan ikki tilli milliy yozuvchilaridan biri Chingiz Aytmatov 38 yoshiga qadar ona tilida ham, rus tilida ham ijod qilib, 1966 - yilda chiqqan "Alvido, Gulsari" qissasi chiqqandan so'ng, asosan rus tilida ijod qildi.

Migratsiya, siyosiy emigratsiya kabi omillar ham bilingvistik ijodkorlar paydo bo'lishida muhim rol o'ynaydi. Sovet ittifoqida ijodkorlarning siyosiy emigratsiyaga majbur qilinish holatlari ko'p uchragan. Adabiyot bo'yicha Nobel mukofoti sovrindorlari Aleksandr Soljenitsin va Iosif Brodskiylar o'z vaqtida sovet maxsus xizmatlari tomonidan mamlakatdan chiqib ketishga majbur qilingan edilar. Iosif Brodskiy sovet davlatini tark etgach, ona tili – rus tilida muntazam she'rlar yozish bilan birga ingliz tilida doimiy esselar yozish bilan ham mashg'ul bo'ldi. Brodskiy ingiz tilida bir vaqtning o'zida poeziya namunalari ham yaratgan bo'lsada, bu uning shu tildagi esselari kabi ijobiy baholanmadi. Ingliz tili o'quvchilar orasida uning she'riy asarlari u qadar mashhurlikka erisholmadi.

Sovet ittifoqi zamonida milliy-rus badiiy bilingvizmi milliy respublikalar adabiy muhitida keng tarqalgan hodisa edi. Uning vujudga kelishiga rus tilining mamlakat til muhitida hukmron ekanligi sabab bo'lib xizmat qilgan edi. Badiiy bilingvizm mavzusining taniqli tadqiqotchilaridan biri

N.G.Mixaylovskaya rus-milliy tillar bilingvizmi vujudga kelishiga sabab bo'luvchi ikki muhim faktorni ajratib ko'rsatadi:

1) Sobiq ittifoq xalqlari adabiyotlarining umumiy o'zaro ta'siri;

2) Rus tilining millatlararo muloqot vositasi sifatidagi o'rni.

Shuningdek, turli millatlarga mansub milliy yozuvchilarni rus tilida ijod qilishiga turtki bergan sabablardan biri rus adabiyoti, tili va madaniyatining ijodkor dunyoqarashiga bo'lgan ta'siridir. G.Gachevning fikricha, "yozuvchilar o'z ona tilida rus tilidek rivojlangan tizimga ega bo'lmagani sababli rus tilini mukammal bilmasada, unda ijod qilishga harakat qiladilar"[4; 145 b.].

Sovet davri adabiyotida rus va milliy tillar masalasiga atoqli qirg'iz yozuvchisi, mohir bilingvist ijodkor Chingiz Aytmatov fikrimizcha, ancha mukammal ta'riflarni bergan. Chingiz Aytmatov "Ikki til orasidagi inson" nomli maqolasida bilingvizm hodisasiga atroflicha to'xtalib o'tadi. Rus tilining boshqa milliy tillar bilan ta'siri haqida yozuvchi quyidagi fikrlarni bildirgan edi: "Rus tili tarixda ilk bor bir-birining mavjudligidan xabari ham bo'lmagan turli milliy adabiyotlarni o'zaro birlashtirishda "til ko'prigi" vazifasini bajarib berdi. Men qirg'iz adabiyoti namoyandalari qatoriga kiraman. Agar hozir mening asarlarim rus tili orqali turli dunyo tillarida nashr qilinsa, bu bilan rus tili qirg'iz tilining ichki imkoniyatlarini namoyish qilgan holda uning dunyodagi o'rmini yanada mustahkamlashga hissa qo'shgan bo'ladi. Zamonaviy badiiy bilingvizmning yana bir xususiyati shundaki, rus tiliga adabiy asarlar yaratishda murojaat qilar ekan, milliy yozuvchilar rus qadriyatlarini bilangina cheklanib qolmasdan, o'z milliy adabiyoti va madaniyatlarini ham rivojlantirishadi[5; 162 b.].

Chingiz Aytmatov ikki tilda ijod qiluvchilar tilni tanlashda erkin ekanliklari, o'zlari yaxshi bilgan tilda xohishlaridan kelib chiqib yozishlari mumkinligini qayd etadi. Shu bilan birga, zullisonayn yozuvchilar o'z millati oldidagi burchini ham hisobga olishlari lozim. Ijod tilini tanlayotganda ijod erkinligi imkoniyatlari bilan birga xalq oldidagi fuqarolik burchi, yozuvchini voyaga etkazib unga o'zining eng katta boyligi – o'z tilini bergan xalq oldidagi burchni ado etishni unutmastik ijodkor uchun muhim fazilat ekanligi Chingiz Aytmatov tomonidan ko'p tilga olinadi.

Qirg'iz yozuvchisi ikki tilni mukammal biluvchi ijodkorlar uchun eng maqbul yo'l - ikki tildagi bilimlarning birikmasidir deb hisoblaydi. Shu o'rinda u o'z asarlarini qirg'iz va rus tillarida erkin yozishini, kitob dastlab qirg'iz tilida yozilgan bo'lsa, uni ruschaga o'girishini yoki buning teskarisini qilishini eslab o'tadi. Bunday ikki tomonlama tarjima dan chuqur qoniqish hissini olishini ta'kidlaydi[5].

O'zbek adabiyotida ham sovet davrida bilingvizm an'analari yaxshi shakllangan edi. Bir qancha ijodkorlar o'zbek tili bilan bir qatorda millatlararo muloqot tili bo'lgan rus tilida ham asarlar yaratishdi. Ular orasida O'zbekiston va Tojikiston xalq yozuvchisi Temur Po'latov Chingiz Aytmatov kabi rus tilida samarali va barakali ijod qildi. 90 - yillardan buyon Rossiyada yashab ijod qilib kelayotgan yozuvchi rus tilida yozgan o'nlab qissa va romanlari bilan o'zbek adabiyotining xalqaro maydonda yanada tanilishiga va uning taraqqiyotiga xissa qo'shdi.

Badiiy bilingvizm – bu ikki tilli ijodkor nutqiy faoliyatining o'ziga xos turi bo'lib, u birlamchi va ikkilamchi madaniyatlarning oldingi avlodlari tomonidan ishlab chiqilgan voqelikni anglash usullarini o'zlashtirish orqali ikkalasining ham ijtimoiy ongining yutuqlariga va ularni ikki til tizimi tomonidan ifoda etish va tavsiflash usullariga ega bo'ladi. Ikki tillilikning rus adabiyoti rivojida o'rni haqida rus filologi Mixail Epshteyn e'tiborga molik fikrlarini bildiradi: "Buyuk rus adabiyoti kamida ikkita tilni biladigan odamlar tomonidan yaratilganligi tasodifiy ? Ikki tilli bo'lish intellektual

ozodlikning omilidir; miyaning bir yarim shari bilan to'liq o'ylab bo'lmashligi yoki bir ko'z va quloq bilan ranglarni va tovushlarni yaxshi ajratib bo'lmagani kabi boshqa tilni bilmasdan o'z tilingizni ham to'liq bila olmaysiz. Qadimdan, Moskva Rusida asosan rus tilida so'zlashilib, bir til qobig'iga o'rilib qolish natijasida buyuk rus adabiyoti ham paydo bo'lmadi. Bunday adabiyot faqat Buyuk Pyotrning yangi tillarni o'zlashtirishni o'z ichiga olgan islohotlari bilan dunyoga keldi va buning natijasida rus tili o'z fuqarolarining ongida ham katta o'rinda ega bo'ldi[6]. Pushkin, Tyutchev, Tolstoy, Dostoevskiylar rus-fransuz ikki tilliligining, Nabokov va Brodskiylar esa rus-ingliz ikki tilliligining barcha afzalliklaridan bahramand bo'lishdi. Biz boshqa tilni bilmasak - o'z ona tilimizning hukmi ostida bo'lib, unda gapira olmaymiz va uni o'zlashtira olmaymiz. Aslida ona tilimizning o'zi biz orqali gapiradi va ongsiz ravishda o'z qoidalarini va qarashlarini ongimizga singdiradi. Til erkinligi - bu ma'lum fikrlarni ifodalash uchun tilni tanlash erkinligi, bundan tashqari - bu ikki tilda bir xil mavzular haqida o'ylash, stereometrik fikrlash erkinligi hamdir" [6].

Tahlil va natijalar. Bilingvizm haqida gap borar ekan, uning o'ziga xos shakli bo'lgan diglossiya haqida ham so'z yuritish maqsadga muvofiqdir. Ma'lum bir hudud yoki jamiyatda ikki til yoki bir tilning ikki xil shakli mavjud bo'lishi va ulardan turli xil amaliy sohalarida foydalanish diglossiya holati deb ataladi. Diglossiya uchun muvozanatlashmagan ikki tillilik vaziyati xos bo'lib, bunda bir til yoki tilning shakllaridan biri "yuqori" darajada, ikkinchisi esa "quyi" darajada namoyon bo'ladi. Shuningdek, ba'zi hollarda "quyi" darajadagi til butun hudud yoki uning bir qismi aholisi uchun tabiiy so'zlashuv tili vazifasini bajarsa, "yuqori" darajali til ona tiliga qarindosh bo'lmagan tildan tashkil topishi mumkin. Rossiyada XVIII asrga qadar rus pravoslav cherkovi foydalangan qadimiy slavyan tili va keng xalq ommasi so'zlashgan rus tili o'rtasida katta farq bo'lib, cherkov slavyan tili keng aholi orasida keng tarqalmagan bo'lsada, davlat va cherkov hayotida katta ahamiyatga ega bo'lgan. "Yuqori" darajali til ko'p hollarda adabiyot, rasmiy ta'lim va davlat ishlarida foydalanilib, kundalik muloqotda deyarli qo'llanilmagan.

Zamonaviy dunyoda diglossiyaning ko'plab shakllarini uchratish mumkin. Gretsiyada XIX va XX asrlarda til masalasida ko'plab bahslar kuzatilib, greklar kundalik turmushda foydalanadigan "demotik" grek tili yoki qadimgi yunon tiliga yaqin bo'lgan "kafarevus" grek tilidan birini rasmiy til sifatida tan olish masalasi munozaralar markazida bo'ladi. Nihoyat, 1976 yilda xalq orasida keng tarqalgan "demotik" grek tiliga rasmiy til maqomini berishga qaror qilinadi[7].

Ko'p hollarda bir tilning ikki xil yozuvda ifodalanishi kuzatilib, bu hodisa digrafiya deb ataladi. Digrafiya dunyo tillari orasida keng tarqalgan bo'lib, ikki xil: sinxron va diaxron shaklda bo'ladi. Sinxron digrafiyada ham bir tilni ifodalash uchun ikki yoki undan ortiq yozuv tizimlariga murojaat qilinadi. Jumladan, o'zbek tiliga ham digrafiya hodisasi xos bo'lib, bugungi kunda lotin va kirill yozuvlaridan bir vaqtning o'zida foydalaniladi. Digrafiya fenomeni serb-xorvat tilida ham uchraydi. Serb-xorvat tili serb kirill alifbosi va gaevitsa[8] deb nomlangan lotin yozuvida yoziladi. Diachron digrafiya esa bir yozuv tizimining boshqasi tomonidan almashtirilishini nazarda tutadi. Bunga 1928 - yilda arab yozuvidan lotin yozuviga o'tgan Turkiya va mustaqillikdan so'ng kirill alifbosidan lotin yozuviga to'liq o'tgan Turkmanistonni misol tariqasida keltirish mumkin.

Bilingual yozuvchilar ikki tilda ijod qilishiga yana ko'plab sabablar bor. Bazilar ikki va undan ko'p rasmiy tillar mavjud bo'lgan yoki ikkinchi tilda yaxshi ta'lim beriluvchi ta'lim tizimi mavjud mamlakatlarda tug'iladi. Boshqalar esa oila a'zolari turli tillarda so'zlashuvchi va shu sababli birdan

ortiq tilni o'rganish tabiiy, muammosiz va oson o'zlashtiriluvchi oilalarda tug'ilib katta bo'lishadi. Shuningdek, boshqa bir turdagi ikki tilli yozuvchilar toifasi ham mavjud bo'lib, ular bilingvist yozuvchi maqomini olish uchun yashash joylarini aksariyat holatlarda tark etishga vaziyat taqozosi bilan majbur bo'lishadi. Bunday ijodkorlarning ikkinchi tilda yozishni o'rganishi ko'p hollarda qiyinchilik bilan kechadi. Sababi, o'z xohishiga qarshi vatanini tark etib, notanish tilda yozishni o'rganish davomida ular o'zlari ko'nikkan til muhitini ko'p bor qo'msaydilar.

Ba'zi yozuvchilar siyosiy tartibsizliklar, notinchliklar natijasida o'zi tug'ilib o'sgan erlarni tashlab ketishga majbur bo'lib, yangi tilni mukammal o'rganish va bu tilda yozish ularga o'zlari ko'chib borgan davlat jamiyatida o'rnini topishlari va shu jamiyatdagi imkoniyatlarga ega bo'lishlari uchun yagona chora vazifasini bajaradi.

Til ko'pincha kuch va siyosat bilan bog'liqlikda rivojlanadi. Mamlakatlardagi siyosiy rejimlar yoki siyosatdagi keskin o'zgarishlar bevosita til muhitiga ham ta'sir qiladi[9; p.263]. Bunga Ikkinchi jahon urushi davridagi evrilishlar yorqin misol bo'la oladi. Urush va uning oqibatlari omon qolish uchun yashash joylarini tark etib boshqa davlatlarga ko'chib borgan va o'z xayotlarini, ijodiy faoliyati davomida duch kelgan qiyinchiliklarini o'z kitoblari aks ettirgan yozuvchilar hayotida eng katta voqea bo'lib xizmat qildi. Bunday yozuvchilar talaygina. Kelib chiqishi polshalik bo'lgan yaxudiy millatiga mansub Eva Xoffman shunday qalam sohiblaridan biri. Xoffman yoshligida Polshada yaxudiy larga nisbatan adovat kuchli bo'lganligi sababli ota-onasi bilan Kanadaga ko'chib keladi. Uning dunyoqarashi Kanadaga ko'chib borishidan oldin polyak madaniyati ta'siri ostida ancha shakllangan edi. Kanadaga qilingan migratsiya yozuvchiga yangi hayot bilan yangi til ham hadya qiladi. Yangi davlatdagi osuda hayotga munosib bo'lish maqsadida u mahalliy tilni o'rganishga zo'r berib, ayni paytda ona tilini e'tiborsiz qoldirishga majbur bo'ladi. Yozuvchi Kanada hayotiga moslashish, Kanada milliy o'ziga xosligiga intilish yo'lidagi sa'y-harakatlari haqida ko'p bora hikoya qiladi[9].

Hoffman kabi kelib chiqishi yahudiy millatidan bo'lgan va ikkinchi jahon urushi arafasida natsistlar qo'l ostidagi Avstriyada yashagan boshqa yana bir yozuvchi Gerda Lerner ham oilasi bilan vatanini tashlab AQSHga ko'chishga majbur bo'ladi. Omon qolish bosimi va muvaffaqiyatga erishish istagi uni butunlay boshqa til - ingliz tilini o'rganishga majbur qiladi. Umuman olganda, siyosiy ta'qiblardan qochib, yangi mamlakatlarga ko'chib borgan va mahalliy tilda ijod qilish orqali tanilgan immigrant yozuvchilar aksariyat hollarda bu yo'lda ko'p narsadan voz kechishga majbur bo'lganliklarini ta'kidlaydilar.

Qo'shimcha tilda vaziyat taqozosi tufayli qalam tebratishga majbur bo'lgan yozuvchilardan tashqari ikkinchi tilda siyosiy va ijtimoiy notinchliklar bilan mutlaqo bog'liq bo'lmagan shaxsiy, o'ziga xos sabablar tufayli ijod qilishga qaror qilganligini da'vo qiluvchi boshqa turdagi bilingvist yozuvchilar ham uchraydi.

Kelib chiqishi osiyolik bo'lgan va bolaligida uchta til orasida qolgan Lim ismli Amerika yozuvchisi oxir-oqibatda ingliz tilida yozishga qaror qilgan. Uning ota-onasi malay va hokkien(Xitoy janubida tarqalgan mahalliy til) tillarida so'zlashgan. Lim yoshligidagi oliaviy muammolar bilan bog'liq salbiy xotiralar sababli bu tillar o'miga ingliz tilida o'z iqtidorini namoyish qilishga ahd qiladi. Yozuvchining so'zlariga ko'ra ingliz tili unga haqiqiy qulaylik va erkinlikni baxsh eta olgan noyob til edi[10].

Boshqa bir amerikalik yozuvchi Piko Ier Londonda hind oilasida tug'ilib, yoshligida Qo'shma Shtatlarga ko'chib o'tadi. Bu yozuvchi uch madaniyat - ingliz, hind va Amerika madaniyati ta'sirida ulg'ayadi. U hayoti davomida dunyoning ko'plab burchaklarini kezib chiqadi va o'z ona tili bo'lmashida,

ingliz tilida ijod qilishga qaror qiladi. Sababi, ingliz tili ishda va dunyoni kezishda ijodkorga katta yordam berib, uning dunyoqarashi boyishida va qalami o'tkirlanishida muhim o'rin tutadi. Shuningdek, bu til uning jahon madaniyati bilan oshno bo'lishiga katta ta'sir ko'rsatgan edi[11].

Yuqorida tilga olingan yozuvchilarning yangi tilda yozishga qaror qilishlarining sabablari boshqa bir turdagi yozuvchilar, ya'ni o'z ona tilida yozishdan voz kechishga majbur bo'lgan ijodkorlarning sabablaridan farqlanadi. Asosiy farq shundaki, ba'zi bilingvist yozuvchilar o'z xohishiga ko'ra boshqa tilda yozishga erkin qaror qilsa, boshqalar yuragida armon bilan o'zlari yozishga majbur bo'lgan ikkinchi tilda qalam tebratishadi.

Ikki xil madaniyat ta'sirida ulg'aygan va ikki xil tilda so'zlashuvchi ba'zi bilingvist yozuvchilar, ayniqsa boshqa tilda yozishga vaziyat taqozosi tufayli majbur bo'lganlar o'ziga xoslikni topishda va yozuv uslublarida ikkilanish borligini his qilishadi. Ularda tegishlilik hissi doimiy ikkilanish sababli to'liq shakllanmaydi.

Bilingvist yozuvchilarning yozish jarayoni haqida puerto rikolik taniqli bilingvist yozuvchi Rosario Ferre e'tiborga loyiq o'z fikrlarini bildiradi. Ferre ingliz tilida yozish o'z ona tili – ispan tilida yozishdan ko'ra ko'proq mehnat talab qilishini ta'kidlaydi. Yozuvchi ingliz tilida yozishni dunyoga turli xil durbinlar orqali boqishga o'xshatadi. Uning fikricha, bu durbinlar orqali olamga nazar solish ijodkor ongida butunlay o'zgacha dunyoqarash paydo bo'lishiga sabab bo'ladi[12].

Ferre shuningdek, ingliz tilida yozishda matnlari o'quvchiga tushunarli va sodda bo'lishi uchun turli xil yo'llardan foydalanilganligini keltirib o'tadi. Rosario Ferre ikki tilli yozuvchi bo'lish oddiy bilingual bo'lishdan ancha farq qilishini va birmuncha murakkab ekanligini ta'kidlab xulosa qiladi:

“Bilingual yozuvchi – bu bir vaqtning o'zida ikkita ijodkor demakdir. U ikkita o'zgacha ovozga ega, ikki xil uslubda qalam tebratuvchi va eng muhimi, dunyoga ikki xil ko'zoynak orqali nazar soluvchi qalam sohibidir. Bunday ijodkor bo'lish xavfli va oson sodir bo'lmaydigan o'z-o'zini ikki qismga bo'lishni taqozo qiladi. Bilingual ijodkor uchun lingvistik to'siqlarni engib o'tishda doimo bir-biriga bog'langan labirintlar ichida adashib qolishning ulkan xavfi mavjud”[12].

Bilingvizm fenomenining qiziq tomonlaridan yana biri tilga nisbatan xiyonat hissidir. Ko'p zullisonayn yozuvchilar o'zlarining ona tilidan boshqa tilda ijod qilishni boshlaganda o'zlarini o'z madaniyatlaridan va o'tmishidan yuz o'g'irgandek his qilishadi. Qo'shimcha o'zlashtirilgan tilda mukammal darajaga etgandan keyin bunday yozuvchilar o'zlarida avvalgi qadrdon ona tiliga xiyonat qilish bilan bog'liq aybdorlik hissini sezishadi. Shuningdek, bilingvist yozuvchilar ijod qilishda birinchi tillariga ham tez-tez murojaat qilishadi. Bu holatda ham ular til masalasida aybdorlik hissini sezadilar. Shunday holatga tushadigan ayrim yozuvchilar ikki tilda bir vaqtning o'zida ijod qilish yoki bir tilda yozilgan asarni ikkinchisiga darhol o'girish orqali tillar o'rtasidagi muvozanatni topishga urinishadi. Jumladan, amerikalik bilingvist yozuvchi Ariel Dorfman o'zining “Maskara” nomli asarini ingliz va ispan tillarida nashr qiladi. Yana bir bilingvist yozuvchi Raymond Federman esa o'z asarlarini “noto'liqlik hissi”dan qochish uchun o'zi bilgan ikkinchi tilga tarjima qilishni odat qilgan edi[9].

G'arb bilingual yozuvchilari kabi qirg'iz yozuvchisi Chingiz Aytmatov ham o'z asarlarini ikkinchi tilga muntazam tarjima qilib kelgan. Aftidan, Aytmatovda ham yuqorida keltirilganidek, “noto'liqlik hissi”, ikki tilga tegishlilik taqdiri, ona tiliga “xiyonat qilmaslik” tuyg'ulari asarlarni darhol ikkinchi tilga o'girishga sabab bo'lgan.

O'zga yurtlarga migratsiya qilib, yangi jamiyatda o'z o'rnini topishga harakat qilgan ko'plab bilingvist yozuvchilar dastlabki davrlarda o'z ona tilidan voz kechishga, uni yangi tilga joy bo'shatib berishga majbur qilish orqali “o'ldirishga” majbur bo'lishadi. Ma'lum muddat davom etgan qiyinchiliklardan keyin qadrdon til yangi tilga joy bo'shatib, yozuvchi yangi tilda mukammal yozishni o'rganadi va jamiyatda o'z o'rnini topishga erishadi. Biroq yangi til eskisi o'rnini mutlaqo egallagach nima ro'y beradi? Yozuvchi qadrdon bo'lgan ona tilini vaqtlar o'tib qo'msaganda, qanday uni tiklaydi? Javob shuki, yoshlik xotiralari, hissiyotlari bilan bevosita bog'liq bo'lgan ona tilining unutilishi bilingual yozuvchilar uchun oxir-oqibatda qimmatga tushadi. Bu haqida yozuvchi Gerda Lerner quyidagi fikrlarni bildiradi:

“Ona tilini boy berish o'ylaganimizdan ko'ra murakkabroq hodisa. Ba'zilar o'ylaydiki, qadrdon ona tiliga xohlagan paytda qaytib ijod qilish mumkin. Biroq bu to'g'ri fikr emas. Sen tilni yo'qotganda ovozni, ohangni, ongosti shakllarini ham boy berasan. Chuqur xotiralar, yoshlik ovozlari ona tili orqali esga olinadi. Ona tili yo'qotilgan taqdirda miya bu shirin xotirlar bilan bog'lanishlarni ham tabiiy ravishda uzib qo'yadi”[13].

Bilingvist yozuvchilar ko'p yillar davom etgan biron tilga tegishli emaslik, o'ziga xoslikning yo'qotilishi kabi qiyinchiliklardan so'ng odatda o'z ijodlarida muvozanatlashgan o'ziga xoslikni topishadi. Bilingvistlar o'zlari mukammal bilgan ikki tilni “yarashtirish” orqali o'zlarida kutilmagan yangiliklarni kashf etishadi. Jumladan, ikki tilli yozuvchi Eva Xoffmannning 20 yillik tanaffusdan keyin ingliz tilidan ona tili - polyak tilida ijod qilishga qaytishi oson kechmagan bo'lsada, uni ikki tilda olingan bilimlaridan foydalanib yangi ijod maxsullarini yarata olishi mumkinligiga ishonirdi[14].

Umuman olganda, tillar o'rtasidagi nizo barham topgach, bilingvizm o'zining eng yaxshi tomoni – ikki xil turlicha dunyoqarashga egalikning fazilatlarini namoyon qila boshlaydi. Bilingvist yozuvchilarning so'z va dunyoni farqlash borasidagi boy tajribasi ona tilini, vatanining qadrdini monolingvist(bir tilli) yozuvchilardan ko'ra chuqurroq anglashga imkon beradi.

Ikki tilli yozuvchilarning dastlab birinchi va ikkinchi til o'rtasida muvozanatni topishga qiyinalishi, oxir-oqibat bu ikki tilni “yarashtirish”i ularning hayotda va ijodda o'zlarini topishga bo'lgan urinishlarini namoyish qiladi[14].

Individual ikki tillilik rivojlanishining eng yorqin shakllaridan biri, adabiy ikki tillilik hisoblanib, bu bilingual yozuvchidan nafaqat ijod qilinayotgan tilni, balki tegishli mamlakatning adabiy an'analari ham chuqur bilishni talab qiladi. “Adabiy bilingvizm” atamasining o'zi ham ayni paytda aniq ta'rifga ega emas. Xususan, bu atama, birinchidan, o'z ijodida badiiy ifodaning she'riy va prozaik usullarini uyg'unlashtirgan yozuvchilarga xos xususiyat sifatida; ikkinchidan, ijodi ikki tilda kechadigan yozuvchilarga xos xususiyat sifatida (yozuvchi bilingvizmi ham deb ataladi) talqin qilinadi. Bundan tashqari, ikki tilli mualliflarning asarlarini yaratish ketma-ketligi bilan bog'liq ba'zi noaniqliklar mavjud. Adabiy bo'lmagan bilingvizmga kelsak, bunda bizning so'z nima haqida borayotganiga ishonchimiz komil bo'ladi: biz shaxsning lingvistik ongida birga mavjud bo'lgan ikki tildagi nutq faoliyati haqida fikr yuritamiz. Badiiy ikki tillilikka kelsak, biz ijodiy jarayon doimo ikki tilda davom etib, muallif izchil yoki parallel ravishda turli tildagi asarlarni yaratadi deb ishonch bilan ayta olmaymiz. Jumladan, kelib chiqishi polshalik bo'lgan ingliz yozuvchisi Jozef Konrad o'z romanlarini faqat o'zi uchun uchinchi til hisoblangan ingliz tilida yozgan edi(ona tili polyak tili bo'lib, 1874 - yilda Fransiya ko'chib borib, u erda deyarli to'rt yil davomida fransuz tilini o'zlashtiradi, 1878 - yilda esa Angliya ko'chib o'tadi va o'sha yerda ingliz tili bilan birinchi bor yuzlashadi).

Shuningdek, rossiyalik emigrant yozuvchi Vladimir Nabokov rus tilidagi asarlarining katta qismini 1940 - yilda AQSHga ko'chib o'tishidan oldin yaratgan edi. Uning ingliz tilidagi barcha asarlari esa AQSH va SHveysariyada yoziladi. Fransuz va irland yozuvchisi Semyuel Bekket esa ikkinchi jahon urushidan keyin o'z ijodida ingliz tilidan fransuz tiliga to'liq o'tdi va keyichalik o'z asarlarining salmoqli qismini mustaqil ravishda ingliz tiliga tarjima qildi. Adabiy ikki tillilikdan biroz chetga chiqsak, sof bilingvistik belgilarga ega bo'lgan ikki tilli ijodkorlar ayni paytda ma'lum darajada monolingvistikdir, ya'ni muayyan vaziyatda faqat bitta tildan foydalana oladi. Sof ikki tillilikka misol qilib oilada bir til, ishda, do'konda, transportda va boshqa jamoat joylarida boshqa til mulqot tili vazifasini bajarishini keltirishimiz mumkin. Ushbu tezisini badiiy bilingvizm sohasiga tadbiq qilinganda biz ushbu atamaning qat'iy ma'nosida, ya'ni adabiyot sohasida Konrad bir tilli yozuvchi edi, degan xulosaga kelishimiz mumkin bo'ladi, chunki uning barcha adabiy merosi ingliz tilidagi asarlar bilan cheklangan edi[15; 63]. Boshqa tomondan, Nabokov ham ma'lum ma'noda, bir tilli yozuvchi edi, chunki uning adabiy rivojlanishining butun uzunligini ikki davrga bo'lish mumkin va ularning har biri yozuvchi foydalangan tillardan biriga, rus va ingliz tillariga to'g'ri keladi. U ikkinchi tilga o'tishning keskinligi va bu o'zgarishning og'riqliligini bekorga ta'kidlamagan edi: "Mening rus nasridan ingliz nasriga to'liq o'tishim juda og'riqli bo'ldi. Bu xuddi portlash oqibatida yetti-sakkizta barmoqni yo'qotgandan so'ng, narsalarni ushlashni yangidan ushlashni o'rganish kabi azobli edi"[16].

Shubhasiz, adabiy ikki tillilikning mohiyatini aniqlashda chalkashliklarni oldini olish uchun uning minimal sharti muallifning ikki tilda asarlar yaratish qobiliyatidir, shu bilan birga ushbu matnlarni yaratish tartibi zaruriy shart hisoblanmaydi. Bu erda asosiy jihat - bu yozuvchi tomonidan qachon va qanday ketma-ketlikda yaratilganligidan qat'i nazar, turli tillarda yozilgan matnlarning mavjudligidir.

Qiyosiy adabiyot yoki jahon adabiyoti bilan shug'ullanadigan mutaxassislar ko'pincha I.V.Gyote tomonidan ishlab chiqilgan Weltliteratur konsepsiyasiga murojaat qilishadi va bu ularning tadqiqotlarining asosiy prinsipi sifatida qaraladi. Sara Louelning yozishicha, Gyote birinchi bo'lib "dunyo adabiyotini rivojlanayotgan dunyo tarixidagi madaniyatlararo idrok (madaniyatlararo qabul qilish) jarayoni deb ta'riflagan". Jahon adabiyoti o'zida bir-biri bilan chambarchas bog'liq yoki bir-biridan nisbatan uzoqroq ko'plab milliy adabiyotlarning oqimini mujassam qiladi. Boshqacha qilib aytganda, milliy adabiyotlar o'rtasida ko'p yo'nalishli tendensiyalar mavjud: bir tomondan, adabiyotlar o'zlarining individualligini tasdiqlashga intilsa, boshqa tomondan, ularni jahon adabiyotining yagona tanasida birlashtira oladigan umumiy xususiyatga intilishadi. Agar biz jahon adabiy jarayoniga biroz boshqacha nuqtai nazardan qarasak, uning ikkita aloqa tizimini amalga oshirayotganini ko'ramiz: adabiyotning o'zi va adabiyotning tarixiy va madaniy vaziyat bilan aloqasi. Ushbu konsepsiyani

D.S.Lixachevaning quyidagi fikri ham tasdiqlaydi: "adabiyot haqiqatdan energiya oladi, haqiqatda yuz bergan voqealardan hosil bo'ladi... Adabiyotning rivojlanish jarayonida kuzatuvlarning ichki migratsiyasi, tajribalar, "stilistik kodlar" — badiiy shartlar mavjud bo'ladi"[15]. Umuman olganda badiiy migratsiya jarayoni turli darajalarda sodir bo'ladi: muallif, asar darajasida va turli adabiyotlar darajasida.

Bir necha tilda ijod qilish an'anasi qadim davrlarga borib taqalib, ko'pchilik xalqlar adabiyotida uchraydi. Muhimi shundaki, zullisonaynlik hodisasining amal qilishida tillarning genetik jihatdan bir-biriga yaqin yoki mutlaqo uzoqligi hal qiluvchi rol o'ynamaydi.

Ayrim olingan ijodkorlar genetik jihatdan yaqin bo'lgan ikki yoxud uch tilda qalam tebratgani holda, boshqalari bir-biridan batamom uzoq bo'lgan tillarda ijod qilganlar. Masalan, Shirvonzoda – Aleksandr Movsisyan arman va ozar, Imomiddin Nasimiy ozar, fors va arab tillarida ijod etib, go'zal asarlar yaratganlar. X-XIII asrlarda O'rta Osiyo xalqlari adabiyotida ham shunday an'ana keng tarqalgan edi. XIII – XX asrlar davomida bu an'ananing ko'lami ancha o'sib, yangi-yangi voqealikka va shakllar bilan boyib boradi. Lekin O'rta Osiyodagi hamma donishmandlar, ijodkorlar ham o'zga tilga birday murojaat qilish, o'sha til hozirlagan imkoniyatlardan bahramand bo'lish yo'lidan borishmagan. Ijod ahlini ana shu masala murojaatiga ko'ra turli guruhlariga bo'lish mumkin. Birinchi guruhga kiritish mumkin bo'lgan olimu shoirlar uchun tarixiy muhit, hayotiy zarurat shunchaki bir turtki vazifasini ado etgan, xolos.

Xulosa va takliflar. Zullisonaynlik haqida bahs etgan boshqa bir qator asarlar uni, asosan, ikki tilda ijod qiluvchilarga nisbatan qo'llashgan va shu mazmuniga urg'u berganlar. O'zbek adabiyotida ham zullisonaynlik hodisasi ancha keng tarqalgan hodisalardan biri hisoblanadi. Xususan, fors-tojik va o'zbek tilida ijod etish an'anasi bu adabiyotning etakchi xususiyatidir. Chunki "zullisonaynlik – ikki tilda ijod etish – xalqlar do'stligi va qardosh adabiyotlar hamkorligi zaminida paydo bo'lgan eng yaxshi an'analardandir". Yuqorida aytilganlarni umimlashtirilsa, bilingvizm haqidagi ayrim mulohazalar yuzaga keladi. Zullisonaynlik Sharq xalqlari, xususan, fors-tojik va o'zbek adabiyotlarida qadimiy an'analarga ega she'riy san'atlardan biri hisoblanadi. Bu adabiy hodisa she'riy usul sifatida bir baytning ikki tilda o'qilishiga asoslanadi. Zullisonaynlikning ikkinchi ko'rinishi – bir ijodkorning ikki tilda asar yozishi, eng keng tarqalgan an'anadir.

Ikki tillilikning bu shakli bir ijodkorning o'z adabiy faoliyati davomida ikki tilda qalam tebratib (har ikki tilda barobar yoki birida ko'p, ikkinchisida kam ham bo'lishi mumkin) asarlar yaratishi, shu vosita bilan ikki xalq madaniyati ravnaqiga hissa qo'shishi, ularning do'stligini mustahkamlashga xizmat qilishi bilan ta'riflanadi. Mumtoz adabiyotda ana shunday sharafl baxtga musharraf bo'lgan ijod ahlini "zullisonayn ijodkorlar" tarzida tilga olish, ularni yuksak fazilatli shaxslar sifatida ardoqlash ham an'ana tusini olgan.

ADABIYOTLAR

1. Гамзатов Р. Мой Дарестан. URL: <https://www.rasulgamzatov.ru/moj-dagestan.html?limitstart=0>
2. George Szirtes: what being bilingual means for my writing and identity, <https://www.theguardian.com/education/2014/may/03/george-szirtes-bilingual-poetry-translation>
3. Хухуни Георгий Теймуразович, Литературный билингвизм: прошлое и настоящее // Полилингвильность и транскультурные практики. 2018. №2. <https://cyberleninka.ru/article/n/literaturnyy-bilingvizm-proshloe-i-pastoyaschee>
4. Гачев Г. Д. Национальные образы мира. М., 1988. – 145 б.
5. Айтматов Ч. Полное собрание сочинений: в 8 т. Т. VIII. Статьи. Эссе. Выступления / Ч. Айтматов. Алматы, 2008. – 162 б.
6. Эпштейн М.Н. Хасид и талмудист: Сравнительный опыт о Пастернаке и Мандельштаме // Звезда. 2000. № 4. – 32 б.

7. Anna Frangoudaki. (1992). Diglossia and the Present Language Situation in Greece: A Sociological Approach to the Interpretation of Diglossia and Some Hypotheses on Today's Linguistic Reality. *Language in Society*, 21(3), 365–381. <http://www.jstor.org/stable/4168366>
8. Gaj's Latin alphabet, википедия, https://en.wikipedia.org/wiki/Gaj%27s_Latin_alphabet
9. Xuemei Li (2007) Souls in Exile: Identities of Bilingual Writers, *Journal of Language, Identity & Education*, 6:4, p 263. <https://doi.org/10.1080/153484507014225>
10. Lim. S. g. (2003). The impossibility of life-writing in two languages. In I. de Courtivron (Ed.). *Liver in translation: Bilingual writers on identity and creativity*. (pp. 39-48). New York: Palgrave Macmillan.
11. Iyer. P. the global soul: Jet lag, shopping malls, and the search for home. New York: Knopf. p 23.
12. Ferre, R (2003). Bilingual in Puerto Rico. Ed In. K. Switching languages: Translingual writers reflect on their craft (pp. 137-138). Lincoln, NE: university of Nebraska Press. – 138 b.
13. Lerner, G. (2003). Living in translation. In S. G. Kellman (Ed), *Switching languages: Translingual writers reflect on their craft* (269-288). Lincoln, NE: University of Nebraska Press. – 276 б.
14. Hoffman, E. (2003). Postscript. In I de Courtivron (Ed.), *Lives in translation : Bilingual writers on identity and creativity*. (pp. 49-54). New York: Palgrave Macmillan. – 54 б.
15. Григорьев Илья Николаевич. Литературный билингвизм В. Набокова: 10.02.19 Григорьев, Илья Николаевич Литературный билингвизм В. Набокова (Синтаксическая интерференция в англоязычных произведениях писателя) : Дис. канд. филол. наук : 10.02.19. Пермь, 2005 285 с. РГБ ОД, 61:05-10/1600
16. The Writer as Migrant: the Rice University Campbell Lectures, Jin, H. 2011, ReadHowYouWant.com, Limited, - 55 б.

UDK:821.512.133.09-31

Mahliyo MUHAMEDOVA,
FarDU mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: rustamumrzoqov@mail.ru

F.f.d., dotsent G.Muhammadjonova taqrizi asosida

THEORETICAL SOURCES OF PORTRAITURE

Annotation

In the article image portrait visual aids in the work, examples of them and the writer's skill in illuminating the essence of the work.

Key words: Image, image portrait, artistic, skill, resemblance, imagery.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ИСТОКИ ПОРТРЕТА

Аннотация

В статье на основе научных выводов выявлены задачи описания портрета персонажа в художественном произведении.

Ключевые слова: Образ, персонаж, художественный портрет, психологический портрет.

PORTRETNING NAZARIY MANBALARI

Аннотация

Maqolada badiiy asardagi personaj portreti tasvirining vazifalari ilmiy dalillar asosida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Obraz, personaj, badiiy portret, qahramon tashqi qiyofasi, badiiy tasvir vositalari.

Kirish. Badiiy adabiyotda inson obrazini to'laonli yaratish, uni o'quvchi ko'z oldida konkret jonlantirish uchun xizmat qiladigan qator vositalar mavjud. Bularga muallif xarakteristikasi, portret, badiiy psixologizm, personaj nutqi kabi badiiy unsurlar kiradi. Obrazga bevosita yozuvchining o'zi tomonidan berilgan ta'rif «muallif xarakteristikasi» deb yuritiladi. Muallif xarakteristikasi obrazning fe'l-atvoriga xos asosiy xususiyatlar bayon qilinadi. Odatda, muallif xarakteristikasi asarning boshlanish qismlarida yoxud konkret obraz asarga kirib kelgan o'rinlarda beriladi. Muallif xarakteristikasi o'quvchida personaj haqida yaxlit tasavvur hosil qilib, uning keyingi xatti-harakatlarini, gap-so'zlarini anglashida muhim ahamiyat kasb etadi. Personajning so'z bilan chizilgan tashqi qiyofasi - portret ham inson obrazini yaratishda muhim vosita sanaladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Adabiyotda portret – badiiy tasvir vositalaridan biri sanaladi. “Portret” atamasi fransuz tilidan olingan bo'lib, (portraire – tasvirlamoq) “personajning so'z vositasida tasvirlangan tashqi ko'rinishi (qiyofasi, jussa, kiyimi, yuz-ko'z ifodalari, tana holati va harakatlari, qiliqlari), o'quvchi tasavvurida jonlanadigan to'laonli inson obrazini yaratish va uning xarakterini ochish vositalaridan biri”[1] dir. Portretning xarakteri, o'z navbatida, uning badiiy asardagi vazifasi turlicha bo'lishi mumkin. Uning eng oddiy turi – hayotdagi real insondan nusxa ko'chirilgan, naturalistik portretidir. Badiiy adabiyotda ko'p hollarda psixologik portretga duch kelinadi. Unda muallif qahramonning tashqi ko'rinishini tasvirlash orqali personajning ichki dunyosi, xarakterini ochib berishga harakat qiladi. Bu o'rinda rus yozuvchisi M.Y.Lermontovning “Zamonamiz qahramoni” romanidagi Pechorinning portreti xarakterlidir: “U o'rta bo'lyi edi; xipcha qaddi-qomati va keng yag'rini ko'chmanchi turmushda uchraydigan hamma qiyinchilik va mashaqqatlarga, iqlimning o'zgarib turishiga, poytaxt aysh-ishratlari va ruhiy kechinmalarga bardosh bera olishidan darak berar edi; faqat ikkita pastki tugmasi qadalgan, chang bosgan duxoba syurtigining tagidan ko'rinib turgan oppoq paxtadek ichko'ylagi uning pokiza odamligini bildirar edi; uning kir qo'lqoplari xuddi shu aristokrat odamning

bejirim qo'liga bichib tiqilgandek ko'rinar edi... skameykada o'tirganda, xuddi gavdasida bitta ham suyak yo'qday ikki bukildi; butun gavdasi xuddi asabi odamning gavdasiday zaif va ojiz ko'rinar edi, uning o'tirishi xuddi Balzak tasvirlagan va balda tantsa qilaverib charchagan o'ttiz yashar satang xotinning yumshoq par kresloda o'tirishiga o'xshardi... peshonasidagi bir-birini kesib o'tgan ikkita ingichka ajinni sinchiklab qaragandagina ko'rish mumkin edi, bu ajinlar faqat g'azablangan va ruhan tashvishlangan paytlardagina aniqroq ko'rinsa kerak... burnining biroz tanqayganligi, tishlarining oppoq va qo'yko'zligini aytam – portretini tamoman chizib bergan bo'laman, ammo uning ko'zlari haqida yana bir-ikki og'iz gapirib o'tishim kerak. Avvalo, u kulganda ko'zlari kulmasdi!”[2]

Bunday portretda yozuvchi aniq bir insondagi individual jihatlar tasviri orqali umumiy, ma'lum bir ijtimoiy muhit, kasb, insonlar toifasiga xos bo'lgan xususiyatlarni bayon etadi.

Rus olimi L.N.Dmitrievskoyning “Badiiy asarda portret – bu voqelikni anglashning maxsus shakli va yozuvchining individual uslubiga muvofiq qahramon obrazining yagonaligi, ichki mazmuni, qalbini tasvirlash qurollaridan biri”[3] degan fikri portetni ilmiy tadqiq qilish davomida tasdiqlandi. Bunda asosan, shakl(tashqi qiyofa) orqali tasvirlangan mazmunning yetakchilik vazifasi hisobga olinadi.

Tahlil va natijalar. Portret rang-barang yo'llar bilan tasvirlanadi. Badiiy asarlarda portretni ekspozitsion va dinamik (o'suvchan, rivojlanuvchan) portretlarga ajratish mumkin. Ekspozitsion portret-bu odatda, asarda ilk marta ko'rinish bergan qahramon tashqi ko'rinishidagi detallarning birma-bir sanab o'tilishidir. Ekspozitsion portret qator tipiklashgan xarakteristikalar yig'indisidan iborat bo'lib, personaj psixologik holatining qandayligidan qat'iy nazar, o'zida shaxsning o'zgarmaydigan, barqaror sifat va hislatlarini aks ettiradi. U badiiy umumlashtirilgan bo'lib, ayni paytda, asosiy qahramonlar taqdiriga ta'sir etuvchi kuchlarning alomatlarini ham o'zida ifodalaydi. Asliy-psixologik portret nafaqat qahramon tashqi qiyofasini, balki uning shaxs

sifatidagi tadrijiy dinamikasini ham aks ettiradi. Bunday portret badiiy asarlarning markaziy qahramonlari uchungina xos. Tavsiflanish yo'siniga qarab psixologik portret pinxoniy yoki ochiqdan ochiq tasvirga ega bo'lishi mumkin. Umuman, portretlarni tasvirlash usullari turli-tuman bo'lib, unda muallifning xolis xarakteristikasi ham, qahramonning nutqida anglashiladigan taassurotlari ham, ichki sub'ektiv idroki ham ko'zga chalinadi. Psixologik portretda muallifning asosiy diqqat-e'tibori qahramon xarakterini o'chadigan, o'y-kechinmalarini ifodalaydigan qabariq (noyob) detalga qaratiladi. Obrazni psixologik va axloqiy-ma'naviy mazmun bilan to'ldiradigan bunday detal portretda o'ziga xoslik kasb etadi. Qo'llanilgan detallarning xususiyatiga ko'ra portretni turlarga ajratish(tasnif qilish) konsepsiyasida rus olimlari G.V.Starikova[4], Y.D.Shmit[5], qozoq olimi S.J.Tattimbetovlar[6] o'z ilmiy tadqiqotlarida o'rganishgan. Olimlar ishlatilgan detallarning o'ziga xosligiga qarab portretlarni: somatik, vestial va kinetik turlarga ajaratadi.

Somatik – (grekcha “soma” – “tana”) portret yaratishda asosan, personajning ta'na a'zolari: bosh, qo'l, oyoq, va h.k anatomik elementlari qo'llaniladi.

Personaj portretini yaratishda qo'llaniladigan vestial (lotincha “kiyim-kechak”) portret detalining poetik vazifalari tahlil qilinadi. Olim A.G.Kulgina vestial portret bo'yicha quyidagicha fikr yuritadi: “Ko'pincha, kiyimlarning oddiy atamasining o'zi xarakterni muhitni, shuningdek, ichki olamini aniq tasvirlash uchun yetarli bo'ladi”[7]

Kinetik (grekcha “harakat”) detallarning personaj portretini yaratishdagi poetik funksiyalari tahlil qilinadi. Rus olimi G.Starikova kinetika orqali qahramonning ichki tuyg'ularini, ixtiyoriy va beixtiyor ravishda bet-yuz harakatlarining so'zlar orqali bildirilishini ta'kidlaydi[8].

Ammo ko'pincha mualliflar psixologik ma'noga ega bo'lgan yoki bu mimik harakatni sharhlaydi, masalan, “Anna Karenina” dan quyidagi parchada: “u uni tabassum qilgan fikrlar poezdini hech qanday tarzda ifoda eta olmaydi; ammo oxirgi xulosa shuki, u eri akasiga qoyil qolgan va uning oldida o'zini yo'q qilgan, samimiy emas edi. Kiti uning bu nosamimiyligi akasiga bo'lgan muhabbatdan, juda baxtli bo'lgani uchun vijdon tuyg'usidan va ayniqsa uning yaxshiroq bo'lish istagidan kelib chiqqanligini bilar edi – u uni yaxshi ko'rardi va shuning uchun jilmayib qo'ydi”[9].

Dinamik portret asarda qahramon tashqi qiyofa yetarli asining batafsil tasviriga yetarli o'rin ajratilmagan xollarda, roman buylab sochilib ketgan alohida detallar shaklida bo'y ko'rsatadi. Yozuvchi qahramonni yangi qirralar bilan boyitish, tashqi ko'rinishi va o'zini tutishdagi o'zgarishlarni qayd etish maqsadida portretga qayta-qayta murojaat etish mumkin.

Muallif o'z qahramonini to'laqonli tasvirlashga erishadi: tasvir va portret bir yo'la berib borilaveradi. Portretni bu tarzda berish xarakter tabiiyligini belgilaydi, uni jonlantirib yuboradi. Ayrim hollarda portret boshqa bir personaj nigohlari orqali ham berilishi mumkin. U holda portret o'zlashtirma taassurotlarni uzatadi. Bunday portret shunisi bilan ahamiyatli, u bir vaqtning o'zida personajni ham unga qarab turganlarni ham karakterlaydi.

Adabiy portretlar-xarakterlar badiiy tasvirning asosiy vositalaridan biri sifatida muhim ifodaviy funksiyalarni bajaradi: xarakterga «kirish» hisoblanadi; uning muhim qirralarini belgilaydi; xarakter to'lagiga, butunligiga aniqlik kiritadi: birgina personajning bir yoki bir nechta portreti orqali xarakterning jonsiz yo dinamikligi ko'rinadi.

Portret, avvalo, personajning o'quvchi ko'z oldida konkret inson sifatida gavdalanishiga ko'maklashadi. Ikkinchi tomondan, badiiy asarda portret xarakterologik belgilarga ega bo'ladi. Ya'ni yozuvchi personaj siyratiga xos xususiyatlarni suratida aks ettirishga intiladi. Yozuvchi personaj qiyofasini ancha mufassal chizishi (A. Qodiriy yaratgan Kumush, Ra'no portretlari) yoki uning qiyofasiga xos ayrim detallarni berish

bilan kifoyalanishi ham mumkin. Chunki portret — vosita, demak, uning qanday bo'lishi ko'proq muallif niyati, yozuvchining o'ziga xos tasvir uslubi, personajning asarda tutgan mavqei kabilar bilan bog'liqdir. Masalan, Cho'lpon sevimli qahramoni Zebining qiyofasini chizmagan. Adib ko'proq personajning siyratini xizmati, uning xatti-harakatlarini jonli tasvirlaydi, gap-so'zlaridagi jonli ohangni ifodalashga intiladi, xullas, har bir o'quvchining o'z Zebisini tasavvur etib olishiga imkon yaratadi. Natijada, qahramon qiyofasini chizmaslikning o'zi o'ziga xos badiiy usulga aylanadiki, uning yordamida adib o'quvchini qahramoniga «yaqinlashtiradi». Ko'ramizki, qahramon qiyofasining qanday va qay darajada chizilishi belgisi emas, bu o'rinda portretning (yoki portret detallarining) inson obrazini to'laqonli yaratish va o'quvchining tasavvur eta olishi uchun yetarli bo'lishi asosiy mezonidir[10].

Ma'lumki, portret — badiiy asarda kishining tashqi qiyofasi, siymosi, kiyim-kechagi va hokazolar tasviridir. Portret atamasi, odatda, ikki ma'noda, ya'ni qahramonning tashqi ko'rinishi (tor ma'noda) va qahramonning individual-psixologik qiyofasi (keng ma'noda) qo'llaniladi. San'atkor yozuvchi qahramonning tashqi qiyofasini chizish orqali ham uning ruhiyatiga kirishga intiladi. Xususan, portret unsurlaridan ko'z, yuz, kulgi, ko'z yoshi va boshqalar san'atkor uchun qahramon ruhiy dunyosini ochuvchi kalit bo'lib xizmat kiladi. Umuman, portret orqali qahramonni ta'rif-tavsif qilish san'ati badiiy ijodda muhim rol o'ynaydi. Portret badiiy asarda o'ziga xos badiiy-estetik funktsiya bajaradi. Rus olimi N.M.Jornikovaning ta'kidlashicha, statik portret obrazning ichki olami bilan bo'lgan to'g'ridan-to'g'ri aloqalarni bekor qiladi. Asosan obrazning tashqi qiyofasini ob'ektlashtirish yo'lidan boradi[11]. Yozuvchi qahramonning psixologik kechinmalariga e'tibor qaratmasdan, tashqi qiyofasida namoyon bo'lgan belgilarni batafsil tasvirlashi statik portretning asosiy tamoyillaridan hisoblanadi.

Abdulla Qodiriyning “O'tkan kunlar” romanidagi Kumush va Otabek portret tasvirini yaratishda muallif ijobiy portret yaratish usulidan foydalangan.

“O'tgan kunlar” dagi portretlarga nazar tashlaylik. Mana ijobiy obrazlar: Otabek portreti: “...tabiatli, ulug' g'aydali, ko'rkam va oq yuzli, kelishgan kora ko'zli, mutanosib kora qoshli va endigina murti sabz urgan bir yigit”[12]. Kumushbibi portreti: “...uyning turiga solingan atlas ko'rpa, par yostiqli quchoq'ida, sovuqdan erinibmi yo boshqa sabab bilanmi, uyg'oq yotgan qizni ko'ramiz. Uning qora zulfi par yostiqning turli tomoniga tartibsiz suratda to'z'gib, qo'yiq jingalak kiprik ostidagi tim qora ko'zlari bir nuqtaga tikilganda, nimadir bir narsani ko'rgan kabi... qop-qora kamon, o'tib ketgan nafis, qiyiq, qoshlari chimirilgan-da, nimadir bir narsadan cho'chigan kabi... to'lgan oydek g'uborsiz oq yuzi biroz qizillikka aylanganda, kimdandir uyalgan kabi... Shu vaqt ko'rpani qayirib ushlagan oq qo'llari bilan latif burnining o'ng tomonida, tabiatning nihoyatda usta qo'li bilan qo'ndirilgan qora xolini qashidi va boshini yostiqliqdan olib o'tirdi. Sariq; rupoh atlas ko'ylakning ustidan uning o'rtacha ko'kragi biroz ko'tarilib turmoqda edi. Turib o'tirgach, boshini bir silkitdi-da, ijirg'anib qo'ydi, silkinish orqasida uning yuzini tuzg'igan soch tolalari urab olib bir suratga kirg'izdi. Bu qiz suratida ko'ringan malak qutidorning qizi Kumushbibi edi!”[13].

A.Qodiriyning portret yaratish mahorati haqida adabiyotshunos olimi M.Sultonova “Kumush obrazi, shak-shubhasiz, o'zbek prozasi kashfiyotidir”, - deganida to'la haq edi. Shu bilan birgalikda, olimi A.Qodiriyning portret yaratishdagi o'ziga xos tamoyili xususida gapirib: “Abdulla Qodiriy klassiklar izidan ketib yaxshi odam chiroyli, yomonlar xunuk degan qarashni qabul qiladi va asarlarida to'la tatbiq etadi”[14].

A. Qodiriy “Mehrobdan chayon” romanida Ra’no portretini ham mo’vqalam bilan chizilganday go’zal qilib tasvirlaydi. Otabek, Kumushbibi va Ra’no portretlari shundan guvohlik beradiki, yozuvchimiz Abdulla Qodiriy unchamuncha musavvirga nasib qilavermaydigan darajada rassomlik san’atini ham egallagan ekan — bu rassomlik so’z san’ati rassomligidir. Ayni chog’da, mazkur portretlarda olam-olam mazmun ham bor — qahramonlar ma’naviyatidan, ruhiyatidan nishona berib turibdi.

Badiiy asarda portret inson xarakteriga xos belgilarga ega bo’ladi. Bunda “yozuvchi personaj siyratiga xos xususiyatlarni suratida aks ettirishga intiladi. Yozuvchi personaj qiyofasini ancha mufassal chizishi yoki uning qiyofasiga xos ayrim detallarni berish bilan ham kifoyalanishi mumkin. Chunki portret – vosita, demak uning qanday bo’lishi ko’proq muallif niyati, yozuvchining o’ziga xos tasvir uslubi, personajning asarda tutgan mavqei kabilar bilan bog’liqdir.

Har qanday badiiy asarda ham qahramon portreti to’liq tavsiflanmaydi. Bunda yozuvchi ko’proq personajning siyratini chizadi, uning xatti-harakatlarini jonli tasvirlaydi, gap-so’zlaridagi jonli ohangni ifodalashga intiladi. Natijada o’quvchida asar qahramonini o’ziga tasavvur etish imkoniyati paydo bo’ladi. Bunga misol tariqasida Cho’lponning “Kecha va kunduz” romanidagi Zebi, A.Kamyuning “Begona” qissasidagi Merso obrazlarini keltirish mumkin. Adabiyotshunos D.Quronov ta’kidlaganidek, qahramon qiyofasini qanday va qay darajada chizilishi belgisi emas, bu

o’rinda portretning (yoki portret detallarining) inson obrazini to’laqonli yaratish va o’quvchining tasavvur eta olishi uchun yetarli bo’lishi asosiy mezondir[15].

Adabiyotda hatto birgina obrazning portreti ham bir nechta yoki o’nlab real kishilarning tashqi ko’rinishlarini jamlashdan, yoki hayotda kurgan, bilgan kishilarning o’z xotirasida qoldirgan ko’rinishlarini kuz oldiga keltirishdan; ularning qiyofalaridan keragini tanlashdan va konkret qahramonda mujassamlashtirishdan yaratiladi. Biroq Abdulla Qodiriy aytganidek, buning bir sharti bor: portret sun’iy, yasama, nusxa bulmasligi, xalq orasida birov bo’lmasa birovdan ko’rilgan, tabiiy, mantiqqa to’g’ri keladigan, kitobxonni ishontiradigan bo’lishi kerak[16].

Xulosa va takliflar. Demak, badiiy asardagi portret faqat personajning tashqi ko’rinishi, kiyim-boshi tavsifidan iborat bo’lmaydi. Asosiy maqsad o’quvchi tomonidan qahramonni chuqur his etishga ko’maklashishdir. Bunda ijobiy qahramon har doim ham chiroyli tashqi ko’rinishga ega bo’lavermasligi mumkin. Yozuvchi qahramonning tashqi ko’rinishi va xarakteri o’rtasidagi kontrastlar asosida kitobxon his-tuyg’ulariga ta’sir ko’rsatib, unga asardan muhim xulosalar chiqarishga yordam beradi. Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, adabiy portret adabiy qahramonning faqatgina tashqi ko’rinishi, qiyofasini tasvirlash uchungina emas, qahramonning ma’naviy olamini ochib berishga, o’ziga xos ajralib turuvchi xislatlarini ko’rsatishga ham xizmat qilar ekan.

ADABIYOTLAR

1. Quronov D. va boshqalar. Adabiyotshunoslik lug’ati. –T.:Akademnashr, 2010. 226-b
2. Lermontov M.Yu. Zamonamiz qahramoni. T.:Yangi asr avlodi, 2006. 52-53b
3. Дмитриевской Л.Н. Пейзаж и портрет: проблема определения и литературного анализа (пейзаж и портрет в творчестве З.Н.Гиппиус). Монография. – Москва: 2005. – С. 90.
4. Старикова Г.В. Лексика портретных описаний. Дисс... канд. филол. наук. – Ленинград: 1984.
5. Шмидт Е.Д. Эволюция художественной детали в тексте словесного портрета (на материале английской художественной прозы XVIII - XX вв.). Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург: 2006
6. Тәттімбетова С.Ж. Қысқарған шығармаларындағы кейіпкер бейнесінің лингвистикалық сипаты. Филол. ғылым. канд. дисс. авторефераты. – Алматы: 2009.
7. Кулыгина А. Г. Поэтика портрета в Повестях Белкина А.С.Пушкина. Дисс... канд. филол. наук. – Нижний Новгород: 2008. – С. 18
8. Старикова Г.В. Лексика портретных описаний. Дисс... канд. филол. наук. – Ленинград: 1984
9. Лев Толстой. Танланган асарлар. 5 жилдли. 4-жилд. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980
10. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. –T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi, 2018. -480 bet.
11. Жорникова М.Н. Поэтика портрета в русской романтической повести 1830-х гг. Автореф. дисс... доктор. филол...наук. – Улан-Удэ: 2004. – С. 14.
12. Abdulla Qodiriy. O’tkan kunlar. T.: SHarq, 2004. – B.29.
13. Abdulla Qodiriy. O’tkan kunlar. T.: SHarq, 2004. – B.31
14. Этикад кийим-бош. // Фан ва турмуш. -1969 йил, 9-сон, – Б-9. // Қаранг: М.Султонованинг Ёзувчи услубига доир. –Тошкент: Фан, 1967.
15. Quronov D. va boshqalar. Adabiyotshunoslik lug’ati. –T.:Akademnashr, 2010. 74-b
16. Umurov X. Badiiy ijod asoslari. T.:Uzbekiston, 2001 172-b

Nargiz NAZAROVA,
Andijon davlat universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: 19722012fcb@gmail.com

ADCHTI dotsenti M.Ishanjanova taqrizi asosida

TILSHUNOSLIKDA KONSEPT HODISASI VA UNING O'RGANILISH MASALASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada konsept tushunchasi haqida olimlarning fikrlari tahlil qilinadi, konseptning turli tillardagi ta'rifi, ifodalanishi, semantik xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek konseptning lingvokognitiv xususiyatlari tadqiq etiladi. "Konsept" tushunchasidan foydalanish kognitiv fan sohasida juda dolzarbligi talqin etiladi.

Kalit so'zlar: Konsept, kognitiv, lingvistik, konseptualizatsiya, lingvokulturologik, konseptosfera, pragmatic.

ФЕНОМЕН КОНЦЕПТА В ЛИНГВИСТИКЕ И ПРОБЛЕМЫ ЕГО ИЗУЧЕНИЯ

Аннотация

В данной статье анализируются мнения ученых о понятии концепт, поясняются определение, выражение и семантические особенности понятия на разных языках. Также изучаются лингвистические особенности концепта. Интерпретируется, что использование понятия «концепт» весьма актуально в области когнитивной науки.

Ключевые слова: Концепт, когнитивный, лингвистический, концептуализация, лингвокультурный, концептосфера, прагматический.

CONCEPT PHENOMENON IN LINGUISTICS AND THE PROBLEM OF ITS STUDY

Annotation

This article analyzes the opinions of scientists about the concept concept, the definition, expression, and semantic features of the concept in different languages are highlighted. Linguistic features of the concept are also studied. It is interpreted that the use of the concept of "concept" is very relevant in the field of cognitive science.

Key words: Concept, cognitive, linguistic, conceptualization, linguocultural, conceptosphere, pragmatic.

Konseptning mohiyatini tavsiflash muammosi zamonaviy tilshunoslik sohalari uchun dolzarb bo'lib qolmoqda. Konsept tizimi insonning voqelikni tushunishini aks ettiruvchi dunyo manzarasini shakllantiradi. Inson ob'ekt va narsalar dunyosida emas, balki uning intellektual, ma'naviy va ijtimoiy ehtiyojlari uchun yaratgan konsept dunyosida yashaydi. Konseptning muammoli sohasini tahlil qilish va dunyoning lingvistik manzarasini tushunish masalasi bilan ilmiy bilimlarning nisbatan yosh sohasi – kognitiv tilshunoslik shug'ullanadi. Uning tushunchalaridan biri konseptosfera bo'lib, u mental (aqliy) dunyo hodisalarini, odamlar va har bir shaxsning atrofda voqelikka qarashlari yig'indisini o'rganadi.

"Konsept", "tushuncha" va "ma'no" kabi terminlar ko'pincha ekvivalent sifatida qo'llanadi. "Tushuncha" so'zi lotin tilidagi "conceptus"ni bildiradi. Olimlarning "konsept" terminiga qarashlari har xil bo'lib, bergan ta'riflari ham turlichadir.

Kognitiv psixologiya konseptni tushunchadan ajratib ko'rsatdi, shuning uchun hozirgi vaqtda bu terminlar juda aniq ajratilgan.

Bizningcha, "konsept" va "tushuncha" turli fanlarga hos terminlardir. "Tushuncha" atamasi mantiq va falsafada qo'llansa, "konsept" matematik mantiq va kulturologiyaning termini sifatida belgilanadi. Shuningdek, konsept zamonaviy kognitiv tilshunoslikning asosiy hodisalaridan biridir. Hozirgi vaqtda "konsept" atamasi ko'plab gumanitar fanlarda keng qo'llanadi.

Lingvistik adabiyotlar tahlili tilshunoslarning "tushuncha" va "konsept" atamalariga turlicha munosabatda bo'lishlaridan dalolat beradi. Y.N.Koltsovaning fikricha, "konsept" "tushuncha" atamasi kabi inson psixikasining hayotiy haqiqati shaklini aks ettiradi. Shu bilan birga, konsept

atrofdagi dunyoni oqilona tasvirlashdan tashqari, hissiy aks ettirish shaklini ham ifodalaydi. Bu jihatdan "konsept" va "tushuncha" atamaları har doim ham tuzilishi jihatidan mos kelavermaydi.

"Tushuncha" va "konsept" atamaları tarixan dublet (aynan bir xil) lardir. Biroq zamonaviy ilmiy va noilmiy foydalanishda ushbu atamalar katta farq qiladi. Bundan tashqari, aynan shu ikki atama asosida N.Y.Shvedovanning yangi semantik lug'ati yaratildi: "Konsept – bu og'zaki belgining mazmun tomoni (ma'no – bir yoki bir-biriga chambarchas bog'liq ma'nolarning ma'lum bir majmuasi), uning orqasida tushuncha mavjud (ya'ni, voqelik va hodisalarning muhim tushunarli xususiyatlarini, shuningdek, ular o'rtasidagi munosabatlarni qamrab oladigan g'oya), inson mavjudligining aqliy, ma'naviy yoki hayotiy moddiy sohasiga tegishli bo'lib, odamlarning ijtimoiy tajribasi bilan ishlab chiqilgan va mustahkamlangan, tarixiy ildizlarga ega, ijtimoiy va sub'ektiv ravishda tushunilgan hamda bunday tushunish bosqichi orqali boshqa tushunchalar bilan bog'liq yoki qarama-qarshi tushunchalardir.

Konseptning bunday ta'rifi maxsus adabiyotlarda "katta", "bazaviy", "asosiy" konseptlar deb berilgan. Mazkur konseptlarga o'ziga xos ma'nolar berilgan. Shu bilan birga, ushbu konseptlarning ma'nolari tushunish uchun asosiy elementlarni ta'minlaydigan "kichik", "bazaviy bo'lmagan" va "asosiy" kabi tegishli tushunchalar tomonidan shakllantirilganligini tan olish muhimdir. Masalan, chuqur tarixni o'rganishda bunday ta'limotni umumlashtirish va an'anani aniqlash kiradi. "Kichik" tushunchalar sohasida sub'ektiv talqinlar va tarixiy determinantlar ta'sir qiladigan qarama-qarshi nuqtai nazarlarni topish mumkin. Konseptsiyaning o'zi iyerarxik tizim asosida qurilgan bo'lib, unda kichikroq konseptlar konseptsiyaning kengroq doirasidan

kelib chiqib, yaxlit strukturaning qurilish bloklari bo'lib xizmat qiladi".

"Konsept" atamasi rus tiliga lotincha "conceptus" (tushuncha) so'zining to'g'ridan- to'g'ri tarjimasi sifatida kirdi. Bir qarashda, bu atamalar sinonim bo'lib tuyulishi mumkin, lekin aslida ular boshqacha. Hozirgi vaqtda konsept, asosan, mantiq va falsafa kabi sohalarida qo'llanadi, "tushuncha" esa madaniyatshunoslik hamda tilshunoslikka oid ilmiy matnlarda ko'proq uchraydi. Biroq uning rivojlanishi bilan o'rta asr olimlari shug'ullangan.

Konseptlarni muhokama qilish va uni o'rganishda tushunchalarning evolyutsion rivojlanishini tan olish muhimdir. Konsept bir vaqtning o'zida mavjud bo'lgan turli qatlamlar tomonidan shakllanadi va uning evolyutsiyasini zanjir sifatida tasavvur qilish mumkin, bu o'rinda har bir bog'lanish vaqt o'tishi bilan konseptning ma'lum bir tomonini ifodalaydi. Ushbu aloqalarni ketma-ket tartibga solish orqali uzluksizlik, shakl va tarkibni namoyish etadigan munosabatlarni kuzatish mumkin, shu bilan konseptning eski bosqichidan rivojlanishning tanish bosqichiga o'tishga ta'sir qiladi.

XII asrda olimlar ismlar tabiatan ular vakili bo'lgan narsalarni qamrab olmaydi, aksincha ob'ektlarga odamlarning o'zlari tomonidan tanlangan, deb ishonishgan. Ushbu tanlanish odamlarga berilgan ilohiy sovg'a sifatida qabul qilindi. Ismlar narsalarni idrok etishga yordam beradigan vosita sifatida qaraldi va konseptlar odamlar o'rtasida ham, Xudo bilan ham insoniy muloqot doirasida tushunildi. Ushbu o'zaro ta'sir orqali konseptlar ma'noga ega bo'ladi, deb ishonilgan.

XIV asrda realist va nominalistlar ism, g'oya o'rtasidagi munosabatlar to'g'risida kelishmovchiliklarga duch kelishdi. Qarama-qarshi nazariyalarning bu to'qnashuvi hozirgi kunda falsafada konseptualizm sifatida tanilgan nominalizmning rivojlanishiga olib keldi. O'rta asr falsafasi konseptlarni tushunishni o'ziga xos psixologik ta'limga ega va ma'lum bir semantik funktsiyani bajaradigan nomlar sifatida tan oldi.

Rus faylasufi S.A.Askoldov birinchilardan bo'lib zamonaviy ta'limga "konsept" atamasini kiritdi. U o'rta asr nominalistlari bilan birgalikda "individual vakillik butun jamoa o'rmini bosuvchi" g'oyasini tan oldi.

Biroq S.A.Askoldov realist va nominalistlarga qaraganda boshqacha nuqtai nazarga ega edi. U konseptni faqat individual vakillik sifatida ko'rmadi, aksincha uni ma'lum bir ijtimoiy jihatga ega deb hisobladi. Askoldovning so'zlariga ko'ra, konsept evolyutsiya natijasidir.

Bu tushuncha bizga atrofimizdagi dunyo haqidagi bilimlarni, shu jumladan, ulardan foydalanish imkonini beradi. Agar konseptni konseptualizatsiyaning yakuniy natijasi deb hisoblasak, u tegishli bo'lgan kengroq kognitiv darajadagi bir nechta quyi jismoniy, biologik va aqliy darajalarni ajratib ko'rsatishimiz mumkin.

Bundan tashqari, konsept ijtimoiy-madaniy muhitning ajralmas qismi bo'lib, uning tabiatiga yanada murakkablik darajasini beradi. Ko'p asrlar davomida falsafiy mulohaza ilmiy taraqqiyotning boshida bo'lib, umuminsoniy g'oyalarni yaratdi. Zamonaviy falsafada "konsept" atamasi uning g'oyaviy mazmunini yetkazish uchun ishlatiladi, uni ifodalash uchun qo'llanadigan har qanday lingvistik shakldan mavhumlashadi. Bu shuni anglatadiki, konsept, falsafiy nuqtai nazardan, mavhum talqin qilish uchun yangi imkoniyatlarni taqdim etishda davom etadigan mavzu.

XIX asrda va ayniqsa XX asrda ilmiy jamoatchilik ichida turli nuqtai nazarlarning o'zaro ta'siri sezilarli darajada oshdi. Konsept turli fanlarda keng tarqalganligi sababli fanlararo loyihalarning paydo bo'lishiga olib keldi. Ushbu loyihalar konseptni har tomonlama tushunishga qaratilgan edi, bu maqsadga erishish uchun turli usullardan foydalanilgan.

Fanlararo, xilma-xillik va noaniqlik sharoitida ko'plab konseptlar, aniqrog'i ularning analoglari nazariya va metodologiya nuqtai nazaridan nisbatan zaif aloqalarga ega bo'lgan turli xil bilim sohalarida farqli ta'riflardan foydalangan holda ko'rib chiqildi. Har bir fan konseptni o'rganishga o'z nuqtai nazaridan yondashadi. Masalan, falsafada konsept ko'pincha mavhum tushuncha bilan aniqlanadi, mantiqiy semantika esa uni ma'no bilan bog'laydi, lingvistik semantika esa uning lingvistik ma'nosiga e'tibor qaratadi.

Umumiy kognitiv asos bo'lmasa, turli xil fan yo'nalishlarini yaxlit tizimga qo'shib bo'lmaydi. Hozirgi vaqtda tadqiqotchilar konseptni ruhiy hodisa sifatida talqin qilishmoqda. Jumladan, mavhum lingvistik ma'noga moslashtirish muammosini hal qilish ustida faol ishlamoqdalar. Ushbu muammo murakkab hodisalarni tahlil qilishga qaratilgan kognitiv jarayonlar sohasidagi turli xil tadqiqotlar uchun dolzarb bo'lib turibdi.

Konseptlar – bu inson faoliyatining turli sohalarida odamlarning ob'ektiv voqelik haqidagi bilimlarini tartibga soluvchi mavhum aqliy tuzilmalar. Ular fikrlashning qurilish bloklari bo'lib xizmat qiladi, odamlarga fikrlash jarayonida yangi tushunchalarni birlashtirish va yaratish imkonini beradi. Binobarin, konseptlarni tuzilgan bilimlarning asosiy birliklari sifatida ko'rib chiqish mumkin. Tildagi konseptlarni o'rganish hozirgi vaqtda tilshunoslikning istiqbolli yo'nalishi hisoblanadi. "Konsept" terminining tilshunoslik fanining kategorik apparatiga kiritilishi ilmiy paradigmaning insonni koinot markaziga qo'yadigan antropotsentrik istiqbolga o'tishi natijasi edi. Konseptlar – bu shaxs ongida bevosita hissiy tajriba, ob'ektiv va aqliy faoliyat hamda til orqali allaqachon shakllangan tushunchalar bilan o'zaro ta'sir orqali shakllanadigan ideal hodisalaridir.

Konsept tushunchasi zamonaviy tilshunoslikda ahamiyatli hodisa bo'lib, keng qamrovli tadqiqotlar mavzusiga aylandi. Biroq, u hali ham aniq talqinga ega emas. Rossiya, Qozog'iston va Qirg'iziston olimlari N.N.Boldirev, V.A.Maslova, Ye.S.Kubryakova, V.N.Teliya, R.M.Frumkina, S.G.Vorkachev, V.I.Karasik, V.V.Kolesov, M.V.Pimenova, Z.D.Popova, I.A.Sternin, A.P.Babushkina, Yu.E.Proxorova, Z.K.Derbisheva, U.D.Kambaralieva, E.D.Suleymenova, A.E.Agmanova, Z.K.Temirgazina, Sh.K.Jarkinbekova, J.A.Jambaeva, A.S.Bazarbaevalarning ilmiy ishlari shu masala tahliliga bag'ishlangan.

"Konsept" tushunchasidan foydalanish kognitiv fan sohasida juda dolzarbdir, chunki u haqiqiy yoki ideal dunyo haqidagi g'oyalarni tushunish va taqdim etishdagi bo'shliqni to'ldiradigan eng muhim bo'g'in bo'lib xizmat qiladi. Konsept ma'lum madaniy kontekstlarda bilim tuzilmalarini tahlil qilishga imkon beradi. Qozog' tilshunosi Sh.K.Jarkinbekova "konsept" atamasining fanga kiritilishi terminning o'zi bilan bog'liq noaniqlikni aniqlashtirishga yordam beradi, deb ta'kidlaydi.

V.A.Maslova konseptlarni turli mezonlar asosida tasniflash mumkinligini taklif qiladi. Ya'ni konseptlar shaxs ongida nafaqat potentsial ma'nolarning belgisi sifatida, balki poeziya, proza, ilm-fan, ijtimoiy o'zaro ta'sir, tarix va boshqa ko'plab sohalarini qamrab olgan umumiy lingvistik tajribaga munosabat sifatida paydo bo'ladi. Ularni individual, mikroguruh, milliy-madaniy yoki universal konseptual sohalariga kiritish mumkin. Bundan tashqari, konseptlarni pedagogik, diniy, siyosiy yoki tibbiy nutq kabi o'ziga xos nutqqa qarab ajratish mumkin.

Pragmatik nuqtai nazardan A.Ya.Gurevich konseptlarni ikkita asosiy sinfga ajratadi: universal konseptlar (vaqt, makon, sabab, o'zgarish va harakat kabi) va ijtimoiy yoki madaniy konseptlar (erkinlik, qonun, adolat, mehnat, boylik va mulk kabi).

V.I.Karasik konseptni individual yoki jamoaviy xotirada saqlanadigan, ma'lum bir qiymatga, tajribali ma'lumotlarga ega bo'lgan muhim ma'lumotlar sifatida belgilaydi.

Konseptni tushinishda muhim jihat shundaki, "hech qanday konseptni nutq yordamida to'liq ifodalash mumkin emas".

Shu munosabat bilan, Z.D.Popova va I.A.Sternin quyidagi dalillarni keltirishadi:

1) konsept samarali individual kognitiv faoliyatning natijasidir va uni shaxsiylashtirish ma'lum bir to'plamni yoki keng ifoda vositalarini talab qiladi;

2) konsept barqaror tuzilishga ega emas, biroq katta hajmga ega. Bu esa uning to'liq taqdimotini imkonsiz qiladi;

3) konseptning barcha ifodalarini qamrab olish mumkin emas.

Turli gumanitar fanlarning muhim konseptual toifasi bo'lgan konsept tabiatan xilma-xildir. Nisbatan aniq, ammo shartli ravishda mavhum, individual va umumlashtirilgan guruh konseptlarini ajratish mumkin.

Kognitiv fanda umumiy qabul qilingan xususiyatlarga asoslangan konseptlarning eng to'liq tipologiyasi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1) aqliy tasvirlar (ta'til – "dengiz qirg'og'i" yoki qish – "qor ko'chkilari" kabi o'ziga xos vizual tasvirlarni ifodalovchi);

2) shematik tasvirlar, bu ob'ektlar yoki tushunchalarni ifodalovchi ko'proq uch o'lchovli tasvirlar (transport turi sifatida avtomobil yoki oshxona anjomlari sifatida qozon);

3) giperonimlar ("ildiz" yoki "jannat" kabi juda umumlashtirilgan va globallashtirishga tasavvurlar);

4) freymalar (tug'ilgan kunni nishonlash, yozgi ta'til kabi shaxsiy tajribalar asosida xotirada saqlanadigan assotsiativ aloqalar);

5) insaytlar (qiyin vaziyatdan t o'satdan chiqish) (qurol yoki kalkulyator kabi ob'ektning maqsadi va funktsiyalari haqidagi bilimlarni o'z ichiga olgan tushunchalar);

6) stsenariylar (bolaning tug'ilishi, to'y yoki suvga cho'mish kabi tadbirlarning rejalashtirilgan ketma-ketligi haqida shaxsiy tajribadan kelib chiqadigan bilimlarni o'z ichiga olgan stsenariylar);

7) kaleydoskopik konseptlar (qayg'u, quvonch, depressiya yoki baxt kabi hissiy holatlar va his-tuyg'ular bilan bog'liq bir qator maqbul stsenariylar).

Lingvokulturologik va kognitiv yondashuvlarda ba'zi tadqiqotchilar konseptlarning o'ziga xos xususiyatlari bilan to'liq mustaqillik, o'zini o'zi ta'minlash va izolyatsiyaning yo'qligini tan olishadi, chunki ular boshqa konseptlar bilan bog'liqdir. D.S.Lixachev konseptlarning juda keng tarkibiy tashkil etilishini tavsiflash uchun konseptosfera atamasini taklif qiladi, chunki uning uchun konsept har bir asosiy (leksik) ma'noning o'rnini bosa oladi.

Anglashiladiki, "konsept" tushunchasining rivojlanishini o'rganib chiqib, u ishlatilgan o'ziga xos til shaklidan qat'iy nazar, birinchi navbatda, konseptning mazmuni va semantik boyligini aks ettiradi, degan xulosaga kelish mumkin. U nutqni ifodalash birligi bo'lib xizmat qiladi va butun tushunish jarayoni va uning natijasini tavsiflovchi semantik komponentni o'z ichiga oladi. Konsept turli tillarda ifodalanadi va bilimni inson xotirasida saqlash uchun hujayralarni tashkil etuvchi assotsiativ semantik guruhlariga bo'linadi. Garchi bu tushuncha ko'pincha ob'ekt yoki mavjudotga tegishli bo'lsa-da, u harakat, vaziyat yoki hodisani qamrab olmaydi. Kognitiv fanlarda konsept shaxsning tajribasi va bilimni aks ettiruvchi ma'lumotlarning asosiy birligi hisoblanadi. Shuningdek, konseptlarni shaxsning ongini va uning voqelikni tushunishini shakllantiradigan kengroq tushunchalar tizimining elementlari sifatida ko'rib chiqish mumkin. Ular dunyoning turli qarashlarini ifodalovchi har xil nuqtai nazar va fikr bilan bog'liq. Konseptning ma'nosi uning konseptual xotirasini yoki so'z bilan bog'liq madaniy xotirani o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, konseptlarni shaxs yoki muayyan ijtimoiy guruhga xos bo'lgan xulq-atvor munosabati va stereotiplari bilan shakllangan noyob nuqtai nazar hamda dunyoqarashni ifodalovchi milliy mentalitetning asosiy birliklari sifatida ta'riflash mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Кольцова Ю.Н. Язык и культура. Лингвистика, поэтика, сравнительная культурология, теория перевода (под ред. Н.К.Гарбовского). – Москва, 2001. – 281 с.
2. Шведова Н.Ю. Русский язык. Избранные работы. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 639 с. – С. 605.
3. Богомолова А.Ю. Развитие иноязычного когнитивного потенциала студентов университета [Текст]: монография. А.Ю. Богомолова. – Челябинск: Издво ЧПУ, 2012. – С. 156.
4. Сахарова Н.С. Развитие академической мобильности студентов университета в современном пространстве – времени высшего профессионального образования / Н.С. Сахарова, В.В. Томин // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2013. – №2. – С. 221-225.
5. Солодилова И.А. Проблемы моделирования эмоциональных концептов / И.А. Солодилова // Вестник Башкирского государственного университета. – 2010. – №1. – С. 71–74; Солодилова И.А. Концепт оценка: проблемы моделирования / И.А. Солодилова // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2013. – №4. – С. 33-44.
6. Жаркынбекова Ш.К. Языковая концептуализация цвета в культуре и языках: автореф. дис...д-ра филол.наук. – Алматы, 2004. – С. 11.
7. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке [Текст] / В.И. Карасик // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград; Архангельск: Перемена, 1996. – С. 3-16; Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Текст] / В. И. Карасик. – Гнозис, 2004. – С. 389.
8. Попова З. Д. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: Издво Воронеж.унта, 2000. – 40 с. – С. 17.
9. Попова, З. Д. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: Издво Воронеж.унта, 2000. – С. 40. – С. 13.
10. Богомолова А.Ю., Бочкарева Т.С. Сложность определения «концепт» и история его развития в научной теории // ВЕСТНИК ОГУ №11 (172)/ноябрь, 2014. – С. 83-87.
11. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка [Текст] / Д.С. Лихачев // Изд. РАН. Сер.лит. и язю. – Т. 52. – 1993. – № 1. – С. 3-9.

UDK: 81'362

Muhayyo NASIROVA,
Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti

ADCHTI f.f.d., dotsent N.Qodirova taqrizi asosida

“OILA” KONTSEPTOSFERASINING O'ZBEK MILLATIDA SHAKLLANISHI

Annotatsiya

Ushbu maqolada kontseptosfera ma'lum bir milliy madaniyat va uning fikrlash tarzini tavsiflovchi tushunchalar, obrazlar, qadriyatlar to'plami ekani va ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanishi o'rganiladi. “Oila” kontseptosferasining yadrosini tashkil etuvchi kontseptlar ham lisoniy ham madaniy bilimlarni, tasavvurlar va baholarni o'zida mujassam etgan olam manzarasining mental birligi sifatida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Kontsept, kontseptosfera, mental birlik, oila, nikoh, beshik, ro'zg'or, ijtimoiy muhit.

ФОРМИРОВАНИЕ КОНЦЕПТОСФЕРЫ “СЕМЬЯ” В УЗБЕКСКОЙ НАЦИИ

Аннотация

В данной статье концептосфера представляет собой совокупность понятий, образов и ценностей, описывающих определенную национальную культуру и ее образ мышления, и изучается ее формирование под влиянием социальной среды. Концепты, составляющие ядро “семейной” концептосферы, анализируются как ментальная единица мировоззрения, вбирающая в себя как языковые, так и культурологические знания, представления и ценности.

Ключевые слова: Концепт, концептосфера, ментальное единство, семья, брак, колыбель, средства к существованию, социальная среда.

FORMATION OF THE “FAMILY” CONCEPTOSPHERE IN THE UZBEK NATION

Annotation

In this article, the conceptosphere is a collection of concepts, images, and values that describe a certain national culture and its way of thinking, and its formation under the influence of the social environment is studied. Concepts forming the core of the “family” conceptosphere are analyzed as a mental unit of the worldview that incorporates both linguistic and cultural knowledge, imagination and values.

Key words: Concept, conceptosphere, mental unity, family, marriage, cradle, livelihood, social environment.

Kirish. Bir tilda kontseptosferalar shakllanishi bevosita o'sha millatning ijtimoiy muhiti bilan bog'liqdir. Kontseptosfera milliy-madaniy xoslangan hodisa bo'lib, o'zida o'sha millat haqidagi tasavvurlarni to'playdi, saqlaydi va yetkazadi. Kontseptosfera – bu ma'lum bir milliy madaniyat va uning fikrlash tarzini tavsiflovchi tushunchalar, obrazlar, qadriyatlar to'plami. Kontseptosfera odamlar yashaydigan va ishlaydigan ijtimoiy muhit ta'siri ostida shakllanadi.

O'zbek kontseptosferasini shakllantirishda ijtimoiy muhit muhim ahamiyatga ega. O'zbek turmush tarzi, mentaliteti, qadriyatlari ko'plab omillar, jumladan, odamlar yashayotgan va mehnat qilayotgan ijtimoiy muhit bilan belgilanadi.

Ijtimoiy muhit inson ta'lim olgan, yashaydigan maskanni, shuningdek, ular bilan o'zaro aloqada bo'lgan odamlar va muassasalarni o'z ichiga oladi. O'zaro ta'sir shaxsan yoki ommaviy axborot vositalari orqali, hatto anonym yoki bir tomonlama tarzda amalga oshirilishi mumkin, bu ijtimoiy maqomda tenglikni anglatmaydi. Ijtimoiy muhit ijtimoiy sinf yoki ijtimoiy jamoa tushunchasidan ko'ra kengroq tushunchadir.

Har qaysi millat madaniyati o'ziga xos bo'lib, bir-biriga o'xshamaydi. Bu individuallik o'sha millat tilining lingvomadaniyatshunoslik birliklarining funksional, leksik, semantik, grammatik xususiyatlarida ham namoyon bo'ladi. Jumladan, o'zbek millati vakili lisonida mavjud bo'lgan kontseptosfera nemis vakili lisoniy ongida lakuna bo'lishi ham mumkin.

O'zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoyev: “Oila biz uchun muqaddas. Muqaddasligi shuki, avvalombor, qayerda

ishlashidan qat'iy nazar, kim bo'lishidan qat'iy nazar, agar oilada tarbiya, oilada muhit, oilada halollik, munosabat, tarbiyaga alohida e'tibor bermasa, hech qachon natija bo'lmaydi. Shuning uchun men farzandlarimning tarbiyasiga juda katta e'tibor beraman. Har bir farzandimga ham, nevaramga ham alohida o'zimning munosabatim bor. Har bir nevaramning alohida xarakterini bilaman, orzusini, istagini bilaman”, - degan fikrni bildirib, shaxs hayotida bu muqaddas dargohning ahamiyatini ta'kidlaydi [1].

Millat madaniyati, an'analari, urf-odatlar, albatta, tilga ta'sir ko'rsatadi, chunki til ijtimoiy hodisadir. Til va jamiyat munosabati muhim masalalardan biri sanaladi.

Adabiyotlar tahlili. Olim O.Bozorov ta'kidlaganidek, “Tilni to'kis tadqiq etish uchun tilshunoslik doirasidagina ish ko'rishning kamligi bugun shu fan mutaxassisining hech biriga sir emas. Shu bois, zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda boshqa fanlar yutuqlaridan ham keng foydalanilmoqda. Ana shunday urinishlarning samarasi o'laroq, lingvomadaniyatshunoslik, kognitiv tilshunoslik, etnolingvistika, psixolingvistika, etnopsixolingvistika, pragmalolingvistika kabi sohalar rivoj topmoqda va bu sohalar tilga, an'anaviy strukturalizmdan farqli ravishda doimiy harakatdagi, o'sish-o'zgarishdagi hodisa sifatida yondashayotgani bilan muhim ahamiyat kasb etmoqda. Sotsiololingvistika ham jamiyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtada paydo bo'lgan soha sifatida tilning asoslarini jamiyatdan, jamiyatning asoslarini esa tildan qidiradi, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy omillarning tilga ta'siri va yana boshqa masalalarni tekshiradi”[2].

Tadqiqot metodologiyasi. “Oila” kontsepti har qanday til madaniyatining kontseptosferasidagi eng muhim

masalalaridan biridir. U murakkab semantik-freyimli tuzilishga ega. Kontseptning yadrosi odamlarning ijtimoiy hamjamiyati shakllaridan biri sifatida uning universalligini aks ettiradi; bir qismi idrokning individual xususiyatlari va dunyoning milliy manzarasi bilan o'zaro bog'liqdir [3].

Tadqiqotlarga ko'ra, "oila" tushunchasining asosiy tarkibiy qismlari quyidagilar: a) qarindoshlik munosabatlarining mazmunini ochib beradigan va turlarini belgilaydigan oilaning roli qiymati; b) turmush o'rtoqlar o'rtasidagi munosabatlar; c) ota-ona va bolalar o'rtasidagi munosabatlar [4].

Oila instituti va shunga mos ravishda ushbu kontsept turkiyzabon xalq orasida alohida ijtimoiy ahamiyatga ega.

Ularda Yevropa xalqlariga qaraganda ko'p farzand ko'rish tendentsiyasi ma'lum darajada saqlangan. Oila, odatda, barcha qarindoshlarning katta birlashmasi sifatida qaraladi. Bunda nafaqat bolali ota-onalar doirasi, ba'zan bobo-buvilar va boshqa qarindoshlar ham kiradi.

Tahlillar va natijalar. "Oila" kontseptini izohlash dunyoning lingvistik manzarasining ajralmas qismi sifatida ijtimoiy sohalar doirasida amalga oshiriladi. Oilaning ijtimoiy sohasiga nafaqat oila-a'zolari, yaqin qarindoshlari, agar muloqot oila darajasida amalga oshirilsa, yaqin do'stlar ham kiradi. Bu kichik oila ham murakkab ijtimoiy tuzilmadir [5].

O'zbek mentalitetida "oila" kontseptining o'ziga xos xususiyatlarini ro'yobga chiqarishda antroponimlarning signallari alohida o'rin tutadi. O'zbek tilida bu, asosan qarindoshlik atamallari (ota, ona, aka, uka, opa, singil, xola, amma, tog'a, kelin va boshqalar)da ko'rinadi.

Funksional nuqtai nazardan, qarindoshlik munosabatlari yoki qarindoshlik atamallari, shuningdek, yoshi bo'yicha shaxslarning belgilari tegishli nomlarga yaqinlashadi. V.A.Nikonov o'zbeklar orasida shaxsiy ismning oilaning ijtimoiy sohasidagi ustvorligini ta'kidlaydi: "Rasmiy-idoraviy munosabatlarda familiya endi shaxsiy ismga nisbatan ustunlikka ega bo'ladi, ammo oilaviy va maishiy munosabatlarda bu jarayon yetakchilik qilolmaydi" [6].

M.I.Rasulova zamonaviy jamiyatda erkaklar va ayollarga nom berishning assimetriyasi va nomutanosibligidan dalolat beruvchi ko'plab faktlarni keltiradi: "...

Ayollarga qaraganda erkaklar ko'proq ismlar bilan murojaat qiladilar. Bunday hollarda tenglik emas, balki to'g'ridan-to'g'ri ierarxiya va marxamatlilik ta'kidlanadi [7].

Ko'rinadiki, turkiyzabon tillarda so'zlashuvchilar ongida oila kontsepti haqiqiy oilaviy munosabatlardan tashqariga chiqadi va ma'muriy ijtimoiy sohaga tarqaladi.

O'zbek oilasi tuyg'ularga emas, balki chuqur ahloqqa asoslanadi. Oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro ma'suliyat o'zbek oilasining asosiy xususiyatidir.

"Oila" kontsepti uchta mikrokontseptni o'z ichiga oladi:

- 1) "bolalar" mikrokontsepti;
- 2) "ota-onalar" mikrokontsepti;
- 3) qarindoshlik munosabatlar mikrokontsepti.

"Oila" kontsepti ko'plab freymlardan iborat bo'lib, ularning asosiylari quyidagilardir: oila boshlig'i, oila a'zolari, uy, uy xo'jaligi, oila nizomi, oilaviy rollar, oilaviy majburiyatlar va oilaviy munosabatlar [8].

O'zbeklarda oila va qarindoshlik aloqalari odamlar hayotida muhim o'rin tutadi. Oila jamiyatning asosi bo'lib, keksalarga hurmat, oila rishtalari, mehmondo'stlik va an'anaviy qadriyatlarga yuksak e'tibor qaratiladi.

O'zbek mentalitetida "oila" kontseptosferasi keng mohiyat kasb etib, bir qancha kontseptlarni o'z ichiga oladi. "Oila" kontseptosferasining yadrosini "er", "xotin", "ro'zg'or", "farzand", "kelin", "qaynona", "qiz", "o'g'il", "beshik" каби, "vafo", "sadoqat", "qo'rg'on", "muhabbat", "mehr", "birlashish", "tarbiya", "ta'lim" kabi kontseptlar tashkil etadi.

Oilaning tinchligi hamma narsadan ustun. Serfarzand bo'lishga intilish, bolajon bo'lish kabi xususiyatlar ham oila kontseptosferasini to'ldirishga xizmat qiladi. Mazkur kontseptosferaning mohiyati xalq maqollaridan ham anglashiladi. Jumladan, "Inoq oilada beshik bo'shamas" maqolida "beshik", "inoq" kabi kontseptlar "oila" kontseptosferasining ichiga kiradi.

"Oilani muhofaza qilish" kontsepti keng mazmunga ega, bunda oilaning huquqlari, sha'ni, qadr-qimmatini himoya qilish, oila uchun kerakli moddiy- ma'daniy va maishiy sharoitlarni yaratish, bolalarga ta'lim va tarbiya berish, kam ta'minlangan oilalar uchun zarur bo'lgan imtiyozlar yaratish davlat tomonidan alohida e'tiborga olingan. Mamlakatda olib borilayotgan kuchli ijtimoiy himoya siyosati negizida ham davlat, ham jamiyatning oilaga bo'lgan doimiy g'amho'rliqi o'z ifodasini topmoqda.

Oila boshqarish mas'uliyatli vazifa hisoblanib, unga yengil-yelpi qarash mumkinmasligi yoshlikdan farzand tarbiyasida qulog'iga quyiladi.

"Ro'zg'or tushdi boshga, Qo'l tegmadi oshga", "Ro'zg'or o'Ichov bilan, Boylik tejov bilan", "Sarishtali uy – farishtali uy" kabi maqollarda ham mazkur kontseptosferani tashkil etuvchi kontseptlar qo'llanib, oila haqida xalqning tasavvuri, tafakkur tarzi kabilarni ko'rsatib kelgan.

Ko'rinadiki, "oila" kontseptosferasi ham lisoniy, ham madaniy bilimlarni, tasavvurlar va baholarni o'zida mujassam etgan olam manzarasi tasvirining mental birligidir. Ushbu kontsept mazmunini voqelantrish til yordamida amalga oshiriladi. Oila bilan bog'liq barcha muammolar, bilimlar, baholar va qadriyatlar til birliklarida o'z aksini topadi. Demak, ushbu kontsept tilning leksik, frazeologik, paremiologik va matn sathlariga asoslangan holda, bunday bilimlarni ro'yobga chiqarishi, shuningdek, xalq donoligini aks ettiradigan folklor diskurslarida, xalq qo'shiqlarida, maqol va matallarda voqelanishi mumkin.

O'zbek tilining izohli lug'atida oila va uning atorofida birlashuvchi kontseptlar (nikoh, beshik, ro'zg'or...)ga quyidagicha izoh berilgan ("oila" kontseptosferasiga kiruvchi ko'p kontseptlar bor. Biz ayrimlarining lug'atdagi izohlarini keltiramiz):

OILA [a. – bola-chaqa, xonadon; urug', avlod] 1 Er-xotin, ularning bola-chaqalari va eng yaqin tug'ishganlaridan iborat birga yashovchi kishilar majmui; xonadon. Ahil oila. San'atkorlar oilasi. Oila boshlig'i [9].

NIKOH [a. – uylanish, erga tegish; er-xotinlik; er-xotinlik qovushishi] xuq. 1 Er-xotinlikni shariat yo'li bilan rasmiylashtirish marosimi va shu marosimda domulla tomonidan o'qiladigan shartnoma. Nikoh o'qimoq. 2 Er-xotinlik o'zaro roziligi bilan huquqiy jihatdan rasmiylashtirilgan oilaviy ittifoq; er-xotinlik. Nikoh to'yi. Nikoh to'g'risida guvoynoma [9].

BESHİK 1 etn. Chaqaloqni belab va tebratib uxlatish uchun tol yoki tut yog'ochidan yasalgan yo'rg'a oyoqli maxsus moslama; tebratma belanchak. Beshikdagi Uchqun uydagi/ harakatni sezib, ovozlarni eshitib, hadeganda uxlay bermadi. (H.G'ulom, Mash'al.)

Beshik asbob bolani beshikka belash va beshikni tuzash, bezatish uchun zarur narsalar (to'shakcha, ko'rpacha, yostiqa, qo'lbog', oyoqbog', tuvak, sumak va sh. k.) majmui [10].

RO'ZG'OR [davri, vaqt; taqdir, nasiba; mavqe, holat, shart-sharoit; qulay imkoniyat; olam, jahon] 1 O'ziga mustaqil har bir oila, har bir xo'jalik. Ayolning sarishtasi — ro'zg'orning farishtasi. Maqol. 2 Shunday oila yoki xo'jalikka tegishli va uning tirikchiligi uchun zarur anjom-ashyolar, ikirchikirlar. Ro'zg'or ziynati — o'tin, Uy ziynati — xotin. (Maqol) 3 Turmush, oila. Katta qizining ro'zg'orini ham shu kampir buzgan. Magazinda ishlaydigan toparmon-tutarmon bir

yigitni ichkuyov qilib, rosa sog'ib ichdi, — dedi kelin. (S. Ahmad, Cho'l burguti) [11].

Izohlardan ko'rinyaptiki, beshik, nikoh, ro'zg'or kontseptlarining hammasi oila kontseptosferasi atrofida birlashadi.

Xulosa. O'zbeklar uchun oila muqaddas dargoh bo'lib, oilasi tinch bo'lgan inson baxtli hisoblanishi qadimdan ma'lum. Oila a'zolarining bir-biriga munosabati boshqa millat vakillariga o'xshamaydi, o'zbeklarda oila boshlig'iga itoat,

hurmat, ayniqsa, ayollarning oila uchun o'zini qurbon qilishi (bola-chaqa parvarishi deb ko'chaga chiqmasligi, ko'p hollarda ishlamasligi...) faqat shu millat vakillarigagina xosdir.

O'zbek millati vakillari uchun oila azaldan mana shunday muqaddas go'sha bo'lgan. Shuning uchun ham oila kontseptosferasi yuqorida keltirib o'tilgan rang-barang kontseptlardan iborat.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев хужжатли фильмда оиланинг ҳаётидаги ўрни ҳамда нима уни бахтли қилиши тўғрисидаги нуткидан. 2018 йил 24 июнь.
2. Бозоров О. Тил ва жамиятнинг ўзаро муносабати // <https://yuz.uz/news>
3. <https://api.moiti.uz/media/book>
4. Бондаренко Е.В. Межкультурная семейная коммуникация как особый тип общения.: Автореф. дисс...канд. филол. наук. – Волгоград, 2010. – 22 с. – С. 5., С.8
5. Бондаренко Е.В. Межкультурная семейная коммуникация как особый тип общения.: Автореф. дисс...канд. филол. наук. – Волгоград, 2010.–22 с.– С.8
6. Доспанова Д.У. Концепт «семья» в картине мира узбекского и каракалпакского языков //Молодой ученый. – 2015. – № 7 (87). – С. 940-942.
7. URL: <https://moluch.ru/archive/87/17066/> (дата обращения: 12.06.2023).
8. Никонов В.А. Узбеки //Системы личных имен у народов мира. – М.: Наука, 1989. – С.312–315.
9. Расулова М.И. О гендерном аспекте актов наименования //Хорижий филология. № 3. – 2011. – С. 81-86.
10. Усманова Г. “Оила” тушунчаси ва унинг инглиз ва ўзбек тиллари маданиятида акс этиши // Talqin va tadqiqotlar respublika ilmiy-uslubiy jurnali. №5 – Б.131-138. URL: <https://cyberleninka.ru>
11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилди. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006.
12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
13. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006.

Dilnoza NURULLAYEVA,
O'zbekiston Davlat jahon tillari universiteti o'qituvchisi
E-mail: nurullayevad9@gmail.com

O'zDJTU professori, f.f.d. M.R.Galiev taqrizi asosida

LINGUAKULTUREMALARNING VOQEALANISHI (FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR ASOSIDA)

Annotatsiya

Ushbu maqolada lingvomadaniyatshunoslik va uning asosiy ob'ekti linguakulturema tahlili, linguakulturemalarning frazeologik birliklar orqali verballashuvi yoritilgan. Maqola, shuningdek frazeologik birliklarning klassifikatsiyalarining turlari tahlil etilib, ingliz tilidagi tarkibida tosh va metallar nominatsiyalari qayd etilgan iboralar klassifikatsiyasi yaratilgan.

Kalit so'zlar: Antroposentrik paradigm, lingvomadaniyatshunoslik, kognitiv lingvistika, lingvopragmatika, etnolingvistika, madaniyatlararo kommunikatsiya, linguakulturema, frazeologik birlik, etimologiya.

VERBALIZATION OF LINGUACULTUREMES (BASED ON PHRASEOLOGICAL UNITS)

Annotation

This article highlights linguoculturology and its main object – the analysis of linguocultureme, verbalization of linguocultureme through phraseological units. The article analyzes the types of classifications of phraseological units and created a classification of English phrases in which the names of stones and metals are noted.

Keywords: Anthropocentric paradigm, linguoculturology, cognitive linguistics, linguopragmatics, ethnolinguistics, intercultural communication, linguoculture, phraseology, etymology

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕМ (НА ОСНОВЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ)

Аннотация

В данной статье освещаются лингвокультурологическое исследование и его основной объект – анализ лингвокультуры, вербализация лингвокультуры через фразеологизмы. В статье проанализированы виды классификаций фразеологизмов и создана классификация словосочетаний, в которой отмечены наименования камней и металлов на английском языке.

Ключевые слова: Антропоцентрическая парадигма, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, лингвопрагматика, этнолингвистика, межкультурная коммуникация, лингвокультура, фразеологизм, этимология.

Kirish. Ildagi antroposentrik paradigma ko'pgina yangi fanlarning yuzaga kelishiga olib keldi. Til endilikda sistema holatidan chiqqan holda o'rganila boshlandi va natijada lingvomadaniyatshunoslik, kognitiv lingvistika, lingvopragmatika, etnolingvistika, madaniyatlararo kommunikatsiya kabi tilshunoslikning yangi sohaları vujudga keldi. Til va madaniyat o'rtasidagi aloqani o'rganib madaniyatning til orqali aks etishini lingvomadaniyatshunoslik fani o'rganadi. Ushbu soha ilmiy asosini V. Gumbolt, E. Sapir, B. Uvorf, A.A.Potebnayalar o'z ilmiy ishlarida shakllantirgan bo'lsa, keyinchalik, A. Vejbitskaya, N.D. Arutyunova, Yu. Stepanov, N.F. Aliferenko, V.V.Vorobyov, V. N. Teliya, V.A. Maslova, D.U. Ashurovalar lingvomadaniyatshunoslik fani rivojlanishiga kata hissa qo'shdilar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Lingvomadaniyatshunoslik sohasining asosiy o'rganish ob'ekti bu linguakulturemadir. Lingvokulturema atamaini fanga birinchi bo'lib V.V. Vorobyov kiritgan. Lingvokulturema bu murakkab birlik bo'lib[1], u lisoniy belgining shakli, mazmuni va shu belgi bilan birga keladigan madaniy ma'noning birikmasidir[2]. Demak, lingvokulturema so'zdan farqli o'laroq o'zida nafaqat semantik ma'no balki madaniy komponentni aks etadi. V.V. Vorobyov lingvokulturemalarni tuzilishiga ko'ra quyidagicha klassifikatsiya qilgan[3]: so'z orqali ifodalanadigan lingvokulturemalar; so'z birikmasi orqali ifodalanadigan lingvokulturemalar; abzats orqali ifodalanadigan lingvokulturemalar; matn orqali ifodalanadigan lingvokulturemalar. Maslova V. A. klassifikatsiyasi bo'yicha

lingvokulturemalar quyidagi lisoniy birliklar orqali ifodalanadi[4]: ekvivalenti bo'lmagan leksika; mifologemalar (so'zlar, frazeologik birliklar, maqollar va tasvirlar orqali ifodalanagan miflar, afsonalar va marosimlar); maqol va matallar; ramzlar, stereotiplar va etalonlar; tasvirlar; stilistik vositalar; nutq madaniyati; nutq odobi formulalari; diniy xarakterga ega til birliklari.

Ma'lumki, hozirgi kunda lingvomadaniyatshunoslik sohasida ko'pgina izlanishlar lingvokulturemalar ustida olib borilmoqda. Lingvokulturemalarni ko'pgina lisoniy birliklar orqali verballashuv holatlari bor bo'lib, ushbu birliklar orasida eng muhimlaridan biri bu frazeologik birliklardir. Frazeologik birlik – tuzilishiga ko'ra so'z birikmasiga, gapga teng, semantik jihatdan bir butun, umumlashgan ma'no anglatadigan, nutq jarayonida yaratilmay, nutqqa tayyor holda kiritiladigan lug'aviy birlik. Turg'un birikmalarning obrazli, ko'chma ma'noga ega turi[5]. Bundan tashqari, frazeologik birliklar o'z semantikasida bir xalqning avlodan avlodga o'tib kelayotgan milliy-madaniy qadriyat va qarashlarini yorqin namoyon qiladi. F.I. Buslayev frazeologizmlarni mikroolamga qiyoslab, ajdodlarning avlodlarga qoldirgan, qisqa bayon etiladigan qonun-qadriyatlari va daholigini o'ziga xos tarzda aks ettirishi haqida to'xtalib o'tadi[6]. Maslova frazeologik birliklar o'z semantikasida bir xalqning madaniyatining shakllanish jarayonini aks etib, avlodlardan avlodga o'tib kelayotgan madaniy o'rnatib qolgan tushunchalar, stereotip, etalon va arxetiplarni qamrab oladi deydi. Bundan tashqari Maslova frazeologik birliklar bu har bir milliy tilning qalbi va ularda millatning ruhi va o'ziga xosligi ifodalanishini ta'kidlaydi. V.N.Teliya, frazeologik birliklarni o'rganishda

lingvokulturologik yondashuvning asoschisi bo'lib, tilning frazeologik qatlami bu uning oynasi ekanligini ta'kidlab, ushbu oyna o'zida lingvomadaniy jamoaning o'ziga xosligini aks etadi deydi (Телия, 1996 с. 9). Demak, frazeologik birliklar xalq tilining milliy-madaniy o'ziga xos xususiyatlarini o'zida saqlaydi va veballashtiradi. O'zbek olimi M.I. Rasulova har qanday tildagi frazeologik birliklar chuqur milliylik xususiyatiga ega ekanligi va shu sababdan bir xalqning tarixi va xarakterini tushunishga imkoniyat berishini ta'kidlaydi.

D.U. Ashurova va M.R.Galiyevlar frazeologik birliklarning madaniy va milliy xususiyatga ega ekanligini ta'kidlab, ularni semantik, tematik va etimologik mezonlar orqali bir qancha guruhlariga ajratishgan[7]. Ularni quyida ko'rib chiqamiz.

1. Semantik mezonga ko'ra frazeologik birliklar 2 xil bo'ladi ular:

Idiomatik ma'noli frazeologik birliklar;

Milliy xususiyatga ega bo'lgan frazeologik birliklar (antroponimlar, toponimlar, pul va o'lchov birliklari kabi realiyalar qo'llanilgan frazeologik birliklar).

2. Mavzu doirasi (tematik) mezonga ko'ra frazeologik birliklar:

Urf odatlar haqidagi frazeologik birliklar;

Xurofot (irim-sirimlar) haqidagi frazeologik birliklar;

Mashhur odamlar, olimlar, yozuvchilar, va siyosatchilar nomlari bilan bog'liq frazeologik birliklar;

Tarixiy faktlar bilan bog'liq frazeologik birliklar.

3. Kelib chiqish (etimologik) mezonga ko'ra frazeologik birliklar quyidagicha klassifikatsiya qilinadi:

Ilohiy kitoblardan kelib chiqqan frazeologik birliklar;

Xalq ertaklari va qissalaridan (folklore) kelib chiqqan frazeologik birliklar;

Afsona va miflardan kelib chiqqan frazeologik birliklar;

Badiiy adabiyotdan kelib chiqqan frazeologik birliklar;

Grek va Rim miflaridan kelib chiqqan frazeologik birliklar.

Tahlil va natijalar. Biz Ingliz tilida ko'pgina frazeologik birliklar tarkibida tosh va metallarning nomlari bilan qo'llanilish holatini aniqladik. Yuqorida berilgan klassifikatsiyalarga tayangan holda biz quyida tosh va metallarning nomlarini qamrab oluvchi frazeologik birliklarning tasnifini ishlab chiqdik. Tasnifimiz asosan frazeologik birliklarning kelib chiqishini (etimologiya) ochib berishga qaratildi. Tosh va metallarning nomlari qayd etilgan frazeologik birliklarning etimologik klassifikatsiyasi quyidagicha:

Xristian dini ilohiy kitobi Injildan kelib chiqqan frazeologik birliklar;

Mehnat va kasb turlaridan kelib chiqqan frazeologik birliklar;

Urf-odat an'analaridan kelib chiqqan frazeologik birliklar;

Ingliz adabiy janridan kelib chiqqan frazeologik birliklar;

Qadimgi grek va rim miflaridan kelib chiqqan frazeologik birliklar.

Xristian dini ilohiy kitobi Injildan kelib chiqqan frazeologik birliklar.

Tadqiqot davomida ingliz tilidagi bir qator frazeologik birliklar tarixan ingliz madaniyatining uzluksiz qismi bo'lib kelgan xristianlik dini va xristain olamining ilohiy kitobi Injil (Bibliya)dan kelib chiqqanini aniqladik. Misol uchun, the iron entered into his soul, sounding brass, cast pearls before swine va boshqalar. „The iron entered into his soul” iborasi Injilning Lotin tilidagi „ferrum pertransit animam ejus” iborasidan ingliz tiliga kirgan bo'lib, ushbu ibora Injildagi Yusuf payg'ambar to'grisidagi

hikoya bilan bog'liq. Yusuf payg'ambar Yoqub payg'ambarning 12 o'g'lidan biri bo'lib, u o'g'illar ichida eng sevimlisi bo'lgan. Otasi unga rangli yopinchiq sovg'a qiladi. Bu voqeadan xabardor aka-ukalari bundan ranjib, rashk otiga minib Yusufni qullikka mahkum etib uni sotib yuboradi. Yusuf qul sifatida oyoq-qo'li temir kishanlangan holda Misrga boradi. Yusuf Misrda qullikdan Potifar(Firavning yoramchilaridan biri)ning yordamchisi lavozimigacha ko'tariladi. Potifarning xotini Yusufni sevib qoladi va uni o'ziga rom aylamoqchi bo'ladi. Ammo Yusuf unga ahamiya bermaydi va ayolning hamma makri bejiz ketadi. Shunday bo'lsada Yusuf madomat toshlari ostida nohaq ayblanib yana kishanlangan holatda zindonband qilinadi. Yusuf o'zining tushlarni ta'birlash qobiliyati tufayli Firavning ishonchini qozonadi va Misrga hokim etib tayinlanadi. U hosil mo'l ko'l paytidan unumli foydalanib ocharchilikni yengib o'tadi. Ocharchilik davrida Yoqubning boshqa o'g'illari Misrga kelib Yusufdan oziq ovqat so'rashadi lekin ular Yusufni tanishmaydi. Yusuf aka-ukalari o'zgarishgani ko'rib ularni kechirib, ularni va otasini Misrga kelib yashashga taklif qiladi. Qissadan xulosa shuki, insonning hayoti uni o'zgartiradi. Xo'sh „The iron entered into his soul” iborasi bu hikoyaga qanday bog'liq ekan? Ibora Injilning quyidagi satrlardan olingan

He sent a man before them, even Joseph, who was sold for a servant:

Whose feet they hurt with fetters: he was laid in iron:

Until the time that his word came: the word of the LORD tried him. (Psalm 105:17-19)

Ushbu satrlardagi „he was laid in iron” jumlasini „The iron entered into his soul” frazeologik ma'nosi bilan bir xil bo'lib, inson taqdirining boshida qanday bo'lgan bo'lsa shunday qolmaydi, u o'zgaradi lekin Xudoga bo'lgan ishonch Yusufni sinovlardan ruhini jillovlab ya'ni ma'naviy qattiqlashtirib o'tishga yordam berdi deb hamir shakli olovda jilvalanib o'zgargani kabi. Hozirgi kunda ushbu iboraning ma'nosi uzluksiz qiyinchiliklar inson fe'lini o'zgartirib, qalbiga ta'sir etib insonni bag'ritosh odamga aylantiradi degan ma'noni ifodalaydi. Misol uchun, Born in a violent family, the girl has grown up with the iron entering her soul.- Zo'ravon oilada tug'ilgan qizaloq bag'ritosh bo'lib ulg'aygan. Ta'kidlab o'tish joziki, ingliz tilidagi ushbu ibora o'zbek tilida „bag'ritosh” iborasi bilan ifodalanadi. Inglizlar ushbu frazeologik birlikni „iron/temir” bilan verballashtirsa, o'zbek tilida „tosh” bilan verballashuv holatini ko'ramiz.

Mehnat va kasbdan kelib chiqqan frazeologik birliklar.

Ingliz lingvomadaniyatida mehnat tushunchasi chuqur ildizga ega bo'lib, u ko'plab lisoniy birliklar orqali verballashgan va shu o'rinda frazeologik birliklar orqali ham. Ingliz xalqlari madaniyati turmush tarzida qadimdan ish qurollari metal va tur xil toshlardan yasali ishlatilgan. Tabiiyki, ushbu ish qurollarining nomi frazeologik birliklarda ham o'z aksini topgan. Misol uchun, bring one's nose to grindstone, whistle jigs to milestone, angle with a silver hook va h.k.lar. Bilamizki, hozirgi Britaniya hududi har tomonlama daryo va dengizlar bilan o'ralgan va shu sababdan qadimdan insonlar ushbu yerlarda baliqchilik bilan shug'ullanib kelishgan. „Angle with a silver hook” frazeologik baliqchilik sohasidan kelib chiqqan bo'lib, hozirgi kunda „pora berib ish ko'rmoq/ishini bitirmoq” ma'nosini anglatadi. Frazeologik etimologiyasi ko'ra baliqchilarning asosiy yemagi baliq bo'lib o'z oilasiga o'ljasining bir qismini tamaddi sifatida olib borishgan; ammo, ovi maroridan kelmagan paytida ular baliqni sotib olishiga to'g'ri kelgan. O'sha paytda asosiy pul birliklari kumushdan ishlangani sababli frazeologik „silver hook” iborasini ko'ramiz va bu „kumush qarmoq” deb tarjima qilinadi. Ammo biz bilamizki qarmoqlar asosan temir, po'lat va mis kabi metallardan yasali kelingan va bundan kelib

chiqqan holda frazadagi „silver/kumush” so’zi pulga nisbatan aytilgan.

Urf-odat an’analardan kelib chiqqan frazeologik birliklar.

Ingliz xalqi o’zining boy madaniyatida rang-barang urf-odatlarini aks etadi. Ushbu urf odatlar ingliz tilining negizida ham namayon bo’lgan va ular quyidagi iboralarni ham o’z ichiga qamrab oladi: add a stone to somebody’s cairn, throw a stone in one’s garden, lay the first stone va boshqalar. „Add a stone to somebody’s cairn” iborasi Britaniyaning Haylend hududida qadimda yashagan erkaklarning jangovor urf odatlari bilan bog’liq. Tarixda erkaklar urush safariga ketishdan oldin chor atrofdan katta yapaloq toshlarni yeg’ib, ularni bir ustun holatiga keltirib birin ketin taxlab qo’yishgan. Urushga ketib jangdan tirik uyiga qaytib kelgan jangchilar o’sha ustundan o’z qo’ygan toshlarini olib ketishgan va keying yangi uchun asrab qo’yishgan. Urushda halok bo’lgan odamlarning toshlari esa, yeg’ilib jangchilarning hotirasiga g’or sifatida qurilgan binoning qurilish ashyosi bo’lib ishlatilgan. Shunday qilib tirik jangchilar o’zlarining halok bo’lgan safdoshlari ruhini yod aylab ularning sharafini tarixga muhrlaganlar. Hozirgi kunda ushbu ibora biror bir insoni vafotidan so’ng ulug’lash degan ma’noda ishlatiladi.

Ingliz adabiy janridan kelib chiqqan frazeologik birliklar.

Ingliz adabiyotini Shekspirsiz tasavvur qilib bo’lmaydi. Shekspir o’zining ko’p sonli va sarmazmun asarlari orqali ingliz tili rivojiga katta hissa qo’shgan. U ko’plab yangi so’zlar yaratgan, yangi iboralarni xalqqa singdirib ularni tilde aks etishiga o’z hissasini qo’shgan. „Gild refined gold” iborasi Shekspir tomonidan birinchi marta yozma ravishda „Qirol Ioann”(inglizchada „King John”) asarida quyidagi misralarda uchraydi:

Salisbury. ... Therefore, to be possess’d with double pomp,

To guard a title that was reach before,
To gild refined gold, to paint the lily...
Is wasteful and ridiculous excess...

(W.Shakespeare, „King John”, act IV, sc.2).

Qirol Ioann ingliz qiroli bo’lib uning saroyida ko’plab zodagonlar bor. Ushbu Zodagonlardan biri Solsberi. Solsberi qiroлга sodiq tinchlikparvar inson. Asarning 2-qismida Qirol o’ziga 2-marta toj kiydiradi. Ushbu qismda hamma qiroлга laganbardorlik qilayotgan paytda Solsberi qirolning bu hatti harkatini yuqoridagi misralar bilan qoralaydi. Ushbu misralarning ma’nosi qisqacha 2-marta dabdabali qilib egallab

turgan unvonni olish huddi tozalangan oltinni zarhal qilish va nilufar gulini bo’yash kabi ortiqcha isrofgarchilik va kulgili holatdir. Ya’ni qirolning hatti harkati ortiqcha isrofgarchilikdir deydi. Hozirgi kunda ushbu ibora shundoq ham chiroyli narsani yana bezash, bekorchilik bilan shug’ullanish va vaqtini bejo’ya sarflamoq degan ma’nolarda keladi.

Qadimgi grek va rim miflaridan kelib chiqqan frazeologik birliklar.

Qadimgi Yunoniston va Rim madaniyati butun Yevropa xalqlari madaniyatiga katta ta’sir o’tqizgan va ingliz madaniyati ham bundan mustasno emas. Ingliz tilida kelib chiqishi qadimgi grek va rim miflari bilan bog’liq bo’lgan frazeologik birliklar mavjud. Ushbu frazeologik birliklarda tosh va metallarning nominatsiyalari ham qayd etilgan. Leave no stones unturned, mark with a white stone, clear as crystal kabi iboralar shular jumlasidandir. „Leave no stones unturned” frazeologik birligi qadimgi Grek afsonasidan kelib chiqqan bo’lib, afsonaga ko’ra bir general jangda yutqizayotgan payti o’z chodirida katta miqdordagi xazinani ko’mib qo’ygan. Ushbu xazinani qidirmoqchi bo’lgan insonlar xazinani topa olmay Delfi shahri ruhoniysining oldiga maslahat so’rab borishadi. Ruhoniy ularga jang maydoni bo’lgan joydagi har bir toshni ko’tarib xazinani qidirishni maslahat beradi. Va insonlar ruhoniyning gapiga kirib hamma toshlarni ko’tarib chiqshadi. Hozirgi kunda ibora biror bir maqsadga erishish uchun qo’ldan kelgan har bir ishni qilib ko’rish, har bir imkoniyatni sinab ko’rish degan ma’noni bildiradi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, Lingvomadaniyatshunoslik fanining asosiy o’rganish ob’ektlaridan biri bu linguakulturemadir. Lingvokulturemalarning ifodalovchi muhim birliklaridan biri bu frazeologik birliklardir, chunki frazeologik birliklar o’z semantikasida madaniy axborotni ham o’zida saqlaydi. Frazeologik birliklar tarkibida tosh va metallarning nomlari qo’llaniluvchi frazeologik birliklar alohida kasb etadi. Chunki tosh va metallar qadim zamondan xalqlar madaniyati va turmush tarzida ko’plab ramziy ma’nolarga ega bo’lgan. Biz tahlillarimiz natijasida tarkibida tosh va metallarning nomlari mavjud bo’lgan frazeologik birliklar klassifikatsiyasini ishlab chiqdik: 1) xristian dini ilohiy kitobi Injildan kelib chiqqan frazeologik birliklar; 2) mehnat va kasb turlaridan kelib chiqqan frazeologik birliklar; 3) urf-odat an’analardan kelib chiqqan frazeologik birliklar; 4) ingliz adabiy janridan kelib chiqqan frazeologik birliklar; 5) qadimgi grek va rim miflaridan kelib chiqqan frazeologik birliklar.

ADABIYOTLAR

1. Воробьев В. В. Лингвокультурология: Монография – М: Изд-во РУДН, 2006, стр 44-45
2. Международный журнал экспериментального образования. – 2014. – № 5 (часть 1) – С. 144-146
3. Воробьев В. В. Лингвокультурология: Монография – М: Изд-во РУДН, 2006, стр 53-56
4. Ashurova D.U. Galieva M.R. Cultural linguistics- Tashkent: Vneshinvestprom, 2019, p 98.
5. Hojiyev A.Tilshunoslik terminlarining izohli lug’ati
6. Буслаев Ф. И. Исторические очерки русской народной словестности и искусства. - М., 1961.
7. Ashurova U., Galieva M.R. Cultural linguistics- Tashkent: Vneshinvestprom, 2019, p 113-119.

UDK:811.1

Отайби САТАМ НАССЕР Б.

Сотрудник Посольства Королевства Саудовская Аравия

Рецензент профессор НУУз И.Сиддикова

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ДЕЛОВОЙ ДОКУМЕНТАЦИИ НА ПРИМЕРЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ НОТ НА АРАБСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье рассматриваются особенности перевода деловых документов на арабский и русский языки на примере дипломатических нот.

Ключевые слова: Язык, дипломатические ноты, деловой язык, перевод, арабский и русский языки.

DIPLOMATIK NOTALAR MISOLIDA BIZNES HUJJATLARINI ARAB VA RUS TILLARIGA TARJIMA QILISH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada diplomatik notalar misolida biznes hujjatlarini arab va rus tillariga tarjima qilish xususiyatlari xususida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Til, diplomatik notalar, biznes tili, tarjima, arab va rus tillari.

FEATURES OF TRANSLATING BUSINESS DOCUMENTATION USING THE EXAMPLE OF DIPLOMATIC NOTES IN ARABIC AND RUSSIAN LANGUAGES

Annotation

This article discusses the features of translating business documents into Arabic and Russian languages using the example of diplomatic notes.

Keywords: Language, diplomatic notes, business language, translation, Arabic and Russian languages.

Введение. В последние годы сотрудничество России и Арабского Востока успешно развивается. Для примера, приведем краткую историческую справку о развитии отношений между Россией и одной из стран, играющей ключевую роль в арабском мире – Саудовской Аравии[1].

Советский Союз был первым неарабским государством, признавшим Королевство Саудовская Аравия и установившим с ним дипломатические отношения. Это произошло в феврале 1926 г.

17 сентября 1990 г. была принята совместная Декларация, в которой объявлялось о возобновлении дипломатических отношений между Королевством Саудовская Аравия и Российской Федерацией.

В ноябре 1994 г. глава российского правительства В. Черномырдин посетил Эр-Рияд в рамках своего турне по странам Совета сотрудничества арабских государств Залива. В ходе этого визита состоялось подписание Генерального соглашения о сотрудничестве между правительствами России и Саудовской Аравии в экономике и торговле, в сфере капиталовложений, науки, техники, культуры, спорта и молодежной политики.

В ноябре 2003 г. бывший тогда наследником престола КСА Слуга двух святынь король Абдалла бин Абдель Азиз Аль Сауд совершил официальный визит в Москву, в ходе которого он провел переговоры с Президентом Российской Федерации В. Путиным. В ходе этого визита между сторонами был заключен ряд соглашений о развитии двустороннего сотрудничества - в том числе в нефтегазовой сфере, а также в области науки и технологии.

В феврале 2007 г. В. Путин стал первым российским президентом, посетившим Королевство Саудовская Аравия. Во время визита были подписаны двустороннее Соглашение о воздушном сообщении и

Конвенция об избегании двойного налогообложения на доходы и капиталы, а также ряд соглашений в области культуры, обмена информацией и в банковской сфере.

Хранитель двух святынь король Абдалла наградил президента Путина орденом короля Абдель Азиза, который вручается наиболее выдающимся лидерам и руководителям зарубежных государств. При вручении король – да хранит его Аллах! – сказал: «Я считаю президента Путина выдающимся государственным деятелем, борцом за мир и справедливость. Королевство Саудовская Аравия протягивает России руку дружбы, веря, что эта дружба будет крепкой и долговечной. Мы надеемся на доброе отношение и верность наших друзей и, со своей стороны, - если пожелает Всевышний – обещаем отвечать им тем же».

Сегодня Россия и Саудовская Аравия находятся в постоянном контакте не только на высшем уровне, но и по парламентским линиям и по линии субъектов Федерации. Особо следует отметить нарастающее торгово-экономическое сотрудничество. В первом полугодии 2011 г. товарооборот между двумя странами вырос на 10,3% и составил 192,4 млн. долл. США.

Развитие сотрудничества явилось причиной появления большой потребности в высококвалифицированных переводчиках.

Как отметил Н.Д. Финкельберг «Это, в свою очередь, потребовало, с одной стороны, разрабатывать методику обучения будущих переводчиков, а с другой - переходить от академической системы обучения арабскому языку как языку классической арабской литературы к обучению тому арабскому языку, которым пользуется современное арабское лингвосоциокультурное сообщество в различных сферах общения, а не только в сфере письменного общения[2].»

Совместными усилиями арабистов и лингвистов была проделана огромная работа, направленная на изучение опыта переводческого сопоставления арабского и русского языков, анализ типовых переводческих ошибок и освоение достижений общей теории перевода и частных лингвистических теорий перевода. В результате этих трудов перевод перестал рассматриваться как «процесс преобразования речевого произведения на одном языке в речевое произведение на другом языке»[3].

Сегодня процесс перевода рассматривается как «система опосредованной двуязычной коммуникации, которая формируется и функционирует в надсистеме совместной деятельности разноязычных монологичных»[4].

Теория перевода, объектом исследования которой является процесс перевода, стала самостоятельной наукой изучающей не только лингвистический аспект, но психолингвистический, социокультурный и деятельностный аспект процесса перевода.

Понятие «деловая документация»

Развитие деловых отношений между Россией и Арабским Востоком привело к росту обмена деловой документацией. В нашей статье мы решили рассмотреть особенности перевода деловой документации, и определить с какими проблемами сталкивается переводчик при переводе деловой документации.

Прежде чем мы определим понятие деловой документации, нам необходимо понять термин «документ».

Документ (от лат. documentum- поучительный пример, свидетельство)- это материальный объект с информацией, закрепленной созданным человеком способом, для ее передачи во времени и пространстве[5].

Значение этого слова дается в Толковом словаре русского языка:

«Документ- 1. Деловая бумага, подтверждающая какой-либо факт или право на что-либо. 2. Письменное свидетельство каких-либо исторических событий» [6]

Деловая документация является результатом деловой речи. В свою очередь, деловая или официально-деловая речь это стиль речи, которая используется при общении в государственных учреждениях, в суде, на предприятиях, при дипломатических переговорах. Им оформляют указы, приказы, инструкции, договоры, распоряжения, акты, дипломатические ноты и т.д. Сфера использования делового стиля показывает, что он реализуется преимущественно в письменной форме.

В функциональный стиль официально деловой литературы входят следующие жанры:

Дипломатические тексты: пакт, договор, дипломатическая нота, меморандум (напоминание), заявление, протест, ультиматум

Юридические тексты: кодекс (свод законов), устав, доверенность, завещание, исковое заявление.

Деловая корреспонденция: письмо оферта (т.е. письмо рекомендация, письмо заказ, затребованное письмо), циркуляр (строгое указание), факс, письмо, телеграмма, рекомендация.

Деловые тексты: контракт, договор-соглашение, анкета, автобиография, сертификат качества, сертификат соответствия, сертификат о происхождении товара, коносамент (накладная на перевозку товара морем), авиа и железнодорожная накладная, банковская документация, аккредитив.

Деловая документация имеет свои особенности. Мы определили следующие из них:

Точность. В тексте закона, указа, дипломатических документов она необходима прежде всего.

Высокая стандартизованность. Это объясняется тем, что деловые бумаги пишутся по определенным образцам, часто на специальных бланках.

Логичность изложения текста.

Аргументированность

Безэмоциональность

С одной стороны, деловая документация все больше унифицируется. Унификация затрагивает все уровни и аспекты языка: словарный состав, морфологию, синтаксис, пунктуацию. Правила касаются бланков, расположения реквизитов, информации на бланке, заголовка, обращения, подписи и даже длины строки.

Но с другой стороны, профессиональный перевод возможен только в том случае, если переводчик обладает широким спектром знаний о мировоззрении, истории, языковой и культурной реалиях носителей другого языка.

Следовательно, перевод деловой документации – это особо тонкая работа переводчика. В силу всей сложности и большой ответственности, которая ложится на переводчика, мы можем сравнить его с ювелиром, который работает с особо ценным и тонким материалом – деловым языком.

Далее мы проведем сопоставительный анализ дипломатических нот на арабском и русском языках и постараемся выявить проблемы, с которыми может столкнуться переводчик при переводе такого рода деловой документации.

Сопоставительный анализ дипломатических нот на арабском и русском языках.

Нота (дипломатическая нота) – официальное дипломатическое обращение одного государства к правительству другой страны. Структура ноты:

- нота начинается вступительным комплиментом и заканчивается заключительным комплиментом. Внизу ноты указывается адресат и город его нахождения.

- ноты исполняются на бланках специальной формы, имеют номер и скрепляются печатью.

В каждом языке существуют несколько определенных клише, служащих для составления дипломатических нот. Даже носитель языка не обладает знаниями об этих клише. Рассмотрим некоторые из них, заимствованные нами из дипломатической переписки.

В русском дипломатическом языке при обращении от диппредставительства в качестве вступительного комплимента используется такое клише:

«Посольство Королевства Саудовской Аравии свидетельствует свое уважение Министерству иностранных дел России».

На арабском языке оно звучит следующим образом:

تهدي سفارة المملكة العربية السعودية في موسكو أطيب تحياتها الى مقام وزارة الخارجية الروسية الموقرة .

При сравнении, мы выявляем, что глагол «свидетельствует» и глагол (تهدي) в переводе не соответствуют друг другу по значению.

Глагол (تهدي) переводится на русский язык как «подарить, дарить»[7].

В русско-арабском словаре Борисова В.М. глагол «свидетельствовать» переводится как (ادى شهادة , شهد , شهد) ضد. На примере дипломатической ноты мы ясно видим, что форма (клише), принятая в русском языке переведена с использованием эквивалентной формы (клише), принятой в арабском языке, но не схожей по значению с глаголом в исходном тексте ноты. Следовательно, в арабском языке дипломатические термины и фразы выражаются своими собственными клише, которые могут не соответствовать по значению клише, принятыми в русском языке. Это выражается в полном несоответствии

лексического значения морфем. Для переводчика, который не обладает знаниями дипломатических терминов, это является большой проблемой.

Рассмотрим другой пример. При составлении дипломатических нот на арабском языке в качестве вступительного комплимента используется следующее клише:

(تنتهز السفارة هذه المناسبة لتعرب مجددا (لجهه معينه) عن فائق احترامها)

При переводе на русский язык оно звучит следующим образом:

«Посольство пользуется случаем, чтобы выразить свои заверения в самом высоком уважении».

В русско-арабском словаре Борисова В.М. фраза «пользоваться случаем» переводится как (انتهاز الفرصة). В арабском языке принята форма

(انتهاز هذه المناسبة). Здесь мы видим частичное сходство морфем, использованных в клише.

При сопоставительном анализе деловой переписки на русском и арабском языках также наблюдается полное соответствие лексического значения морфем. Например, дипломатический термин в русском языке «в ссылке чего» переводится на арабский язык как (بالإشارة إلى).

Здесь мы видим полное соответствие лексического значения морфем.

Заключение. В результате сопоставительного анализа дипломатических нот мы выявили некоторые особенности перевода деловой документации, которые можно условно разделить на три группы:

Клише, в которых лексическое значение морфем полностью не соответствует значению морфем исходного текста. В арабском языке дипломатические термины и фразы выражаются своими собственными клише, которые могут не соответствовать по значению клише, принятыми в русском языке.

Клише, в которых лексическое значение морфем частично соответствует значению морфем исходного текста. Ряд установленных клише, используемых в дипломатических документах на арабском языке, имеет частичное сходство с клише, используемыми в русском языке. Это выражается в частичной схожести или близости лексического значения морфем.

Клише, в которых лексическое значение морфем полностью соответствует значению морфем в исходном тексте.

Следовательно, автор считает необходимым составление специализированного словаря - минимума для переводчиков, работающих с дипломатической документацией.

ЛИТЕРАТУРА

1. Источником информации для нас является сайт МИДа России.
2. Финкельберг Н.Д. Арабский язык. Курс теории перевода.-2-е изд.-М.:АСТ: Восток-Запад.2007-228.[12]с.- (Лингвистика и межкультурная коммуникация: золотая серия).С.1
3. Финкельберг Н.Д. Арабский язык: теория и технология перевода.- М.: Восточная книга, 2020.-400 с. С.26
4. Финкельберг Н.Д. Арабский язык: теория и технология перевода: учебное пособие./.- М.: Восточная книга, 2020.- 400 с. С.27
5. Кузнецов И.Н., Документационное обеспечение управления и делопроизводство: учебник-М.: Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2011.-576 с.- Серия: Основы наук. С.32
6. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений. М.,1995. С.168
7. Баранов Х.К. Большой арабско –русский словарь: В 2 т. Ок. 100000 слов и словосочетаний.-12-е изд., стер.-М.: Живой язык, 2008. Т.2. С.850

Nodirjon OTAQULOV,
O'zbekiston Milliy universiteti
E-mail: nodirorient@gmail.com

O'zMU professori, f.f.d. A.E.Mamatov taqrizi asosida

FRANSUZ VA O'ZBEK TILLARIDA SUBKOLLOKVIAL ZOOFRAZEOLOGIZMLAR

Annotatsiya

Mazkur maqola fransuz va o'zbek tillarida subkollokvial frazeologiya masalalari bo'yicha tadqiqotchilarining mavjud ishlari tahlilini o'rganishga bag'ishlangan. Unda frazeologik korpus ichida o'rganilayotgan ikki til uchun alohida o'ziga xos bo'lgan subkollokvial zoofrazeologik birliklarning qo'llanilishi, ularning lisoniy-madaniy, funksional-semantik xususiyatlari hamda lingvomadaniy jihatlarining umumiy va o'xshash jihatlarini misollar orqali tadqiq etilgan. Xususan, frazeologik fondning periferiyasida joylashgan subkollokvial frazeologik birliklarning leksikografik muammolari tilshunoslarining alohida diqqat markazida ekanligi asoslangan.

Kalit so'zlar: Subkollokvial frazeologizmlar, stilistik soddatil frazeologizmlar, so'zlashuv uslubi, zoofrazeologizm, frazeologik lug'atlar, qiyosiy frazeologiya, ekspressiv-stilistik frazeologizmlar.

СУБКЛЛОВКВИАЛЬНОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ ВО ФРАНЦУЗСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Данная статья посвящена изучению анализа существующих работ исследователей по вопросам субколлоквиальной фразеологии во французском и узбекском языках. В нем на примерах было исследовано применение субколлоквиальных зоофразеологических единиц, специфичных для двух языков, изучаемых в рамках фразеологического корпуса и их лингвокультурные, функционально-семантические свойства, а также общие и сходные аспекты данных лингвистических и культурологических аспектов. В частности, лексикографические проблемы разговорных фразеологизмов, расположенных в центре этой фразеологической периферии, основаны на том факте, что они находятся в центре особого внимания их лингвистов.

Ключевые слова: Разговорные фразеологизмы, стилистические обобщающие фразеологизмы, разговорный стиль, зоофразеологизм, фразеологические словари, сравнительная фразеология, экспрессивно-стилистика фразеологизмы.

SUBCOLLOQUIAL ZOOPHRASEOLOGISTS IN FRENCH AND UZBEKI

Annotation

This article is devoted to the study of the analysis of existing works of researchers on the issues of subcolloquial phraseology in French and Uzbek. In it, the use of subcolloquial zoophraseological units specific to the two languages studied within the phraseological corpus and their linguocultural, functional and semantic properties, as well as common and similar aspects of these linguistic and cultural aspects were studied by examples. In particular, the lexicographic problems of colloquial phraseological units located in the center of this phraseological periphery are based on the fact that they are the focus of special attention of their linguists.

Key words: Colloquial phraseologisms, stylistic generalizing phraseologisms, colloquial style, zoophraseologism, phraseological dictionaries, comparative phraseology, expressive and stylistic phraseologisms.

Kirish. Har qanday rivojlangan tilning frazeologik fondi tilning struktur-grammatik tuzilishini aks ettiribgina qolmay, eng muhimi o'z semantikasida xalqning tarixi va madaniyati rivojlanishi jarayonini to'playdi, qayd qiladi hamda avloddan avlodga madaniy yo'l-yo'riqlarni va tarzlarni yetkazadi. Shu nuqtai nazardan qiyosiy frazeologiya sohasidagi sinchiklab o'rganishlar faqat umumiy frazeologiya nazariyasi uchunгина emas, balki lingvomadaniyatshunoslik, kontrastiv tilshunoslik, tarjima nazariyasi fanlari uchun ham ahamiyat kasb etadi. Frazeologiyani qiyosiy o'rganishga bag'ishlangan ishlar orasida tillararo frazeologik ekvivalentlik nazariyasi va amaliyotiga va frazeologik ma'noning ayrim komponentlarini tahlil qilishga hamda ma'lum tematik belgilar bilan birlashtirilgan frazeologizmlarning tadqiqotlari ajralib turadi.

Subkollokvial so'z va iboralarga qo'pol, tekkizib, achitib, qichitib, hazil qilib, kinoya, kesatish, so'kish, urishish, janjallashish, ekspressiv, kesatiq, kamsitish, pastga urish, nafratni bildiradigan, so'kish, erkalatish, tanbeh, zavqli, quvonchli, kichraytirish, bo'rtirish yoki kuchaytirish, yuqori uslub, dabdabali, hurmatni ifodalaydigan, mensimaslikni

bildiradigan, uzrli, betakalluf, mazax qilish, kulgili, xo'rash, so'kinish, behayolik, o'zboshimchalik (beboshlik), g'azab (achchiqlanish, qahr, g'azablanish, norozilik), nafratlanish (mensimaslik, norozilik, achchiqlanish), past moddiy obrazlar bilan boyitilgan so'z va iboralar, shu bilan birga teran falsafiy, ma'noli, maxzanli qayroqi so'zlar, qochiriq so'zlar, payrov so'zlar, bir siltovi kam so'z va iboralar bilan ishlatiladigan frazeologik birliklar kiradi.

Subkollokvial so'z yoki ibora - to'satdan, birdaniga, kutilmagan holda oddiy tilda ishlatiladigan so'z yoki iboralar hisoblanadi. Bunga argo, jargon, sleng, verlan, vulgar (dag'al-sodda so'zlashuv tili)ga oid so'z va iboralar ham kiradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Soddatil leksika darajasini aniqlashda biz "subkollokvial FBlar" atamasini ishlatamiz, chunki bu atama ko'rib chiqilayotgan hodisalarni eng ko'p adekvat aks ettiradi. Stilistik soddatil leksikaning FBlar haqida subkollokvial variantlar to'g'risida so'z yuritamiz hamda soddatil leksikasining yuqori chegarasini belgilab, neytral FBlardan emas, balki so'zlashuvga oid FBlardan qochamiz (ingliz tilida "colloquial" - so'zlashuvga oid va "sub colloquial" - soddatil leksikasi,

sodda so'zlashuvga oid, xalq tili degan ma'noni anglatadi). Subkollokvial frazeologik birliklar deganda biz dag'al, jo'n, qo'pol stilistik farqlash shkalasida so'zlashuvga oid FBlardan pastdagi pozitsiyani egallagan FBarni tushunamiz [7].

Tadqiqotchilarning ko'pchiligi, ya'ni V.N.Vakurov [1], V.G.Gak [2], N.M.Shanskiy [18]lar so'zlashuv tiliga oid, sodda so'zlashuv tili, dag'al-sodda so'zlashuv tili, jargon va argotik FBarni neytral frazeologizmlarga taqqoslab, ularni "stilistik soddatil FBlar" atamasi ostida birlashtiradilar. Bu haqida Y.F.Pereverzeva "so'zlashuvga oid soddatil FBlar sifatida" [11], I.Juveno "le français non-standard" [20] sifatida, A.Rey va J.Sellyarlar esa – "le français non-conventionnel" [21] sifatida tavsiflaydi. Oxirgi ikkita ta'rifni fransuz milliy standartiga, ya'ni fransuz milliy normasiga taqqoslab ko'rishni ifoda qiladi.

Subkollokvial frazeologizm bu hozirgi zamon frazeologik sistemasining asosiy birligi, tildagi mavjud so'z birikmalarining umumiy hisobidan juda qiyinchilik bilan farqlanadigan, murakkab, ko'p aspektli til hodisasi hisoblanadi, shuning uchun ham lingvistikada frazeologizmlarning lingvistik mohiyati masalasi xanuzgacha munozarali. Frazeologik birliklarni o'rganish ob'ekti sifatida tilshunoslar tomonidan ularning o'nlab mezon hamda belgilari qayd etilgan va tavsiya qilingan. Frazeologizmlar maqomining yetarli darajada aniq belgilanmaganligi frazeolog-tilshunoslar o'rtasida hozirgi kungacha juda ko'p ixtiloflarni keltirib chiqarmoqda [8].

FB uslubiy ma'nosining ekspressiv jihati xarakteri o'zaro chambarchas bog'langan, ammo shunga qaramasdan, bir-biriga aynan o'xshash bo'lmagan emotsionallik, baholash, ifodalilik, obrazlilik kabi o'zaro munosabat bilan aniqlanadi. Tillar rivojlanishining ushbu davrida so'zlashuv tili neytral belgiga shu darajada yaqinlashdiki, so'zlashuvga oid FBarning soddatil leksikasi haqidagi masala munozaraliga o'xshaydi. Bunday vaziyat faqat fransuz va o'zbek tillarigagina taalluqli bo'lib qolmay, balki ko'plab hozirgi rivojlangan tillar uchun ham taalluqlidir, bu ularning global demokratlashuvi bilan bog'liqdir, hamda stilistik chegaralarning til demokratizatsiyasi kontekstidagi qo'zg'aluvchanlik muammosini o'rganishni ham taqozo etadi [9].

Tadqiqot metodologiyasi. Soddatil frazeologik birliklarni baholash uchun zarur bo'lgan sotsiolingvistikaning, normativ leksikografiyaning va funksional stilistikaning asosiy kategoriyalarini tizimlashtirishdan, frazeologik fondning periferiyasida joylashgan subkollokvial frazeologik birliklar sohasida tizimli qonuniyatlarning ishtirokini tasdiqlovchi yangi ma'lumotning mavjudligidan iboratligi, tadqiqot materiallarini hamda tahlil natijalarini ham umumiy ikki tillik frazeologik lug'atlarni, ham sodda til frazeologiyaning maxsus lug'atlarini tuzishda, shuningdek qiyosiy frazeologiya, sotsiolingvistika, argotologiya bo'yicha ishlar o'rganib chiqildi.

SFBarni qiyosiy tadqiq qilish jarayonida A.V.Kunin [5]ning frazeologik identifikatsiya va frazeologik tahlil metodi, distributiv tahlil, lug'aviy definitsiyalar va kontekstli tahlil metodlari bilan birgalikdagi komponentli tahlil, A.D.Rayxshyeyn [10] tomonidan ishlab chiqilgan FBarni sinxron solishtirish metodi hamda etimologik tahlil metodi qo'llanildi. Tadqiqotda frazeologik korpus, yalpi tanlash metodi asosida bir va ikki tillik frazeologik va ixtisoslashtirilgan lug'atlardan terib olindi. Asos sifatida Vladimir Gakning "Noviy fransuzko-russkiy frazeologicheskiy slovar"[3], Shavkat Rahmatullayevning "O'zbek tilining frazeologik lug'ati"[13], Retskerning tahriri ostida "Fransuzko-russkiy frazeologicheskiy slovar"[14], I.G.Reyning "La phraseologie du français"[22], Colin, Mével, Leclère "Dictionnaire de l'argot français et de ses origines"[19] va boshqa bir qator nashrlardan olingan FBlar

hisobiga FBarning ro'yxati ancha kengaygan. Tadqiqot uchun qimmatli etimologik ma'lumotlar Rey, Chantreau "Dictionnaire des expressions et des locutions"[21] lug'atlaridan olingan.

So'zlashuv tili adabiy tilga kirsinmi yoki kirmasinmi? Agar so'zlashuv tilini adabiy tilni bilmaydigan aholining ijtimoiy quyi qatlamlari tili sifatida ta'rif asos qilib olinsa, u holda, ehtimol, buni bir vaqtlari Y.A.Skrebnev aytganidek, so'zlashuv tilining noadabiyiligi haqida ta'kidlash haqqoniy bo'ladi [16].

So'zlashuv tilining stilistik mavqei belgilashdagi burilish bosqichi o'tgan yuz yillikning 70-yillariga to'g'ri keladi hamda u F.P.Filin nomi bilan bog'liq. "Tilshunoslik masalalari" va "Filologik fanlar" jurnallarining sahifalarida bosilib chiqqan maqolalarida u so'zlashuv tilining zaruriy ekspressiv fondi sifatida himoya qilib chiqdi: "Hozirgi adabiy til ifodaning faqat bitta neytral, stilistik jihatdan bir xil vositalaridan tashkil topishi mumkin emas, garchi bu vositalar uning asosini tashkil qilsa ham. Lug'atlarda so'zlashuv tili vositasi sifatida belgilangan narsa, munosib vaziyatda har qanday o'qimishli (bilimli) kishi tomonidan qo'llanilishi mumkin. Adabiy tilning tarkibidan unda ishlayotgan so'zlashuv tilida qo'llaniladigan so'z va iboralarni chiqarib tashlash adabiy tilni odatda yuqori emotsional-baholash vazifasini bajarayotgan pasaytirilgan nutq vositalaridan mahrum qilishni bildirgan bo'lur edi" [17]. F.P.Filin so'zlashuv tilida qo'llaniladigan so'z va iboralarining ikkita turini – adabiy va adabiydan tashqari – farqlashni taklif qilib, ilmiy yondashuvning yangiligini namoyish qildi hamda birinchisiga "fikrning qo'pol pasaytirilgan predmeti uchun barcha o'qimishli kishilar tomonidan qo'llaniladigan til vositalarini (so'zlar, oborotlar, sintaktik konstruksiyalar, grammatik shakllar, talaffuzning o'ziga xos xususiyatlari) (davrimizning o'ziga xos quyi uslubini)", ikkinchisiga esa "adabiy tilni to'la bilmaydigan yoki umuman kam savodli shaxslar tilining elementlarini kiritib", ular o'rtasidagi farqni ko'rsatib berdi. "Noadabiy so'zlashuv tiliga o'qimishli kishi har qanday sharoitda ham (lekin ataylab, kam savodlga taqlid qilib yoki uni kalaka qilib) qo'llay olmaydigan barcha til sathlaridagi til hodisalari kiradi"[17].

Petrishchevaning so'zlariga ko'ra, barcha tomonidan emas, biroq ko'pchilik tomonidan "adabiy tilning stilistik tizimi" tushunchasi hajmi "adabiy til" tushunchasidan kengroq [12], bu so'zlashuv tilida qo'llaniladigan so'z va iboralarni rus adabiy tilining stilistik tizimiga kiritishga asos berdi.

So'zlashuv tilida qo'llaniladigan so'z va iboralarining Salyayevning iborasi bilan aytganda, "adabiy yashovchiligini" [15] tan olib, ayni paytda tadqiqotchilar unga nafaqat tilning so'zlashuv uslubi doiraligidagina emas, balki "adabiylikning" chegara zonalarida ham stilistik qatlam sifatida rol ajratibgina qolmay, uni alohida funksional uslub sifatida ajratib ko'rsatishga shoshilmayapti, bu chegara zonalaridan tashqarida qo'pol-sodda so'zlashuv tilida qo'llaniladigan so'z va iboralar hamda so'zlashuv uslubiga kiradigan jargon vositalari ham qolib ketyapti.

Tahlil va natijalar. Fransuz va o'zbek tillarida qo'llaniladigan subkollokvial iboralarni kuzatilganda bir talay hayvon nomlari bilan keladigan iboralar ham aniqlandi, bunda asosan eshak, it, mol, qo'y nomlari bilan keladigan iboralar aksariyati qo'pol, so'kinish, kesatiq, kamsitish, xo'rlar ma'nolarida ifodalangan. Masalan, o'zbek tilida qo'llaniladigan iboralardan enangni eshik qiskirlar; orqasida eshak o'lib yotibdi; ammanning buzog'iga o'xshab; molday ichmoq; eshakday baqirmoq (xangramoq); ishqo' yo'q eshak - dardi yo'q kessak; it fel (odam); it ham hurmaydi; it ham ko'rmaydi; it ham so'ramaydi; it ham iskamaydi; sherikarli ...ni it yemas – sherikli oshga shayton ...di kabi iboralarni uchratishimiz mumkin.

Hayvon nomlari bilan kelgan shunday frazeologizmlar ham borki, ular xursandchilikda ishlatiladi, itbaliqday yayradi, bitlari to'kildi iboralari o'yin kulgudan shod xursand bo'lmoqlikni anglatadi. Shu bilan birga hazilni ham bildirib kelgan iboralarni uchratishimiz mumkin, itdek suyak kamirmoq iborasini inson o'zi anglamagan holda - Sen itmisan dadangga ber, deya aytishi mumkin.

O'zbek xalqi mehmondo'st, pazanda, ba'zi ovqatni so'rasangiz, hazil tariqasida "bu taom bulbulchangizni sayratvoradi" deb aytadi, albatta, ushbu ibora qo'pol-hazil uslubida kelib ovqatning mazzaligi, shirinligi, sizga ma'qul kelishi haqida gap boradi.

FBlarning sodda so'zlashuv tiliga oidligi ularning tarkibida sodda so'zlashuv tilida qo'llaniladigan so'z va iboralarning, dag'al so'zlarning, somatizmlarning, eskirgan so'zlarning, dialektizmlarning, keng tarqalgan atoqli otlarning, ins-jinslarni tilga olishning, hayvonlar nomlarining mavjudligi bilan aniqlanishi mumkin. Fransuz tilida ham o'zbek tili singari subkollokviyal iboralarning hayvonlar nomlari bilan kelishini ko'rishimiz mumkin, fransuz soda til iboralarida ko'proq cho'chqa, eshak, bo'ri, quyon nomlari bilan ishlatilishini uchramiz. Masalan: tête de cochon (so'zma-so'z: cho'chqaning kallasi) iborasi o'zbek tilidagi eshakday o'jar, qo'yday tixir frazeologizmga to'g'ri keladi, ko'rinish turibdiki, fransuz tilidagi cho'chqa hayvonning o'rniga o'zbek tilida eshak yoki qo'y hayvoni to'g'ri kelishi mumkin. Shu bilan birga eshak nomi bilan keladigan iboralar ham bir talay, masalan: autant vouloir tirer un pet d'un âne mort - sendan (undan) yorug'lik - itdan choriqlik, sendan sira foyda yo'q (foйда chiqmaydi); âne bâté (renforcé) - ahmoq; âne de la faible (du moulin) [3] - yemagan somsaga pul to'lamoq, gunohsiz gunohkor; chercher son âne quand on est dessus [3] - burnini tagidagini ko'rmaslik; faire l'âne pour avoir du bran (du son) - kimnidir ahmoq qilish, ahmoqqa aylantirish; l'âne frotte l'âne (un âne gratte l'autre) - ahmoq ahmoqni maqtaydi; ko'r ko'rni qorong'uda ham topadi; à rude âne rude ânier - mol egasiga o'xshamasa harom o'ladi kabi subkollokviyal frazeologizmlar o'rganildi.

O'zbek tilida eshak nomi bilan keladigan bir necha frazeologizmlarni uchratdik, димоҒига курт тушди, димоҒидан эшак курти ёғилади - o'ta darajada kekkayib, kibr-havoli bo'lmoq [13]; эшак (ит) суғормок, иши йўк эшак суғорибди - bekor yurmoq; эшагидан тўқими (тўшови) кимматга тушди - natija sarf harajatni qoplashga ham yetmaydi; eshagi loydan o'tdi - ishi bitdi [13]; eshakday o'jar - o'ta qaysar; eshakdek hangramoq - baqirib ashula aytmoq, vahima bilan yig'lamoq; eshagni o'ldiradigan sovuq - o'ta darajada sovuq; Hizr nazar qilmasa eshak bozorga dallol bo'lmaysan kabi iboralar.

O'rganilayotgan tillarda keladigan subkollokviyal frazeologizmlar qo'y hayvoni qo'llanilishi bilan kelganda o'zbek tilida ko'proq yuvvosh, go'l, qaysar ma'nolarda kelishi kuzatildi, qo'yday tihir - o'ta qaysar; qo'ydek yuvvosh yoki qo'y og'zidan cho'p olmagan - o'ta darajada yuvvosh. Fransuz tilida (chercher) un mouton à cinq pattes [3] - o'zicha aqli, oq qarg'a, boshqalardan ajralib turadigan, sal g'alatiroq; doux comme un mouton - qo'ydek yumshoq, yuvvosh.

O'zbek tilida tovuq nomi bilan keladigan subkollokviyal frazeologizmlardan tovuqqa o'xshab titib o'tirish; tovuqday dudulash; tovuq miya [13] kabilarni uchratishimiz mumkin. Ko'p uchraydigan tovuq miya iborasiga sinonim sifatida qavoq bosh, qovoq kalla, xum kalla, bo'm-bo'sh kalla, dum-dum kalla, dumbul, qovoq miya, miyasi yo'q, kallasi yo'q, sopol kalla, tormoz kalla kabi iboralar ishlatiladi. Fransuz tilida tovuq nomi bilan ishlatiladigan frazeologizmlarni o'rganadigan bo'lsak, les poules comme pisseront yoki c'est Jocrisse qui mène les poules pisser [3] - ayollar ishiga aralashadi, hamma narsaga burnini tiqadi; plumer la poule [3] iborasi o'zbek tilidagi

kambag'alni tuyani ustida ham it qopadi maqoliga to'g'ri keladi; plumer la poule sans la faire crier - kimnidir osongina pulini o'marish; tuer la poule aux oeufs d'or - tuzlig'iga tupurish; vendre la poule au renard - orqasidan pichoq urmoq.

Shu bilan birga o'zbek tilida bo'ri yeb ketarmidi - hech narsa bo'lmaydi [13]; burgaga achchiq qilib qo'rpani kuydirmoq - arzimagan narsani deb jahl ustida nojo'ya, zararli ish qilib qo'ymoq; g'ozdek mag'rur - mensimagan holda, kekkaygan holatda yurish.

Echki nomi bilan fransuz tilida chèvre coiffée - badbashara, xunuk; il est amoureux d'une chèvre coiffée [3] - xotinboz, ayollarga suyagi yo'q, o'zbek tilida bichigan takadan battar - sassib ketgan, o'ta darajada mas bo'lib ichgan; echki qasam - ko'p va'dalarni berib bajarmaydiganlar haqida ibora.

O'zbek xonadonlarida ko'proq it boqilgani uchun bir talay iboralarni uchratish mumkin, itdek och bo'lmoq - haddan tashqari qorni och qolgan; itdan choriqlik - sendan sira foyda yo'q (foйда chiqmaydi); it yottish, mirza turish - yashash uchun hech qanday qulayliklar yo'q; begona itni tili qisiq; kunlar it quvgan gadoydek tez yugurmoqda; it ham o'z ityalog'ini qizg'onadi; it vafo, xotin jafo; it ham ko'rmaydi; it ham xurmaydi iboralarini ko'rishimiz mumkin, shu ma'noda rus xalqi mentalitetida ko'proq mushuk nomi bilan keladigan iboralarni uchratdik, кот заплакал [6] - juda oz, juda kam, yetishmovchilik haqida; dranaya koshka - ozg'in ayollar haqida; как кошка с собакой - har doim janjalda yashash; как угорелая кошка, черная кошка пробежала - orasidan qora mushuk o'tgan, ya'ni urushib qolgan; играть в кошки-мышки [6] - ayorlik qilmoq, tulkilik qilmoq; купить кота в мешке; тянуть кота за хвост kabi iboralarni ko'rishimiz mumkin.

O'zbek tilidagi itdek och bo'lmoq yoki bo'riday och bo'lmoq iboralari fransuz tilida avoir l'estomac dans les talons (so'zma-so'z tarjimasi oshqozoni tavonida bo'lmoq) iborasiga to'g'ri keladi.

Sodda so'zlashuv tiliga oid FBlar o'z obrazlarining yorqinligi va konkretligi bilan ajralib turadi, fransuz va o'zbek tillarida mol yoki sigir, buqa nomlari bilan ishlatiladigan frazeologizmlar o'rganildi, épouser la vache et le veau - (so'zma-so'z: sigir va buzoqqa uylanmoq) homilador ayolga uylanmoq; il pleut comme une vache qui pisse - (so'zma-so'z: yomg'ir sigir ...gandek yog'moqda) yomg'ir sharros quymoqda; prendre, attaquer le taureau par les cornes - (so'zma-so'z: buqaning shohlaridan ushlamoq, hujum qilmoq) to'g'ridan-to'g'ri ishga kirishmoq, fursatni qo'ldan bermasdan dadil ish boshlamoq; o'zbek tilida qo'pol iboralarda sigirga o'xshab; sinalmagan sigirni ortiga o'tma kabi iboralarni ko'rish mumkin.

Bundan tashqari yana hayvon nomlari bilan keladigan iboralardan ayiqday semirmoq; g'ozday kekkaymoq; bo'riday uvvillamoq; sherday o'kirmoq; oq qarg'a; tuya qorin; otlining orqasidan yetkanicha toylining g'i uzilibdi; otimni o'lishini bilganimda bir qop arpaga almashardim; kambag'alni tuyaning ustida ham it qopadi; darbozning o'limi dordan, morbozning o'limi mordan (mor-ilon) va b. kabi subkollokviyal iboralarni uchratildi.

Fransuz tilida coup de lapin; vache à roulettes; hirondelle de faubourg; fausse poule; tricoter les côtes; appeler un chat un chat; c'est là que gît le lièvre; vivre comme un coq en pâte; acheter chat en poche; muet comme une carpe; jeter des marguerites devant les pourceaux kabi bir qancha iboralar aniqlandi.

O'zbek va fransuz xalqlari tilida aynan bir xil ma'no kashf etuvchi iboralar ham kuzatildi, il a une faim de loup - bo'riday och; faire d'une mouche un éléphant - pashshadan fil yasamoq; va, yana qo'ydek yuvvosh yoki qo'y og'zidan cho'p olmagan - o'ta darajada yuvvosh iboralari fransuz tilida doux

comme un mouton – qo'ydek yumshoq, qo'ydek yuvvosh iborasi bilan bir xil ma'noni anglatishi kuzatildi.

Fransuz xalqida qo'llaniladigan qo'pol iboralardan peigner la girafe -(so'zma-so'z: jirafani taramoq) – ma'nosiz yomon ish qilmoq.

Ba'zi holatlarda fransuz xalqi ob-havoni aytayotganda ham hayvon nomlari bilan kelgan iboralarni qo'llaydi, il fait un temps de chien; il fait un froid de canard - tashqarida qattiq sovuq, bu ibora rus tilida на дворе холод собачий hamda o'zbek tilidagi eshakni o'ldiradigan sovuq iborasi bilan kelib bir ma'noni anglatishi kuzatildi.

Hasharot nomlaridan o'zbek tilida tungi kapalak; kapalagi uchib ketdi; burgaga achchiq qilib ko'rpani kuydirmoq; fransuzlarda papillon d'amour; Mais quelle mouche l'a piqué! kabi frazeologizmlar uchraydi.

Xulosalar va takliflar. Fransuz va o'zbek tillarining subkollokviyal FB'lari qiyosiy tahlilining asosiy natijalarini taqdim etadigan bo'lsak, bir tomondan, ham fransuz, ham o'zbek tillari frazeologiyasining subkollokviyal qatlami

funksional-stilistik jihatdan bir xilligi bilan ajralib turadi, ya'ni sodda so'zlashuv tiliga oid so'z va iboralar, dag'al so'zlashuv tili, argotik, umumaargotik, jargon, umumjargon yo'sinidagi birliklarni o'z ichiga oladi. Boshqa tomondan, boshdan kechirilayotgan til demokratlashuvi holatining sharoitlarida stilistik chegaralarning harakatchanligi hamda FB'larning registr'larga bunday bo'linishi yetarli darajadagi shartli xarakterga ega, shuning uchun ushbu hodisalarni subkollokviyal FB'larning alohida qatlamiga birlashtirish ma'qul bo'ladi.

Ham fransuz, ham o'zbek tilida lug'at tarkibining boyligida subkollokviyal frazeologik kesimda voqelikning bildirilayotgan elementlarining nisbiyligini ta'kidlanadi. Bu umuman olganda frazeologiyaning ham uzuq-yuluqligi bilan, ham subkollokviyal lug'at sohiblari dunyoqarashining ikkala tilda o'rganilayotgan kesimda guruhlarining ma'lum tematik to'plamini shart qilib qo'yuvchi o'ziga xos xususiyatlari bilan o'rganilishi maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR

1. Вакуров В.Н. Основные проблемы стилистики фразеологических единиц (на материале советского фельетона): Дисс.: д-ра филол. наук/В.Н.Вакуров; Моск. гос. ун-т. – М.: 1983. – с. 27, 426.
2. Гак В.Г. Введение во французскую филологию / В.Г.Гак. М.: Просвещение, 1986. – С. 78, 183.
3. Гак В.Г. Новый французско-русский фразеологический словарь / В.Г. Гак. М.: Рус. яз., 1993. - 1194с.
4. Кожин А.Н. Функциональные типы русской речи / А.Н. Кожин, О.А. Крылова, В.В. Одинцов. М.: Высшая школа, 1982. – С. 75.
5. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка / А.В. Кунин. -М.: Высшая школа, 1996. -381с.
6. Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка. М.: 1978. 179, 210 с.
7. Отакулов Н.Б. Субколлоквиал фразеологик бирликларнинг экспрессив – стилистик характеристикаси. НамДУ, Илмий ахборотнома, 2022 й, 3-сон, 465-б.
8. Отакулов Н.Б. Француз, ўзбек ва рус тилларида субколлоквиал мезуратив фразеологизмлар хусусиятлари. ЎзМУ Хабарлари, 2021, 1/5/2, 263 б.
9. Отакулов Н.Б. Француз ва ўзбек тилларида субколлоквиал фразеологик бирликлар тадқиқи доир. УрДУ, Илм сарчашмалари, 2022 й, 2 сон, 140 б.
10. Райхштейн А.Д. Национально-культурный аспект интеркоммуникации / А.Д. Райхштейн // Иностранные языки в школе. 1986. - №5. - с.10-14.
11. Переверзева Е.Ф. Разговорно-сниженные ФЕ современного французского языка: Дисс. . канд. филол. наук / Е.Ф. Переверзева; Моск. гос. ун-т. М., 1997.- С. 189.
12. Петрищева Е.Ф. Внелитературная лексика как категория стилистическая / Е.Ф. Петрищева // Вопросы языкознания. 1981. - №3. - с. 60-70.
13. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 74, 58-б.
14. Рецкер Я.И. Французско-русский фразеологический словарь. М.: Международные отношения, 1974. – 216 с.
15. Салаяев В.А. Лексика арготического и жаргонного происхождения в толковых словарях современного русского языка: Автореф. дис. . канд. филол. наук / В.А. Салаяев; Магнитогорск, гос. пед. ун-т. -М., 1998.- 16с.
16. Скребнев Ю.М. Очерк теории стилистики / Ю.М. Скребнев. -Горький: Горьк. гос. пед. ин-тин. языков, 1975. 175 с.
17. Филин Ф.П. О структуре современного русского литературного языка // Вопросы языкознания. 1973. - №2. – С. 7.
18. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка / Н.М. Шанский. М.: 1985. – С. 160.
19. Colin J.-P. Dictionnaire de l'argot français et de ses origines / J.-P. Colin, J.-P. Mevel, C. Leclerc. P.: Larousse, 2001. - 908p.
20. Jouvenot Y. Le français non-standard / Y. Jouvenot // Иностранные языки в школе. 1995г. - №4. - С. 56-60.
21. Rey A. Dictionnaire des expressions et locutions / A. Rey, S. Chantreau. 2-eme edition. - Paris: Robert, Les Usuels, 2002. - 897p.
22. Rey I.G. La phraseologie du français / I.G. Rey. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 2002. – 268 p.

Nasir RADJABOV,
O'R Jamoat xavfsizligi universiteti dotsenti, PhD
E-mail: nasirnasimovich@mail.ru

F.f.d. (DSc) S.Nasirova taqrizi ostida

PHONOLOGICAL PECULIARITIES OF CONSONANTS IN THE UZBEK LANGUAGE

The article is devoted to the phonological features of Uzbek consonants. It studies the peculiarities of phonologically relevant features and the types of phonological oppositions of consonant phonemes. The article also studies the distribution of phonological oppositions of Uzbek consonants. The types of phonological oppositions of consonants and the distribution of these oppositions are explained with the convincing examples. In the conclusion of the article, it is noted that three features of Uzbek consonants such as the place of articulation, the manner of production and the voiced-unvoiced peculiarities are relevant from phonological point of view, as well as the consonants have bilateral, multilateral, proportional, isolated, privative, gradual, equipollent, constant and neutralizable types of oppositions and the distribution of phonological oppositions involving the unvoiced and voiced consonants such as /j/, /g'/ and sonorants are not limited whereas the oppositions involving the voiced consonants with the exception of the phonemes /j/, /g'/ are limited.

Key words: Consonant phoneme, phonological opposition, bilateral opposition, multilateral opposition, proportional opposition, isolated opposition, privative opposition, gradual opposition, equipollent opposition, constant opposition, neutralizable opposition.

O'ZBEK TILIDA UNDOSHLARNING FONOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Maqola o'zbek tilida undoshlarning fonologik xususiyatlariga bag'ishlangan. Unda undoshlarning fonologik farqlovchi belgilari hamda fonologik oppozitsiya turlaridagi o'ziga xos jihatlari tadqiq qilingan. Shuningdek, maqolada o'zbek tili undoshlari ishtirokidagi fonologik oppozitsiyalar distributsiyasi ham o'rganilgan. Undoshlarning fonologik oppozitsiya turlari va mazkur oppozitsiyalarning distributsiyasi ishonarli misollar bilan izohlangan. Maqola xulosasida, o'zbek tilida undoshlar *hosil bo'lish o'rni*, *hosil bo'lish usuli*, *jarangli-jarangsiz* kabi uch fonologik belgi bilan farqlanishi, ularning bir fonologik belgi bilan farqlanadigan bittalik, ikki fonologik belgi bilan farqlanadigan ikkitalik, uch fonologik belgi bilan farqlanadigan uchtalik oppozitsiyalari bilan bir qatorda, undoshlarning *bir o'lchovli*, *ko'p o'lchovli*, *proporsional*, *yakkalangan*, *privativ*, *gradual* (*pog'onali*), *ekvipolent*, *doimiy* hamda *neytralizatsiya qilinuvchi* oppozitsiya kabi turlari mavjudligi, distributsiyasiga ko'ra jarangsiz hamda /j/, /g'/ jarangli undoshlar, shuningdek, sonorlar ishtirokidagi oppozitsiyalarning so'zdagi o'rni cheklanmagan, /j/ va /g'/ fonemalaridan tashqari jarangli undoshlar ishtirok etgan oppozitsiyalarning so'zdagi o'rni cheklangan ekanligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: Undosh fonema, fonologik oppozitsiya, bir o'lchovli oppozitsiya, ko'p o'lchovli oppozitsiya, proporsional oppozitsiya, yakkalangan oppozitsiya, privativ oppozitsiya, gradual oppozitsiya, ekvipolent oppozitsiya, doimiy oppozitsiya, neytralizatsiya qilinuvchi oppozitsiya.

ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОГЛАСНЫХ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Статья посвящена фонологическим особенностям согласных узбекского языка. Изучаются особенности фонологически значимых признаков и виды фонологических оппозиций согласных фонем. В статье также исследуется дистрибуция фонологических оппозиций согласных узбекского языка. На убедительных примерах поясняются виды фонологических оппозиций согласных и дистрибуция этих оппозиций. В заключении статьи отмечается, что три особенности согласных узбекского языка, такие как место артикуляции, способ образования и особенности по звонкости-глухости являются актуальными с фонологической точки зрения, а также согласные имеют одномерные, многомерные, пропорциональные, изолированные, привативные, градуальные, эквивалентные, постоянные и нейтрализуемые типы оппозиций и дистрибуция фонологических оппозиций с участием глухих и звонких согласных, таких как /j/, /g'/ и сонорные, не ограничиваются, тогда как оппозиции со звонкими согласными за исключением фонем /j/, /g'/ ограничены.

Ключевые слова: Согласная фонема, фонологическая оппозиция, одномерная оппозиция, многомерная оппозиция, пропорциональная оппозиция, изолированная оппозиция, привативная оппозиция, градуальная оппозиция, эквивалентная оппозиция, постоянная оппозиция, нейтрализуемая оппозиция.

Kirish. Fonologiyaga oid tadqiqotlar segment birliklarning artikulyasiya-akustik xususiyatlari orasidan fonologik jihatdan ahamiyatga ega belgilarni aniqlashi bilan bir qatorda, ularning oppozitsiya turlari, oppozitsiyalar distributsiyasi, segment birliklarning positsiyon ko'rinishlari kabi jihatlarni ham qamrab olishi bilan ahamiyatli sanaladi. Jumladan, o'zbek tilida undoshlarning fonologik xususiyatlarini tadqiq qilish ham ularning so'z shakli va

ma'nosini farqlash vazifasi, shuningdek, undoshlarda oppozitsiya turlari, ular ishtirokidagi oppozitsiyalar distributsiyasi, undosh fonemalarning position ko'rinishlaridagi o'ziga xosliklarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek tilida undoshlarning fonologik xususiyatlari A.F.Syoberg [17], D.E.Polivanov [10], V.V.Reshetov [11],

Sh.Sh.abdurahmonov [13], X.Daniyarov [3], A.Mamatov [5], S.Otamirzaeva [9], T.Qudratov [14], A.A.Abdurazizov [2], A.Maxmudov [6], Sh.Rahmatullaev [16], M.M.Mirtojiyev [7] kabi tilshunoslar tomonidan o'rganilgan. Undoshlarning fonologik xususiyatlari haqida so'z borganda, avvalo, o'zbek tilida undosh fonemalarning miqdori (soni) borasidagi fikrlarga aniqlik kiritish maqsadga muvofiq bo'ladi. O'zbek tilshunosligiga doir manbalarda undosh fonemalar soni turlicha talqin qilinadi. Ba'zi tilshunoslar o'zbek tilida undosh fonemalar sonini 24 ta deyishsa [8, 17-18], ba'zi tilshunoslar ularning soni 25 ta [1, 13], degan fikrni ilgari surishadi. Undosh fonemalar soni borasidagi mazkur tafovut /ts/ undoshida bo'lib, u o'zbek tiliga rus tili va u orqali boshqa tillardan o'zlashgan so'zlardagina uchraydi. O'zbek tilida /ts/ ishtirok etgan fonologik oppozitsiyaga misollar deyarli yo'q va shu sababdan bo'lsa kerak, ba'zan, /ts/ tovushi o'zbek tilida undosh fonemalar safiga kiritilmaydi. Odatda, nutq tovushlarining fonologik maqomini aniqlashda ularning so'z yoki morfemaning lug'aviy ma'nosini farqlay olish xususiyati hisobga olinadi. Biroq, tildagi fonemalar sonini nutq tovushining ikki so'z yoki morfemaning lug'aviy ma'nosini farqlay olish xususiyati orqali belgilash har doim ham aniqlikka olib kelmaydi [1, 31]. Masalan, o'zbek tilida /ts/ undoshidan tashqari /z/ fonemasi ishtirok etgan fonologik oppozitsiyalarga ham misollar odatda uchramaydi. Ammo bu holat /ts/ va /z/ undoshlarining fonologik maqomini rad etishga etarlicha asos bo'lmaydi. Zero, L.R.Zinder ta'kidlaganidek, fonemalarning vazifasi nafaqat so'z va morfemalarning ma'nosini farqlashda, balki tildagi birliklarni "tanib olishda" [4, 109] hamdir. Shunday ekan, o'zbek tilida /ts/ va /z/ undoshlari fonema sifatida rus va boshqa tillardan o'zlashgan so'zlarni "tanib olishda" muhim vazifa bajaradi. So'zlarni "tanib olish" uchun xizmat qilish ham fonemaning lingvistik vazifalaridan biri ekanligini hisobga olib, biz /ts/ va /z/ undoshlarini fonema sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

Tadqiqot metodologiyasi.

Fonologik oppozitsiyalarning o'ziga xos jihatlari talqin etishda V.A.Vasilev [15, 180-181] hamda N.S.Trubetskoy [12, 73-98] tomonidan taklif etilgan fonologik oppozitsiyalar tasnifi alohida ahamiyat kasb etadi. V.A.Vasilev tomonidan amalga oshirilgan tasnifda fonemalar bir yoki bir nechta fonologik belgilar bilan farqlanuvchi oppozitsiyalarga ajratiladi. U fonologik oppozitsiyalarni bir yo'la nechta fonologik belgi bilan farqlana olishiga ko'ra quyidagicha tasnif qiladi:

- bir fonologik belgi bilan farqlanuvchi (bittalik) oppozitsiya;
- ikki fonologik belgi bilan farqlanuvchi (ikkitalik) oppozitsiya;
- ikkidan ortiq fonologik belgi bilan farqlanuvchi ko'plik oppozitsiya.

N.S.Trubetskoy tomonidan ilgari surilgan tasnifda fonologik oppozitsiyalar oppozitsiyalar sistemasiga nisbatan, oppozitsiya a'zolariga nisbatan, oppozitsiyalarning ma'no ajratish kuchi va uning har xil holatlardagi xizmatiga ko'ra tasnif qilinadi. Unda oppozitsiyalarning 1) umuman oppozitsiyalar sistemasiga nisbatan *bir o'lchovli, ko'p o'lchovli, proporsional* va *yakkalangan oppozitsiya* turlari; 2) oppozitsiya a'zolariga nisbatan *privativ, gradual (pog'onali)* va *ekvipolent oppozitsiya* turlari; 3) oppozitsiyaning ma'no ajratish kuchi va uning har xil holatdagi xizmatiga ko'ra *doimiy oppozitsiya* va *neytralizatsiya qilinuvchi oppozitsiya* turlari farqlanadi. Mazkur tasniflar asosida o'zbek tili undosh fonemalarini tadqiq qilish o'zbek tilida undoshlar oppozitsiyalarining qanday turlari mavjudligini oydinlashtirishi bilan ahamiyatli sanaladi.

Tahlil va natijalar. Undoshlarning so'z va morfemalar ma'nosini farqlash vazifasi ularning fonologik xususiyatlaridan biri bo'lib, u ma'lum bir artikulyasion-

akustik belgi asosida voqelanadi. Bu jarayon undoshlarning artikulyasion-akustik xususiyatlari orasidan fonologik maqomga ega bo'lganlari orqali amalga oshiriladi. O'zbek tilida undoshlarning *hosil bo'lish o'rni, hosil bo'lish usuli* va *jarangli-jarangsiz* belgilari fonologik jihatdan ahamiyatli bo'lib [1, 33-51], ular so'z ma'nosini farqlashda ishtirok etadi va shu sababli fonologik farqlovchi belgilar sanaladi. Mazkur fonologik belgilar asosida o'zbek tili undoshlari ma'lum bir oppozitsiyalarni hosil qiladi. Bu oppozitsiyalarni fonologik qonuniyatlar asosida saralash, soddada hamda murakkab usullarda tasnif qilish undoshlarning fonologik jihatdan o'ziga xosliklarini chuqurroq yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Fonologik oppozitsiyalarning V.A.Vasilev tomonidan ishlab chiqilgan tasnif [15, 179-180] tuzilishiga ko'ra soddada, N.S.Trubetskoy tomonidan taklif qilingan tasnif [12, 73-98] tuzilishiga ko'ra murakkab xarakterga ega bo'lgani tufayli ularni turli tillarga tadbiiq etishda fonologik oppozitsiyalarni dastlab soddada, keyin murakkab usulda tasnif qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Fonologik oppozitsiyalarning soddada tasnifiga ko'ra, o'zbek tilida undoshlar oppozitsiyalarining *bir fonologik belgi bilan farqlanuvchi (bittalik) oppozitsiya*, *ikki fonologik belgi bilan farqlanuvchi (ikkitalik) oppozitsiya* va *uch fonologik belgi bilan farqlanuvchi (uchtalik) oppozitsiya* kabi turlarini farqlash mumkin.

Bir fonologik belgi bilan farqlanuvchi (bittalik) oppozitsiyada o'zbek tili undoshlari *hosil bo'lish o'rni, hosil bo'lish usuli* yoki *jarangli-jarangsiz* belgilaridan biri bilan farqlanadi:

/p-t/ - lab-lab – til oldi: paxta /pax'ta/ – taxta /tax'ta/.

/b-d/ - lab-lab – til oldi: bil /bil/ – dil /dil/.

/m-d/ - lab-lab – til oldi: bormi // (bör'mi) – bordi /bör'di/.

/f-s/ - lab-tish – til oldi: farishtali /fariʃta'li/ – sarishtali /fariʃta'li/.

/v-z/ - lab-tish – til oldi: Vohid /voh'id/ – Zohid /zoh'id/.

/z-j/ - til oldi – til o'rta: zor /zor/ – yor /yor/.

/l-j/ - til oldi – til o'rta: tol /tol/ – toy /toj/.

/t-k/ - til oldi – til orqa: to'r /to'r/ – ko'r /ko'r/.

/d-g/ - til oldi – til orqa: do'l /do'l/ – go'l /go'l/.

/s-x/ - til oldi – chuqur til orqa: sol /sol/ – xol /xol/.

/f-x/ - til oldi – chuqur til orqa: sholi /fo'li/ – xoli /xo'li/.

/n-ŋ/ - til oldi – til orqa: ton /ton/ – tong /ton/.

Ikki fonologik belgi bilan farqlanuvchi (ikkitalik) oppozitsiyada o'zbek tili undoshlari *hosil bo'lish o'rni, hosil bo'lish usuli, jarangli-jarangsiz* belgilaridan birvarakayiga ikkitasi bilan farqlanadi:

/p-f/ - lab-lab – lab-tish; portlovchi – sirg'aluvchi: sop /sop/ – sof /sof/.

/b-t/ - lab-lab – til oldi; jarangli – jarangsiz: bur /bur/ – tur /tur/.

/m-v/ - lab-lab – lab-tish; portlovchi – sirg'aluvchi: tomoq /to'moq/ – tovoq /to'voq/.

/f-t/ - lab-tish – til oldi; portlovchi – sirg'aluvchi: sof /sof/ – sot /sot/.

/d-j/ - til oldi – til o'rta; portlovchi – sirg'aluvchi: do'q /do'q/ – yo'q /yo'q/.

/t-g/ - til oldi – til orqa; jarangsiz – jarangli: tut /tot/ – tug /tug/.

/s-k/ - til oldi – til orqa; sirg'aluvchi – portlovchi: sim /sim/ – kim /kim/.

/z-g/ - til oldi – til orqa; sirg'aluvchi – -portlovchi: zir /zir/ – gir /gir/.

/f-k/ - til oldi – til orqa; sirg'aluvchi – portlovchi: shim /jim/ – kim /kim/.

/n-q/ - til oldi – chuqur til orqa; sonor – jarangsiz: non /non/ – qon /qon/.

/l-h/ - til oldi - bo'g'iz; sonor - jarangsiz: sol /sɒl/ - hol /hɒl/.

/r-g/ - til oldi - til orqa; titroq - portlovchi: tur /tɒr/ - tug /tɒg/.

/tʃ-k/ - til oldi - til orqa; qorishiq - portlovchi: cho'k /tʃɒ'k/ - ko'k /kɒ'k/.

/dʒ-g/ - til oldi - til orqa; qorishiq - portlovchi: jo'ja /dʒɒ' dʒɒ/ - go'ja /go' dʒɒ/.

Uch fonologik belgi bilan farqlanuvchi (uchtalik) oppozitsiyada o'zbek tili undoshlari bir vaqtning o'zida *hosil bo'lish o'rni, hosil bo'lish usuli, jarangli-jarangsiz* belgilarining har uchasi bilan ham farqlanadi:

/p-v/ - lab-lab - lab tish; portlovchi - sirg'aluvchi; jarangsiz - jarangli: poy /pɒj/ - voy /vɒj/.

/b-f/ - lab-lab - lab tish; portlovchi - sirg'aluvchi; jarangli - jarangsiz: bol /bɒl/ - fol /fɒl/.

/m-f/ - lab-lab - lab tish; portlovchi - sirg'aluvchi; sonor - jarangsiz: mol /mɒl/ - fol /fɒl/.

/f-d/ - lab-tish - til oldi; sirg'aluvchi - portlovchi; jarangsiz - jarangli: fil /fɪl/ - dil /dɪl/.

/v-t/ - lab-tish - til oldi; sirg'aluvchi - portlovchi; jarangli - jarangsiz: shivirladi /ʃɪvɪrlɐ'dɪ/ - shitirladi /ʃɪtɪrlɐ'dɪ/.

/t-j/ - til oldi - til o'rta; portlovchi - sirg'aluvchi; jarangsiz - jarangli: to'q /tɒ'q/ - yo'q /jɒ'q/.

/d-x/ - til oldi - chuqur til orqa; portlovchi - sirg'aluvchi; jarangli - jarangsiz: dor /dɒr/ - xor /xɒr/.

/s-g/ - til oldi - til orqa; sirg'aluvchi - portlovchi; jarangsiz - jarangli: so'l /sɒ'l/ - go'l /go'l/.

/z-k/ - til oldi - til orqa; sirg'aluvchi - portlovchi; jarangli - jarangsiz: ko'z /kɒ'z/ - ko'k /kɒ'k/.

/ʃ-g/ - til oldi - til orqa; sirg'aluvchi - portlovchi; jarangsiz - jarangli: shoh /ʃɒh/ - goh /gɒh/.

/tʃ-ŋ/ - til oldi - til orqa; sirg'aluvchi - portlovchi; jarangsiz - sonor: kech /ketʃ/ - keng /kenʃ/.

/n-x/ - til oldi - chuqur til orqa; portlovchi - sirg'aluvchi; sonor - jarangsiz: nom /nɒm/ - xom /xɒm/.

/r-k/ - til oldi - til orqa; titroq - portlovchi; sonor - jarangsiz: ko'r /kɒ'r/ - ko'k /kɒ'k/.

/tʃ-g/ - til oldi - til orqa; qorishiq - portlovchi; jarangsiz - jarangli: cho'l /tʃɒ'l/ - go'l /go'l/.

/dʒ-k/ - til oldi - til orqa; qorishiq - portlovchi; jarangli - jarangsiz: jo'r /dʒɒ'r/ - ko'r /kɒ'r/.

O'zbek tilida undoshlarning yana bir fonologik xususiyati bu ularning oppozitsiyalari distributsiyasi bo'lib, uni tadqiq qilish oppozitsiyalarning so'zdagi o'rinlarini (anlaut, inlaut, auslaut) aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek tilida undoshlar fonologik oppozitsiyalarining bir belgi bilan farqlanuvchi bittalik, ikki fonologik belgi bilan farqlanuvchi ikkitalik, uch fonologik belgi bilan farqlanuvchi uchtalik oppozitsiyalari jarangsiz undoshlar, shuningdek, sonorlardan tashkil topgan bo'lsa, ular distributsiyasiga ko'ra so'zning istalgan o'rinlarida kela oladi: *hosil bo'lish o'miga* ko'ra farqlanuvchi **bittalik oppozitsiya**: /p/ - /t/ (lab-lab - til oldi) - paxta /pax'ta/ - taxta /tax'ta/; shapaloq /ʃapalɒq/ - shataloq /ʃatɒlɒq/; qop /qɒp/ - qot /qɒt/; *hosil bo'lish usuliga* hamda ovoznining ishtirokiga ko'ra farqlanuvchi **ikkitalik oppozitsiya**: /s/ - /n/ (sirg'aluvchi - portlovchi, jarangsiz - sonor) - son /sɒn/ - non /nɒn/; isi /i'si/ - ini /i'ni/; tos /tɒs/ - ton /tɒn/; *hosil bo'lish o'miga* va ovoznining ishtirokiga ko'ra farqlanuvchi **ikkitalik oppozitsiya**: /x/ - /l/ (chuqur til orqa - til oldi, jarangsiz - sonor) - xol /xɒl/ - lol /lɒl/; shoxi /ʃɒ'xi/ - sholi /ʃɒ'li/; six /sɪx/ - sil /sɪl/; *hosil bo'lish o'miga*, *hosil bo'lish usuliga* hamda ovoznining ishtirokiga ko'ra farqlanuvchi **uchtalik oppozitsiya**: /m/ - /s/ (lab-lab - til oldi, portlovchi - sirg'aluvchi, sonor - jarangsiz) - mix /mɪx/ - six /sɪx/; meni /meni/ - seni /seni/; xom /xɒm/ - xos /xɒs/. Biroq, undosh fonemalarning mazkur oppozitsiyalari jarangli undoshlardan tarkib topgan bo'lsa, bunday oppozitsiyalarning distributsiyasi

cheklangan bo'lib, ular so'z boshida yoki so'z o'rtasida uchrashi mumkin, xolos. Undoshlarning jarangli belgisi so'z oxirida neytralizatsiyaga uchrab, jarangsizlanishi sababli jarangli undoshlar oppozitsiyalari so'z oxirida uchramaydi: /b/ - /d/ - *so'z boshida*: bog' /bɒg'/ - dog' /dɒg'/; *so'z o'rtasida*: sabo /sɒ'bɒ/ - sado /sɒ'dɒ/; *so'z oxirida*: - . Bu borada jarangli /j/ va /g/ undoshi o'ziga xos bo'lib, ular ishtirok etgan fonologik oppozitsiyalar so'zning istalgan o'rnida kelishi mumkinligi bilan ahamiyatlidir: /g/ - /k/ - *so'z boshida*: g'am /g'am/ - kam /kam/; *so'z o'rtasida*: sog'in /sɒ'gɪn/ - sokin /sɒ'kɪn/; *so'z oxirida*: tig' /tɪg'/ - tik /tɪk/; /j/ - /t/ - *so'z boshida*: yo'q /jɒ'q/ - to'q /tɒ'q/, *so'z o'rtasida*: qoyil /qɒ'jɪl/ - qotil /qɒ'tɪl/, *so'z oxirida*: boy /bɒj/ - bot /bɒt/.

O'zbek tilida undosh fonemalarning fonologik xususiyatlarini tadqiq qilishda fonologik oppozitsiyalarning murakkab tasnifi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Fonologik oppozitsiyalarning N.S.Trubetskoy tomonidan ishlab chiqilgan murakkab tasnifida mazkur oppozitsiyalar oppozitsiyalar sistemasiga nisbatan, oppozitsiya a'zolariga nisbatan, oppozitsiyalarning ma'no ajratish kuchi va uning har xil holatlardagi xizmatiga ko'ra tasnif qilinadi [12, 73-98]:

Fonologik oppozitsiyalarning oppozitsiyalar sistemasiga nisbatan tasnifida ularning bir o'lchovli, ko'p o'lchovli, proporsional va yakkalangan oppozitsiya turlari farqlanadi. O'zbek tilida /t - d/, /p - b/, /k - g/, /b - m/, /d - n/, /g - ŋ/, /f - v/, /s - z/, /ʃ - ʒ/, /z - ʒ/, /t - tʃ/, /d - dʒ/, /r - l/, /k - x/, /g - g'/, /q - x/ kabi undoshlar oppozitsiyalari bir o'lchovli, /b - d - g/, /p - t - k/ kabi undoshlar oppozitsiyalari ko'p o'lchovli, /p - b/, /t - d/, /k - g/, /s - z/, /ʃ - ʒ/, /f - v/, /tʃ - dʒ/, /x - g'/, kabi undoshlar oppozitsiyalari proporsional, /r - l/ oppozitsiyasi esa yakkalangan oppozitsiyaga misol bo'ladi.

Fonologik oppozitsiyalarning oppozitsiya a'zolariga nisbatan tasnifida ular privativ, gradual (pog'onali) va ekvipolent oppozitsiyalarga ajratiladi. O'zbek tilida undoshlarning /r - b, t - d/, /k - g/ oppozitsiyalari privativ, /r - t - k/, /b - d - g/ oppozitsiyalari gradual (pog'anali), /p - t/, /f - k/, /k - p/, /b - d/, /d - g/, /g - v/ oppozitsiyalari ekvipolent oppozitsiya sanaladi [1, 43-44].

Fonologik oppozitsiyalarning ma'no ajratish kuchi va ularning har xil holatdagi xizmatiga ko'ra tasnifida oppozitsiyalar *doimiy oppozitsiya* hamda *neytralizatsiya qilinuvchi oppozitsiya* kabi turlarga bo'linadi. Har qanday fonetik holatda ham o'zining farqlanish belgilarini saqlab qoladigan oppozitsiyalar doimiy; ma'lum bir fonetik kontekstda o'zining farqlanish belgilarini yo'qotadigan oppozitsiyalar neytralizatsiya qilinuvchi oppozitsiyalar sanaladi. O'zbek tilida undoshlarning *hosil bo'lish o'rni* va *hosil bo'lish usuli* kabi fonologik belgilarga asoslangan oppozitsiyalari mazkur belgilarning istalgan fonetik holatda ham saqlanib qolishi tufayli *doimiy oppozitsiyaga* misol bo'ladi. Shuningdek, undoshlarning *jarangli-jarangsiz* belgisiga asoslangan oppozitsiyalari ham so'z boshidagi o'rinda doimiy oppozitsiya sanaladi. Undoshlarning *artikulyasiya kuchi* belgilari asosidagi oppozitsiyalari esa ushbu belgilarning ma'lum bir fonetik kontekstda neytralizatsiyaga uchrashi tufayli *neytralizatsiya qilinuvchi oppozitsiyaga* misol bo'ladi. Bundan tashqari, undoshlarning so'z o'rtasi va so'z oxiridagi holatda uchraydigan jarangli-jarangsiz belgisi asosidagi oppozitsiyalari ham *neytralizatsiya qilinuvchi oppozitsiya* sanaladi.

Xulosa va takliflar. Keltirilgan fikrlarni xulosa qilib aytganda, o'zbek tilida undoshlar fonologik jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'zbek tilida undoshlarning *hosil bo'lish o'rni, hosil bo'lish usuli* va *jarangli-jarangsiz* belgilari fonologik jihatdan ahamiyatli sanaladi. Shu belgilar asosida undoshlar bir fonologik belgi bilan farqlanuvchi bittalik, ikki fonologik belgi bilan farqlanuvchi ikkitalik, uch fonologik belgi bilan farqlanuvchi uchtalik oppozitsiyalarga birlashadi. O'zbek tilida undoshlarning fonologik oppozitsiyalari

jarangsiz hamda /j/, /g'/ jarangli undoshlardan, shuningdek, sonorlardan tashkil topgan bo'lsa, distributsiyasiga ko'ra ular so'zning istalgan o'rinlarida kela oladi. Biroq, undoshlar oppozitsiyalari /j/ va /g'/ fonemalaridan tashqari jarangli undoshlardan tarkib topgan bo'lsa, bunday oppozitsiyalarning distributsiyasi cheklangan bo'lib, ular so'z boshida yoki so'z o'rtasida uchraydi, xolos. O'zbek tilida undoshlarning *bir o'lchovli, ko'p o'lchovli, proporsional, yakkalangan, privativ,*

gradual (pog'onali), ekvipolent, doimiy hamda *neytralizatsiya qilinuvchi* oppozitsiya kabi turlari mavjud. Undoshlarning *hosil bo'lish o'rni, hosil bo'lish usuli* belgilariga asoslangan oppozitsiyalari *doimiy, kuchli-kuchsiz* belgilari asosidagi oppozitsiyalar *neytralizatsiya qilinuvchi oppozitsiya* sanaladi. Bu borada undoshlarning *jarangli-jarangsiz* oppozitsiyalari o'ziga xos bo'lib, ular so'z boshida doimiy, so'z oxirida neytralizatsiya qilinuvchi oppozitsiya hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. 2-нашр. – Т.: Ўқитувчи, 2010. – 172 б.
2. Абдуазизов А.А. К типологии фонологических систем (на материале английского и узбекского языков): Автореф. дисс. ... д-ра. филол. наук. – М., 1974. – 37 с.;
3. Данияров Х. Опыт изучения джекающих (кыпчакских) диалектов в сравнении с узбекским литературным языком. – Т.: Фан, 1975. – 238 с.
4. Зиндер Л.Р. О «минимальных парах» // Язык и человек: Сб. статей памяти профессора Петра Саввича Кузнецова (1899-1968). – М.: Издательство МГУ, 1970. – С. 105 – 109.
5. Кудратов Т. Переходные говоры узбекского языка (На материале говоров Шахрисабзского, Яккабагского, Чиракчинского и Камашинского районов Кашкадарьинского области): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1968. – 33 с.
6. Маматов А. Андижанский городской говор узбекского языка (фонетико-морфологические особенности говора): Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. – Т., 1967. – 26 с.
7. Махмудов А. Фонетическая система узбекского литературного языка: Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. – Т., 1980. – 59 с.
8. Миртожиев М.М. Ўзбек тили фонетикаси. – Т.: Фан, 2013. – 424 б.
9. Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Т.: Ўқитувчи, 1990. – 46 б.
10. Отамирзаева С. Экспериментально - фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка. – Т.: Фан, 1974. – 193 с.
11. Поливанов Д.Е. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Т.: Узгосиздат, 1933. – 45 с.
12. Решетов В.В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. – Т., 1965. – 243 с.
13. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. 2-го изд. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 352 с.
14. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Т.: Ўзфанакаднашр, 1962. – 371 б.
15. Vassilyev V.A. English Phonetics (A Theoretical Course). – Moscow: High School Publ. House, 1970. – 324 p.
16. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: Universitet, 2006. – 476 b.
17. Sjoberg A.F. Uzbek Structural Grammar. Indiana University. Vol.18. The Hague, 1963. – 158 p.

UDK:81.2

Nodir RAHMATULLAEV,
Samdu mustaqil tadqiqotchisi

Filologiya fanlari doktori, dotsent E.Musurmanov taqrizi asosida

NAZAR ESHONQUL ASARLARIDA ARXETIPIK TRIKSTER OBRAZNING MIFOPOETIK TAHLILI

Annotatsiya

Maqolada Trikster obrazining genezisi yoritildi, tadrijiy taraqqiyoti, mif, folklor va badiiy adabiyotda mazkur obraz tutgan o'rni va bajarib kelayotgan vazifalari tahlil qilindi. Ilk bor Trikster obrazining Nazar Eshonqulning "Sharpa", "Qora kitob", "Taqiq mevasi" kabi asarlaridagi talqinlarining mifopoetik tahlili amalga oshirildi.

Kalit so'zlar: Arxetip, trikster, ikkinchi "men", mifopoetik tahlil.

МИФОПОЭТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АРХЕТИПИЧЕСКОГО ОБРАЗА ТРИКСТЕРА В ТВОРЧЕСТВЕ НАЗАРА ЭШАНГУЛА

Аннотация

В статье рассматриваются особенности образа Трикстера, устанавливается генезис и типология данного персонажа, изучается феномен архетипа Трикстера в мировой мифологии, в фольклоре и литературе. Впервые осуществляется мифопоэтический анализ Трикстера в таких произведениях Назара Эшонкула, как «Шарпа», «Чёрная книга» и «Запретный плод».

Ключевые слова: Архетип, трикстер, второе «я», мифопоэтический анализ.

MYTHOPOETIC ANALYSIS OF THE ARCHETYPAL TRICKSTER IMAGE IN THE WORKS OF NAZAR ESHANQUL

Annotation

The article discusses the features of the Trickster image, establishes the genesis and typology of this character, studies the phenomenon of the Trickster archetype in world mythology, folklore and literature. For the first time, the mythopoetic analysis of the Trickster is carried out in such works by Nazar Eshonkul as "Shadow", "The Black Book" and "Forbidden Fruit".

Key words: Archetype, trickster, second self, mythopoetic analysis.

Kirish. Jahon xalqlaridan aksariyatining mifologiyasi va folklori arxetip obrazlar – umumbashariy ilk obrazlarga boy, ammo ulardan eng esda qoladigani va madaniy qahramon bilan bir qatorda turadigani Trikster obrazi hisoblanadi. Trikster obrazi butun XX-asr davomida tadqiq etib kelindi, XXI-asrda esa mazkur obrazga ilmiy e'tibor yanada oshganini ko'rishimiz mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Trikster obrazi bilan bog'liq tadqiqotlar anchagina. Tadqiqotchilar orasida ushbu masala tahliliga K. Yung, P. Radin, K. Levi-Stross, V.I. Ivanov, V.V. Toporov, Yu.M. Manin, G.L. Permyakov, Ye.A. Kostyuxin, Yu.M. Lotman, Ye.M. Meletinskiy, Ye.S. Noviklar katta hissa qo'shishgan.

Madaniy hodisa sifatida triksterga oid eng dastlabki va mufassal qarashlarni Pol Radin o'zining 1956-yilda yozilgan "Trikster: Shimoliy Amerika hindulari mifologiyasining tadqiqi" nomli asarida taqdim etgan. Keyinchalik uning kitobini K. Kereni va K. Yunglar sharhlar bilan to'ldirishadi.

Yu.M. Lotman "Madaniyat va portlash" kitobida triksterlar vayron qilish orqali yaratuvchilar deb tavsif beradi. Yu.M. Lotman trikster muammosiga madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan yondashgan bo'lsa, Ye.M. Meletinskiy muammoning kelib chiqish aspektini chuqur o'rganadi. Mifshunos olim trikster obrazining ilk namoyonlarini qadimgi miflardan topadi.

Trikster hodisasining asosiy tadqiqotchilaridan biri D.A. Gavrilovning fikricha, "trikster" tushunchasi inglizcha "trik" – hiyla, nayrang ma'nosini anglatuvchi o'zakdan kelib chikkan, so'zma-so'z tarjimada "aldoqchi, hiylagar, uddaburon" kimsani bildiradi.

U. Xayns va U. Dotilar o'zlarining "Trikster mifologik figura sifatida: chizgilar, kontekstlar va tanqid" nomli

tadqiqotida triksterning barcha madaniyatlar uchun bir xilda xos bo'lgan oltita xususiyatini alohida ajratadilar:

qarama-qarshilik va chegaradoshlik;

hiylagarlik, aldoqchilikka moyillik;

evrilish va tashqi qiyofasini o'zgartira olish qobiliyati;

"vaziyatni o'zgartirib yuborishga qodirlik";

"ilohlar xabarchisi va ma'budlarga taqlidchi" rolini bajarashi;

"muqaddas va buzuvchi personaj" vazifalarini bajarishi kabilar[10:33].

Hiylagar, nayrangboz, yo'ldan ozdiruvchi obrazining ilk namunalari qadimgi mifologiyalarda yaqqol kuzatiladi. Har bir xalq folklori bizga o'z trikster qahramonini taqdim eta oladi. Misol uchun ushbu arxetip tadqiqotlariga turtki bo'lgan Shimoliy Amerika hindulari mifologiyasidagi triksterlar; skandinav elatlari og'zaki ijodidagi Loki; qadimgi Yunon miflaridagi Germes, Dionis, Odissey va ularning qadimgi Rim mifologiyasidagi variantlari Merkuriy, Vakx, Ulisslar; hind eposlaridagi Krishna va Indra; yaponlardagi kisune; koreyslardagi kumixox; xitoylardagi Sun Ukun – maymunlar qiroli; qardosh xalqlar va bizdagi Afandi va boshqalar.

Tahlil va natijalar. Triksterning adabiy personaj sifatida rivojlanishining bosqichlarini quyidagicha tavsiflash mumkin: yo'naltiruvchi trikster, ishtirokchi trikster, yetakchi trikster. Mifologiya chegaralaridan chiqib, trikster adabiyot olamida o'z yo'lini boshlaydi. Dastlabki bosqichda u ikkinchi darajali, shunchaki bosh qahramonga to'g'ri yo'lni ko'rsatuvchi personaj – yo'naltiruvchi trikster bo'ldi. Ikkinchi bosqichda ham ikkinchi darajali maqomda qolsada, endi qahramonga nafaqat so'z bilan, balki amaliy yordam bera boshlaydi – ishtirokchi trikster. O'z tadrijiy taraqqiyotining uchinchi bosqichida esa uning o'zi birinchi planga chiqib,

boshqalarni o'zi to'g'ri deb hisoblagan yo'lga da'vat etadi – yetakchi trikster personaj.

Karl Gustav Yungning ta'biricha, Trikster – shaxsiyatning ikkinchi tomoni bo'lgan sharpaning ommaviy obrazi bo'lib, shunga muvofiq tarzda uning belgi-xususiyatlari ham Sharpa arxetipiniki bilan bir xil[9:233]. Barcha epik qahramonlar o'z sarguzashtlari davomida o'lim bilan kurashni boshdan kechiradilar. Ba'zan bu qarama-qarshilik to'g'ridan-to'g'ri jismoniy to'qnashuvda ifodalanadi, misol uchun Geraklning ajal ma'budi Tanat bilan jangi. Ayrim hollarda qahramon yerosti marhumlar dunyosiga tushib, hayotni o'lim changalidan xalos etadi: Gilgamesh, Gerakl, Odissey, Orfey, Go'ro'g'li.

XX asrning modernistik oqimlari ushbu obraz rivojlanishini ta'minladi. Zero modernizm oqimining o'zi dunyoni oxir oqibati halokatli bo'lgan absurd, kaos va beqarorlik makoni sifatida voqelantiradi. Trikster qahramon shu sababli modern adabiyotiga juda mos keldi. Modern romanchilik an'analari trikster hodisasi rivojiga yorqin misol qilib M. Bulgakovning “Usta va Margarita” asarini ko'rsatishimiz mumkin. Asarda muallif trikster tiynatli hayoliy qahramonlarini o'ziga zamondosh Moskva voqeligiga kiritadi. Trikster – satirik kinoyaviy tiynatga ega obraz sifatida adabiyotga kirib kelgan bo'lsada, ammo postmodernistik makonda uni postmodern madaniyati g'oyalarini targ'ib etuvchi nisbatan jiddiy personaj, keyingi vaqtlarda esa ba'zi asarlarda insoniyat dushmani, bosh qahramon raqibi, antagonist obraz sifatida ko'rishimiz mumkin.

“Usta va Margarita” romanida Bulgakov odam voqea-hodisalar, ulkan samoviy jismlar va insonlarning o'zaro chambarchas aloqasini ko'zda tutuvchi Borliq yaxlit uyg'unligining bir bo'lagi ekanligiga shubha qilmaydi. Tabiatdagi muvozanat uchun kun va tun, quyosh va oy, nur va soya qanchalik zarur bo'lsa, insonning taqdirida muvozanatni ezigulik bilan yovuzlik ta'minlab turadi va Iblisning kirdikorlari ham qaysidir ma'noda odamni ezigulikni tiklash uchun kurashga da'vat etishga yo'naltirilgan.

Jahondagi diniy va ayrim falsafiy ta'limotlardagi olamni dualistik tushunish ma'lumki, Olam asosida ikki qarama-qarshi ibtido yotadi degan tasavvurlarga tayanadi: modda va ruh, ezigulik va yovuzlik. Yovuzlikning timsoli bo'lgan demonologik obrazlarga dunyo xalqlarining mifologiyasi, folklori va adabiyotida ko'p jihatdan umumiy xususiyatlar xos bo'lib, ularning barchasi insonning dushmani – yovuz ruh tajassumidir. Satana(Iblis) mifologik qahramon sifatida Tavrot zamonlaridan buyon mavjud. Satana tushunchasi bilan xristianlik va islomga e'tiqod qiluvchi barcha xalqlarda yovuzlik hamda odamga adovatli kuch haqidagi tasavvurlar bog'liqligiga qaramasdan ushbu obraz adabiyotda hamma vaqt ham salbiy tasvirlanmaydi. Hatto muqaddas kitoblarda ham Satana-Shayton to'g'risidagi ma'no va munosabat jihatidan bir-biridan farq qiluvchi hikoyatlar uchraydi.

“Yozuvchi Nazar Eshonqul jahon adabiyoti mifologik uslublarini milliy nasrga mahorat bilan sintez qila olgan adiblardan biri”[2:50]. Nazar Eshonqul o'zining “Mendan “men”gacha” va “Ijod falsafasi” kitoblarida trikster terminini ishlatmasa-da, shunday arxetipik obrazlarning kelib chiqishi, tub mohiyati va badiiy ijoddagi o'rniga ko'p joylarda ta'rif beradi: “Har bir odam ongining eng past qavatlarida qatlam-qatlam bo'lib nasldan-naslga o'tib kelayotgan e'tiqod, ishonch, inonch, tasavvurlar, hissiyotlar, mayllar asorati yashaydi. Bu mayl va kechinmalar, tasavvurlar inson idroki zaiflashgan, sustlashgan, charchagan yoki inson ruhiyatini boshqarishga qurbi yetmay qolgan paytlarda o'zini turli ko'rinishlarda namoyon qiladi”[6:51].

Nazar Eshonqul nasrida biz bir necha turdagi Trikster personajlarni ko'rishimiz mumkin: “Sharpa” hikoyasi va boshqa bir necha asarlaridagi arxetipik Sharpa, “O'lik

Mavsum” hikoyasidagi O'qituvchi, “Farishta” hikoyasidagi Bolabuvva Sancho, “Tun panjaralari” qissasidagi shayton, “Qora kitob” qissasidagi cho'qqisoqol, “Ta'qiq mevasi” romanidagi Ma'bud yoki Ustoz va hokazo. Shularning orasidan faqat Boyqul ismi o'rniga Sancho deb tanilgan obraz trikstering ijobiy turiga mansub, qolganlari esa insonning haqiqiy ma'nodagi “qora egizagi” vazifasini bajaruvchi, qahramonlarni yo'ldan ozdiruvchi yoxud qahramonning botinida yashiringan va uning ma'naviy quvvati zaiflashgani sari qorong'u qirralarini namoyish etuvchi personajlardir.

Insonning nafs-u havaslarining timsoli bo'lgan arxetipik obrazlardan jahon mifologiyasi, folklori va adabiyotidagi eng mashhur personaj qadim zamonlarda yaratilgan mif va afsonalarda o'zi ham nurdan yaratilgan, xudolar tomonida turib, jinlarga, titanlarga qarshi kurashgan va odam yaralishida muhim rol o'ynagan, O'rta asrlarga kelib esa dunyodagi ikki asosiy dinda odamizodning ashaddiy dushmani deb tanilgan Azozil, Iblis, Shayton obrazi Nazar Eshonqul asarlarida triksterlarga xos evrilishlar bilan bir necha qiyofada keladi.

Xalqlardan xalqlarga mifologiyada, folklorida va diniy rivoyatlarda o'tib kelayotgan mazkur personaj sirli va o'ta ziddiyatli hodisa sifatida tushunilgan hamda haligacha u yoki bu madaniyat kontekstidagi talqinlari bilan farq qiladi. Ta'kidlash zarurki, ushbu personaj nafaqat ismining ko'pligi, balki qiyofalarining ko'pligi bilan ham ajralib turadi. Yo'ldan ozdiruvchi sifatida ilk bor Tavrotga tilga olinib, uning ismi “ilon” so'zi bilan birga qo'llangan. Hadislarda ham shayton ilon qiyofasiga kira olishi aytib o'tilgan. Hadislardan birida Madina shahrida jinlarning bir guruhi islomni qabul qilishga kelganligi, ular ba'zi uylarda ilon ko'rinishida yashashi haqida so'zlanadi. Shu ilonlarni ko'rgan kishi ulardan Nuh va Sulaymon olgan ahdlarni eslatib, uch marta imkon berishlari kerakligi, agar ilon musulmon jin bo'lsa, o'zi ketishi, aksincha bo'lsa, u shayton ekanligi keltirilgan. Qur'oni Karimning “Ibrohim” surasi 22-oyatida quyidagilar aytilgan: “Ish bitib bo'lganida shayton: “Albatta, Alloh sizga haq va'dani qilgan edi. Men esa sizga va'da berdim-u, va'damga xilof qildim. Mening ustingizdan hech qanday hukmronligim yo'q edi. Faqat da'vat qilsam, o'zingiz menga ijobat qildingiz. Bas, meni malomat qilmang, o'zingizni ma'lomat qiling. Men sizlarni qutqaruvchi emasman, sizlar ham meni qutqaruvchi emassizlar. Endi, men, albatta, ilgari meni sherik qilganingizni inkor qilaman. Albatta, zolimlarga, ha, ularga alamli azob bor”, dedi”[11].

Darhaqiqat, odamlar ongida Shayton(Satana) birinchi o'rinda yovuzlik va dushmanlik mujassamidir, ammo adabiy an'analarning ayrimlarida obraz talqini bunday bir yoqlama emas. Misol uchun, Jon Miltonning “Yo'qotilgan jannat” poemasini olaylik (Nazar Eshonqulning “Ta'qiq mevasi” romanida ham xuddi shu asarni teatr sahnasida qo'yish bo'yicha so'z yuritiladi). Milton talqinida ushbu personaj xudbinlik, o'zini jahannam qa'riga uloqtirgan Buyuk Yaratuvchidan qasos olish maqsadida yovuzliklar qiladi. Mark Tven qalamiga mansub “Sirli notanish” asarida Lyusifer(Iblis) o'rmonda uchratib qolgan bolakaylar bilan suhbatlashadi. O'zining asl qiyofasini yashirgan iblis uch o'rtoqqa ularning borliq haqidagi tasavvurlari o'ta qoloqligini, ruhoniyan qanchalik ko'p saboq olishsa ham, Xudo haqida hech narsa bilmasliklarini aytadi. Asar yakunida iblis odamizodning umri bo'shliqdan iborat degan mash'um sirni ochadi. Ushbu falsafiy rivoyatida Mark Tven Iblisga baho berishni o'quvchilar ixtiyoriga topshiradi. Shunga qaramay, yozuvchi Satanani yangicha talqinda tasvirlay oladi – razillik, qasos yoki yovuzlik emas, balki So'zning cheksiz qudrati ila Yaratgan yo'l qo'ygan adolatsizni o'zgartirmoqchi bo'layotgan personaj. M.A. Bulgakov o'zining “Usta va Margarita” romanida mohirona yarata olgan Volland obrazi ham yuqoridagi personaj kabi qadimgi voqealarga guvoh

bo'lgan va ularni o'zicha talqin qilishga qodir. Bu yerda Iblis tartib o'rnatishni va olamdagi muvozanatni tiklashni istayotgan adolatning jazokor shamshiri.

Gyotening shoh asari "Faust"dagi Mefistofel Xudoga u ko'rishni istamayotgan holat – insonlarning ham ma'naviy, ham jismoniy zaifligini, illatlarga moyilligini, gunohlarga qarshi turishga qodir emasligini fosh etishga urinatotgan ziddiyatli obrazdir. Yo'ldan ozdiruvchi trikster inson zotining asl basharasini ochib tashlab, Yaratuvchi Otaning xatosini ko'rsata olishiga ishonadi. "Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Faustning, ya'ni insonning fojiasi uning iblis bilan bitim tuzishi bilan boshlanadi <...>insonning Faustga xos "yuksalishi" va "tanazzuli" bugungi zamonaviy o'zbek nasridagi konseptual izlanishlarga ham xos bo'lib bormoqda"[6:113]. Triksterning alohida e'tiborga loyiq yana bir xususiyati bu – allaqanday g'oyalarga da'vat etishidir. Trikster arxetiplarning shunday turiki, u yangicha falsafiy, mafkuraviy va har xil o'zgacha fikrlarni inson hayotiga olib kirishga qodir.

Mefistofelona obraz Nazar Eshonqul nasrida asardan asarga o'tib, bosh qahramonlarning botiniy istak mayllarini kuchaytirgani holda ularni ulkan sinovlardan o'tkazish uchun xizmat qiladi. Yozuvchi jahon adabiyotida eng mashhur trikster obrazlardan birining nomini hech bir yerda ochiqcha keltirmaydi. Biroq "Qora kitob" qissasida ushbu obrazga tegishli bo'lgan va Nazar Eshonqul qo'llagan bir detal borki, Mefistofel obrazining adabiyotdagi va teatrdagi talqinlaridan xabardor o'quvchi uchun bosh triksterini tanib olish qiyin kechmaydi: "Qish kunlarining birida qo'shni ko'chada buzilgan uylar orasida cho'qqisoqol kishini uchratib qoldim. Uni bu ko'chada ilgari ko'rgan emasman, to'satdan paydo bo'lib qoldi, bu odam o'zining maymoqligi, haddan tashqari qiltirig'ligi bilan emas, ko'zlarida do'nib qolgan qahr va mung bilan meni lol qoldirdi"[8:522]. Asar voqealari rivojlanib borishi davomida roviy "cho'qqisoqol" sifatini ishlatib, qissa oxirlariga borib, uning Iblis ekanligini aytadi. O'rta asrlar Yevropa xalqlari folklorida Iblis bilan shartnoma tuzgan doktor Faust to'g'risidagi afsonlar mavjud bo'lgan. Nemis shoiri va mutaffakiri Gyote shunday afsonalardan ilhomlanib, o'zining shoh asari "Faust"ni yaratadi. Asar teatr sahnasida namoyish etilganida Mefistofel tipaji shakllanadi: ozg'in, yonoqlari turtib turuvchi, qiyg'irburun, cho'qqisoqol, qizil yoki alvon rangli libosda. "Qora kitob" qissasida ham biz qizil rangga ishorani ko'ramiz: "Men uni har kuni bu ovloq va ko'pdan buyon odam qadami tegmas ko'chada uchratar, go'yo u mening qaytishimni poylab o'tirganday, meni ko'rgach, shu ko'chadagi qizil eshikli hovliga kirib ketardi"[8:522].

Trikster o'yin bilan haqiqat oralig'ida voqelanadi. Hayotning o'zi ham Trikster uchun o'ziga xos o'yin shaklida. Faqat qoidalarini u belgilaydi, qolganlar shu qoidalar bo'yicha yashaydilar. Inson o'zini tasodif yoki vaziyat qo'lidagi o'yinchoqday his qilishi shundan: "Aqlu hushimni yig'ib oladigan payt kelganda men endi bu ikki xil munosabatni aniq his qila boshladim. Ichimga kimdir kirib olgan va u meni tinimsiz odamlardan, kundalik ikir-chikirlardan, tashvishlardan bezdirib, qora xayol, qora kitob quchog'iga tortardi"[8:526].

"Qora kitob" qissasida ham Nazar Eshonqulning bir qator boshqa asarlarida tasvirlangan arxetipik obraz – inson

tabiatining qorong'i tomoni, uning "qora egizagi" Sharpani ko'ramiz: "Bir kechasi kitob o'qiy-o'qiy kursida o'tirgancha uyquga ketdim. O'lgunday toliqqan edim, ko'zim yumilishidan meni hech narsa, hatto kitobga muhtalolik ham saqlab qololmadi. Uxlab yotar ekanman, nazarimda, kimdir ichimdan chiqib kelganga o'xshadi; u qop-qora kiyinib olgandi, uxlab yotgan meni xuddi libosday yechib tashladida, turib, narigi xonaga kirib ketdi..." [8:527]. Trikster evrilishga moyil, u ham zohiriy, ham botiniy qiyofalarini vaziyat, holat, zamon va shu obraz atrofidagi muhitga qarab o'zgartira oladi. Trikster arxetipiga yana uning faoliyati va o'y-fikrlarida namoyon bo'luvchi giperseksuallik xosdir. Hatto Hiylagar obraz bu jabhada jonbozlik ko'rsatmagan taqdirda ham ayol zotiga yoqaveradi hamda o'ziga jalb qilaveradi.

Nazar Eshonqul o'zining "Ijod falsafasi" kitobida ongostining inson ongiga, uning hayoti va o'y-fikrlariga ta'siri haqida shunday yozadi: "Inson ongi qanchalik taraqqiy etmasin, uning tag qatlamlarida ongli faoliyatni kaftida ko'tarib turgan azaliy ongosti kechinmalari ummoni yotadi, o'z vaqtini kutib, payt poylab yashayveradi. Vaqti kelganda yoki biz "qo'rqinchli", "vahimali", "mantiqsiz" deb ataydigan tushlarda yuzaga qalqib chiqadi va o'zini namoyon qilib turadi"[6:52]. Yozuvchining "Sharpa", "Qora kitob", "Taqiq mevasi" kabi asarlarida trikster personaj, bosh qahramonning muxolifi, raqibi aslida uning ikkinchi "men"i ekanligiga ko'p ishoralar bor. Misol uchun, "Sharpa"da qahramonning do'sti sharpani ko'rolmagach, shunday deydi: "– Bilasanmi, – dedi u eshik oldida sening xayrlashish uchun cho'zilgan qo'lingni qattiq qisar ekan. – Bu uyda sening o'zingdan boshqa hech qanday sharpa yo'q. Sharpa sensan!"[7:312]. "Qora kitob"da: "...faqat kitob meni jodulab qo'ygandi, kimdir ichimdan chiqib kelar, aftidan, u juda tanishday, goh o'zinga ham o'xshab ketardi. Biroq u qop-qora kiyinar, o'zi ham ro'yoday qop-qora edi"[8:528]. "Taqiq mevasi" romanida qahramon roviy tush ko'radi. Tushida kasalxonada yurgan ekan. Sevgilisi Hosila yotgan xonaga kirsar, "...qora kiyingan sharpa Hosilani bo'g'ayotgan ekan"[8:344]. Qiyofasi ham yo'q qotil qora sharpa derazadan o'zini tashqariga otib qocha boshlaydi. Qahramonimiz uni ta'qib qiladi va qotil uning o'ziga yaxshi tanish bo'lgan ko'chalardan ketayotganidan ajablanadi. Nihoyat sharpa qahramon yashaydigan uyga kirib ketadi: "Nazarimda, u men yotgan xonaga yashiringanday bo'ldi. Izidan kirdim: chiroqni yoqdim. Xonamda hech kim yo'q edi. To'shakda bamaylixotir uxlab yotgan o'zimni ko'rdim..."[8:344].

Zigmund Freydning fikriga ko'ra, Iblis ulkan murakkab Id – bizning umumiy ongosti dunyomiz...va Freyd bo'yicha bu iblisdan xalos bo'lish imkonsiz.

Xulosa. Insonning ong osti ongizlik hududida "istiqlomat qiluvchi" muxolifi, shaxsning aksil tomoni bo'lgan Trikster arxetipik obrazi ming yillar davomida jahon xalqlari mifologiyasi, folklori va badiiy adabiyotida ming turli talqin qilingan. Ushbu arxetip insonning o'z botiniga nazar tashlashi, o'zligini izlashi, anglashi uchun muhim ahamiyati e'tirof etilgan. Trikster personajlar jamiyat va shaxs hayotidagi, shaxs ongidagi kamchiliklarni bo'rttirib ko'rsatish, kinoyali tanqid qilish orqali fosh etish, odamning hayotiy xususiyatlari aql zakovat nazoratiga olinmasa, oqibati qanchalik ayanchli bo'lishini namoyish qilish vazifalarini bajaradi.

ADABIYOTLAR

1. Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида: (Озод Шарафуддинов таржималари) – Т.: Маънавият, 2010. – 392 б.
2. Жовлиев Б. Badiiy asarda mifopoetik talqin va badiiy obraz: Filol. fan. b. fals. d-r. ... diss. – Т., 2023. – 131 б.
3. Жўраев М., Эшонкулов Ж. Фольклоршунослика кириш. – Т.: Тафаккур бўстони, 2019. – 170 б.
4. Турдимов Ш. Этнос ва эпос. – Т.: Ўзбекистон, 2012. – 68 б.
5. Эшонкул Н. Мендан "мен"гача: адабий-танқидий мақолалар -тўплами / Н.Эшонкул. – Тошкент: Akademnashr, 2014. – 512 б.
6. Эшонкул Н. Ижод фалсафаси ("Мен"дан менгача-2) [Матн] / Н.Эшонкул. – Тошкент: Akademnashr, 2018. – 416 б.
7. Эшонкул Н. Сайланма I (Ҳикоялар) [Матн]: ҳикоялар / Назар Эшонкул. – Тошкент: Akademnashr, 2022. – 512 б.

-
8. Эшонкул Н. Сайланма II [Матн]: роман ва қиссалар / Назар Эшонкул. – Тошкент: Akademnashr, 2022. – 576 б.
 9. Юнг. К.Г. Психология образа Трикстера//Юнг К.Г. Душа и миф. Шесть архетипов. – Киев: Гос. б-ка Украины для юношества, 1996. – 384 с.
 10. Hynes W.J., Mythical Trickster Figures: Contours, Contexts, and Criticism/W.J. Hynes, W.J. Doty; Tuscaloosa, Alabama: The University of Alabama Press, 1993. – 265 с
 11. Qur'oni Karim. O'zbekcha izohli tarjima. Tarjima va izohlar muallifi Alouddin Mansur. – T.,1992. – 496 b.

UDK: 13524165456

Munajat SAYDAZAMOVA,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
E-mail: saydazamova@mail.ru

Buxoro davlat universiteti professori, f.f.d B.Jo'rayeva taqrizi asosida

THE LINGUISTIC NATURE OF THE WORLD VIEW

Annotation

This article talks about the interpretation of the concepts of the linguistic landscape and the landscape of the world, the formation of the landscape of the world in the human mind, its causes and factors. At the same time, the role of onomastic level units in reflecting the linguistic landscape of the world, names are related to a number of social factors such as people's customs, worldview, language, mentality, lifestyle, spiritual world, social views and, in general, the level of development of society. It is considered that it will come to the field in a related way.

Key words: Anthropocentric approach, linguoculturology, cognitive linguistics, psycholinguistics, ethnolinguistics, landscape of the world, linguistic landscape of the world, concept, Uzbek nomenclature.

ЯЗЫКОВАЯ ПРИРОДА МИРОВОЗЗРЕНИЯ

Аннотация

В данной статье говорится об интерпретации понятий языковой ландшафт и ландшафт мира, формировании ландшафта мира в сознании человека, его причинах и факторах. В то же время роль единиц ономастического уровня в отражении языкового ландшафта мира, имен связана с рядом социальных факторов, таких как обычаи народа, мировоззрение, язык, менталитет, образ жизни, духовный мир, социальные взгляды и, в целом уровень развития общества считается, что оно придет в эту сферу соответствующим образом.

Ключевые слова: Антропоцентрический подход, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, психолингвистика, этнолингвистика, ландшафт мира, языковой ландшафт мира, концепт, узбекская номенклатура.

OLAM MANZARASINING LISONIY TABIATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada olamning lisoniy manzarasi va olam manzarasi tushunchalarining talqini, olam manzarasining inson ongida shakllanishi, uning sabab va omillari haqida so'z boradi. Shu bilan birga, onomastik sath birliklarining olamning lisoniy manzarasini aks ettirishdagi o'rni, nomlar kishilarning urf-odati, dunyoqarashi, tili, ruhiyati, turmush tarzi, ma'naviy dunyosi, ijtimoiy qarashlari va, umuman, jamiyatning taraqqiyot darajasi kabi qator ijtimoiy omillar bilan bog'liq tarzda maydonga kelishi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Antroposentrik yondashuv, lingvokulturologiya, kognitiv lingvistika, psixolingvistika, etnolingvistika, olam manzarasi, olamning lisoniy manzarasi, konsept, o'zbek nomshunosligi.

Kirish. Dunyo tilshunosligida so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlarda olam manzarasini lisoniy aks ettirish, leksik birliklarning ma'no xususiyatlari tahlilida inson omilining o'rni belgilash, umuman, til hodisalariga antroposentrik yondashuv nuqtayi nazaridan qarash kun tartibiga chiqdi.

Olam manzarasi tushunchasi, nafaqat, tilshunoslik, balki lingvokulturologiya, kognitiv lingvistika, psixolingvistika, etnolingvistika singari bir necha sohalar kesishmasida tadqiq etilmoqda. Ushbu atama Lyudvig Vitgenshteyn tomonidan "Tractatus Logico-Philosophicus" asarida ilm-fan tomonidan erishilgan natijalarning umumiylikni aks ettiruvchi falsafa va mantiq atamasi sifatida o'zaro bog'langan tasvirlar tizimini belgilash uchun kiritilgan. XX asrning 60-yillaridan boshlab olam tasviri muammosi semiotik jihatdan birlamchi (til) va ikkilamchi (afsona, din, folklor, she'riyat, kino, rasm, me'morchilik) modellashtirish tizimlarini o'rganishda ko'rib chiqildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Olamning lisoniy tasviri haqidagi zamonaviy ta'limotning asoschilaridan biri nemis olimi I. Gerderdir. Faylasuflar (G.A. Brutyan[1], R.I. Pavilenis[2]) va tilshunoslar (Y.N.Karaulov[3], G.V.Kolshanskiy[4], V.Ramishvili[5], V.N.Teliya[6] va boshqalar) olam tasvirini konseptual va lingvistik tasvirga ajratadilar. Olamning konseptual tasviri deganda inson va

dunyo o'rtasidagi aloqa tasvirini tushunish mumkin. "Olamning lisoniy tasviri" atamasi olam manzarasining asosiy elementi til ekanligini ifodalaydi. Olam manzarasi borasida E.S.Yakovleva, L.M.Dmitriyeva, Y.N.Karaulovning fikrlari ham diqqatga sazovor.

Tadqiqot metodologiyasi. Olamning lisoniy tasviri o'zbek tilshunosligida ham keng tadqiq etilmoqda. Tilshunos D.Xudoyberganova "Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha lug'ati"da unga quyidagicha ta'rif beradi: "Olamning lisoniy manzarasi – olamni idrok etishning muayyan til jamoasi ongida tarixan shakllangan, uning tilida barqarorlashgan va ayni shu jamoa uchun xos bo'lgan odatiy hamda majburiy usullari majmuyi; olamni idrok etish va konseptualashtirishning universal va ayni vaqtda milliy xoslangan usullari yig'indisidir. Har bir tabiiy til olamning o'ziga xos lisoniy manzarasi hisoblanadi".

Tahlil va natijalar. Ta'rifdan kelib chiqqan holda, qayd etish mumkinki, olamning lisoniy manzarasi rang bildiruvchi so'zlar, obrazlar, metaforalar, o'xshatishlar, ayniqsa, frazeologizmlar yordamida yaratiladi. Har qanday mavjud til o'zida olam manzarasini aks ettirar ekan, shu asnoda ushbu manzara orqali til egalari dunyoqarashi, urf-odati, milliy o'ziga xosligi, kognitiv zaxirasi xususidagi bilimlarni namoyon qiladi. Masalan, sigir o'zbek madaniyatida ro'zg'or barakasi, yetti xazinaning biri sifatida

e'tirof etiladi; hind madaniyatida esa dunyoni tutib turuvchi hayvon sifatida e'zozlanib, iloh darajasiga ko'tarilgan. Ruslarda cho'chqa a) ifloslik, b) nonko'rlik, d) tarbiyasizlikni; inglizlarda pig ochofatni, o'zbeklar, qirg'izlar, qozoqlar va boshqa musulmon xalqlarida cho'chqa sof diniy nuqtayi nazardan o'ta haqoratni ifodalaydi; vetnamliklarda cho'chqa ahmoqlik ramzi bo'lib keladi. Demak, cho'chqa so'zi turli xalqlarda turlicha belgilarni konnotatsiyalaydi. Bu esa mazkur xalqlar olam manzarasining shakllanishidagi ularning o'ziga xos, individual majoziy fikrlashini ko'rsatadi.

Shu o'rinda olam manzarasining inson ongida shakllanishi, uning sabab va omillarini aniqlash masalasi o'rta tashlanadi. Olamning lingvistik tasviri har bir shaxsning, avvalo, ona tilisi, undagi birliklar va kategoriyalarga asoslanadi. Shuningdek, shaxsning umuminsoniy va milliy tajribasi, amaliy faoliyati va fikrlash jarayonida erishgan bilimlari natijasida shakllanadi.

Olamning lisoniy manzarasini yaratishda frazeologizmlar alohida rol o'ynaydi. Ular "xalq hayotining ko'zgusi"dir. Frazeologik birliklarning tabiati til egasining bilimlari, hayotiy tajribasi va mazkur tilda so'zlashuvchi xalqning madaniy-tarixiy an'analari bilan chambarchas bog'liqdir. Rus tilshunosi V.N.Teliya ta'kidlaganidek: "Tilning frazeologik qatlami – lingvomadaniy hamjamiyatning qiyofasini aks ettiruvchi ko'zgudir"[6].

Olam manzarasi o'zbek nomshunosligi bilan chambarchas bog'langan bo'lib, onomastik hodisalarning xilma-xil va murakkabligi unda ham o'z aksini topadi. Shu bois ham o'zbek tilshunoslari E.Begmatov, Z.Do'simov, T.Nafasov va S.Qorayevlar nomshunoslikda, eng avvalo, ilmiy terminlar tizimini qat'iy lashtirish zarurligini ta'kidlashadi.

O'zbek nomshunosligida antroponimiya – kishilarning atoliq nomlari (ismlari, familiyalari, ota ismlari, laqablari, taxalluslari), toponimiya – geografik obyektlarning atoliq nomlari, teonimiya – turli diniy tasavvurlar bo'yicha xudolar, ma'budlar, diniy-afsonaviy shaxs va mavjudotlarning nomlari, zoonimiya – hayvonlarga qo'yiladigan (shartli) atoliq nomlar, laqablar, kosmonimiya – fazoviy bo'shliq hududlari, galaktikalar, burjlar va boshqalarning ilmiy muomalada va xalq orasida tarqalgan nomlari, astronimiya – ayrim osmon jismlari (planetalar va yulduzlar) nomlarining majmuyini o'zida ifodalaydi. Bundan tashqari onomastikaning yana bir qancha bo'lim (guruh)lari mavjud. Masalan, onomastikaning bir bo'limi realionimlar (avval va hozir mavjud bo'lgan obyektlarning nomlari) deb nomlansa, unga zid bo'lgan mifonimlar xayoliy – to'qima obyektlarning nomlari, astronimiya ayrim osmon jismlari nomlarining majmuyini ifodalagani holda ktematonimlar, agnonimlar, nekrionimlar, geonimlar, gemonimlar, dokumentonimlar, oronimlar, patronimlar, pereytonimlar, xromonimlar, geortonimlar, fitonimlar, ekklezionimlar, ergonimlar, xrematonim kabilar hali chuqur o'rganilmagan.

Onomastik nomlar orasida joy nomlari qadimiy va uzoq davrlarning mahsuli bo'lib, hudud tarixi, geografias, tabiati va boshqa jihatlari haqida ma'lumot beruvchi lisoniy darakchilardir. Yozuvchi K.Paustovskiy toponimiya to'g'risida shunday yozadi: "Nomlar – mamlakatning xalqchil, shoirona belgilari, ular xalqning turmush tarzi, tarixi, qiziqishining alohida tomonlari haqida gapiradi"[7]. Odatda, joylarning nomlanishida xalq turmush tarzidagi tabiiylik, odatlanish ustunlik qiladi. Joy nomlangan paytda uning ma'nosi va nomlanish sabablari shu nomni qo'yan aholiga aniq ma'lum bo'lgan bo'lishi mumkin. Xalq joyni nomladimi, uni shu nom bilan atab ketaveradi, nega shunday atalgani esa vaqt o'ta borgani sayin unutila borilib, uning o'rnini turli taxminlar, rivoyatlar, afsonalar egallay boradi. Payti kelib uning etimologiasini aniqlash tadqiqotchilarning zimmasiga tushadi.

Olam manzarasida kosmonimlar ham o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Kosmonimlar osmon jismlarining nomlari bo'lib, kishilarning urf-odati, dunyoqarashi, tili, ruhiyati, turmush tarzi, ma'naviy dunyosi, ijtimoiy qarashlari va, umuman, jamiyatning taraqqiyot darajasi kabi qator ijtimoiy omillar bilan bog'liq tarzda maydonga keladi. Shuningdek, o'zbek tili kosmonimlarining nomlanishi osmon jismlarining joylashishi, katta-kichikligi, shakli, yorug'ligi kabi farqlovchi belgilari bilan bog'liq. Masalan, Ajdar, Uchburchak kabi yulduz turkumlarini nomlashda ularning ayrim belgilarini boshqa narsa-buyumlar bilan taqqoslash asos qilib olingan.

Yuqorida aytilganidek, xalqlarning konseptual olami turlichadir. Konsept tizimi til egalari tomonidan metaforalar bilan boyitiladi. Metafora o'xshashlik asosida bir predmetning ikkinchisiga o'tishidir. O'zbek tilida istarasi issiq iborasi yuzida yaxshilik alomati sezilib turgan, iliq muomalali kishiga nisbatan ishlatiladi va bunda yulduz ma'nosidagi istara so'zi forscha istora yoki sitoradir. Astronomiya, astrologiya so'zlarining bosh qismidagi astro so'zi ham ana shu istoraga aloqadordir. Chunki yunoncha astron so'zi "yulduz" degan ma'noni anglatadi. Demak, istarasi issiqning lug'aviy ma'nosi yulduzi issiqdir. Shuningdek, yulduzi issiq – bu "tabiatan iliq", "yoqimli" degan ma'noni ham anglatadi. Mahmud Koshg'ariy ham o'z asarida "yulduz – hamma yulduzlar uchun aytiladigan umumiy nom", deb ta'riflaydi[8]. Bundan tashqari, yulduzi yulduziga to'g'ri kelmoq iborasi ham bor. Astrologlarning ta'kidlashicha, inson tug'ilayotganda osmonda yulduzlarning qanday joylashgani ma'lum ma'noda fe'l-atvorimizga o'z ta'sirini o'tkazar ekan. Shuningdek, tuyg'ularimizni ifoda qilayotganimizda ham burjimiz beixtiyor o'zini namoyon qiladi. Ana shu his tuyg'ulari kelisha oladigan ikki kishiga nisbatan yulduzi yulduziga mos keldi iborasi ishlatiladi.

Olamning lisoniy tasvirida antroponimlar ham muhim manba sanaladi. Antroponimlar inson va uning atrofida dunyo yoki jamiyat o'rtasida umumiy aloqa vazifasini bajaradi. Masalan, ukrain tilidagi antroponimiya modeli ism va ota ismidan iborat. Ingliz modeli ism, ikkinchi ism va familiyani o'z ichiga olgan uchta komponentdan tashkil topgan. Nemis antroponimiyasi modeli ikkita komponentdan iborat bo'lib, ular ism va familiya bo'lishi mumkin. O'zbek tilida esa ushbu model familiya, ism va ota ismidan shakllangan uch komponentni o'z ichiga oladi. Shu bois antroponimika murakkab lingvokulturologik va leksiko-semantik tadqiqotlar obyekti sifatida qaraladi. Ismlar milliy ramzlar bo'lib xizmat qiladi, ya'ni ular ona tilida so'zlashuvchilarning ma'lum bir etnik guruhga mansubligini ko'rsatadigan etnik ramz vazifasini bajaradi.

Olam manzarasining lisoniy tabiatini aks ettirishda bugungi kunda dolzarb mavzuga aylanib borayotgan ergonimlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ergonim jamiyat hayotining turli sohalarida faoliyat yurituvchi korxona yoki tashkilotlarning umumiy nomi bo'lib, fuqarolarning bunday xo'jalik birlashmalariga ijodiy uyushmalar, xalqaro tashkilotlar, ta'lim muassasalari, sport jamiyatlari, firmalar, korporatsiyalar misol bo'la oladi[13].

Ergonimlar ilk bor lingvistik termin sifatida N.V. Podolskaya tomonidan 1978-yilda tuzilgan "Rus onomastik terminologiyasi lug'ati"da qo'llangan. Har bir shahar ergonimlari o'sha yurt lingvistik olamining ajralmas qismi sifatida uning turmush darajasi, madaniyati, urf-odatlar, qiziqishlari, mashg'ulotlari bo'yicha ma'lumot beruvchi beqiyos manba hisoblanadi.

Ergonimlarning hosil bo'lishida osmon jismlarining nomlari bo'lgan kosmonimlar ham ishtirok etadi. Masalan, "Mirzo Ulug'bek" observatoriyasi bevosita kosmonimlarning o'rganilish joyi hisoblanadi. Bu nomni Mirzo Ulug'bekning aynan Samarqandda yulduzlar ilmi bilan shug'ullanganligiga bog'lash mumkin. Bundan tashqari, savdo, ishlab chiqarish va

xizmat ko'rsatish obyektlari orasida "Gumbaz", "Koinot", "Fazo", "Galaktika", "Yulduz" kabi kosmonimlar bilan nomlanganlari ham mavjud. Toshkent shahrining Chilonzor tumanidagi mehmonxona "Samo" deb nomlangan. Yoki bo'lmasa, rang-barang, qiziqarli narsalar mavjud bo'lgan

savdo obyektlari peshtoqlariga "Galaktikaga xush kelibsiz" kabi yozuvlarning ifodasida ham osmon kengliklariga qiyoslash holati mavjud. Bundan nomlarni istagancha keltirish mumkin.

Olamning lisoniy manzarasini onomastik atamalar bilan yuriiluvchi quyidagi nomlar asosida ham ifodalash mumkin:

T.r.	Faoliyat turi (shakllantirilgan guruhlar)	Nom sifatida tavsiya qilingan kosmonimlar	Izoh
1.	Mehmonxona	"Yulduz", "Sayyora", "Zuhra", "Besh Yulduz", "Samo", "Falak", "Meh", "Quyoshli o'lka" va hokazo	"Yulduz" nomi mehmonxonaning nufuzli ekanligi, yulduz kabi porloq ekanini (chiroqlari ko'p bo'lishi mumkin) bildiradi.
2.	Go'zallik salonlari nomi	"Mohitobon", "Oyqiz", "Oyparcha", "Yulduz", "Zahro", "Zuhro", "Mohlaroyim", "Sitora", "Oyxon", "Oltinoy", "Oydin"	"Oyqiz" nomi qizlarni oydek chiroyli qilish mumkinligi, yoki "Mohlaroyim" nomi buyuk ayollardek nafis bo'lishingiz mumkin bo'lgan salonligini bildiradi.
3.	Maktabgacha ta'lim tashkiloti	"Quyoshcha", "Oymomo", "Yulduzcha", "Mehrijon", "Mehribon", "Sayyora", "Kamalak"	"Mehrijon" nomi quyoshga ishora bo'lin qushshdek mehrl insonlar makoni ekanligiga ishora.
4.	Restoran	"Uchar yulduz", "Koinot", "Serquyosh", "Sahro yulduzi", "Samo kemasi"	"Samo kemasi" nomi eng mashhur restoran yoki yagona restoran sifatida tanlangan nom.
5.	Bolalar kiyimlari do'koni	"Quyoshjon", "Oymomo va yulduzcha,	"Oymomo va yulduzcha" nomi ertaklardagi ona va bolalarga ishora bo'lishi mumkin.

Ko'rinadiki, har bir nomad faoliyat turning xususiyati bilan birga, shaxsning orzu-istaklari, o'y-xayollari, otobobolari nomi, oilasi, farzandlari va shajarasining eks ettirilishiga ham e'tibor qaratiladi. Ana shunda korxona, tashkilot, firma yoki muassasaga qo'yilgan nomlar insonning ma'naviy-aqliy tafakkuri mahsuli bo'lgan konseptual tushuncha sifatida olamning lisoniy tasvirini ifoda etadi.

Xulosa va takliflar. Aytilganlardan xulosa qilish mumkinki, olamning lisoniy manzarasi inson ongida ko'plab aloqalardan iborat bo'lgan, murakkab strukturalar sifatida shakllangan bo'ladi. Olamning lisoniy manzarasi nomlar bilan bog'liq bo'lib, unda jamiyatning ijtimoiy va ma'naviy hayoti aks etadi.

ADABIYOTLAR

1. Брутян Г.А. Языковая картина мира и её роль в познании // Методологические проблемы анализа языка. – Ереван: Изд-во Ереван. гос. ун-та, 1976. – С. 53–64.
2. Павиленис Р.И., Петров В.В. Язык как объект логико-методологического анализа: Новые тенденции и перспективы// Вопросы философии. 1987. – №7. – С. 54-61.
3. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987.–262 с.
4. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке.– М.: Наука, 1990. – 103 с.
5. Рамишвили Г.В. Языкознание в кругу наук о человеке // Вопросы философии. 1981. – № 6. – С. 104.
6. Телия, В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
7. Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – Москва, 1983. – С. 224.
8. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. 3 жилдли. – Тошкент: Фан, 1963. 3-жилд. – Б. 47.
9. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари.– Тошкент: Фан, 1985. – 200 б.
10. Дўсимов З., Тиллаева М. Жой номларининг сири. – Хива, 2001. – 52 б.
11. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Тошкент: Фан, 1995.–108 б.
12. Бегматов Э., Дўсимов З., Нафасов Т., Қораев С. Ўзбек номшунослиги: тадқиқ йўналиши ва усуллари // Хива. Номшуносликка бағишланган илмий-амалий анжуман тезислари. – Хива, 1991. – № 1. – Б.11.
13. <https://ru.wikipedia>.

UDK:81.2

Muyassarxon TO'XTABOYEVA,

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti mustaqil izlanuvchisi

E-mail: m.sobirova@mail.ru

O'zDSMI professori, filologiya fanlari doktori M.Yuldashev taqrizi asosida

SOME LINGVOPOETIC FEATURES OF BOTU'S POETRY

Annotation

When we look at the poetry of the poet Botu, who lived and worked in a very complex socio-political situation at the beginning of the last century, we are amazed at his endless poetic skills. Repetition is one of the means by which the language of Botu poems is made attractive. The use of repetitions in the literary text creates a kind of elation, solemnity, as well as serves as a special emphasis, confirmation, broader expression of the idea being expressed.

Keywords: Botu, poetry, lingvopoetics, artistic repetition.

НЕКОТОРЫЕ ЛИНГВОЭПИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭЗИИ БОТУ

Аннотация

Обращая свое внимание на поэзию Боту, поэта жившего в начале века в условиях очень сложной социально-политической среды, мы удивляемся его поэтическому мастерству. Повторы являются одним из средств, обеспечивающих неповторимость и привлекательность языка стихотворений Боту. Использование повторов в художественном тексте способствует созданию своеобразной приподнятости, торжественности, а также выполняет задачу подтверждения, подчеркивания, более широкого высказывания мысли.

Ключевые слова: Боту, поэзия, лингвопоэтика, художественные повторы.

BOTU SHE'RIYATINING AYRIM LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

O'tgan asrning boshlarida – o'ta murakkab ijtimoiy-siyosiy muhitda yashab ijod qilgan shoir Botuning she'riyatiga nazar solar ekanmiz, uning beadoq nazmiy mahorati qarshisida lol qolamiz. Botu she'rlari tilining jozibali bo'lishini ta'minlagan vositalardan biri takroridir. Badiiy matnda takrorlarning qo'llanishi o'ziga xos ko'tarinkilikni, tantanavorlikni vujudga keltiradi, shuningdek, aytilayotgan fikrni alohida ta'kidlash, tasdiqlash, kengroq ifodalash kabi vazifalarni bajaradi.

Kalit so'zlar: Botu, she'riyat, lingvopoetika, badiiy takror.

Bugungi kunda jahon tilshunosligida badiiy asar tili xususiyatlarini o'rganishda quyidagi ustuvor yo'nalishlarga asoslanilmoqda: “badiiy asar tilini lug'aviy-uslubiy, lingvomadaniy va lingvopoetik jihatdan o'rganish; badiiy nutqning emotsional – ekspressiv leksikasini tadqiq qilish; muayyan xalqning badiiy adabiyoti tilini tahlil qilish; badiiy asarlarda uchraydigan turli nutq uslublariga xos so'zlarning matniy xususiyatlarini o'rganish; tasviriy vositalarning badiiy nutqning badiiy-obrazlilikini ta'minlash darajasini belgilash; badiiy matnlarni lingvopoetik tahlil qilish orqali ijodkor mahoratini ochib berish.”

“Istiqloq yillarida o'zbek tilshunosligida “badiiy matn tilini tilning aynan estetik vazifasining namoyon bo'lishi tarzida o'rganuvchi sohani “lingvopoetika” deb nomlash ancha turg'unlashgan hamda ko'pgina tadqiqotlar yaratilgan”. Badiiy matnning lingvopoetik xususiyatlari, muayyan bir ijodkorning tildan foydalanish mahorati kabi masalalar maxsus o'rganilgan. Ayniqsa, bu borada A. Nurmonov, N. Mahmudov, I. Mirzayev, M. Yaqubbekova, M. Yo'ldoshev, D. Shadiyevlarning tadqiqotlari ilmiy-nazariy jihatdan muhim ahamiyatga ega.”

“Lingvopoetika badiiy matn tili, shakli va mazmuni birligini, til birliklarining lingvopoetik vazifasini, badiiy qimmatini hamda uning o'quvchiga estetik ta'siri kuchini o'rganadi. Lingvopoetika adabiy matnni o'rganishning uchinchi darajasi sifatida qabul qilingan. Og'zaki va badiiy ijodni o'rganishda lingvostilistika, asosan, uning funksional va stilistik xususiyatlarini o'rganadigan va tarkibidagi ta'sir funksiyasining elementlarini aniqlaydigan birinchi fan hisoblanadi. Bu fan til birliklarini ikki darajada o'rganadi:

avvalambor, matnda qo'llangan til birliklarini semantik darajada tahlil qilish orqali, ikkinchidan, lingvostilistikaga bevosita bog'liq bo'lgan yoki kontekstda vujudga keladigan til birliklarining xususiyatlarini o'rganuvchi metasemiotik darajadagi tahlil orqali. Muayyan bir matnda qo'llangan til birliklarining ma'lum bir g'oyaviy va badiiy tarkibni ochishda ularning rolini baholash lingvistik stilistikaning vakolatiga kirmaydi. Ushbu vazifani avvalgi ikki bosqichda aniqlangan lingvistik faktlarga asoslangan holda lingvopoetika o'rganadi. A.V.Kirtayevaning lingvopoetikaga bag'ishlangan tadqiqot ishida ham lingvistik stilistika haqida so'z yuritilib, uning lisoniy materialni dastlabki baholash bilan shug'ullanishi, matnning qaysi uslubga mansubligi, ular orasidagi farqni aniqlashga imkon berishi hamda lingvistik stilistika hamda lingvistik poetikaning o'rganish sub'ekti alohida ekanligi ta'kidlangan.”

O'zbek adabiyoti boy merosga ega bo'lib, ushbu meros namunalarini lisoniy tadqiq qilish bugungi tilshunoslikning muhim vazifalaridan biridir. Prezidentimiz to'g'ri ta'kidlaganlaridek, “Ajdodlarimiz, ota-bobalarimiz aynan ona tilimiz orqali jahonga o'z so'zini aytib kelganlar. Shu tilda buyuk madaniyat namunalarini, ulkan ilmiy kashfiyotlar, badiiy durdonalar yaratganlar”. Ushbu merosni saqlash, o'rganish va tadqiq qilish o'zbek tilshunosligining ham doimiy dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Badiiy asarning lisoniy go'zalligini anglash va badiiy mohiyatini tushunish uchun muallifning iste'dodi, so'z sezgisiga alohida e'tibor qaratiladi. “Adabiyotimizda iz qoldirgan har bir ijodkor asarlari tilini o'rganish, birinchidan, adibning mahoratini o'rganish, shu bilan birga, tilimiz rivojiga

uning asarlari tili ta'sirini, tadqiqotning esa tilshunosligimiz taraqqiyotiga qay darajada ta'sir ko'rsatayotganligini belgilash ehtiyojidan kelib chiqadi."

Mutaxassislar ta'kidlashicha, badiiy asar tili va ularning poetik vazifalarini tavsiflash masalasiga jahon tilshunosligida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jiddiy ilmiy yondashuvlar asosida kirishilgan. Badiiy asarning butun go'zalligi so'z asosidagi tafakkur va xayolot olami bilan anglashiladi. O'tgan asrning boshlarida – o'ta murakkab ijtimoiy- siyosiy muhitda yashab ijod qilgan shoir Botuning she'riyatiga nazar solar ekanmiz, uning beadoq nazmiy mahorati qarshisida lol qolamiz.

Botu she'rlari tilining jozibali bo'lishini ta'minlagan vositalardan biri takroridir. Badiiy matnda takrorlarning qo'llanishi o'ziga xos ko'tarinkilikni, tantanavorlikni vujudga keltiradi, shuningdek, aytilayotgan fikrni alohida ta'kidlash, tasdiqlash, kengroq ifodalash kabi vazifalarni bajaradi.

Tilshunoslikda takroriy bo'laklar matn qismlarini bog'lovchi hamda matnni shakllantiruvchi asosiy vositalardan sanaladi. Ya'ni "birinchi gapda qo'llangan ayrim affiksalar, so'z, so'z birikmasi yoki gaplarning keyingi komponentlar tarkibida takroran qo'llanishi orqali matn shakllantirilishi mumkin. Bunda ijodkor e'tibor qaratgan tushunchani ketma-ket yoki matnning qaysidir o'rinlarida, masalan, matnning boshida kelgan biror fikrni matn oxirida takror qo'llashi mumkin va bu hodisa muayyan poetik maqsadni anglatadi. Shu sababdan, takrorlarni tekshirishda uning badiiy matnda qay yo'sinda yuzaga kelishini anglab olish lozim. Takror badiiy matnda nafaqat matnni shakllantiruvchi sintaktik vosita sifatida, balki ijodkorning turli badiiy niyatini yoritishga xizmat qiluvchi poetik vosita sifatida ham qimmatlidir.

Ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, takror lafziy san'at bo'lib, bu san'at bilan bog'liq uslubiy vositalar nutq birliklarining lingvopoetik jihatdan aktuallashishiga xizmat qilgan. Shoir she'riyati uchun xos bo'lgan sintaktik takror turlaridan tashobehul-atrof, halqa, misra va band takrori orqali lingvopoetik ma'no anglashilib, she'riy misralarning jonli, ta'sirchan hamda jozibali bo'lishiga zamin hozirlangan. Badiiy matndagi sintaktik takror grammatik takror tarkibiga kiradi, grammatik takror esa biror qo'shimcha, so'z birikmasi, gap, she'riy misra yoki bandning matnda yoki she'r misralarida ijodkor tomonidan maqsadli takror qo'llanishi tushuniladi. Bunday takror ko'llanish qo'shimcha ma'no o'ttenkasiga ega bo'lib, turli uslubiy vazifalarni bajarishga xizmat qiladi. Grammatik takrorlarning, ayniqsa, sintaktik takrorlarning boshqa takrorlardan farqi shundaki, bunday takrorlarda gap, misra yoki band to'lig'icha takrorlanib, kengroq va to'liqroq fikr ifodalashga, mazmunni batafsil yoritishga qaratilgan bo'ladi.

Botu ijodiy olamida takrorlar o'ziga xos badiiyatga egaligini kuzatish mumkin. O'z davrida Fitratning nazariga tushib, badiiy jihatdan yuksak baholangan mashhur "So'rma" she'rining ham dastlabki to'rt qatori so'rma so'zining takrori bilan boshlanadi. Ushbu so'zning takror qo'llanishi shoir ichidagi dardning yuki nihoyatda og'ir ekani, bu yuk uning ichu tashini, ya'ni ko'zu yuzi, ko'ngliyu, xayolini ezyotganini yana-da yorqin ifodalashga xizmat qilgan. Natijada, she'rning badiiy ruhi kuchayib, fikr ta'sirchanligiga erishilgan:

So'rma, o'rtoq, ko'zlarimda o'tli yosh qaynashganin,
So'rma, hech bir yuzlarimda qayg'ular o'rmanashganin, So'rma,
bu majnun ko'ngilning dard ichida yonganin,

So'rma, bu mahzun xayolning qay ochun'da yurganin.
(So'rma. BSH. 33)

Bir qaraganda hamma ayta olishi mumkin bo'lgan oddiy gapdek, biroq shoir qalbi bu satrlarni qancha dard bilan yozgani bizga qorong'u.

Har bir qalam ahlining ijodiy xazinasida yal-yal yonib turuvchi gavhari bo'lganidek, Botu ijodida "So'rma" she'ri

nafaqat g'oyaviy-badiiy jihatdan, balki poetik va badiiy til mahorati jihatidan ham alohida o'rin tutadi. Shoir bu she'rini ijodining eng qizg'in pallalarida yaratgan. O'z davrida bu she'r adabiyot ahlining tez nazariga tushganini jadidlar hayoti va ijodini chuqur o'rgangan adabiyotshunos Naim Karimov shunday yoritadi: "Fitrat o'zining ilmiy risolalarida shogirdining bu she'rda qo'llangan poetik usul va vositalarga e'tibor qaratib, ularni bir necha bor tahlilga tortganki, bu hol "So'rma" ning unga ayniqsa manzur bo'lganidan shahodat beradi".

Mazkur she'rni bir necha tomondan yondashib tahlil qilish mumkin. Biz she'rdagi intertekstuallik masalasiga e'tiborimizni qaratmoqchimiz. Ma'lumki, "juda ko'p hollarda xalq maqollarining ishtirokiga ko'ra badiiy matn intertekstuallik kasb etadi. Bunda mazmuniy uyg'unlik barobarida deyilar, deganlaridek, shunday maqol(gap, naql, aytim) bor kabi bir qator lisoniy ifodalar asosiy va intermatn aloqasining zichligini ta'minlaydi".

Botu ijodida bir qator xalq og'zaki ijodidan namunalarga aynan hamda o'zgartirilgan variantlarda murojaat qilinganini ko'ramiz. Yuqorida keltirilgan she'r yakunida ham bu hodisa kuzatiladi. She'rning oxirgi ikki qatori Botu ijodidagi shoh misralar desak, mubolag'a bo'lmaydi. Bu misralarda she'r mazmuni, muallifning badiiy niyati yanada oydinlashgan. Unda xalq og'zaki ijodidan ozuqlangan ohorli, betakror badiiyatni ko'rish mumkin. Ya'ni: Dardlilar dard anglatolmas dardsiza so'zlov bilan misrasini o'qirkanmiz, Dardi borning dardi yo'q bilan nima ishi bor; Tanasi boshqa dard bilmas kabi o'zbek xalq maqollari yodimizga keladi.

Biroz shoir ruhiyatiga yaqinlashishga harakat qilamiz... Ichida yashirin dard, ovozsiz yig'i, so'ngsiz va yechimsiz muammo bilan yashagan inson qachon yengil bo'ladi? Qachonki, darddoshi, dildoshi bilan dildan so'zlashsa, muammo yechilmasa-da, umid g'unchalari paydo bo'ladi. Botuning dardi ham goh shoir ichida ovozsiz qiynalardi, goh o'zini namoyon qilib so'zlar vositasida she'r bo'lib yaralardi. Biroq uni eshitguvchi, o'qishi kerak bo'lganlarning dardi o'zga edi, shoir qalbidagi buyuk dardni anglashga o'z edilar, anglanganlari ham o'z tanalarida bu dardga o'rin ajratmasdilar.

Misra badiiyati ham nihoyatda pishiq bo'lib, bir qatorda dard asosdoshining uch marta qo'llanishi badiiylik bilan to'yingan go'zal ohangdorlikni yuzaga keltirgan. O'zaro qarshilantirilgan otlashgan so'zlar (dardli, dardsiz) birgina qatorda katta ma'no munosabatini tashishga xizmat qilgan. Ko'rsatib bo'lmaz quyoshni ko'zsiza maqto'v bilan kabi davom etgan keyingi qator oldingsini to'ldirib, g'oyaviy va badiiy jihatdan mukammal bo'lgan misra yaralishiga erishilgan. Bu o'rinda shoirning yana bir mahorati shundaki, u ko'zi o'z odamni salbiy o'ttenkaga ega bo'lgan ko'r so'zi bilan atamadi, balki ko'zsiza deya zamirida keng ma'no yotgan otlashgan so'z bilan ifodaladi. Vaholanki, Ko'rsatib bo'lmaz quyoshni ko'r ko'za maqto'v bilan tarzida yozishi ham mumkin edi. Albatta, bu qator metaforik mazmun ham kasb etadi, bunda nafaqat tana, balki qalb ko'zining o'zligi mazmuni ham anglashiladi. Shuningdek, jo'nalish kelishigi qo'shimchasining qisqargan varianti (–a) ni qo'llash g'azal jarangini yodga soladi. Shoir ijodida ko'p kuzatiladigan bu holat, bir tomondan she'r shakli, qofiya masalalari bilan bog'liq bo'lsa, bir tomondan o'sha paytda turk, ozarbayjon tilining ta'siri natijasida o'g'uz elementlarining qo'llanishi bilan baholanadi. Jadidlar tilidagi bu holatga A.Ahmedov shunday munosabat bildiradi: "XX asrning boshlarida Turkistonda milliy uyg'unish harakatining boshlanishi munosabati bilan jadidlarning ma'rifiy, badiiy va publitsistik asarlarida turk tiliga xos bo'lgan so'z, fonetik va morfologik shakllarni qo'llash rusumga aylandi. Bunda turk jadidlariga taqlid – asar va uning tilini zamonaviylashtirish, qotib qolgan eski hayot va tafakkur tarziga qarshi chiqish sifatida qabul qilindi.

Shuningdek, "poetik nutqda metrik talablar (she'r vazni, o'lchovi)ga ko'ra bu davrda ham o'g'uz ko'rinishlarining qo'llanishi davom etdi. Yopiq bo'g'inni ochish, ochiq bo'g'inni yopish, so'z tarkibidagi bo'g'inlar sonini kamaytirish yoki oshirish uchun o'g'uz lisoniy shakllaridan keng foydalanildi".

Ta'kidlash kerakki, she'riy matnlarda takrorlarning qo'llanish o'rni o'ziga xos bo'lib, ular, odatda, gorizontaal va vertikal holatda qo'llanadi. Bu esa go'zal ohangdorlikni yuzaga keltiradi. Yuqoridagi misolda so'rma so'zi qo'llanish o'rniga ko'ra vertikal takror hisoblanadi. Shoir she'riyatida takrorning juda ko'p ko'rinishlaridan foydalanilgan.

Ta'kidlash lozimki, Botu she'riyati lingvopoetik jihatdan tadqiq qilinmagan, xususan, uning qalamiga mansub she'rlardagi tovushlar jilolanishi, ohangdorlik, so'zning obraz yaratishdagi o'rni, til birliklarining lingvopoetik tovlanishi, so'zlarni takrorlash orqali uslubiy figura hosil qilish, onimlardan poetik maqsadlarda foydalanish, til birliklaridan uslubiy figura yaratishda foydalanish, intertekstuallik, sub'ektiv baho semasini aniqlash, ko'chim turlarini tahlil qilish masalalar deyarli o'rganilmagan. Botu she'riyatining lingvopoetik aspektida o'rganilishi o'zbek lingvopoetikasi uchun beqiyos natijalar berishiga ishonamiz.

ADABIYOTLAR

1. Умуркулов Б. Ўзбек бадиий насрининг лингво-услубий шаклланиш асослари. Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (DSc) дисс. – Т., 2020. –Б.7.
2. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Т.: Фан, 2008. –Б.18.
3. Нурмонов А. Тилшуносликнинг адабиёт билан муносабати // Танланган асарлар. 3 жилдли. – Тошкент: Академнашр, 2012. –3-жилд. – 163 б.
4. Махмудов Н. Ойбек шеъриятидаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1987. –№ 4. –Б.34-36; Шу муаллиф. Шайхзода сўзининг лингвопоэтикасига чизгилар / Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Илмий-назарий анжуман материаллари. – Т., 2009. – Б.12-17.
5. Мирзаев И.К. Проблемы лингвопоэтического интерпретации стихотворного текста: Автореф. дисс д-ра филол. наук. – Т.,1992.
6. Ёкуббекова М.М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол.фан. д-ри ... дисс. – Т., 2005. –153 б.
7. Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили. – Тошкент: Фан, 2007; Шу муаллиф. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Т.: Фан, 2008; Шу муаллиф. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати: Филол. фан. номз дисс. – Тошкент, 2009; Шу муаллиф. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Т.: "O'zbekiston", 2019. –255 б.
8. Шадиева Д. Муҳаммад Юсуф шеърияти лингвопоэтикаси: Филол. фан. номз дисс. – Т., 2007. –144 б.
9. Муқимова З. Ўткир Ҳошимов асарлари тилининг лингвопоэтик ва лингвомаданий хусусиятлари. Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) дисс. – Т., 2020. –Б.19.
10. Киртаева А.В. Лингвопоэтика многокомпонентных атрибутивных словосочетаний в английской драме XVI-XVII веков: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – М., 2001. – С.8.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги Фармони // <http://uza.uz/oz/documents/uzbek-tilining-davlat-tili-sifatidagi-nufuzi-vamavqeini-tubd-22-10-2019>
12. Юлдашева Д. Синтактик тақрорларнинг бадиий-эстетик имкониятлари. // Молодой ученый. — 2019. — № 40 (278). — С. 258-261. — URL: <https://moluch.ru/archive/278/62707/> (дата обращения: 30.06.2020).
13. Каримов Н. Истиқлол йўлида кечган умр. Жаҳон адабиёти, 2013, 5-сон
14. Аҳмедов А.Р. Ўзбек адабий тили тарихида ўғуз унсур ва кўринишларининг қўлланиши: Филол.фан. номз дисс. 17. автореф. – Самарқанд: 2006. – Б. 21.
15. Сайидов Ё. Ўғуз элементлари ҳақида...

UDK:81.2

Mastura XAITOVA,

O'zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikasiyalar universiteti 2-bosqich tayanch doktoranti

E-mail: mastura-xaitova@mail.ru

O'zJOKU katta o'qituvchisi PhD S.Maxsumova taqrizi asosida

DAVLAT TASHKILOTLARI MATBUOT XIZMATLARINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA ULARNING JAMOATCHILIK BILAN ALOQALAR O'RNATISHDAGI FUNKSIYALARI

Аннотация

Maqolada mamlakatimizda axborot xizmatlarining alohida mustaqil soha sifatida rivojlanishini, uning huquqiy asoslarini yaratilishi, davlat tashkilotlari matbuot xizmatlarining o'ziga xos xususiyatlari, "matbuot xizmati", "axborot xizmati" va "jamoatchilik bilan aloqalar bo'limi" tushunchalarini farqli jihatlarini, jamoatchilik bilan aloqalar tushunchasi, RR tushunchasi va uning mohiyati hamda professionalizm masalalari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: RR, pablik rileyshnz, RR mutaxassislar, matbuot xizmati, axborot xizmati, jamoatchilik bilan aloqalar, kommunikatsiya, ommaviy axborot vositalari, OAV qonunchiligi va professionalizm masalalari.

FEATURES OF THE PRESS SERVICES OF STATE ORGANIZATIONS AND THEIR FUNCTIONS IN ESTABLISHING PUBLIC RELATIONS

Annotation

The article analyzes the development of information services as a separate independent sphere in our country, the creation of its legal foundations, the peculiarities of the activities of press services of state organizations, various aspects of the concepts of "press service", "information service" and "public relations department". Hence, the article examines the concept of public relations (PR) and its essence, and issues of professionalism.

Key words: PR, public relations, PR specialists, press service, information service, public relations department, communication, mass media, media legislation and issues of professionalism.

ОСОБЕННОСТИ ПРЕСС-СЛУЖБ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ И ИХ ФУНКЦИИ В УСТАНОВЛЕНИИ СВЯЗЕЙ С ОБЩЕСТВЕННОСТЬЮ

Аннотация

В статье проанализировано развитие информационной службы как отдельной самостоятельной сферы в нашей стране, создание ее правовых основ, особенности пресс-служб государственных организаций, отличительные черты понятий "пресс-служба", "информационная служба" и "отдел по связям с общественностью", понятие связей с общественностью, понятие PR и его сущность, а также вопросы профессионализма.

Ключевые слова: PR, пabлик рилейшнз, PR специалисты, пресс-служба, информационная служба, связи с общественностью, коммуникация, средства массовой информации, законодательство о СМИ и вопросы профессионализма.

Kirish. Huquqiy demokratik davlat jamiyatning barcha jabhalarida o'zaro tushunish va ma'lumot almashish asosida jamoatchilik bilan aloqalarni doimiy ravishda saqlab turishi kerak. Shu sababli davlat boshqaruv organlaridagi jamoatchilik bilan aloqalar xizmatlarining asosiy maqsadi kommunikativ imkoniyatdan foydalangan holda davlat siyosatini amalga oshirishning manbai sifatida foydalanish mexanizmini yaratish hisoblanadi. Davlat hokimiyatining aloqa imkoniyatlari nafaqat samarali axborot kanallarining mavjudligi, balki aholi bilan muloqot qilish, o'z qarorlarini jamiyatga to'g'ri tushuntirish, turli ijtimoiy guruhlarining fikrlarini eshitish imkoniyatining mavjudligiga ham bog'liqdir.

Davlat hokimiyati organlari nafaqat jamiyatni xabardor qilish vositasi, balki mahalliy va umummilliy miqyosdagi muammolarni hal qilishda faol va samarali ishtirok etishga undash maqsadida aholining asosiy qatlamlarini "tarbiyalash"ga ya'ni ularning axborotga bo'lgan ehtiyojini qondirishga xizmat qiladi.

Davlat organlari matbuot xizmatlarining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rib chiqishdan oldin, "matbuot xizmati", "axborot xizmati" va "jamoatchilik bilan aloqalar bo'limi" tushunchalarini farqlab olishimiz lozim.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Maqolada "matbuot xizmati", "axborot xizmati" va "jamoatchilik bilan aloqalar bo'limi" tushunchalarini bir-biridan farqli jihatlarini aniqlash uchun bir nechta xorijlik olimlarning adabiyotlari va mamlakatimizda amalda bo'lgan qonunchilikni tahlil qildik.

Davlat boshqaruvi tizimidagi jamoatchilik bilan aloqalar – bu davlat organlari tuzilmalarining fuqarolar va jamoat institutlari bilan maqsadli o'zaro ta'siri bo'lib, ular tomonidan amalga oshiriladigan davlat hokimiyati va boshqaruvining axborot-kommunikativ funksiyasi sifatida belgilanishi mumkin. Bu esa jamoatchilik turli doiralarining u yoki bu qaror va harakatlarga bo'lgan munosabatini baholash imkonini beradi. Shuningdek, e'lon qilingan va amalda olib borilayotgan siyosatni aniqlash, amalga oshirilayotgan dasturlarni jamoat manfaatlarini bilan bog'lash, jamoatchilik fikrini o'rganish, qabul qilish va amalga oshirishni qo'llab-quvvatlash, tegishli choralarni ko'rish uchun turli muammolarni hal qilish bo'yicha samarali g'oyalarni shakllantirish hisoblanadi[1].

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 15-fevral kuni e'lon qilingan "O'zbekiston Respublikasi davlat va xo'jalik boshqaruvi organlarining axborot xizmatlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-

tadbirlari to'g'risida"gi 125-sonli qarori[2]ga muvofiq davlat va xo'jalik boshqaruvi organlarining matbuot xizmatlari "axborot xizmati" shaklida e'tirof etiladi. Mazkur qaror qabul qilinishi munosabati bilan o'z kuchini yo'qotgan Vazirlar Mahkamasining 2006-yil 22-sentyabrdagi "Davlat va xo'jalik boshqaruvi organlarining jamoatchilik bilan aloqalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 203-sonli qarorida ham davlat tashkilotlarining matbuot xizmatlari "axborot xizmati" deb nomlangan edi.

Axborot xizmati – bu mahalliy ijro etuvchi hokimiyat apparati tarkibiy bo'linmasi bo'lib, uning rahbariga bevosita bo'ysinadi. Axborot xizmatining ishini tashkil etish uning qaysi sektorda ishlashiga bevosita bog'liq[3].

Shu o'rinda davlat organlarining matbuot xizmatlari va tijorat tuzilmalaridagi jamoatchilik bilan aloqalar bo'limlari ya'ni PR xizmatlari o'rtasidagi farqlarni belgilab olish lozim.

Davlat tuzilmalarida matbuot xizmatlarining ishini tashkil etish ushbu bo'linmalarining tijorat va ijtimoiy tarmoqlarda ishlashini tashkil etishdan farq qiladi, chunki birinchidan, uning ishini tashkil etish uning manfaatlarini ifoda etadigan davlat organining strategik maqsadlari, yo'nalishlari va funksiyalariga qarab quriladi. Ikkinchidan, u avtonom ob'ekt bo'lishi mumkin emas, tarkibida u faoliyat ko'rsatadigan davlat organi faoliyatidan ajralgan. Bu shuni anglatadiki, hokimlik axborot xizmati xabar bergan barcha ma'lumotlar, masalan, viloyat (tuman, shahar) hokimligi apparati rahbariyati tomonidan tasdiqlanishi kerak.

Rossiyalik tadqiqotchi G.V.Atamanchukning fikriga ko'ra, "jamoatchilik bilan aloqalar davlat boshqaruv faoliyatining muhim tarkibiy qismi sifatida aniq belgilangan funksiyalar to'plamiga ega"[4]. Tadqiqotchining ta'kidlashicha, boshqaruv funksiyasini bajarib, matbuot xizmatlari davlat tashkilotlari rahbariyatini jamoatchilik fikri to'g'risidagi ma'lumotlar bilan ta'minlash, unga davlat faoliyatining turli yo'nalishlarini axborot bilan ta'minlashda yordam berish bo'yicha bir qator ishlarni o'z ichiga oladi. Davlat tashkilotlarining ikkinchi muhim vazifasi G.V.Atamanchukning ta'kidlashicha, mamlakatda siyosiy barqarorlikni saqlashdir. Ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni funktsionallik tushunchasi orqali aniqlash mumkin ya'ni ijtimoiy tizim keyinchalik uning tarkibiy qismlarining o'zaro ta'siri natijasida tizimning normal ishlashini ta'minlab, uning rivojlanishiga sabab bo'lganda barqaror hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiq etilayotgan mavzuni to'liq ochib berish uchun qiyosiy tahlil metodidan foydalanildi. Bir nechta tadqiqotchilarning fikrlari o'rganilib, mavzu yuzasidan tegishli xulosalar qilindi. Jumladan, bir qator tadqiqotchilar qatori yana bir rus olimi A.Kochetkova fikrlari ham tahlil qilindi. U davlat hokimiyati organlaridagi matbuot xizmatlarining eng muhim yo'nalishi sud-huquq tizimlarining samarali ishlashini axborot bilan ta'minlashdir, deb hisoblaydi. Uning fikriga ko'ra, demokratik jamiyatdagi hokimiyat xalqqa hisobot berishi kerak va axborot harakatlari iqtisodiy qarorlardan oldin bo'lishi lozim, ayniqsa, ular ko'pchilikning manfaatlariga bevosita ta'sir qilsa[5].

Tahlil va natijalar. Ushbu ish doirasida davlat organlarining matbuot xizmatlari funksiyalari bo'yicha barcha nuqtai nazarlarni tahlil etgan holda, A.Yu.Rusakov tomonidan taklif qilingan va bizning fikrimizcha, eng to'liq va aniq bo'lgan jamoatchilik bilan aloqalarining funksiyalarini tasniflashga to'xtalamiz. U quyidagi funksiyalarni ta'kidlaydi davlat organlarining matbuot xizmatlariga tavsiya etadi:

- axborot-tahliliy funktsiya davlat faoliyatining aniq yo'nalishlari, uning strategiyasi va taktikasi bo'yicha axborot siyosatini ishlab chiqishga qaratilgan bo'lib, ma'lumotlar bo'yicha voqealar harakatini dinamikada qayd etadi. U tashqi va ichki kontragentlarni sinchkovlik bilan o'rganishni, davlat siyosatini amalga oshirishda aniq vaziyatlarni tahlil qilishni, jamoatchilik fikrini, kayfiyatini, aholining reaksiyalarini

baholashni, eng samarali davlat qarorlarini qabul qilish uchun bir qator tahliliy ma'lumotlarni tayyorlashni o'z ichiga oladi;

- axborot-kommunikatsiya funksiyasi aholi bilan axborot ishlarni olib borishda, shuningdek, davlat muassasasi ichidagi ijtimoiy-psixologik muhitni saqlash, xizmat etikasi va korporativ identifikatsiyaga rioya qilish uchun axborotni ishlab chiqarish, ko'paytirishni ta'minlaydi;

- maslahat va uslubiy funktsiya jamoatchilik bilan munosabatlarni tashkil etish va yo'lga qo'yish bo'yicha maslahat berishdan iborat. Shu jumladan, davlat hokimiyati organlarining turli tuzilmalari va bo'linmalari bilan hamkorlik va ijtimoiy sheriklik, dasturlar va aksiyalarning konseptual modellarini ishlab chiqish;

- tashkiliy-huquqiy harakatlar ommaviy axborot vositalari, audio va video jihozlardan foydalangan holda faol aksiyalarni, turli darajadagi ishbilarmonlik uchrashuvlarini, ko'rgazmalarni, konferensiyalarni tayyorlash va o'tkazish, matbuot xizmati faoliyatini huquqiy qo'llab-quvvatlash bo'yicha umumiy chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi[6].

Davlat hokimiyati organlari tarkibidagi jamoatchilik bilan aloqalar xizmatining o'zini haqida gapirganda, shuni ta'kidlash kerakki, ko'p jihatdan uning ahamiyati rahbariyatning pozitsiyasiga bog'liq. Qanday vakolatlar beriladi, strategik qarorlar qabul qilishda ushbu bo'limga e'tibor qaratish va ularning faoliyati natijalarini hisobga olish butun matbuot xizmatining samaradorligiga bog'liq. Bugungi kunda hokimiyatning turli darajalarida kadrlar xatosi tajribasi mavjud bo'lganda, barcha sharoitlarni hisobga olgan holda, matbuot kotibi lavozimiga nomzodlar yanada ehtiyotkorlik bilan tanlanadi. Ushbu lavozimni joriy etish hokimiyat organlarida keng qo'llaniladi. Biroq uni apparat tarkibiga "kiritish" uchun ko'plab variantlar mavjud. Ko'pincha, birinchi shaxsning matbuot kotibi hokimiyat rahbari (nutq mualliflari) uchun nutq matnlarini tayyorlaydigan, jurnalistlar bilan aloqalarini ta'minlaydigan mutaxassislar apparatiga bo'ysunadi. Matbuot kotibi rahbarga hamma joyda hamrohlik qiladi, uning nomidan jurnalistlarga sharhlar berishi mumkin. Bunday holda matbuot kotibi xizmati to'g'ridan-to'g'ri birinchi shaxs bilan ishlaydigan alohida bo'limdir.

Davlat organlarida jamoatchilik bilan aloqalarning mohiyati esa umumiy ijtimoiy, korporativ va xususiy maqsadlarning kelishilishini ta'minlashdan iborat. Uning maqsadi jamoatchilik bilan aloqalarni amalga oshirish uchun mo'ljallangan funksiyalarda namoyon bo'ladi.

Davlat hokimiyati organlari tizimidagi jamoatchilik bilan aloqalar funksiyalari ikkinchisining faoliyatining tabiati va o'ziga xos xususiyati bilan bog'liq.

Muayyan davlat tuzilmasining holatiga qarab funksiyalar farq qilishi mumkin. Masalan, hududiy hokimiyat mahalliy hokimiyatga qaraganda kengroq funksiyalarga ega. Boshqaruv darajasi va jamoatchilik bilan aloqalar xizmatlarining xususiyatlari o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud. Masalan tuman va shahar hokimiyatlarida kommunikativ funktsiya va fuqarolar bilan doimiy va tashkiliy aloqa keng amalga oshiriladi. Hududiy hokimiyatlarda asosiy e'tibor axborot funksiyasiga va shunga mos ravishda ommaviy axborot vositalari bilan ishlashga qaratilgan.

Xulosa va takliflar. Demak, davlat organlarida axborot xizmatini tashkil etish davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari xodimlarining jamoatchilik bilan samarali muloqotini ta'minlashda hal qiluvchi o'rin tutadi.

Axborot xizmatining asosiy maqsadi aholiga davlat siyosati, dasturlari va xizmatlari to'g'risida to'g'ri va o'z vaqtida ma'lumot berishdir. Bu ma'lumotlar fuqarolarning ongli qarorlar qabul qilishlari va demokratik jarayonda ishtirok etishlari uchun zarurdir.

Maqsadga erishish uchun davlat organlarining axborot xizmati turli xil kanallar, masalan, veb-saytlar, ijtimoiy tarmoqlar va press-reizlar orqali ma'lumotlarni to'plash, tahlil

qilish va tarqatish kabi bir qator vazifalarni bajarishi kerak. Shuningdek, ular taqdim etilgan ma'lumotlar jamoatchilikning barcha a'zolari, jumladan, nogironlar yoki til to'siqlari bo'lganlar uchun hamochiq bo'lishini ta'minlashi kerak.

Ushbu vazifalarga qo'shimcha ravishda, axborot xizmati jamoat sohasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolar yoki ziddiyatli vaziyatlarni aniqlash va hal qilishda ham faol bo'lishi lozim. Buning uchun jamoatchilik oldida turgan muammolarni chuqur tushunish, shuningdek, samarali muloqot strategiyalarini ishlab chiqish uchun boshqa davlat idoralari va manfaatdor tomonlar bilan hamkorlikda ishlash qobiliyati talab etiladi.

Umuman olganda, davlat organlarida axborot xizmatini samarali tashkil etish shaffoflik, hisobdorlik va aholining hukumatga ishonchini oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. Axborot xizmati bo'limlari to'g'ri va o'z vaqtida ma'lumotlarni taqdim etish orqali fuqarolarning sog'lom va faol jamiyatni targ'ib qilishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan demokratik jarayonlardan xabardor bo'lib, ishtirok etishga yordam beradi.

Xulosa o'rinda aytish mumkinki, hozirgi vaqtda jamoatchilik bilan aloqalarni samarali tashkil etish va jamoatchilikni tushunishning uchta asosiy yondashuv mavjud:

- altruistik;
- kompromistik (murosali);
- pragmatik [7].

Altruistik yondashuv orqali jamoatchilikni PR – "jamoatchilik manfaatlariga xizmat qilish" uchun umumiy hamkorlikni tashkil etishga qaratilgan faoliyat ekanligiga ishonitirishga qaratilgan.

PR (inglizcha Public relations iborasining qisqartirilgan shakli) asoschilaridan biri S.Blek quyidagi ta'rifni eng yaxshisi deb biladi: "PR – bu tendentsiyalarni tahlil qilish, ularning oqibatlarini bashorat qilish, tashkilot rahbariyatiga tavsiyalar berish va tashkilot va jamoatchilik manfaati uchun harakat dasturlarini amalga oshirishga asoslanga san'at va fanidir"[8]. Ushbu ta'rif 1978-yil 11-avgustda Mexiko shahridagi 30 ta Milliy va mintaqaviy PR assotsiatsiyalarining Butunjahon PR Assambleyasidagi bayonotida berilgan.

Kompromistik (murosali) yondashuvi ikki nuqtaga urg'u beradi:

- muayyan manfaatlarni qondirishga xizmat qilish;
- tashkilot jamiyat manfaatlarini hisobga olgan holda jamiyat uning manfaatlariga to'g'ri munosabatda bo'lishiga umid qilish.

Pragmatik yondashuv esa tashkilot va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarda idealizmdan mahrum bo'lib, o'zaro manfaatli xodimlarga urg'u beradi. Shu o'rinda tadqiqotchi J.P.Boduanning PRga "kerakli odamlar bilan samarali munosabatlar"[9] deb bergan ta'rifini ta'kidlash o'rinli hisoblanadi.

Pragmatik yondashuv doirasida PRning eng to'liq ta'rif quyidagi ta'rif deb hisoblanishi mumkin: PR – bu loyiha ichidagi, shuningdek, ushbu loyihani muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun loyiha ishtirokchilari va uning tashqi muhiti o'rtasidagi munosabatlarni uyg'unlashtirishga qaratilgan axborot-tahliliy va texnologik tadbirlar tizimi.

Keng ma'noda PR – bu muloqotni ongli ravishda tashkil etish. PR boshqaruv funksiyalaridan biridir. PRning maqsadi o'zaro tushunishga erishish va ikki tomonlama aloqa orqali tashkilot va uning auditoriyalari o'rtasida samarali munosabatlarni o'rnatishdir.

Demak, amaliyotda "PR xizmati" va "Axborot xizmati" atamalarini sinonim sifatida ham qo'llashimiz mumkin. Modomiki, PR xizmati va Axborot xizmatini uyg'un holda tushunish mumkin ekan, ularning prinsiplari ham bir-biri bilan bog'liq ekanligini ta'kidlab o'tish lozim.

O'zbekiston Prezidentining 2019-yil 27-iyundagi "Ommaviy axborot vositalari mustaqilligini ta'minlash hamda davlat organlari va tashkilotlari Axborot xizmatlari faoliyatini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4366-sonli qarori[10] bilan davlat hokimiyati organlari, davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari, respublika ahamiyatiga molik idora, muassasa hamda boshqa davlat va nodavlat tashkilotlarining axborot xizmatlari, matbuot markazlari, jamoatchilik bilan aloqalar bo'yicha xizmatlarining asosiy vazifalari ya'ni funksiyalari belgilab qo'yilganligi matbuot kotibiga uning xizmat doirasiga kirmaydigan boshqa vazifalarni yuklashning oldini oladi va samarali jamoatchilik bilan aloqalar o'rnatib tashkilot faoliyati tezkor va xolis yoritilishiga zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. Государственное управление: основы теории и организации: учебник: в 2т. – т.1 /Под общ. ред. В.А. Козбаненко. – 2-е изд., с изм. и доп. – М.: Статут, 2002. – С.171
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 15-fevraldagi O'zbekiston Respublikasi davlat va xo'jalik boshqaruvi organlarining axborot xizmatlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi 125-sonli qarori – <https://lex.uz/uz/docs/-3561681>
3. Косимова Н., Бабаджанова Г., Исламова Л. Эффективная коммуникация с общественностью. Практическое пособие для информационных служб. – Т. 2013. – С. 10
4. Атаманчук, Г.В. Теория государственного управления. – М.: Омега-Л, 2004. – С. 256
5. Кочеткова А. PR-планирование в государственной сфере // Пресс-служба. – 2007. – №8. – С.42
6. Русаков А.Ю. Связи с общественностью в органах государственной власти. Учебное пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2006. – С.18-19.
7. Мишон Е.В. Связи с общественностью в органах власти. – М.: Кнорус, 2022. – С. 7.
8. Блэк С. Паблик рилейшнз. Что это такое? – М.: Новости, 1990. – С. 151.
9. Бодуан Ж.П. Управление имиджем компании. Пиар: предмет и мастерство. – М.: Инфра-М, 2001. – С. 38.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Ommaviy axborot vositalari mustaqilligini ta'minlash hamda davlat organlari va tashkilotlari axborot xizmatlari faoliyatini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi PQ-4366-sonli qarori – <https://lex.uz/uz/docs/-4390513>

Yorqinoy XAMRAYEVA,
Qarshi davlat universiteti dotsenti, Filologiya fanlari nomzodi
E-mail: yorkinoy.khamraeva@gmail.com

Qarshi davlat universiteti professori X.Jabborov taqrizi asosida

LOCATION OF CONCEPTS REFLECTING THE WORLD IN IDEOGRAPHIC DICTIONARIES

Annotation

This article describes the popular ideographic dictionaries of European lexicography, their role in world linguistics, their contribution to the development of lexicography, and their role in mother tongue and foreign language learning. Unlike conventional alphabetical dictionaries, ideographic dictionaries are characterized by the fact that they reflect existence on the basis of systematicity. The work examines from a comparative perspective ideographic dictionaries created in English, German and Spanish in Europe at the end of the 19th - beginning of the 20th centuries, micro- and macrofields in their structure, words and concepts covered by them, as well as semantic relationships between such units. Analyzing the construction of ideographic dictionaries of European lexicographers and the composition of semantic fields in them, the author recognizes that such dictionaries are a reflection of the world in language, emphasizes their innumerable successes and incomparable importance in the study of language.

Key words: Ideographic dictionary, semantic field, system, consistency, conceptual fields, thesaurus, microfield, macrofield, world diagram, semantic branching of lexemes.

РАСПОЛОЖЕНИЕ В ИДЕОГРАФИЧЕСКИХ СЛОВАРЯХ КОНЦЕПТОВ, ОТРАЖАЮЩИХ МИР

Аннотация

В данной статье описаны известные идеографические словари европейской лексикографии, их роль в мировом языкознании, их вклад в развитие лексикографии, их роль в изучении родного и иностранного языков. В отличие от обычных алфавитных словарей, идеографические словари характеризуются тем, что отражают мир на основе системности. В работе в сравнительном аспекте рассмотрены идеографические словари, созданные на английском, немецком и испанском языках в Европе в конце XIX - начале XX вв., микро- и макрополя, в их структуре, слова и понятия, охватываемые ими, а также семантические отношения между такими единицами. Анализируя построение идеографических словарей европейских лексикографов, состав семантических полей в них, автор признает, что такие словари являются отражением мира в языке, подчеркивает их неисчислимые успехи и ни с чем не сравнимое значение в изучении языка.

Ключевые слова: Идеографический словарь, семантическое поле, система, системность, концептуальные поля, тезаурус, микрополе, макрополе, схема мира, семантическое разветвление лексем.

IDEOGRAFIK LUG'ATLARDA OLAMNI AKS ETTIRUVCHI KONSEPTLARNING JOYLASHUVI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Yevropa leksikografiyasidagi mashhur ideografik lug'atlar, ularning dunyo tilshunosligida tutgan o'rni, lug'atchilik taraqqiyotiga qo'shgan hissasi va ona tili hamda o'zga tilni o'rganishdagi roli bayon etilgan. Ideografik lug'atlar alifbo tartibidagi odatiy lug'atlardan farqli o'laroq, sistemaviylik asosida borliqni o'zida aks ettirishi bilan xarakterlanadi. Ishda XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Yevropada ingliz, nemis, ispan tillarida yaratilgan ideografik lug'atlar, ularning qamrovidagi mikro va makromaydonlar, har bir maydon tarkibidagi so'z-tushunchalar hamda bunday birliklar orasidagi semantik munosabatlar qiyosan tahlil etilgan. Muallif Yevropa lug'atshunoslarining ideografik lug'atlari qurilishi, ulardagi semantik maydonlar tarkibini tahlil qilarkan, bunday lug'atlar olamning tildagi in'ikosi ekanligini, ularning behisob muvaffaqiyatlari va til o'rganishdagi beqiyos ahamiyatini e'tirof etadi.

Kalit so'zlar: Ideografik lug'at, semantik maydon, sistema, sistemaviylik, tushuncha maydonlari, tezaurus, mikromaydon, makromaydon, olamning shemasi, leksemlarning semantik tarmoqlanishi.

Kirish. Tilshunoslikda ideografik lug'atlar tushuncha lug'atlari deb ham ataladi, chunki alifbo tartibidagi lug'atlardan farqli o'laroq, ularda u yoki bu g'oya bilan birlashgan tushunchalar to'plamini ifodalovchi so'zlar orasidagi mantiqiy aloqalar tasvirlanadi. Bunday lug'atlar tegishli fan sohasining konseptual modelini, ya'ni qurilishini aks ettiradi. Ideografik lug'atlarning asosini umumiy semantik xususiyatlarining ma'lum darajadagi o'xshashligiga asoslangan mantiqiy-konseptual maydonlar tashkil qiladi.

Asosiy qism. Rus olimi V.V.Morkovkin o'tgan asrning 70-yillarida chop etilgan «Ideografik lug'atlar» asarida Yevropaning turli tillarida yaratilgan ideografik lug'atlarni tahlil qilarkan, «Inglizcha so'z va iboralar tezaurusi» muallifi M.P.Rojening so'zlaridan iqtibos keltiradi: «Bizning

tasavvurimiz qanchalik jonli bo'lmasin, his-tuyg'ularimiz qanchalik to'lib-toshmasin, ko'pincha biz shunday holga tushamizki, fikrimizni ifodalash uchun zarur bo'lgan so'zni topa olmaymiz. Zarur bo'lgan o'sha bitta so'z aksariyat hollarda xotiramizdan o'chadi va biz o'ta kuchli yoki o'ta zaif, o'ta umumiy yoxud ortiqcha o'ziga xos bo'lgan boshqa so'zdan foydalanishga majbur bo'lamiz. Ushbu lug'atning vazifasi har qanday farazlar va umumiylikdan chekinib, fikrni aniq ifodalashga yordam beradigan so'zlar to'plamini taqdim etishga qaratilgan» [5]. Olimning hozirgi kunimizda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan ushbu so'zlari tezaurusning naqadar yuksak amaliy ahamiyatga ega ekanligini isbotlaydi.

M.P.Rojening «Tezaurusi»da berilgan ideografik shemaning asosini borliqning falsafiy tasnifi tashkil etadi.

Muallif mazkur tasnifni hosil qilishda o'zining falsafa, psixologiya va mantiq fanlari bo'yicha egallagan chuqur bilimlari hamda yuqorida nomlari tilga olingan mashhur faylasuflarning qarashlariga tayangan holda barcha «narsa» larni dastlabki pog'onada oltita yirik tushunchaviy maydonga taqsimlagan.

1. Mavhum munosabatlar
2. Borliq
3. Materiya
4. Aql-idrok
5. Erk
6. His-tuyg'ular

Ular o'z navbatida quyida kichik-kichik mikromaydonlarga bo'linadi. Sistema ichida sistema tamoyiliga ko'ra keyingi pog'onada ushbu mikromaydonlar yanada kichikroq mikromaydon va uyalarga tarmoqlanib borib, oxirgi pog'onada mingta tushunchaviy maydonga ajraladi [8]. Ingliz tilining butun leksikasi ana shu makro va mikromaydonlar qamroviga kiritilgan. Har bir maydonni hosil qiluvchi so'z-tushuncha ancha keng semantik qamrovga ega bo'lib, u mazmunan bir-biriga yaqin bo'lgan so'zlarni o'z atrofida birlashtiradi. Quyi maydonchalarning ichki tarkibi ham struktur-semantik tamoyil asosida qurilgan. Masalan, guruhlarining ichida dastlab ot turkumiga mansub bo'lgan so'zlar, so'ng fe'llar, keyin esa sifatlar va hokazolar berilgan. Bir turkumga mansub so'zlar ma'noviy yaqinlik asosida joylashtirilgan.

Ushbu lug'at o'sha paytlardayoq ko'plab shov-shuvlarini keltirib chiqargan hamda olqishlarga sazovor bo'lgan edi. Ammo lug'atni izchil o'rganib chiqqan va shu mavzuda nazariy ishlar qilgan ayrim tilshunoslarning keyingi ideografik lug'atlar uchun namunaviy manba vazifasini o'tagan «Tezaurus»ning behisob muvaffaqiyatlari va til o'rganishdagi beqiyos ahamiyatini e'tirof etgani holda, undagi bir qator kamchiliklarni ham e'tibordan chetda qoldirmagan edilar [6].

Biroq rus tilshunosligida ideografik lug'at yaratishning asoschilaridan biri sanalgan V.V.Morkovkin, Yevropa ideografiyasini izchil tahlil qilib ko'rgach, Roje tomonidan yaratilgan «Tezaurus»ga «jahon leksikografiyasidagi misli ko'rilmagan hodisa», - deb baho bergan edi. Olimning fikriga ko'ra, ushbu kitob til leksikasining mantiqiy tartibga solingan maketini(nushasini) yaratish yo'lidagi dastlabki ilmiy asoslangan urinish bo'lgan.

Lug'atdagi falsafiy tasnifni ko'zdan kechirar ekanmiz, bu borada bizda ham ayrim e'tirozlar paydo bo'ladi: «Idrok», «Erk» va «His-tuyg'ular»ning dastlabki uch rukn bilan bir pog'onaga qo'yilishi qay darajada haqiqatga yaqin va mantiqqa qanchalik muvofiq keladi? Insonga xos xususiyatlar sifatida ularning o'rni keyingi pog'onalarda bo'lishi kerak emasmi? «Axloq» va «Din» bir-biri bilan qay tariqa munosabatga kirishishi kerak? M.Roje ularni «His-tuyg'ular» makromaydoniga kiritib to'g'ri qilganmi? Ushbu savollarimizga javob topish maqsadida M.Roje «Tezaurus»idan ancha keyinroq dunyo yuzini ko'rgan ideografik lug'atlar asosida yotgan tasniflarni ham tahlil qilishga urinish ko'rdik.

F.Dornzayf, H.Mayyer va X.Kasareslar o'zlarining ideografik tasniflarida aynan mana shu jihatlarni hisobga olishgan. F.Dornzayfning ideografik lug'ati dastlab 1934 yilda nashr qilingan edi. Kitobning to'ldirilgan keyingi nashrlarida olam yigirmata makromaydonga ajratilgan. Mazkur makromaydonlar Y.Karaulovning «Umumiy va rus ideografiyasi» hamda A.Sobirovning «O'zbek tilining leksik sathini sistemalar sistemasi tamoyili asosida tadqiq etish kitobida ko'rsatilgan.

F.Dornzayfning ideografik tasnifida olamning falsafiy kartinasi ishonarli, shuningdek, borliq haqidagi umumiy tasavvur ancha mantiqiy yoritilgan. Tasnifdan ko'rinib

turibdiki, F.Dornzayf olamning iyerarxik tuzilishida jonsiz tabiat, o'simliklar va hayvonot dunyosidan keyin inson shaxsini eslagan, insonni tabiatning ajralmas bir qismi sifatida tasnifga kiritgan. Shu tariqa mazkur tasnifda ideografik lug'atning asosiy yo'nalishlari belgilab berilgan.

M.Roje va F.Dornzayflarning lug'atlaridan keyinroq, ya'ni o'tgan asr o'rtalarida birin-ketin nashrdan chiqqan boshlagan ideografik lug'atlarning mualliflari lug'atda keltirilgan so'zlar o'rtasidagi bog'lanishni va leksik semantik maydonlar iyerarxiyasini yorqinroq namoyon qilish, o'quvchilar ko'z o'ngida borliq haqidagi tasavvurlarni yanada oydinlashtirish hamda lug'at haqida mukammalroq tushuncha uyg'otish maqsadida ideografik tasnifni chizmada aks ettirganlar. Bulardan biri nemis lug'atshunosi H.Mayyer edi.

H.Mayyerning ideografik shemasi yarimshar ko'rinishiga ega bo'lib, u Yerning geografik xaritasini eslatadi. Shemada nemis tili leksikasi jami 100 ta mikromaydonga ajratilgan. Ushbu mikromaydonlar oltita hududiy maydon qamroviga kiritilgan. Ana shu makromaydonlarni H.Mayyer shartli ravishda alifbodagi harflar bilan tartiblagan. Muallif o'zining ideografik shemasini tuzishda so'zlarning qo'llanish darajasidan kelib chiqqan edi, ya'ni nutqda eng ko'p qo'llanuvchi (umumiste'moldagi) so'zlar har bir hududning yuqori qatlamidan, qo'llanish doirasi cheklangan (atamaviy) so'zlar esa quyi qatlamlardan o'rin olgan. Mazkur shema quyidagi tushunchalarni o'z ichiga oladi:

- A. Gap qurilishi va fikrlar bog'lanishining asosiy elementlari (10 ta mikromaydon).
- B. Borliqdagi va xayoldagi barcha tushunchalarning asoslari (10 ta mikromaydon).
- S. Ruhiy va ma'naviy hayot (aql va ruh) ning asosiy tushunchalari (20 ta mikromaydon).
- D. Ijtimoiy munosabat asoslari (20 ta mikromaydon).
- E. Ijtimoiy hayotni belgilovchi asosiy tushunchalar (20 ta mikromaydon).
- F. Buyum (narsa) lar haqidagi asosiy tushunchalar (20 ta mikromaydon) [3].

Garchi olimlar tomonidan ushbu tasnifni yaratishda lug'atshunos olamning iyerarxik tuzilishini e'tiborga olmaganligi, ko'proq statistik metodga murojaat qilganligi, shemada narsa va hodisalar o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishlar buzilganligi e'tirof etilsa-da, bizningcha, H.Mayyer o'z tasnifida bir qator yutuqlarga erishgan. Jumladan, olamning o'rtasidagi S, D, YE makromaydonlaridagi 60 ta mikromaydonni inson va uning hayotiy qirralariga ajratgan. Olamning yaxlit bir sistema ekanligini tan olgan holda semantik maydonlar iyerarxiyasini yer shari tasviriga joylashtirgan. Shuningdek, ushbu tasnifda bir qator kamchiliklarga ham yo'l qo'yilgan bo'lib, ular quyidagilarda ko'rinadi:

- 1) 09-, 19-, 29-, 39-, 49-, 59- – jami oltita mikromaydon bo'sh qoldirilgan.
- 2) 32-, 33-, 36-mikromaydonlarning barchasi «psixologiya» deb belgilangan, ya'ni takrorga yo'l qo'yilgan.
- 3) 38-, 63-, 73-mikromaydonlar ham u yoki bu darajada teologiya (ilohiyot) ga tegishli.

Ammo, sanab o'tilgan kamchiliklarga qaramay, H.Mayyerning lingvistik-ideografik xaritasi Yevropa tilshunosligida o'z qadr-qimmatiga ega. Aynan shuning uchun u ideografik lug'atlar yaratishning keyingi bosqichlariga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Olamning tilda aks etishini ko'rsatib berishga uringan olimlardan yana biri ispan olimi X.Kasaresdir. M.Roje va F.Dornzayflarning ideografik tasnifida «Xudo va ilohiyot» eng so'nggi navbatda tilga olingan bo'lsa, X.Kasares o'zining falsafiy-ideografik shemasida chinakam imon-e'tiqod sohibi sifatida «Xudo. Din» tushunchaviy maydonini eng oliy nuqtaga ko'tarib qo'ydi va uni 1 raqami bilan belgiladi.

Mazkur shema chapdan o'ngga tomon tarmoqlanib ketgan daraxt shoxiga o'xshaydi. Shemadagi 9 ta pog'onaning barchasi olam va unda inson hamda insoniy munosabatlarning o'rnini ko'rsatib berishga bag'ishlangan. Tasnifdagi 38 ta mikromaydonning 32 tasi yo'naltirilgan chiziqlar orqali «Inson» makromaydoniga borib tutashadi [3].

X.Kasaresning «Ispan tili ideografik lug'ati» (1941 y.) uch qismdan iborat bo'lib, uni yaratishda muallif M.Roje tomonidan yo'l qo'yilgan kamchiliklarni bartaraf etishga harakat qilgan. Shemadan ko'rinib turibdiki, muallif ispan tilining o'ziga xos xususiyatlari, imkoniyatlari va nozikliklarini yaxlit bir qurilmaga joylashtirishda mohir me'morlarday ish yuritgan.

To'g'ri, ushbu shema ham e'tirozga molik bo'lgan ayrim nuqsonlardan holi emas. Masalan, «Borliq» va «Xudo» bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgan, zero «ilk borliq ikkinchi borliqqa nisbatan zid bo'lolmaydi» [1]. Bundan tashqari, «Borliq» makromaydoni keyingi pog'onalarda son-sanoqsiz semantik maydonlarga tarmoqlanib, iyerarxik pog'onani tashkil qilgani holda, «Xudo. Din» makromaydoni boshi berk ko'chaday yopiq qolib ketgan.

Shunga qaramay, tan olib aytish kerakki, X.Kasares lug'at va unga asos bo'lgan chizma yordamida o'zining o'tkir zehni, sog'lom aqli va teran tafakkurini namoyon qila olgan.

Umuman olganda, yuqorida sanab o'tilgan lug'atlar Yevropa tillarida har jihatdan mukammal, yetuk ideografik lug'atlarning vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Ana shunday lug'atlarning yorqin namunasini M.Roje lug'atidan keyin bir asrdan ortiqroq vaqt o'tgach, R.Xallig va V.Vartburglar hamkorlikda yaratishdi. Ular «Tushunchalar tizimi leksikografiyaning asosi sifatida» nomli asarida ma'lum bir tushunchalar asosida tilning lug'at tarkibini muayyan guruhlarga bo'lish, lug'atlarning yangi avlodini yaratish, leksikografiyada amalda bo'lgan alifbo tamoyilidan voz kechib, olamning sistemaviy tasvirini yaratish g'oyalari nazariy va amaliy jihatdan yoritib berdilar. A.Sobirov ideografik tasnif yutuqlarini e'tirof etarkan: «Olamni semantik maydonlarga ajratish bo'yicha bajarilgan ishlar ichida R.Xallig va V.Vartburglarning tasnifi alohida qiymatga ega. Ular o'zlarining 20 yillik kuzatishlari zaminida "Olamning lisoniy manzarasi" (das Weltbild der Sprache)ni yaratdilar» [9; 88], – deb qayd etadi. R.Xallig va V.Vartburglarning ideografik shemasi, boshqalarnikidan farqli o'laroq, dastlabki o'rinda uchta makromaydonga ajratilgan. Ushbu makromaydonlar esa «Universum» deb nomlangan bir umumiy tushuncha qamroviga kiritilgan. Uchala makromaydon ham yirik blok ko'rinishida bo'lib, ushbu bloklar o'z ichida bir qancha semantik maydonga bo'linadi.

«Olam» deb nomlangan I blok to'rtta semantik maydonga ajratiladi: 1. Osmon. 2. Yer. 3. O'simliklar (fitonimlar). 4. Hayvonlar (zoonimlar).

«Inson» deb nomlangan II blok qamroviga ham to'rtta semantik maydon kiritilgan: 1. Inson – tirik organizm. 2. Qalb va aql. 3. Ijtimoiy tuzilmalar. 4. Inson – jamiyat a'zosi.

III blok esa «Inson va olam» deb nomlanib, u ikkita semantik maydon bilan bog'liq tushunchalarni o'z ichiga oladi:

1. a priori.

2. Fan va texnika.

Semantik maydonlarning har biri o'z navbatida yana bir qancha mikromaydonlarga bo'linadi. Masalan:

1. Osmon: a) osmon va osmon jismlari; b) ob-havo va shamollar.

2. Yer: a) relyeflar; b) suv; c) tuproq va uning tarkibi; d) minerallar; e) metallar.

3. O'simliklar: a) umuman o'simliklar dunyosi; b) daraxtlar; c) butalar; d) boshloqli o'simliklar; e) poliz ekinlari; f) yem-xashak; g) sanoat ekinlari; h) o'rmon o'simliklari; i)

suv o'tlari; j) dorivor o'simliklar; k) manzarali o'simliklar; l) xonaki gullar; m) zararli o'simliklar.

4. Hayvonlar: a) to'rt oyoqlilar; b) qushlar; c) dengiz hayvonlari; d) baliqlar; e) sudraluvchilar; f) amfibiyalar; g) mollyuskalar; h) qisqichbaqalar; i) hasharotlar; j) hayvon kasalliklari; k) afsonaviy maxluqlar [3].

R.Xallig va V.Vartburglarning ideografik tasnifidan ko'rinib turibdiki, ular olam qanday bo'lsa, uni adekvat tarzda tilda aks ettirishga urinib ko'rganlar. Xususan, olamga insonning qarama-qarshi qo'yilishi, tasnif etilgan 83 ta mikromaydondan 53 tasining inson shaxsiga bog'liq holda talqin etilishi olamning yaxlit bir sistema ekanligi haqidagi g'oyaning tasnifga singdirib yuborilishi, ichki bo'linishlarda deduktiv tamoyillarga qat'iy rioya qilinishi ularning eng katta yutuqlari sanaladi. Shu bilan birgalikda «Olam» ning tilda aks etish manzarasida izohtalab o'rinlar ham uchraydi. Takrorlarga, o'rinsiz ajratilgan mikromaydonlarga duch kelinadi. Masalan, II makromaydondagi 1-semantik maydonning a) «inson hayotining umumiy qirralari» 3-semantik maydondagi a) «insonning umumiy ijtimoiy qirralari»ga o'xshash. Bu holatni II makromaydonning 1-semantik maydonidagi «harakat va holat» makromaydoni bilan III makromaydondagi 1-semantik maydonning «harakat» mikromaydoni o'rtasida ham kuzatish mumkin. Aytilganlardan qat'i nazar, R.Xallig va V.Vartburglarning bu asari dunyo lug'atchiligida o'z o'rniga ega.

Umuman olganda, XX asr Yevropa va rus ideografiyasi uchun eng sermahsul davr bo'ldi, desak xato qilmaymiz. Chunki aynan mana shu davrga kelib Yevropa va rus olimlari tomonidan tildagi semantik (tushunchaviy) maydonlar bilan bog'liq ideografik aspektidagi tadqiqotlar amalga oshirildi.

Buni quyidagilar bilan izohlash mumkin.

1. Ilm-fan va texnikaning jadal rivojlanishi natijasida aniq fanlar sohasida olamshumul kashfiyotlar qilindi, hodisalarning mohiyati oydinlashdi.

2. O'simliklar va hayvonlar sistematikasi, kimyoviy elementlarning davriy sistemasi yaratildi va ular gumanitar fanlar rivojiga ham jiddiy ijobiy ta'sir ko'rsata boshladi.

3. Insonlarning bilim doirasi kengaydi, ularning intellektual ongi o'sdi.

4. Transport, pochta, telegraf, kutubxona va shu kabi xizmat turlarining kengayishi natijasida odamlarning muloqot doirasi kengaydi, olimlarning tajriba almashishi, boshqa joylarda yaratilgan asarlar haqida fikr-mulohazalar bildirish uchun yetarlicha imkoniyatlar yuzaga keldi.

Bular asosida turli tillarda ideografik xarakterdagi lug'atlar paydo bo'ldi. Bulardan T.Robertson, D.Sanderslarning ideografik lug'atlariga jahon leksikografiyasida M.Roje lug'atining analoglari (aynan o'xshash tarjimalari) deb qaralsa [10], biz yuqorida tahlil qilishga urinib ko'rgan lug'atlar nisbatan mustaqil va e'tiborga molik asarlar sanaladi.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan oydinlashadiki, ideografik lug'at leksik sathning butun ko'lami maksimal namoyon bo'lishini o'zida to'liq aks ettiradi va shu jihatga ko'ra olamning tildagi in'ikosi bo'lib xizmat qiladi. Olam va undagi narsalarni o'zaro aloqadorlikda ko'rsatish, undan foydalanuvchilarning so'z boyligini oshirish, estetik zavqini kuchaytirish, fikrlash qobiliyatini o'stirishga xizmat qiladi. Bunday lug'atlar tilning lug'at tarkibini ixcham, ochiq tarzda ko'rsatib beradi, leksemalarning semantik jihatdan tarmoqlanishi hamda muayyan tushuncha maydonlarini hosil qilishi haqida aniq tasavvurlar beradi [4].

Xulosa qilib aytish mumkinki, M.Roje, F.Domzayf, H.Mayyer, X.Kasares, R.Xallig va V.Vartburg kabi lug'atshunoslar leksikografiyadagi eng murakkab masalardan birini sharaf bilan ado etib, tildagi so'z-tushunchalarni ma'lum paradigmalariga ajratishning uddasidan chiqdilar va dunyo

tilshunosligida ideografik yo'nalishning paydo bo'lishi hamda rivojlanishi uchun sezilarli darajada zamin yaratdilar. Lug'atning yangicha ko'rinishini insoniyatga tortiq qilgan mazkur olimlar biz yashab turgan olam qanchalik serqirra, xilma-xil va turli-tuman ko'rinishlarga ega bo'lmasin, u tarkibiy qismlari bir-birini eslatib turuvchi, taqozo qiluvchi yagona va yaxlit bir butunlikdan iboratligini hamda uning ifodalovchisi bo'lmish til ham beaded tarmoqlarida turli hajmdagi behisob maydonlarga ega bo'lgan yaxlit bir tizim ekanligini falsafiy yo'l bilan isbotladilar. Zero, «odamlar falsafa yo'li bilan isbot etilgan mavjud narsa haqida to'la ishonch va qanoatga ega bo'ladilar» [1].

O'rta va oliy maktablarda chet tillarni o'rgatish amaliyotida til o'rganuvchilarning lug'at boyligini to'ldirish, muayyan til leksikasini bir-biri bilan o'zaro ma'noviy munosabatga kirishuvchi so'zlar tizimi sifatida nazariy jihatdan anglab yetish uchun so'zligi mavzu yoki mazmun guruhlari asosida tizimga solingan lug'atlar asqotishi shubhasiz. Shu ma'noda ideografik lug'atlar olamning lingvistik konseptualizatsiyasi va turkumlanishini o'rganish vositasi bo'lib bilan birga, madaniyatlararo muloqot uchun muhim bo'lgan lingvomadaniy ma'lumotlar manbai sifatida ham xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
2. Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика. – М.: Высшая школа, 1990.
3. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976.
4. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М.: Наука, 1981.
5. Морковкин В.В. Идеографические словари. – М.: МГУ, 1970.
6. Морковкин В.В. Опыт идеографического описания лексики (анализ слов со значением времени в русском языке). – М.: МГУ, 1977.
7. Плотникова А.М., Слаутина М.В. Идеографические словари в практике преподавания лингвистических дисциплин. // Перспективы науки и образования. Международный электронный научный журнал.
8. Roget's Thesaurus. – http://en.wikipedia.org/wiki/Roget's_Thesaurus.
9. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини система сифатида тадқиқ этиш: Филол. фан. докт. ... дис. – Тошкент, 2005.
10. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии. – <http://feb-veb.ru/feb/izvest/1940/03/403-089htm>.

Dilfuza XATAMOVA,
O'zMU doktranti
E-mail: xatamovadilfuza73@gmail.com

O'zMU professori H.Boltaboyev taqrizi asosida

CURRENT ISSUES REGARDING THE TERMS OF LITERARY STUDY

Annotation

Reflecting on the problems of Uzbek literary studies terms, filling in the works published on this topic in Uzbek literary studies.

Key words: Literary terms, terminology, system, reform, dictionary, encyclopedia, textbooks, literature.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Аннотация

В данной статье затрагиваются некоторые аспекты проблем литературоведческой терминологии. Делается обзор работ, посвященных решению заявленных задач.

Ключевые слова: Литературоведческие термины, система, глобализация, неоднозначность, понятие, словари, энциклопедии, учебники, литературный процесс.

ADABIYOTSHUNOSLIK TERMINLARIGA OID DOLZARB MASALALAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada adabiyotshunoslik terminlarini muammolari masalasida fikr yuritilib, o'zbek adabiyotshunosligida bu borada nashr qilinayotgan ishlar qisman tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: Adabiyotshunoslik terminlari, terminologiya, sistema, istiloh, lug'at, ensiklopediya, darsliklar, adabiy jarayon.

Kirish. Insoniyat XXI asrga qadam qo'ydi, uning borliqni bilish va o'rganish darajasi ham o'sdi. Bu globalashuv jarayonda, fanlar, ilmlar aro bog'lanish shidatli ravishda usib bormoqda, bu jarayon adabiyotshunoslik ob'ektini xam kengaytirishga zamin yaratmoqda: "Literaturovedeniye predstavlyayetsya ne naukoj o literature, a kooperatsiyej raznix literaturovedcheskix deyatelnostey i sodrujestvom voznikayushix na ix osnove sfer i dissiplin"[1]. Ilm sifatida uning oldida ham yangi-yangi muammolar yuzaga kelmoqda. Bu muammolar avvalam bor soha terminologiyasi bilan bog'liq bo'lib, ular o'z navbatida, yechimlarini kutib qolmoqda.

Hozirgi zamon idrok jarayoni tubdan farq qiladi. Dunyoni anglash, uning manzarasi internet davrida tubdan farqlanib, insoniyatning bilim olish imkoniyatlarini oshiradi. Bu jarayon xar bir sohaga, jumladan, milliy adabiyotshunoslikka xam, ko'plab yangi tushunchalarni ifodalovchi terminlar kirib kelishiga sabab bo'lmoqda. Ularni to'g'ri anglay olmaslik va istifoda qilmaslik ilmiy-tadqiqot ishlarida va badiiy asarlarni tahlil qilish amaliyotida qiyinchiliklar tug'dirmoqda. Masalan, xorijiy adabiyotshunosligida keng qo'llanilayotgan globalizm, germeneytika, germeneytik interpretatsiya (talqin), germeneytik doira, badiiy moduslar, kompensatornaya funktsiya literaturasi kabi adabiyot, san'at va estetikaga oid termin va tushunchalarni hattoki oliy o'quv yurtlarida adabiyotshunoslikdan ta'lim berayotgan o'qituvchilarning ko'pchiligi to'g'ri talqin qila olmaydi. Vaholanki, adabiyotshunoslikda istifoda etilayotgan terminlar va tushunchalar talabalar tomonidan aniq, puxta o'zlashtirilgandagina tahlil qilinayotgan asar mohiyatini tushunishga va uni adabiyotshunoslikdagi mavjud hodisalar bilan bog'liq holda tadqiq etishga imkoniyat tug'iladi. Eng achinarlisi shundaki, soha mutaxassisi sifatida yetishtirilgan bunday kadrlar ertaga badiiy asar tahliliga qul uradi va uquvchilarni asarni noto'g'ri talqin qilish yo'lidan olib boradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mustaqillik davriga kelib adabiyotshunoslikdagi bir qancha ilmiy muammolar o'z yechimini topa boshladi. Adabiyotshunoslikda ana shunday dolzarb muammolardan sanalgan adabiyot terminlarining shakllanishi, qo'llanilishi va tarjimasiga doir bajarilgan ishlarining so'ngisi o'tgan asrning 70- yillarida yaratilgan edi. Rus tilida 1962 yilda tuzila boshlangan "Kratkaya literaturnaya ensiklopediya" 1978 yilda nihoyasiga yetkazildi, L.I. Timofeyev va S.V. Turayev tomonidan "Slovar literaturovedcheskix terminov" (1974) nashr etildi. Shu davrdan o'zbek tilida ham ana shunday yo'nalishdagi lug'at yaratishga kirishildi. So'ngra N. Hotamov va B. Sarimsoqov tomonidan ikki tilli adabiyotshunoslik terminlarining lug'ati (1979, 1983) chop ettirildi. Ayni davrda rus tilida "Literaturniy ensiklopedicheskiy slovar" yaratildi (1987), Y. Borev tomonidan tuzilgan "Estetika" lug'atida (1988) adabiyotshunoslik masalalariga keng o'rin berildi. XX asrning 90 - yillarida va XXI asr boshlarida o'nlab lug'at va ensiklopediyalar chop etilganiga qaramay, shu vaqtga qadar o'zbek tilida yuqorida tilga olingan lug'atlardan boshqalari yaratilmadi.

Adabiyotshunoslikda adabiyot terminologiyasi masalalari nazariy adabiyotlar tarkibida berilgani va ayrim terminlarning izohi yuzasidan bildirilgan mulohazalar L.I. Timofeyev, G.N. Pospelov, Y. Borev, V.YE. Halizev, N. Tamarchenko va boshqalar tomonidan yaratilgan "Adabiyot nazariyasi" kitoblarida va "Adabiyotshunoslikka kirish" darsliklarida aks etgan. Xuddi shuning kabi O'zbekistonda I. Sultonov, H. Umurov muallifligida chop etilgan "Adabiyot nazariyasi" va T. Boboyev tomonidan yaratilgan "Adabiyotshunoslik asoslari", M. Mahmudov va boshqalar, E. Xudoyberdiyev, D. Quronov, A. Ulug'ov yaratgan "Adabiyotshunoslikka kirish", "Adabiyot nazariyasi asoslari" darsliklarida ham masalaning ayrim jihatlarini o'z aksini topgan.

Adabiyotshunoslikda terminologiya masalalari, ularning nazariy qamrovi va ifoda shakllari bo'yicha rus tilida

V.V. Kurilov, M.A. Saparov, D.S. Lote, L.V. Chernets, K.R. Babadjanova tadqiqotlarida bayon etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida qiyosiy-tarixiy va tahliliy metodlardan foydalanamiz va muammolarni ko'rib chiqish jarayonida xar bir masala borasida tadqiqot ob'ektimizni genezisi, evolyutsiyasi va xozirgi xolatiga tayanamiz.

Tahlil va natijalar. Soha terminologiyasining, jumladan, adabiyotshunoslik termin-larining bugungi holatini, fan oldida turgan muammolarni o'rganish va bu yo'ldagi to'siqlarni bartaraf etish uchun ularni rus tili orqali bizga kirib kelgan adabiyotshunoslik terminlari bilan qiyosiy o'rganish muammosi dolzarb masala bo'lib turibdi. Adabiyotshunoslik oldida turgan ana shu dolzarb muammoni o'rganmay turib, bu sohada yangi terminologik va ensiklopedik lug'atlar yaratish ishiga kirishish mushkul.

Aynan belgilangan masalamizga to'xtalar ekan biz, adabiyotshunoslik terminlari va terminologiyasi muammolari soha mutaxassislarining doimiy diqqat markazida turgan va ilmiy munozaralarga sabab bo'layotgan mavzulardan sanaladi. Aristotel davridan tortib hozirgi kunga qadar tushuncha – termin – terminologiya – badiiy matn munosabatlari nazariy aspektida ham, badiiy asarni tahlil qilish tajribasida ham dolzarblik kasb etadi.

Yuqorida qayd qilganimizdek, o'tgan mana shu muddat davomida adabiyotshunoslik ilmida qator yangi sohalar vujudga keldi, xorijiy xalqlar adabiyotshunosligidan o'zbek tiliga ko'plab yangi terminlar kirib o'zlashdi. Qolaversa, milliy tilimiz imkoniyatlari asosida ham anchagina terminlar yasaldiki, bugungi kunda ularni izchil tizimga solish, izohlash zarurati tug'ilmoqda. Terminologiya masalalari nazariy adabiyotshunoslikning doimiy diqqat markazida turishi, ilmiy iste'molga kirib kelayotgan yoxud iste'moldan chiqib ketayotgan har bir terminni tahlil va talqin qilish, uni ilmiy jihatdan o'rganib, adabiy jarayonga olib kirib "joriylashtirish", o'zbek tilidagi muqobil variantlarini yaratish va ularni badiiy tahlil amaliyotiga tatbiq etish ana shu tarmoqning muhim vazifasidir. Ayni masalada Y.B. Borev o'zining "Estetika. Teoriya literatur / Ensiklopedicheskiy slovar terminov" ("Estetika. Adabiyot nazariyasi. Terminlarning ensiklopedik lug'ati") asarining so'zboshisida: "Bez sistemi terminov nikakaya nauka sushestvovat ne mojet", - deya qayd etgan edi [2, 3]. Ma'lum bo'ladiki, terminlar sistemasiga ega bo'lmagan fan sohasi o'z mazmun mohiyatini yuqotadi. Bu jihatdan B.N.Golovining «Termini kajdoy otrasli ili nauchnoy dissiplini predstavlyayut soboy uporyadochenniy nabor ponyatiy, kotoriye naxodyatsya mejdu soboy v sistemnix otnosheniyax» [3] degan fikri yuqorida qayd qilganlarni isbotidir.

Demak, har bir fan mustaqil ilm sohasi sifatida rivojlanishi uchun o'zining terminologik bazasiga ega bo'lishi, ularni amaliyotga to'g'ri tatbiq etishi va badiiy tahlil tajribasida qo'llay bilishi lozim bo'ladi. Ushbu vazifalarni bajara olmagan fan sohasi globallashuv davrida turli ilmlar va tizimlarning kesishmasida o'z ahamiyatini yo'qotishi mumkin.

O'zbek adabiyotshunosligida ham bugungi kunga qadar adabiyotshunoslik terminlari bo'yicha bir necha izohli lug'atlar tuzilgan. Ularning ayrimlari o'z davri uchun ahamiyatli sanalsa, ayrimlari muayyan ilmiy masalalarni o'rganishda hozir ham o'z qimmatini yo'qotmagan. Biroq, tan olmoq kerak, H. Homidiy va boshqalar tomonidan yaratilgan "Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati"[4], N. Hotamov va B. Sarimsoqov tomonidan tuzilgan "Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati"[5] kabilar terminlar qamravi, ilmiy izohlash prinsiplari jihatidan bugungi adabiyotshunosligimiz talablariga javob bera olmay qoldi. D.Quronov boshchiligidagi 2010 yilda nashrdan chiqqan "Adabiyotshunoslik lug'ati"ga[6] ham qariyb 13 yil o'tdi. Ushbu muallif tomonidan chop etilgan "Adabiyot nazariyasi

asoslari" (2018) [7] darsligiga nazar solar ekan biz, adabiyotlar ruyxati olimning Borev maktabi tarafdorlarini ishlarini batafsil o'rganiganligi, struktural poetik maktab qarashlari bilan darslikni boyitganliklarini, G'arb adabiyotshunoslilari ishlarini ham jalb qilib, ularning fikriniaks ettirganini ko'rishimiz mumkin. Lekin bu darslik o'z oldiga quyigan vazifalardan kelib chiqqan xolda xozirda adabiyot ilmiga kirib kelayotgan unlab xatoki yuzlab terminlarni qamrab ololmaydi. Adabiyotshunoslik doirasida yangi yunalishlar vujudga kelmoqdaki ular xa o'z talqinini bizning olimlarimiz tomonidan qilinishini kutmoqda. X.Boltaboyevning 2015 - yilda chiqqan "Adabiyot ensiklopediyasi"(1 tom) o'zbek adabiyotshunoslariga yana bir tuxva bo'ldi. Ushbu ensiklopediya o'z ichiga nafaqat atamalar(terminlar) va istilohlar (ponyatiya)talqinini,balkim asarlar va nashrlarga sharx berishni ham maqsad qilib olgan. Shu urinda tuzuvchilar istiloh tushunchasini ishlatib, "...ilmiy bilim va tushunchalar qamrovini birgina atama so'zi o'zida tuliq aks ettira olmaydi. Qolaversa atamaning bir ma'noli, istiloh esa qamrov nuqtai nazaridan bir necha ma'nolarni ham o'zida aks ettirishi mumkinligi inobatga olinadi"[8] deb tushuntirish berib ketadi. Demak, termin va tushunchalar urniga atama va istiloh so'zlari ishlatilmoqda. Bu xolat xam, albatta, barcha olimlarimizda birdek munosabat tug'dirmaydi.

Adabiyotshunoslik terminlari sohasidagi kishini qoniqtirmaydigan holatning vujudga kelishida, yuqorida aytganimizdek, soha xodimlarining bunday masalalar bilan shug'ullanmay qo'yishi, ayrim hollarda esa yangi kirib kelayotgan va milliy adabiyotshunoslikda ekvivalentlari bo'lmagan terminlarni o'rinsiz holda milliyashtirishga urinishlari, ularni "sig'dirmaslik"ka intilishlari ham sabab bo'lmoqda.

Xulosa va takliflar. Yuqorida qayd etilgan holat va sabablar bugun adabiyotshunoslik terminlari bilan jiddiy ravishda maxsus shug'ullanishni taqazo etadi. Qolaversa, bu narsa faqat soha mutaxassislari tomonidan o'rganilishi, terminlar bilan munosabatda bo'lishning ilmiy prinsiplari haqida tavsiyalar berish zarurligini ham talab etadi.

Terminologiyaning, xususan, sohalar terminologiyasining nazariy hamda amaliy masalalari haqida rus va o'zbek tilshunosligida ayrim tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ammo, o'zbek adabiyotshunoslarining fan ravnaqi yo'lidagi zahmatini kamsitmagan holda, adabiyotshunosligimizda bu xildagi tadqiqot mutlaqo uchramasligini ham qayd etish lozim. Bu sohada XX asrning 90- yillarida birgina prof. B. Sarimsoqovning "Atama – ilmiy madaniyatimiz ko'zgusi" nomli maqolasi e'lon qilindi. Unda adabiyotshunoslik terminologiyasida ro'y berayotgan ayrim jarayonlar, ularning yuzaga kelish sabablari va bartaraf etish yo'llari qisqacha bayon etilgan. Jumladan, maqolada "Adabiyotshunoslik terminlarini tartibga solishning eng muhim muammolaridan biri ilmiy ishlarda, vaqti matbuotda e'lon qilinayotgan maqola va taqrizlarda mualliflar tomonidan va ilmiy tajriba hamda an'anada e'tirof etilgan atamalarni qo'llashga, boshqacha qilib aytganda, terminologiyada boshboshdoqlikka yo'l bermaslik lozim..." deyilgan[9].

Adabiyotshunoslik badiiy adabiyotning o'ziga xos jihatlarini, taraqqiyot qonuniyatlarini o'rganuvchi fan ekan, uning "o'z tili" hamda maxsus tushunchalarini mutaxassislarga anglatish uchun ham terminologik bazasiga ega bo'lishi kerak. Ochig'ini aytganda, keyingi paytlarda adabiyotshunoslikning ichki tarmoqlari o'rtasida tafovut kamayib bormoqda. Masalan, ayrim olimlar, publitsistik yo'nalishda tanqidchilik, adabiyot tarixi va nazariyasi kabi sohalarining mutaxassislarini o'zlariga o'xshab ommabop uslubda maqolalar yozishga da'vat qilmoqdalar. Bu hodisaning oqibati nazariy adabiyotshunoslik va uning terminologiyasiga jiddiy zarar yetkazishi aniq. Shuning uchun adabiyotshunoslik hamma vaqt o'zining terminlar xazinasini

boyitishi, uni zamonaviy jahon adabiyotshunosligi darajasiga ko'tarish uchun intilishi zarur.

ADABIYOTLAR

1. Курилов В.В. Курилов В.В. Теория литературы в системе литературоведческого знания: Автореферат дис.д.ф.н.- М.: МГУ, 2005. – С. 23
2. Боров Ю.Б. Эстетика. Теория литературы / Энциклопедический словарь терминов. – М.: Асртель, 2003. – С. 3
3. Лейчик В. М. Терминоведение : предмет, методы, структура / В. М. Лейчик. – Москва : Изд-во ЛКИ, 2007. - .С 25
4. Ҳомидий Х., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. - Т.: Ўқитувчи, 1967. 240 б.
5. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1979. 368 б
6. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Т.: Академнашр. 2010.
7. Куронов Д. Адабиёт назарияси асослари. Т.: Навоий университети. 2018
8. Адабиёт энциклопедияси: (атамалар, истилоҳар, сиймолар, асарлар ва нашрлар). Т.: МУМТОЗ СЎЗ. 2015. Б. 5-6
9. Саримсоқов Б. Атама – илмий маданиятимиз кўзгуси. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1995. 3- сон. – Б. 41–51.

UDK:811.1

Nilufar XOLMATOVA,
Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi,
E-mail: xolmatova.nn1996@gmail.com

O'zMU dotsenti I.O'sarov taqrizi asosida

ORIGIN OF THE CONCEPT OF TERMINOLOGY AND ONOMASTICS

Annotasion

In this article, terminology and its emergence, its study by linguists as current topics in linguistics. Also, the emergence of onomastics and its study by scientists.

Key words: Terminology, term, nominative function, special words, naming.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ПОНЯТИЯ ТЕРМИНОЛОГИИ И ОНОМАСТИКИ

Аннотация

В данной статье рассматривается терминология и ее возникновение, ее изучение лингвистами как актуальная тема в лингвистике, а также возникновение ономастики и ее изучение учеными.

Ключевые слова: Терминология, термин, номинативная функция, специальные слова, именование.

TERMINOLOGIYA VA ONOMASTIKA TUSHUNCHASINING KELIB CHIQISHI

Annotatsiya

Ushbu maqolada terminologiya va uning paydoo bo'lishi, uning tilshunoslikda tilshunos olimlar tomonidan dolzarb mavzular sifatida o'rganilishi. Hamda, onomastikaning paydo bo'lishi va unga olimlar tomonidan o'rganilishi.

Kalit so'zlar: Terminologiya, termin, nominativ funksiya, maxsus so'zlar, nom qo'yish.

Kirish. Rivojlanayotgan hamda yangi bosqichlarga o'tayotgan bu jamiyatimizda ilm o'rganish va buni kasb sifatida e'tirof etish har daqiqada shiddat bilan rivojlanib borayapti va buning negizida o'sha faoliyatni ichki va tashqi jarayonlarni ifodalaydigan so'zlar paydo bo'lyapti. Muayyan bir tildan foydalanadigan jamiyatda nomlar va terminologiya tushunchalari chuqur iz ota boshladi. Va bu sohaga qiziqish bir necha yillardan beri dunyo tilshunoslarining diqqat markazidagi eng dolzarb mavzulardan biri bo'lib kelmoqda. Ho'sh, yuqoridagi tushunchalar aslida o'zi nima va tilshunoslikda ularning o'rni qanday. Mazkur tilshunoslik predmetlaridan to'g'ri foydalana olish va ularning o'zaro bir biridan farqli ravishda tushunib yetish ham juda muhim omillardan hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. X.Xyuellning ta'kidlanishicha, terminologiya muayyan fanga oid terminlar yoki texnika sohasida qo'llanadigan so'zlar yig'indisidir. Biz terminlar ma'nosini qayd etish orqali ular ifodalaydigan tushunchalarni ham qayd etamiz.

O.S.Axmanovanning aytib o'tganicha, terminologiya qaysidir fan o'z taraqqiyotining oliy darajasiga erishgandagina yuzaga chiqadi, ya'ni termin muayyan tushuncha aniq ilmiy ifoda kasb etgandan so'ng tan olinadi. A.Reformatskiy ta'rif berishicha "terminlar – bu maxsus so'zlardir. Terminologiyaga bag'ishlangan ishlarning barchasida u yoki bu sohaning muayyan tushunchalarini anglatadigan, definiitsiyaga ega bo'lgan va asosan nominativ funktsiyani bajaradigan birliklar termin hisoblanadi.

Umuman olganda, Terminologiya sohasi zamonaviy lingvistik taqdidotlarning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Terminologiya barcha tillardagi so'z boyliklarining katta qismini tashkil etadi. Har qanday tildagi istalgan so'z termin bo'lishi mumkin. Bu tushunchaga tilshunos olimlar tomonidan turli xil tariflar berilgan.

"Termin" tushunchasiga N.A. Dilmurodova hamda N.A.Husanovlar "O'zbek Tili" fanidan o'quv-uslubiy majmuasida quyidagi belgilarni tasnif etgan:

1) Termin – umumadabiy tilning maxsus vaziasibajaruvchi bir turi bo'lmish ishlab chiqarish, fan va texnika tiliga mansub lisoniy birlik, bir so'z yoki birikmadi;

2) Termin – konkret narsa-predmet, ashyo, mavhum tushunchalarning maxsuslashtirilgan nomidir;

3) Termin uchun muayyan ta'rif (definitsiya) zarurdir, uning yordamida tegishli tushuncha mazmunini aniqroq ifodalash, tushunchaning birini ikkinchisidan chegaralab ajratish imkonini beruvchi, ayni mahalda ma'lum tushunchani muayyan tasnifiy qatorga joyashtirishga yo'l qo'yuvchi, farqlovchi belgilarni ravshanroq ko'rsatish mumkin [1].

"Termin" so'zi lotin tilidagi "terminus" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, ilk davrda chegara, cheklanganlik ma'nolarini bildirgan [2]. Lekin ayni vaqtda bu kelib chiqshdagi ma'no hozirgi termin tushunchasini to'la anglatmaydi. Termin ma'lum ma'noga ega bo'lishi kerak, va boshqa birliklar bilan semantik jihatdan aloqada bo'ladi hamda bir yaxlit terminologiya sistemasini tashkil etadi. "G'arbiy Yevropa tillaridagi materiallaridan olingan ilmiy tadqiqotlarda "terminus"ning - chegara ma'nosidan tashqari fransuz tilida "terme" – so'z, va hozirgi davrda tushinilayotgan "termin" ma'nosini ifodalaydi. Ingliz tilida esa "term" so'zi to'g'ridan to'g'ri termin ma'nosini anglatadi, rus tilida esa bu so'z 18-asr o'rtalari va 19 asr boshlarida muomalaga kiritilgan va qandaydir so'z, ibora yoki nom demakdir. Bu tushunchaga mantiqshunoslar (logiklar) uchun termin-anii ob'ektga tegishli tavsif (yoki tavsiflar) yig'indisini nazarda tutuvchi va undan tatbiq etiluvchi so'z hisoblanadi deb e'tirof etganlar [3].

G.O.Vinokurning yozishicha, terminlar – "Это особая функция, в которой выступает слово в качестве термина, – это функция называния. Термины – это не особые слова, а слов в особой функции".

Termin o'ziga xos tizim sifatida 1993 – yildan e'tiboran o'rganila boshlagan va bu yo'nalishning asoschisi D.S. Lotte hisoblanadi. Shu bilan birga terminologiyaning fan

sifatida rivojlanaishiga A.A.Reformatskiy va boshqa olimlarning ham xizmatlari singan desak mubolag'a bo'lmaydi. (Oila opani kitobi 26 bet) V.I.Golovinning (1987),E.N.Golovkinning(1996),S.V.Grinev va V.M.Leychikning (1998) qarashlariga oid internet ma'lumotlari ham o'sha vaqtda terminologiyaning tadqiqot sifatida o'rganilganini isbotlashi mumkin. O'zbek tili tilshunosligi hamda uning terminologiyasining nazariy masalalari o'lkamizda ham o'tgan asrning boshlaridan o'rganila boshlandi. O'tgan asrning 20 -30 yillarida qator ilmiy anjumanlarning bo'lib o'tganligi va ularda yangi terminlar yasash masalalari ko'tarilib chiqilganligi terminshunosligimizning dastlabki qadamlarini ko'rsatadi."O'zbek tilimizdagi terminshunosligini rivojlanishi birinchi navbatda S.Ibrohimov hamda U.Tursunovlarning ishlarini eslatish lozim bo'ladi" [4].

Har doim terminologik tizimning shakllanishi va takomillashuvi tilda mavjud bo'lgan boshqa birliklarning rivojlanishini ham ta'minlab beradi. Tildagi otlarning o'ziga xosligi va xilma-xilligiga ta'sir ko'rsatgan onomastik terminologiya taqdiri haqida so'z yuritimiz.N.V Podolskiy aytib o'tganidek , bular onomastika «tilshunoslikning har qanday otlarni o'rganuvchi bo'limi» (aslida «o'ziga xos ismlar majmui» ma'nosida ham qo'llaniladi) .

J. Maruso tomonidan yozilgan "Lingvistik atamalar lug'ati"da: "Onomastika ma'lum bir til yoki ma'lum bir hududning shaxs nomlari tizimi yoki ushbu tizimni o'rganish ham demakdir deb ta'rif berilgan.

O. S. Axmanovaning "Tilshunoslik terminlari lug'ati"da: "Onomastika (onomalogiya)...1.Tilshunoslikning shaxs ismlarini hamda odamlar va hayvonlarning nomlari (ism, otasining ismi, familiyasini) o'rganuvchi bo'limi.. 2. Xususiy shaxs sifatidagi shaxs nomlarining umumiyliigi (tizimi). 3. Tilshunoslikning o'zini o'zi o'rganuvchi bo'limi nomlari" demakdir."Lingvistik entsiklopedik lug'at" da tegishli maqola muallif shunday boshlaydi: "Onomastika... tilshunoslikning o'ziga xos nomlarni o'rganuvchi bo'limi. "Onomastika – yunoncha **onomastike-** so'zidan olingan bo'lib, nom qo'yish san'ati degan ma'noni bildiradi. Hozirgi vaqtda bu termin ikki ma'noda qo'llaniladi."Ingliz ilida bu lingvistik birlik "**onomastics** " – the science or study of the origin and forms of proper names of persons or places: shaxs va joy nomlariga qoyilgan atoqli otlarning o'rganuvchi fan degan ma'noda kelayapti" [5]. "Ономастика (от греч. *onomastikós* - относящийся к наименованию, *опута* - имя, название):

1) раздел языкознания, изучающий собственные имена, историю их возникновения и преобразования в

результате длительного употребления в языке-источнике или в связи с заимствованием в другие языки.

2) Собственные имена различных типов (ономастическая лексика), онимия, которая в соответствии с обозначаемыми объектами делится на антропонимию (топонимию зоонимию (собственные имена животных), астронимию, космонимию и .д: degan ta'riflar berilgan Ономастика России *electron jurnalida*" [6].

1.Ma'lum bir til, xalq tarkibida qo'llangan barcha atoqli otlarning yig'indisi .

2.Atoqli otlar ,ularning shakllanishi va o'ziga xos xususiyatlarini o'rganuvchi tilshunoslik sohasi" [7].

Onomastika tilshunoslikning har qanday atoqli otlarni,ularning paydo bo'lish va o'zgarish tarixini o'rganuvchi bo'limi ,shuningdek tildagi barcha atoqli otlar yig'indisini o'zida ifodalaydi. Atoqli otlarga qiziqish Aristotel , Demokrit , Geraklitning asarlarida ham uchratish mumkin. Asosan Aristotel "Poetika" asarida otni nutq bo'laklaridan biri deb hisoblagan va unga quyidagi ta'rif berib o'tgan" Ot, murakkab, ma'no aglatuvchi, zamoni bildirmaydigan, qismlarni o'z – o'zidan ma'no anglatmaydigan so'zdir [4]. Eramizgacha 1- asrda yashagan Yuliy Polluks "Onomastik" nomli atoqli otlarga izoh beruvchi lug'at yaratgan.Uyg'onish davrida va o'rta asrlarda T.Gopps,DJ. Lokk hamda XIX asr davomida DJ. Mill ,X.Djozef va boshqalar atoqli otlar ularning til lug'aviy qatlamidagi o'rni masalasiga doir munozaralar davom etib kelmoqda. XX asrda atoqli otlar haqidagi mantiqiy yo'nalishni mashxur ingliz faylasufi va mantiqshunosi Bertran Rassel (1872-1897) yanada rivojlantirdi. O'zbek onomastikasi yoki nomshunosligi sa o'tgan asrning 60-70 yillarida alohida ilmiy yo'nalish sifatida yuzaga keldi. Ayniqsa bu sohaning bin nechta sohalarida barakali ishlar amalga oshirildi Bunga yaqqol isbot sifatida 1974 yilda Buxoro shaxrida "O'rta Osiyo onomastikasining dolzarb muammolari " mavzusida butunittifoq ilmiy anjumanining o'ztkazilishini aytib o'tsak mubolag'a bo'lmaydi.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, ayni vaqtda ham terminologiya va onomastika sohalarida tinimsiz tadqiqolar olib borilayotganligi bu sohalarining hali ham o'rganishga arzigulik tilshunoslik rivojiga hissa qo'sha oladigan jihatlar hali ham mavjudligini yaqqol isbotlay oladi. Kundan kunga atrofimizda paydo bulayorgan har bir obektga berilayotgan umumiy nomlar va ularning qaysi bir soha yoki yo'nalishni ifodalashiga nisbatan tilshunos olimlar tomonidan juda katta qiziqishga sabab bo'layapti va bu o'z o'rinda terminologiya hamda onomastikaning hali uzoq yillar mobaynida dolzarb mavzular sifatida qolishiga asos bo'lishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Ономастика России Попов сергей Александрович. 2020 20 avgust.
2. <https://cyberleninka.ru/article/n/spetsifika-terminologii-literaturnoy-onomastiki>
3. Actual issues of modern philology and journalism № 1(36) 2020 -107-108
4. Словарь иностранных слов под ред..И. В. Лехина и проф Ф. Н. Петрова М 1949 ;Ср.также А. А. Реформатский.Введения в языкознание М, 1955 с 80.
5. Яновский Н Новый словотолкователь.ч .III. – СИБ, 1806. - С 828
6. Aristotel. Poetika (poeziya san'ati haqida) .Ruschadan M.Mahmudov ,U .toychievlar tarjimasi. Toshkent :Adabiyot va san'at nashriyoti.1980 . – B.41
7. Ibroximov S. Farg'ona shevalarining kasb-xunar leksikasi Toshkent – 1959 va U.Tursunov B .O'rinboyev O'zbek adabiy tili tarixi. Toshkent – O'qituvchi,1982
8. Termin va terminologiyaga berilgan ta'riflar.Central Asian Academic Journal of Scientific Research. 2022 446 b.
9. O'zbek Onomastika masalalari uslubiy qo'llanma .Samarqand 2011 – 8 bet.

Rano YUSUBOVA,
Navoiy innovatsiyalar universiteti professori, f.f.d. (DSc)
E-mail: ranoyusubova7413@gmail.ru

Professor B.Mengliyev taqrizi asosida

LINGVOPOETIKANING SOHA SIFATIDA SHAKLLANISHI MASALALARI

Annotatsiya

Lingvopoetika soha sifatida shakllangunga qadar badiiy asarni filologik tadqiq qilish turli maqsad va metodlarda amalga oshirilgan. Ushbu tadqiqotlarda formaning mazmundan yoki mazmunning formadan uzgan holda o'rganish vazifa sifatida belgilab olinganki, bu tematik tahlillar ustuvorligini ko'rsatadi, natijada tadqiqot ob'ekti bo'lgan matnni shakl va mazmun birligida kompleks o'rganish vazifalar doirasidan uzoqlashib qolgan. Ana shu vazifalarning yechimi o'laroq, filologiyaning yangi sohasi – lingvopoetika yuzaga kelgan.

Kalit so'zlar: San'at, filologiya, lingvistika, adabiyotshunoslik, badiiy asar, badiiy til, poetika, estetik vazifa, stilistika, lingvopoetika, antropotsentrik paradigma.

ВОПРОСЫ СТАНОВЛЕНИЯ ЛИНГВОПОЭТИКИ КАК ОТРАСЛИ

Аннотация

До становления лингвопоэтики как отрасли филологическое исследование художественного произведения осуществлялось с различными целями и методами. В этих исследованиях изучение формы в отрыве от содержания или содержания в отрыве от формы определяется как задача, что свидетельствует о приоритете тематического анализа, в результате которого комплексное изучение текста, являющегося объектом исследования, в единстве формы и содержания отошло от сферы поставленных задач. Как решение этих задач возникла новая отрасль филологии – лингвопоэтика.

Ключевые слова: Искусство, филология, лингвистика, литературоведение, художественное произведение, художественный язык, поэтика, эстетическая задача, стилистика, лингвопоэтика, антропоцентрическая парадигма.

QUESTIONS OF THE FORMATION OF LINGUOPOETICS AS AN INDUSTRY

Annotation

Before the formation of linguopoetics as a branch, the philological study of a work of art was carried out with various goals and methods. In these studies, the study of form in isolation from content or content in isolation from form is defined as a task, which indicates the priority of thematic analysis, as a result of which a comprehensive study of the text that is the object of research, in the unity of form and content, has moved away from the scope of the tasks. As a solution to these problems, a new branch of philology has emerged – linguopoetics.

Key words: Art, philology, linguistics, literary criticism, artwork, artistic language, poetics, aesthetic task, stylistics, linguopoetics, anthropocentric paradigm.

Kirish. Insoniyat tarixi inqirozlar, ishlab chiqarish inqilobi, ijtimoiy ziddiyatlar, siyosiy kurashlar, milliy-madaniy qadriyatlar, mifologik qarashlar, din va ateizm oppozitivligi, ilm-fan yutuqlarisiz taraqqiy etolmas edi. Yana bir xususiyat bor: bashariyat san'atsiz ham mukammalasha olmas edi. Shu bois insoniyat madaniyati tevaragida asrlar bo'yi ilm-fan bilan bir qatorda, san'at va hayot bir-biri bilan chambarchas bog'lanib, inson shaxsiyatini tarkib toptirib, mukammallashtirib, sayqallab borgan. Bu borada insoniyat iqrori M.M.Baxtin tilida original tarzda ifodalangan: "San'at va hayot bir emas, lekin mas'uliyatim ostida ular menda birlashishlari kerak"[1]. Biz har bir san'at asarida asliyat tasvirini ko'ramiz, shu ma'noda, badiiy matnda ham fikrlar, o'ylar asliyatini emas, balki fikrlar, o'ylarning tasvirini ko'ramiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. San'at – kommunikatsiyaning bir ko'rinishi, hayotni estetik kartinadagi havolasi ekan, vazifaning birlamchi fonda turishi oydinlashadi. Shubhasiz, har bir san'at turi uzatuvchi va qabul qiluvchi o'rtasida kommunikativ-estetik aloqa o'rnatadi (ba'zan ularning ikkalasi ham bir insonda birlashtirilishi mohiyatni o'zgartirmaydi, inson o'zida so'zlovchi va tinglovchini birlashtirib, o'zi bilan suhbatga kirishadi) [2].

San'at va inson – misoli so'zlovchi va tinglovchi, uning qarshisida inson doim ichki dialogga kirishadi, san'at insonni o'zi bilan yuzlashtiradi. Shu sabab insoniyat yaratilganidan bo'yon san'atni takomillashtirib keladi, demak, aslida inson asrlar osha o'zligini sayqallab kelyapti.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Aristotel ta'kidicha, so'z bilan erishiladigan narsalarning hammasi fikrga tegishlidir. Xususan, bu soha – isbotlash va rad etish, ehtirosli tuyg'ularni (birga qayg'urish, qo'rquv, g'azab va hokazolar kabi) uyg'otish, shuningdek, ulug'lash yoki kamsitish singari vazifalarni o'z ichiga oladi [3]. San'at sabab badiiy til yuzaga keldi va albatta, millat tilining – adabiy tilning takomillashuvi va yashab qolish shartini belgilab berdi. Badiiy tilning qudratini ko'ring! Badiiy til adabiy tilga nisbatan ancha murakkab bo'lgan kognitiv-pragmatik, semantik-sintaktik strukturaga egaki, agar adabiy va badiiy tilda mavjud bo'lgan axborotlar miqdori va qiymati bir xil bo'lganda, badiiy til o'z nufuzini yo'qotgan bo'lar edi va shubhasiz, mavjud bo'lmas edi. Til materialidan yaratilgan murakkab strukturaga katta hajmdagi ma'lumotlarni nominativ-estetik tarzda uzatish

imkoniyati berilgan ekan, demak, adabiy til ma'lumotni badiiy tilga xos bo'lgan strukturada uzatishga qodir emas. Shu sabab poetika degan so'zga ehtiyoj sezdik.

Aristotel qo'llagan poetika so'zi adabiyotshunoslik termini sifatida talqin etib kelinganligi shubhasiz. V.Jirmunskiy A.A.Potebnyaning poetikani til haqidagi umumiy fan – lingvistika bilan yaqinlashtirishdan iborat metodi fan mohiyatini to'la ochib berishga turtki bo'lganligini keltirar ekan[4]. poeziyaning materiali so'z ekanligi, sistemali tuzilishi lingvistikada mavjud til faktlarining tasnifi asosiga qurilmog'i lozimligi, badiiy vazifaga bo'ysundirilgan bu faktlarning har biri shu tariqa poetik usul(priyom)ga aylanishi, shunday qilib, lingvistika fanining har bir bo'limiga nazariy poetikaning bo'limlari muvofiq kelishi kerakligini ta'kidlaydi [4]. R.Yakobson «Lingvistika va poetika» nomli ma'ruzasida poetikani lingvistikaning asosiy qismi sifatida qarash lozimligi haqidagi fikrni ham ilgari surgan [5]. Ushbu qarashlar, isbotlar, xulosalar samarasi o'laroq, faqat badiiy tilni o'rganuvchi sohaga ehtiyoj sezildi: filologik ehtiyoj sabab lingvopoetika yuzaga keldi.

Shu o'rinda sohaning vujudga kelishiga stilistika yo'l ochib berganligi to'g'risidagi fikrlarga qo'shilamiz, sababi dastavval fanda badiiy asar tili stilistik aspektga o'rganildi, o'rganish ob'ekti va predmetidan kelib chiqib stilistika til birliklarining estetik vazifasini to'laqonli ochib berish masalalarini to'la qamray olmadi, natijada xiralashtirib qo'ydi, aniqrog'i, badiiy asar tilini tahlil qilish ko'lamini chegaralab qo'ydi, muallif pragmatikasini, muallif-asar-kitobxon munosabatini nazardan chetda qoldirdi. Natijada lingvopoetika stilistikaning badiiy ifoda vositalarini, troplar va figuralarni o'rganadigan "badiiy uslub" deb ataluvchi tarmog'idan mustaqil tarzda ajralib chiqib, ob'ekt va predmet doirasini kengaytirdi. Lingvopoetik xarakterdagi ilk izlanishlarda dastlab fonetik sathdan sintaktik sathga qadar murakkab plandagi til birliklarining estetik vazifasini o'rganishga diqqat qaratildi. G.O.Vinokurning ta'kidlashicha, nafaqat tilni o'rganish, balki tilni yaratish kerak; nafaqat til birliklarini tartibga solish, balki ushbu birliklar o'rtasida yangi aloqalarni yaratish ham til egalari ixtiyorida. Ammo yaratuvchanlik – til madaniyatining eng yuqori bosqichi, hozircha bu yirik masshtab haqida faqat orzu qilish mumkin [6].

Lingvopoetika uchun badiiy adabiyot badiiy matndir, badiiy adabiyot kartinasidagi dinamiklik – individuallik natijasi, bevosita til unsurlarining (fonetik-fonologik, leksik-semantik, grammatik) estetik vazifa bajarish uchun original tarzda yo'naltirishda nafaqat normal, balki anormal qo'llanishlarning ortib borishi badiiy asar tili alohida til, mukammal til ekanligini ko'rsatgani bois lingvopoetika yuzaga keldi.

Masalan, birgina misolni keltiramiz, S.Sayyid "Shayboniyxon va Husayn Udiy" nomli she'rida anormal yasalma – okkazonal yasalmami Shayboniyxon sha'niga nisbatan kinoya o'rnida mahorat bilan singdirganki, kitobxon zukko bo'lmasa, nazardan qochirishi mumkin:

Shohchilik-da, bitgach ranju riyozatlar,

Tuzar edi har xil ziyofatlar.

Shayboniyxon sha'niga aytilgan bu baho

Shohchilik okkazonal yasalmasi she'r tuzilishi talabiga ham to'la mos kelib, ixchamlik, lo'ndalik, umumlashtiruvchilik belgilari achchiq qochirim mazmunini yashirgan.

Filologik fanlar kontekstida lingvopoetikaning o'rini aniqlash uchun badiiy adabiyot tilini o'rganishga oid ilmiy yondashuvlar evolyusiyasini kuzatish lozim bo'ladi. Bunday yondashuvning dastlabki urinishlari Aristotel tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, Aristotel badiiy adabiyot tilini aniq va chuqur o'rgangan. U nafaqat badiiy adabiyot janrlarini batafsil tavsiflaydi, troplarni belgilaydi, notiqlikning nazariy

asoslarini ko'rsatib beradi, balki adabiy ijodning mohiyati va maqsadlarini ochib berishga harakat qiladi. [7].

XX asr boshlarida tilning estetik vazifasi va bu vazifaning badiiy adabiyot tilida namoyon bo'lishi yozuvchining individual mahorati bilan bog'liqligi masalalariga tilshunoslar bilan bir qatorda, faylasuflar, adabiyotshunoslar ham alohida diqqat qaratishgan, bu o'rinda Karl Fossler, Benedetto Kroche, Leo Shpitser, O.Valsel, G.Vyolfli, V.Dibelius va boshqa ko'plab olimlarning qarashlarini tilga olish mumkin.

Italyan faylasufi B.Kroche tilning estetik vazifasiga to'xtalib, til allaqachon mustaqil sanalgan pozitsiyasidan chiqib, endi ifoda etishning umumiy estetik vazifasiga aylaniyotganligi masalasiga to'xtalgan[8]. Shunday qilib, XX asrda filologiya fanida badiiy matnning estetik vazifasini tadqiq etishning barqaror an'analari mavjud bo'lib, adabiy asarning stilistik tabiatiga tayangan holda tilshunoslik va adabiyotshunoslikka oid qirralarni bir vaqtda o'rganish amalga oshirila boshlangan, ushbu yo'nalishning rivojlanishida rus tilshunoslari A.A.Potebnya, L.V.IIqerba, G.O.Vinokur, B.Eykenbaum, Yu.Tymyanov, V.Vinogradov, V.Jirmunskiy, M.M.Baxtin, R.Yakobson va ko'plab filolog olimlarning xizmati katta.

Nemis tilshunosi Leo Shpitser yozuvchi tilning individual xususiyatlariga e'tibor qaratib, adabiyotshunoslar lingvistik bilimlarning yetishmasligidan, tilshunoslar estetik bilimlarning yetishmasligidan qiynalishlari oqibatida ushbu fanlar chegarasida joylashgan uslubni o'rganishda ikkala tomondan ham teng darajada zarar ko'rilayotganligini ta'kidlagan[9], L.Shpitser izohicha, har bir yangilik ijodiy individuallik manbaidir, aslida sintaksisda uslub bilan bog'liq hech nima yo'q, sintaksis va hatto grammatika muzlatilgan stilistikadan boshqa narsa emas[7]. Leo Shpitser nazarda tutgan "fanlar chegarasida turgan uslub" lingvopoetika edi, filologiyaning ushbu yangi sohasi grammatikani "muzlatilgan stilistikadan" ajratib oldi. Grammatika lingvopoetikaning predmeti sifatida qanday imkoniyatlarga egaligini "O'tkan kunlar" romanidan olingan birgina misol bilan ko'rsatamiz:

Homid qo'lini bo'shatishka tirishar ekan, Otabek salmoqqina qilib dedi:

Ortiqcha oshiqmangiz, Homidboy, men sizning xanjarlik qo'lingizni bo'shataman hozir, ammo shungacha siz bilan ikki og'iz so'zim bor!

Homid hanuz qo'lini bo'shatishga kuchanar edi.

Kuchanmangiz, Homidboy!

Mard yigit bo'lsang, qo'limni qo'y!

Oshiqma, qo'yaman, – dedi Otabek. (O'tgan kunlar).

Qahramon (Otabek) nutqida II shaxsga qaratilgan buyruq-istak maylidagi fe'l-kesimlar quyidagicha ketma-ketlikda joylashgan: oshiqmangiz → kuchanmangiz → oshiqma tarzida. Yozuvchi o'zbek ziyoli yigitlariga xos ma'naviyatni, tarbiyani Otabekda to'la tasvirlashga uringanligini keltirilgan misoldan anglash mumkin. Otabekning Homidga uchinchi murojaatida buyruq-istak maylidagi fe'l-kesimni nega bu tarzda qo'llaganligini, ushbu pragmatik ma'noni asar mazmunidan xabardor o'zbek kitobxonni nazardan qochirmaydi.

Bu kabi filologik tadqiqotlar natijasida XX asrning 70-yillarida vujudga kelgan lingvopoetika sohasi rus tilshunoslari O.S.Axmanova, V.P.Grigorev, V.Ya.Zadornova, L.V.Polubichenko, A.A.Lipgart kabi, o'zbek tilshunoslari R.Qo'ng'urov, X.Doniyorov, S.Mirzaev, X.Samadov, N.Mahmudov, L.Abdullaeva, E.Qilichev, B.Umurqulov, S.Karimov, M.Yo'ldoshev va boshqa olimlar tomonidan rivojlantirildi.

Xulosa. Demak, lingvopoetikaning yuzaga kelishiga dastavval poeziyada so'zning ulug'vorlik kasb etishini birlamchi omil sifatida ko'rsatish turtki bergan, desak xato

bo'lmaydi. Bugun lingvopoetika sohasi har bir til birligining badiyatni ifodalashdagi o'rni mustahkamligini isbotlab berdi.

Hozirga qadar lingvopoetika bir qator o'zgarishlarga, yuksalishlarga yuz tutdi, ijodkor idiolekti, pragmatik maqsadi samarasi o'laroq, lingvopoetika antropotsentrik paradigma sohalari (lingvopragmatika, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, sotsiolingvistika) bilan

kesishgan holda tadqiq qilinmoqda, natijada lingvopoetikaning zamonaviy metod va usullari yuzaga keldi. Yuqorida G.O.Vinokurning "nafaqat tilni o'rganish, balki tilni yaratish kerak" degan xulosasini keltirgan edik, lingvopoetika bu vazifani ado etdi: ijodkorlar tili bilan sayqallangan badiiy til yaratildi.

ADABIYOTLAR

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. -М.:Искусство, 1986.
2. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. Анализ поэтического текста. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2016.
3. Аристотель. Поэтика. Ахлоки кабир. Риторика. -Т.: Янги аср авлоди, 2011.
4. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Ленинград: Наука, 1977.
5. Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика. Библиографическая информация: // Структурализм "за" и "против". М., 1975.
6. Винокур Г.О. Филологические исследования лингвистика и поэтика. –М.:Наука, 1990.
7. Аристотель. Собрание в 4-х томах, т.2. – М.: Мысль, 1978.
8. Кроче Б. Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика / пер. с ит. В. Яковенко. Ч.1. — М., Издание М. и С. Сабашниковых, 1920.
9. Шпицер Л. Словесное искусство и наука о языке // Проблемы литературной формы. –Л.: Academia, 1928.
10. Baxtin M.M. Estetika slovesnogo tvorchestva. -M.:Iskusstvo, 1986.
11. Lotman Yu.M. Struktura xudojestvennogo teksta. Analiz poeticheskogo teksta. – SPb.: Azbuka, Azbuka-Attikus, 2016.
12. Aristotel. Poetika. Axloki kabir. Ritorika. -T.: «Yangi asr avlodi», 2011.
13. Jirmunskiy V.M. Teoriya literatury. Poetika. Stilistika. – Leningrad: Nauka, 1977.
14. Yakobson R. O. Lingvistika i poetika. Bibliograficheskaya informatsiya: // Strukturalizm "za" i "protiv". M., 1975.
15. Vinokur G.O. Filologicheskie issledovanie lingvistika i poetika. –M.:Nauka, 1990.
16. Aristotel. Sbranie v 4-x tomax, t.2. – M.: Mysl, 1978.
17. Kroche B. Estetika kak nauka o vyrazenii i kak obshaya lingvistika / per. s it. V. Yakovenko. Ch.1. — M., Izdanie M. i S. Sabashnikovых, 1920.
18. Shpitser L. Slovesnoe iskusstvo i nauka o yazyke //Problemy literaturnoy formy. –L.: Academia, 1928.